מנורת המאור

הועתק והוכנס לאינטרנט
www.hebrewbooks.org
ע"י חיים תשס"ח

בס"ד

ספר זה נסרק ונעבד ע"י
"יודאיקה אימג' אוצרות התורה בע"מ".
ניתנת רשות ל"היברא בוקס" שע"י חיים רוזנברג"
להכניסו לאתר ולהפיצו לצורך שימוש אישי בלבד.
<u>וזאת למודעי</u>
אין רשות לאף אחד להדפיסו או להעתיקו
בכל אופן שהוא או בכל אמצעי שהוא
בין בחינם בין בשכר בין ליחיד בין לרבים

ניתן להשיג עותק מספר זה ועוד ספרים
וכן התוכנה אוצרות התורה המשולבת
(בשילוב אוצר הפוסקים)
אצל:
בית ספריית מורגנשטרן
רחוב רבא 14 ת.ד. 3620 אשדוד
טלפון 08-866-0821 פקס 08-866-5059

OTZROT HATORAH
THE MORGENSTERN LIBRARY
14 RAVAH STREET
P.O.B.3620 ASDOD, ISRAEL
Email- kidosheypolin@bezeqint.net

This sefer has been provided by
Judaica Image OTZROT HATORAH for individual use only.
All rights reserved by Judaica Image OTZROT HATORAH.
Permission is only granted to Hebrew Books Org.
No Permission is granted (in any form to distribute these books)
to anyone else even if they don't sell them.

TITLE PAGE OF THE MANUSCRIPT OF AL-NAKAWA'S MENORAT HA-MAOR

ספר

מנורת המאור

לרבי ישראל בן יוסף בן אלנקאוה וצוק"ל

יצ"ל מכתב יד ישן עם מבוא והערות

הועתק והוכנס לאינטרנט
www.hebrewbooks.org
ע"י חיים תשס"ח

ע"י

הלל גרשם המכונה הימן ענעלאו

חלק ב

הפרק השני בענין התפלה

פרק שני--בענין התפלה

התכן

בענין התפלה 5
תפלה בבית הכנסת 37
נטילת ידים 51
הלכות ציצית 55
הלכות תפילין 66
סדרי מאה ברכות 76
ענין שליח צבור 84
קדיש 89
קריאת שמע 93
שמונה עשרה 106
סדר י"ח ברכות 125
ברכת כהנים 151
נפילת אפים 160
קריאת ספר התורה 165
תפלת המנחה 170
תפלת ערבית 174
קריאת שמע על המטה 179
תפלות של שבת 181
תפלת שחרית 185
תפלת מוסף 188
תפלת מנחה 188
תפלת ערבית של מוצאי שבת 192
סדר ההבדלה 194
הלכות ראש חדש 199
ברכת הלבנה 203
הלכות חנוכה 205
הלכות פורים 212
הלכות חג המצות 218
בענין הגעלת הכלים 218
בענין בדיקת החמץ 223
בענין יום ארבעה עשר 228
בענין דברים שעוברין בפסח 232
בענין לישת המצה 237
בענין איסור מלאכה 241
בענין המלאכות המותרות בחול המועד 251

התכן

בענין תפלות ימי החג וסדר ליל פסח 261
סדר ספירת העומר 270
תפלת חג השבועות 276
הלכות התעניות 278
בענין הגשמים 285
תענית יחיד 318
מאורעות שאירעו לאבותינו 322
הלכות תשעה באב 345
תקון האשכורות 357
הלכות ראש השנה 360
הלכות יום הכפורים 380
הלכות סוכה 406
הלכות אתרוג הדס וערבה 419
הלכות לולב 427
תפלות חג הסכות 431
הוספות
א. בקשה 439
ב. תוכחה 441
ג. מרחיה עלי קשטיליא וארגון 444
מפתח (חלק א) 455
מפתח (חלק ב) 457

פרק שני

בענין התפלה

ידידי יה שאו משאות תהלה   ותושבחות לצור נורא עלילה
שאו עין לכם עוז ולבב   והעתירו בניב לשון ומלה
ר"צונו בקשו כל יום וירצה   תפלתכם כמו מנחה ועולה
אמונים הללו את שם ה'   אשר על כל אלהים רם ועולה
לקבץ את נפוצותיכם ימהר   וגם יסמוך גאולה לתפלה.

את ה' אלהיך תירא אותו תעבוד ובו תדבק ובשמו תשבע.

גרסי' בספרי כל המקיים עשרת התיבות האלה שבפסוק זה כאלו קיים עשרת הדברות, כי העבודה היא התורה והיראה והתפלה. התורה והיראה מנין, שנא' ועתה ישראל מה ה' אלהיך שואל מעמך כי אם ליראה את ה' אלהיך ללכת בדרכיו ולאהבה אותו ולעבוד את ה' אלהיך בכל לבבך ובכל נפשך. ליראה את ה' אלהיך, הרי יראה, ללכת בדרכיו ולאהבה אותו, וזו כללה של תורה, ולעבוד את ה' אלהיך, מצינו שנקראת התפלה עבודה מן התורה ומן הנביאים ומן הכתובים. מן התורה מנין, דכתי' והיה אם שמוע תשמעו אל מצותי אשר אנכי מצוה אתכם היום לאהבה את ה' אלהיכם ולעבדו בכל לבבכם ובכל נפשכם. וכי יש עבודה בלב, אלא זו תפלה. מן הנביאים מנין, דכתי' קחו עמכם דברים ושובו אל ה' אמרו אליו כל תשא עון וקח טוב ונשלמה פרים שפתינו. פי' נשלם לאל ניב שפתים, שהיא התפלה,

L. 6. Deut. 10,20; MS has ואותו (as in Deut. 6,13).

L. 7. This saying is not in our Siphre, but it is found in R. Baḥya b. Asher, Kad Ha-Ḳemaḥ, s. v. יראה: ותמצא בכתוב הזה עשר תיבות ובא ללמדך שכל המקיים כתוב זה כאלו קיים עשרת הדברות וזוכה לחיי העולם הבא שנברא ביו"ד. Also, R. Abraham b. Nathan, Ha-Manhig, ed. Berlin, p. 2b.

L. 10. MT: בכל דרכיו.   L. 11. Deut. 10,12.

L. 13ff. Cf. Aboab, Menorat Ha-Maor, ed. Mantua, p. 66d.

L. 16. Deut. 11,13.

L. 18. Hos. 14,3.

במקום פרי הקרבנות והעבודה. מן הכתובים מנין, דכתי' ברכי אל אלהך די אנת פלח ליה בתדירא הוא ישיזבנך. וכי יש פולחן בבבל, אלא זו תפלה, דכתי' ודניאל כדי ידע די רשים כתבא על לביתיה וכוין פתיחן ליה בעיליתיה נגד ירושלם וזמנין תלתא ביומא הוא בריך על ברכוהי ומצלי ומודה קודם אלהיה. ושנינו במ' אבות שמעון הצדיק היה משירי כנסת הגדולה. הוא היה אומר על שלשה דברים העולם עומד, על התורה ועל העבודה ועל גמילות חסדים. וגרסי' בתוספתא על התורה מנין, שנא' אם לא בריתי יומם ולילה חקות שמים וארץ לא שמתי. על העבודה מנין, כדגרסי' במ' תעניות אלמלא מעמדות לא נתקיימו שמים וארץ. והמעמדות הן שהיו מתפללין. הרי שהעולם קיים על העבודה שהיא התפלה. ועל גמילות חסדים מנין, שנאמר אמרתי עולם חסד יבנה. ושלשתן בפסוק אחד נאמרו שנא' ואשים דברי בפיך ובצל ידי כסיתיך לנטוע שמים וליסוד ארץ וגו'. ואשים דברי בפיך, זה תלמוד תורה, שנא' את הדברים האלה דבר ה' אל כל קהלכם, ובצל ידי כסיתיך, זו גמילות חסדים, שנא' בחסד ואמת יכפר עון, ומי שיכופר עונו נוחל העולם הבא ויושב תחת צלו של הב"ה. לנטוע שמים וליסוד ארץ זו עבודה, כדגרסי' בפרק סדר תעניות

L. 1. MS has מקום.

L. 2. Dan. 6,17; MT does not have ברכי אל, but in 6, 21 has עבד אלהא חיא.

L. 5. Dan. 6,11; MT: ומצלא ומודא קדם.

L. 5. Abot I, 2.

L. 8. Our author seems to refer to a Tosephta to Abot, which we do not possess. For similar references to such a work cf. Horowitz, Tosephta 'Atiḳa, p. 6f. For nearest parallels to our passage, cf. T.Y. Ta'an. IV,2 (ed. Venice, p. 68a, bot.); Abot d'R. Nathan, chap. 4, (ed. Schechter, p. 18f.); Pirḳe R. Eliezer, chap. 16 (ed. Lurya, p. 36b).

L. 9. Jer. 33,25. L. 9. T.B. Ta'an., 27b.

L. 12. Ps. 89,3.

L. 13. Is. 51,16.

L. 15. Deut. 5,19.

L. 16. Pr. 16,6.

L. 17ff. Cf. Aboab, p. 36c.

L. 17. T.B. Ta'an. 27b; for סדר תעניות read בשלשה פרקים. Talmudic text has א"ר יעקב בר אחא אמר ר' אסי. T.Y. Ta'an. IV,2 (p.68a) ר' יעקב בר אחא בשם ר' יסא לעולם אין העולם עומד אלא על הקרבנות. Note also other variants.

אמ׳ רבי יעקב בר חמא א״ר יוסי, אלמלא מעמדות לא נתקיימו שמים וארץ, שנא׳ ה׳ אלהים במה אדע כי אירשנה, אמ׳ אברהם לפני הב״ה, רבונו של עולם, שמא חס ושלום יחטאו ישראל לפניך ואתה עושה להם כדור המבול וכאנשי דור הפלגה. אמ׳ לאו. אמר לו במה אדע. אמ׳ לו קחה לי עגלה משולשת וגו׳, ר״ל בזכות הקרבנות ניצולין. אמ׳ לפניו, רבונו של עולם, תינח בזמן שבית המקדש קיים, בזמן שאין בית המקדש קיים מאי איכא למימר. אמ׳ לו, כבר תקנתי להם סדר הקרבנות, בזמן שקורין בהם מעלה אני עליהם כאלו הקריבום לפני, ואני מוחל להם על כל עונותיהם.

וגרסי׳ בפסיקתא. בעי ר׳ שמעון בר אבא מר׳ יוחנן, ארבעה דברים הראה הב״ה לאברהם אבינו ע״ה, תורה וקרבנות וגיהנם ומלכיות. תורה, לפיד אש, וכתיב מימינו אש דת למו. קרבנות, עגלה משולשת. גיהנם, תנור עשן. מלכיות, והנה אימה חשכה גדולה נופלת עליו. אמ׳ לו הב״ה לאברהם, כל זמן שבניך מתעסקין בשתים ניצולין משתים, כל זמן שבניך מתעסקין בתורה ובקרבנותיהן ניצולים מגיהנם וממלכיות, ועתיד בית ליחרב וקרבנות ליבטל, במה אתה רוצה שירדו בניך, בגיהנם או במלכיות. אמ׳ ר׳ חנינא בר פפא אברהם בירר לנו את המלכיות. מאי טעמא, דכתיב כי צורם מכרם, ואין צורם אלא אברהם אבינו ע״ה, כדא׳ הביטו אל אברהם אביכם, הביטו אל צור חוצבתם ואל מקבת בור נקרתם. וה׳ הסגירם, שהסכים עמו הקב״ה.

L. 2. Gen. 15,8; MT: אדני ה׳.

L. 4. Gen. 15,8. L. 5. Gen. 15,9.

L. 10. Pesikta, פ׳ החדש, ed. Buber, p. 42b. Cf. Pesikta Rab., 15, ed. Friedmann, p. 67a; Gen. R. 44,17 (ed. Theodor, p. 443, with Note on variants). See, also, Midr. Tehillim, 52, 8 (ed. B., p. 286); Yalk. Shim., Ps. 40, nu. 737. Our text differs somewhat from others; e.g., at the beginning: בעי. Cf. Aboab, p. 36c. See, also, Sepher Wehizhir, ed. Freimann, I, p. 258.

L. 12. Gen. 15,17; Deut. 33,2.

L. 13. Gen. 15,9,17.

L. 14. Gen. 15,12.

L. 18. Deut. 32,30. L. 20. Is. 51,2,1; Deut. *ib.*

ועוד גרסי' בפרק סדר תעניות. אלו הן מעמדות. לפי שנא' צו את בני ישראל ואמרת אליהם את קרבני לחמי לאשי ריח ניחוחי תשמרו להקריב לי במועדו. והיאך קרבנו של אדם קרב והוא אינו עומד על גביו, אלא שהתקינו נביאים הראשונים ארבעה ועשרים משמרות, על כל משמר ומשמר היה מעמד בירושלם של כהנים לויים וישראל, הגיעה זמן המשמר כהניו לוייו מעלין לירושלם וישראל של אותו משמר מתכנסין בעריהם וקורין במעשה בראשית. ת"ר אנשי משמר מתפללין על קרבן אחיהם שיתקבל ברצון, אנשי מעמד נכנסין לבית הכנסת וגוזרין ד' תעניות בשבת, בשני על יורדי ימים, בשלישי על הולכי מדברות, ברביעי על אסכרה שלא תפול בתינוקות, בחמישי על עוברות ומיניקות, עוברות שלא יפילו, ומיניקות שיגדלו את בניהן. בערב שבת לא היו מתענין מפני כבוד השבת, כ"ש בשבת עצמו. באחד בשבת מאי טעמא לא. אמר ר' יוחנן מפני הנוצרים, ר' שמואל בר נחמני אומר מפני שהוא שלישי ליצירה, ריש לקיש אומר מפני שנשמה יתרה נתונה בו באדם בערב שבת ומוצאי שבת ניטלה ממנו. וגרסי' בתוספתא דתעניות בשני על יורדי ימים, דכתיב ויאמר אלהים יהי רקיע בתוך המים. בשלישי על הולכי דרכים, דכתיב ויאמר אלהים יקוו המים מתחת השמים אל מקום אחד ותראה היבשה ויהי כן. ברביעי על התינוקות שלא תפול בהם אסכרא, דכתי' ויאמר אלהים יהי מאורות, מארת כתי', בחמישי על עוברות ומניקות, דכתיב ויאמר אלהים ישרצו המים שרץ נפש חיה וגו'.

גדולה תפלה ותשובה לפני הב"ה, ויפה כחן של מתפלל שלא

L. 1. Read: בשלשה פרקים בפרק. Cf. T.B. Ta'an. 26a, 27b. Note variants.

L. 3. Num, 28,2. L. 6. Talm.: עולין for our מעלין.

L. 9. Talm. has ויושבין for our וגוזרין.

L. 11. Talm. : שינקו for our שיגדלו.

L. 13. R. Yoḥanan's saying is missing in our Talm. text. Cf. for our version of this whole passage Diḳduḳe Sopherim, *ad. loc.* (p. 169) and ed. Malter, p. 211f.

L. 17. Gen. 1,6.

L. 18. *Ib.* 9. L. 19. *Ib.* 14. L. 21. *Ib.* 20.

L. 22ff. Cf. Aboab, p. 40a.

מתוך צרה, שכל הנביאים הראשונים עד שלא תבא צרה היו מתפללין, דכתיב היערוך שועך לא בצר וכל מאמצי כח. וגרסינן במ' סנהדרין בפרק נגמר הדין. א"ר אלעזר לעולם יקדים אדם תפלה לצרה, שאלמלא לא הקדים אברהם אבינו ע"ה תפלה בין בית אל ובין העי לא נשתייר משונאיהם של ישראל שריד ופליט. ר' שמעון בן לקיש אומר, מאי היערוך שועך לא בצר וכל מאמצי כח, המאמץ עצמו בתפלה מלמטה אין לו צרים מלמעלה. ר' יוחנן אומר לעולם יבקש אדם רחמים שיהיו הכל מאמצין כחו ואל יהיו צרים מלמעלה. אבל מי שהוא יושב ושותק בעת הטובה ובעת הצרה מתפלל, הרי זה אינו מתפלל לרצות להב"ה אלא מתכוין להנאת עצמו, ועל זה וכיוצא בו הב"ה אומר, כי פנו אלי עורף ולא פנים ובעת רעתם יאמרו קומה והושיענו. וזהו דרכן של רשעים, כדגרסינן בב"ר וירא פרעה כי חדל המטר והברד והקולות ויוסף לחטוא ויכבד לבו הוא ועבדיו. כך הם הרשעים כל זמן שהם בצרה מכניעין את עצמן, עברה הצרה חזרו לקלקולן. נבוכדנאצר הרשע כשהיה בצרה אמ' כען אנא נבוכדנאצר משבח ומרומם ומהדר למלך שמיא. אמ' רב ברכיה בשם ר' חלבו בשם ר' שמואל בר נחמני, אילולי שהב"ה יודע את המחשבות ואת הלבבות היה עונה לרשעים. שכשם שקלס נבוכדנאצר הרשע כך קלס דוד ע"ה, וידע הב"ה מחשבות נבוכדנאצר הרשע מחשבתו הרעה וטרף תפלתו בפניו, וידע מחשבת דוד הטובה וקבל תפלתו. נבוכדנאצר

L. 2. Job 36,19—T.B. Sanh., 44b. Note variants.

L. 12. Jer. 2,27.

L. 12ff. Though attributed to Gen. Rabba, the first part of this passage is found in Ex. R., וארא, 12,9. The entire passage is found in Midrash Tanḥuma Yelammedenu, וארא, 17 (ed. Horeb, p. 202). But our text varies and is more complete. E.g., the words היה עונה לרשעים וכו', are missing in the other text. Also, the sentence וידע הב"ה מחשבות. In Tanḥuma (ed. Buber, p. 37), the text is equally defective. Cf. also Midr. Tehillim, 5,10 (ed. Buber, p. 55); Midr. Agada, ed. Buber, Ex., p. 139; Midr. Ha-Gadol, Ex., ed. Hoffmann, p. 75.

L. 13. Ex. 9,34.

L. 16. Dan. 4,34; MT: אנה.

אמ' משבח, דוד אומר שבחי ירושלם את ה'. נבוכדנאצר אמר ומרומם, דוד אמר ארוממך אלהי המלך. נבוכדנאצר אמר ומהדר ודוד אמ' הוד והדר לבשת. וכיון שראה נבוכדנאצר הרשע את עצמו בגדולה התחיל להתגאות, שנא' ענה נבוכדנאצר ואמר הלא דא היא בבל רבתא די אנה בניתה לבית מלכו וגו'. אמ' לו הב"ה רשע עדין את מתגאה הריני מוסר אותך למחבלין, שנא' עוד מלתא בפום מלכא קל מן שמיא נפל לך אמרין נבוכדנאצר מלכא מלכותא עדת מינך. וכן הוא אומר וירא פרעה כי חדל המטר והברד ויוסף לחטא. אומות העולם ויוסף לחטוא, אבל ישראל תם עונך בת ציון לא יוסיף להגלותך.

לפיכך ישתדל אדם תמיד להתפלל בין בעת צרה בין בעת שלום. ויתפלל תמיד בעת שלום כדי שיהא מורגל ומותנך לתפלה, ובעת צרה כשיבא לפני הב"ה להתפלל ישמע אותו ויענה אותו, מפני שנעשה כבן בית לפניו בתפלות ובתחנונים שמתפלל ושמתחנן תמיד לפניו. ולא עוד אלא שמברך אותו, שנא' ויתפלל בעדו תמיד כל היום יברכנהו. את מוצא שהנביאים היו מתפללין על ישראל שלא בעת צרה, דכתי' תפלה לחבקוק הנביא על שגיונות. אם תאמר שגיונות של עצמו והרי לא פרט חטאתי עויתי פשעתי. אלא שגיונות של ישראל. ומהו ה' שמעתי שמעך יראתי ה' פעלך בקרב שנים חייהו בקרב שנים תודיע ברוגז רחם תזכור. אמ' לפניו, רבונו של עולם, בשעה שיש רוגז ואתה מבקש להביא אותו על ישראל, תהא זוכר להם אביהם הרחמן שבקש רחמים על סדום ועל עמורה שלא לאבדם, כ"ש על בניו שלא לאבדם. הה"ד ברוגז רחם תזכור. רח"ם בגימטריא אברהם, כאלו אמ' ברוגז אברהם תזכור.

L. 1. Ps. 147,12. L. 2. Ps. 145,1; Yelammedenu quotes Ps. 30,2. (Please note that Yelammedenu will sometimes be cited in these Notes for Tanḥuma Yelammedenu). L. 3. Ps. 104,1.

L. 5. Dan. 4,27; MT has מלכא for נבוכדנאצר. L. 7. Dan. 4,28.

L. 8. Ex. 9,34. L. 9. Lam. 4,22.

L. 14. Ps. 72,15. L. 16. Hab. 3,1. L. 19. *Ib.* 4. L. 22. *Ib.*

L. 22. Cf. Sepher Ha-Bahir, ed. Wilna, p. 3; Scholem, Das Buch Bahir, p. 9.

חביבה תפלה שהב"ה שומע תפלתן של ישראל ומרחם עליהם. כדגרסי' במדרש תלים לדוד אליך ה' אקרא צורי אל תחרש ממני. וש"ה חלקי ה' אמרה נפשי, ישראל אומרים אין חלקנו אלא הב"ה, שנא' חלקי ה', והב"ה אומר אין חלקי אלא ישראל, שנא' כי חלק ה' עמו יעקב חבל נחלתו. לפיכך כשישראל מתפללין הב"ה עונה אותם מיד, שנא' השלך על ה' יהבך וגו'. אמר דוד לפני הב"ה יום אירא אני אליך אבטח. בשר ודם יש לו אוהב הולך אצלו לפייסו, פעם אחת מקבלו, שנייה שלישית אינו נראה לו, רביעית אינו נפנה לו. והב"ה אינו כן, אלא כל זמן שישראל מטריחין עליו בתפלה בעת צרתם לבקש ממנו רחמים שומע תפלתן ומקבלה ומרחם עליהם, שנא' ביום צרתי אקראך כי תענני, וכתי' וקראני ביום צרה אחלצך ותכבדני.

וכל האבות והנביאים סדרו תפלה לפני הב"ה בעד העולם ובעד ישראל בעת צרתם והב"ה שמע תפלתם וענה אותם. אברהם אבינו ע"ה התפלל לפני הב"ה בעד סדום, שנא' ויגש אברהם ויאמר האף תספה צדיק עם רשע, אולי יש חמשים צדיקים בתוך העיר האף תספה ולא תשא למקום למען חמשים הצדיקים אשר בקרבה. והב"ה שמע תפלתו, שנא' ויאמר ה' אם אמצא בסדום חמישים צדיקים בתוך העיר ונשאתי לכל המקום בעבורם. יצחק אבינו ע"ה התפלל לפני הב"ה ושמע תפלתו, דכתי' ויעתר יצחק לה' לנכח אשתו כי עקרה היא, ושמע

L. 2. Ps. 28,1.
L. 2ff. Midr. Tehillim, 28,1 (ed. Buber, p. 228).
L. 3. Lam. 3,24.
L. 5. Deut. 32,9.
L. 6. Ps. 55,23.
L. 6ff. Midr. Tehillim, 55,6 (p. 293). Cf. Buber's Note 28, on variants. Our text is more complete. Cf. also Yalkut Ha-Makiri, *ad. loc.* (ed. Buber, p. 293).
L. 7. Ps. 56,4.
L. 11. Ps. 86,7; 50,15.
L. 12ff. This entire section is copied by Aboab. Cf. ed. Mantua, p. 40a–b.
L. 16. Gen. 18,23–24.
L. 18. *Ib.* 26.
L. 19. Gen. 25,21.

הב"ה את תפלתו, דכתי' ויעתר לו ה' ותהר רבקה אשתו. והתפלה והעתרה בפסוק אחד. ואף רבקה התפללה, דכתיב ותלך לדרוש את ה', ושמע הב"ה תפלתה, דכתי' ויאמר ה' לה שני גוים בבטנך וגו'. יעקב אבינו התפלל לפני הב"ה ושמע את תפלתו. התפלל, דכתי' הצילני נא מיד אחי מיד עשו. ואין נא אלא לשון תפלה ותחנה, דכתיב ואתחנן אל ה' בעת ההיא לאמר, וכתי' בתריה אעברה נא ואראה וגו'. ושמע הב"ה את תפלתו, דכתי' ויבא יעקב שלם. משה רבינו ע"ה התפלל לפני הב"ה ושמע תפלתו. התפלל, דכתי' ויחל משה את פני ה' אלהיו וגו', ושמע הב"ה את תפלתו, דכתי' ויאמר ה' סלחתי כדברך. אהרן ע"ה התפלל לפני הב"ה ושמע את תפלתו. התפלל, דכתי' ויקח את הקטורת ויכפר על העם, והקטורת חביבה לפני הב"ה כתפלה, שנא' תכון תפלתי קטורת לפניך, ושמע הב"ה את תפלתו, דכתי' ותעצר המגפה. פנחס התפלל לפני הב"ה ושמע את תפלתו, והתפלה והעתירה שניהם בפסוק אחד, שנא' ויעמוד פנחס ויפלל ותעצר המגפה. יהושע התפלל לפני הב"ה ושמע תפלתו. התפלל, דכתיב ויבא יהושע ויפול על פניו ארצה לפני ארון ברית ה' וגו', ושמע הב"ה את תפלתו, דכתי' קום לך למה זה אתה נופל על פניך, כלומר שמעתי תפלתך. חנה התפללה לפני הב"ה ושמע תפלתה. התפללה, דכתי' ותתפלל על ה'

L. 1. *Ib.*
L. 3. *Ib.* 22.
L. 3. *Ib.* 23.
L. 5. Gen. 32,12.
L. 6. Deut. 3,23,25. This quotation probably was meant to follow the reference to Moses.
L. 7. Gen. 33,18.
L. 8. Ex. 32,11.
L. 9. Num. 14,20.
L. 11. Num. 17,12; MT: ויתן, but ויקח opens the verse.
L. 12. Ps. 141,2.
L. 13. Num. 17,13.
L. 14. Ps. 106,30.
L. 16. Josh. 7,6. MT: ויקרע יהושע שמלתיו ויפל על פניו ארצה לפני ארון ה'.
L. 17. *Ib.* 10.

ובכה תבכה, ושמע את תפלתה, דכתיב אל הנער הזה התפללתי ויתן ה׳ לי את שאלתי אשר שאלתי מעמו. שמואל התפלל לפני הב״ה ושמע תפלתו. התפלל, דכתי׳ ויאמר שמואל קבצו את כל ישראל המצפתה ואתפלל בעדכם אל ה׳, ושמע הב״ה את תפלתו, דכתי׳ ויצעק שמואל אל ה׳ בעד ישראל ויענהו ה׳. דוד ע״ה התפלל לפני הב״ה ושמע את תפלתו. התפלל, דכתי׳ נפלה נא ביד ה׳ כי רבים רחמיו מאד וגו׳, ושמע הב״ה את תפלתו, דכתי׳ ויבן שם דוד מזבח לה׳ ויעל עולות ושלמים ויעתר לה׳ לארץ ותעצר המגפה מעל ישראל. שלמה ע״ה התפלל לפני הב״ה ושמע את תפלתו. התפלל, דכתיב ויעמד שלמה לפני מזבח ה׳ נגד כל קהל ישראל ויפרוש כפיו השמים וגו׳, וכתי׳ ופנית אל תפלת עבדך ואל תחנתו לשמוע אל הרנה ואל התפלה, ושמע הב״ת את תפלתו, דכתי׳ בסוף הפרשה שמעתי את תפלתך ואת תחנתך. אליהו זכור לטוב התפלל לפני הב״ה ושמע את תפלתו. התפלל, דכתי׳ עֲנֵנִי ה׳ עֲנֵנִי וידעו העם הזה כי אתה ה׳ האלהים וגו׳, ושמע הב״ה את תפלתו, דכתי׳ ותפול אש ותאכל את העולה ואת העצים. אלישע התפלל לפני הב״ה ושמע את תפלתו. התפלל, דכתי׳ ויבא ויסגור הדלת בעד שניהם ויתפלל אל ה׳, ושמע הב״ה את תפלתו, דכתי׳ ויפקח הנער את עיניו. ועוד התפלל, והתפלה והשמיעה בפסוק אחד, דכתי׳ ויאמר הך נא את הגוי הזה בסנורים ויכם בסנורים כדבר אלישע. חזקיה התפלל לפני הב״ה ושמע את תפלתו. התפלל, דכתי׳ ויתפלל

L. 1. I Sam, 1,10. L. 2. *Ib.* 27.
L. 4. I Sam. 7,5.
L. 5. *Ib.* 9; MT: ויזעק.
L. 6. 2 Sam. 24,14; מאד not in MT.
L. 8. *Ib.* 25.
L. 10. 1 Kings 8,22.
L. 11. *Ib.* 28; MS has ושמעת for ופנית and תחנתי for תחנתו.
L. 12. 1 Kings 9,3.
L. 14. *Ib.* 18,37.
L. 15. *Ib.* 38; MS. has אלהים for ה׳.
L. 17. 2 Kings 4,33.
L. 18. *Ib.* 35.
L. 19. 2 Kinge 6,18.

חזקיהו לפני ה' ויאמר ה' אלהי ישראל יושב הכרבים וגו'. וכתיב הטה ה' אזנך ושמע וגו'. ושמע תפלתו, דכתי' וישלח ישעיהו בן אמוץ אל חזקיהו לאמר כה אמר ה' אלהי ישראל אשר התפללת אלי אל סנחריב מלך אשור שמעתי. ועוד התפלל ושמע הב"ה את תפלתו, דכתי' ויסב פניו אל הקיר ויתפלל אל ה', ושמע הב"ה את תפלתו, דכתי' שוב ואמרת אל חזקיהו נגיד עמי לאמר כה אמר ה' אלהי דוד אביך שמעתי את תפלתך ראיתי את דמעתך וגו'. נמצא שהב"ה עונה את ישראל כשהם מתפללים לפניו בעת צרתם.

ועוד גרסינן במדרש תלים יענך ה' ביום צרה, וש"ה יקראני ואענהו עמו אנכי בצרה. אמ' הב"ה בשעה שמגעת צרה לישראל ומבקשים אותי ומשתפין כבודי עמהם אני עונה אותם, שנא' יקראני ואענהו וגו'. אמ' ר' יודן למה הדבר דומה לאשה עוברה שהיא עם אמה בכעס. בשעת לידתה עלתה אמה למעלן והיתה היא צווחת למטן, ואמה שומעת קולה וצווחת גם היא כנגדה מלמעלן. והיו השכנות אומרות לה, מה טיבך וכי את יולדת עמה. אמרה להן, אני רואה את בתי בצער, ואע"פ שהכעיסה אותי, איני יכולה לסבול צווחתה, אלא הריני צווחת עמה, לפי שצרת בתי שלי היא. כך כשחרב בית המקדש קרא הב"ה לבכיה ויללה בעולם, שנא' ויקרא ה' אלהים צבאות ביום ההוא לבכי ולמספד ולקרחה ולחגור שק. ולא עוד אלא שצוה לשמים להתאבל, שנא' אלביש שמים קדרות ושק אשים כסותם. אמרו לפניו, רבונו של עולם, וכי יש דברים הללו לפניך, והלא כתיב עוז וחדוה במקומו,

L. 1. *Ib.* 19,15; MS has אל for לפני.
L. 2. *Ib.* 16.
L. 4. *Ib.* 20.
L. 5. *Ib.* 20,2; MT: את פניו.
L. 7. *Ib.* 5; לאמר not in MT.
L. 9ff. Midr. Tehillim, 20,1–2 (ed. B., p. 172). Cf. Buber's Note, and variants. Note that Aboab, p. 60 b–c, copies this passage in our author's version; e.g. עוברה; שהיא עם אמה בכעס. In our text שהיא may be an error for שהיתה.
L. 9. Ps. 20,2. L. 10. *Ib.* 91,15
L. 19. Is. 22,12; MT: אדני for ה' and ה' for אלהים.
L. 20. Is. 50,3; MS: אשית. L. 21. I Chron. 16,27.

ולא מספד במקומו. אמ' להם ביתי חרב ובני שלולין מסורין בקולרין ואיני מצטער. כך כתיב עמו אנכי בצרה. ר' יהושע הכהן אומר תשעה פסוקים יש במזמור הזה, כנגד תשעה חדשים שהעובר במעי אמו והיא יושבת בצער ובצרה. לפיכך כשישראל שרויין בצרה אומרים להם, דעני לחייתא הוא יענה אתכם. הה"ד יענך ה' ביום צרה וגו'.

אמ' ר' שמעון בר אבא שמנה עשר מזמורים יש מראש הספר עד מזמור זה, של אשרי האיש ולמה רגשו גוים חד הוא, כנגד י"ח ברכות שאדם מתפלל בכל יום, ואומ' כי לאחר שמונה עשר ברכות תענה בתפלתך. וכן אמר דוד ע"ה אחר י"ח מזמורים יענך ה' ביום צרה. ד"א יענך ה' ביום צרה, למה הדבר דומה, לאב ובן שהיו מהלכין בדרך ונתייגע הבן. אמ' לאביו היכן היא המדינה. אמ' לו סימן זה יהא בידך, אם ראית בית הקברות לפניך, דע שהמדינה קרובה. כך אמ' הב"ה לישראל, אם ראיתם שהצרות מכסות אתכם, באותה שעה אתם נגאלין. הה"ד יענך ה' ביום צרה ישגבך שם אלהי יעקב. אלהי אברהם אלהי יצחק אין כתיב כאן, [אלא] אלהי יעקב. ולמה. אמ' ר' שמעון בן לקיש, משל למה הדבר דומה, לאשה עוברה שמקשה לילד. אמרי לה, לית אנן ידעין מה נימר לך, אלא מאן דעניא לאימך בעידן קשיותה, הוא יענה יתיך בעידן קשיותיך. כך כתי' ביעקב לאל העונה אותי ביום צרתי, לכך אמ' דוד להם לישראל, מי שענה את יעקב אביכם בעת צרתו, הוא יענה אתכם בעת צרתכם. הה"ד יענך ה' ביום צרה ישגבך שם אלהי יעקב.

וגרסי' במ' ברכות בפרק הרואה מקום. אמ' ר' אבין

L. 2. Ps. 91,15. L. 5. Ps. 20,2.

L. 10ff. Midr. Tehillim, *ib.* 4 (p. 175). Our text is more complete and in parts better.

L. 13. Cf. Buber's Note (21) on מכסות as a printer's correction; disproved by our text. Cf. Yalkuṭ Ha-Makiri, *ad. loc.*, which has our reading (p. 140). Cf. also Joseph Ya'abez, Commentary on Psalms (Salonica, 1571), *ad. loc.* For נימר in l. 17, he has ניסא.

L. 19. Gen. 35,3.

L. 22. T.B. Berak., 64a.

הלוי, מאי דכתי' ישגבך שם אלהי יעקב, אלהי יעקב ולא אלהי אברהם ויצחק. אלא מכאן לבעל הקורה שיכנס בעובי הקורה. הה"ד יענך ה' ביום צרה ישגבך שם אלהי יעקב.

והב"ה שומע תפלת ישראל עם קרובו בעת צרתם ומרחם עליהם ואינו בוזה עינותם, שנא' כי לא בזה ולא שקץ עינות עני ולא הסתיר פניו ממנו ובשועו אליו שמע. ובעת צרתם משתף כבודו עמהם, שנא' עמו אנכי בצרה. א"ר שמעון בן לקיש בשר ודם יש לו קרוב, אם עשיר הוא מודה בו ואם עני הוא אינו מודה בו, אבל הב"ה כשישראל בירידה קורא אותם אחים ורעים, שנא' למען אחי ורעי אדברה נא שלום בך, וכתי' לבני ישראל עם קרובו הללויה. א"ר זעירא אדם יש לו בן בית, פעם ראשונה נכנס אצלו ומושיבו על המטה, שניה על הכסא, שלישית על הספסל, רביעית הוא אומר כמה ספסל דחוק עלי, כלום מטריחני. אבל הב"ה אינו כן, אלא כל מה שישראל דוחקין אותו בתפלתם הוא קרוב אליהם, שנא' תהלה לכל חסידיו לבני ישראל עם קרובו הללויה, וכתי' ומי גוי גדול אשר לו אלהים קרובים אליו כה' אלהינו בכל קראנו אליו.

מ ע ש ה בתינוק אחד שהיה מפרש בים הגדול בספינה, והיו בה אומות העולם, ועמד עליהם צער גדול בים. והיה לכל אחד ואחד מהם דמות אלוה תלוי בצוארו, והיה כל אחד מהם נוטל אלוהו ומחבקו ומנשקו, ולא היה מועיל להם כלום. כיון שראו שלא הועיל להם, אמרו

L. 6. Ps. 22,25; MT: ענות.
L. 7. Ps. 91,15.
L. 7–10. T.Y. Ber. 12b. Cf. Deut. Rabba 2,9; T.Y. *ib.*, 56a–b.
L. 9. Ps. 122,8.
L. 10. Ps. 148,14.
L. 10–16. This passage is not found in our Talmudic text, though it seems to have been in our author's copy. It is found, however, in Midrash Tehillim, 4,3 (ed. Buber, p. 42). Cf. Buber's Notes 29–31.
L. 16. Deut. 4,7; MT: כי ס'.
L. 17ff. T.Y. Ber. 12b. Cf. Deut. R. 2,10. Our version, however, is more complete. Cf. Gaster, The Exempla of the Rabbis, Introduction, p. 153, Nu. 400, and, for parallels, p. 258.

זה לזה, אין כאן מאותה אומה שהוציא הב"ה מארץ מצרים וקרע להם הים. אמרו יש כאן תינוק אחד עני, וכמדומה לנו שהוא יהודי, והוא ישן בירכתי הספינה. ירדו אצלו ואמרו לו, אנו בצרה גדולה ואתה ישן, קום קרא לאלהיך, שמא בזכותך אנו ניצולין מן הצרה הזאת. עמד התינוק והתפלל לפני הב"ה ואמר, רבונו של עולם היום ידע כחך וגבורתך, ועכשו יאמרו הכל כי אל אמת אתה חנון ורחום. מיד רמז הב"ה לים ועמד מזעפו ויצאו לשלום. כיון שיצאו אל היבשה לקנות להם מזונות, בקשו ממנו כסף לקנות בו. אמ' להם עני הוא. אמרו לו אין אתה אלא עשיר מאד, ואותן האנשים עניים הם, שאין להם אלוה מושיע כאלהיך שהוא עונה אותך בכל עת שתקראנו. אמ' להם, אלהיכם הוא תלוי בצואריכם והוא רחוק מכם, אבל אלהינו הוא רחוק בשמים והוא קרוב ממנו, שנא' ומי גוי גדול אשר לו אלהים קרובים אליו כה' אלהינו בכל קראנו אליו.

וגרסינן במ' ברכות ירושלמי. אמ' ר' יצחק בשם ר' יהודה, ע"ז נקראת קרובה והיא רחוקה, שנא' ישאוהו על כתף יסבלוהו, סוף דבר הוא עמו בבית ויצעק אליו ולא יענה. אבל הב"ה אינו כן, רחוק והוא קרוב, ואין קרוב ממנו. דאמ' ר' לוי, מן הארץ ועד לרקיע מהלך ארבע מאות שנה, וראיה לדבר, מי יעלה לנו השמימה, בגימטריא ארבע מאות. ויש אומרים חמש מאות שנה, וראיה לדבריהם, השקיפה ממעון קדשך מן השמים, דהשקיפה בגימטריא חמש מאות. ועוביו של רקיע מהלך חמש מאות שנה, ובין כל רקיע ורקיע מהלך חמש מאות שנה, ולמעלה מן הרקיע טלפי החיות. ר' חלבו בשם ר' אבא

L. 12. MS has ממנו; but, no doubt, it should be אלינו.

L. 13. Deut. 4,7; MT: כי מי.

L. 14ff. T.Y. Ber. 12a. Talm. has: רבי פנחס בשם רב יהודה בר סימון. Note other variants, as well as parts missing in Talmud. Cf. Midrash Tehillim, 4,3 (ed. B., p. 40ff.).

L. 15. Is. 46,7.

L. 16. Talmud: נראה רחוק.

L. 18. Deut. 30,12.

L. 20. Deut. 26,15.

L. 22. Talmud omits: ולמעלה מן הרקיע טלפי החיות and has רבי ברכיה before ר' חלבו.

אומר אף טלפי החיות מהלך חמש מאות שנה. שקי החיות כנגד כולן. ואדם עומד בבית הכנסת אחר העמוד ולוחש תפלתו והב"ה מאזין. הה"ד כה' אלהינו בכל קראנו אליו, וכתיב כי לא בזה ולא שקץ ענות עני ולא הסתיר פניו ממנו ובשועו אליו שמע. בנוהג שבעולם שני בני אדם נכנסין אצל הדיין, למי הדיין מסביר פנים, הלא לעשיר, אבל הב"ה לא בזה ולא שקץ ענות עני.

וגרסי' במדרש יהי אור אם עולה קרבנו מן הבקר. א"ר יוסי מאי שנא' מן הבקר לעולה ומן הצאן לעולה ומן העוף לעולה, אלא לכל אחד ואחד כפי השגת ידו. אם יכול להקריב בקר יקריב, ואם לאו מקריב צאן, ואם לאו מקריב עוף, דכתיב ואם דל הוא ואין ידו משגת. שהב"ה אינו מטריח על אדם להקריב יותר מיכלתו. א"ר אלעזר כפי מה שהיה החוטא היה מקריב הקרבן, עשיר שלבו גס עליו מקריב מן הבקר, בינוני מקריב מן הצאן, [דל] מפני שאין לבו גס עליו ורוחו שפלה מקריב הקל מן הקל שהוא העוף. והב"ה דן דין כל אחד ואחד. שאל ר' אלעזר לר' שמעון בן יוחאי אביו ואמ' לו, שנינו על שלש עבירות רעב בא לעולם, ועונות אלו אינן מצויים בעניים אלא בעשירים שלבם גס עליהם, ואינן מצויים לפי שרוחם נמוכה, וקודשא בריך הוא לא עביד דינא בלא דינא, מדוע העניים שלא חטאו מתים ברעב, והעשירים שעברו על שלש עבירות שבשבילם הרעב בא אינם מתים כדי שיוסיפו לחטוא לפניו. אמ' לו, כשהב"ה רוצה ליפרע מן הרשעים ולאבד אותם מן העולם, טרם משפיע להם הטובה. בוא וראה

L. 1. Talmud omits: שוקי החיות כנגד כולן.
L. 3–6. Midr. Tehillim, 22,30 (ed. Buber, p. 196).
L. 4. Ps. 22,25.
L. 7ff. Cf. Zohar, III, 8b–9a. For l. 16ff. cf. Midrash Ha-Ne'elam on Ruth 1,1 (Zohare Ḥama, ed. Krispin, Salonica, p. 51b); Recanati, Commentary, משפטים, beginning.

Please note that in this volume I shall not discuss the details of the relation of our Yehi 'Or quotations to the Zohar, as I shall hope to do so in a special study.

L. 7. Lev. 1,3. L. 8. Lev. 1,10,14. L. 11. Lev. 14,21.
L. 13. MS omits דל, which is needed. Zohar has מסכנא.
L. 15. Abot, 5,11.

כלים שהב"ה משתמש בהם מה הם, לב נשבר ונדכה. וכשבצורת באה לעולם ויחזק הרעב על העניים, מיד הן בוכין ומעין לפני הב"ה ושומע תפלתן, שנא' כי לא בזה ולא שקץ ענות עני. אוי להם לרשעים שהם בהשקט ובבטחה, ועכש כשהרעב בא, אוי להם לחייבים שבעשירים בקולן של צדיקים שבעניים. א"ר שמעון כתי' זבחי אלהים רוח נשברה. אלהים מדת הדין וה' מדת הרחמים. כך הזובח ברוח נשברה הוא מונע מדת הדין ויגברו הרחמים על מדת הדין. כך המתפלל ברוח נשברה כאלו הקריב זבחים לפני הב"ה ברוח נשברה ותגבר מדת הדין על מדת הרחמים, כי התפלות הם במקום הזבחים והקרבנות.

וגרסינן במ' זבחים, אגריפס המלך בקש להקריב אלף עולות ביום אחד. שלח ואמ' לכהן גדול, אל יקריב אדם היום חוץ ממני. בא עני אחד ובידו שתי תורים. אמ' לכהן הקריב לי את אלו. אמ' לו הכהן, המלך צוני שלא יקריב אדם היום חוץ ממנו. אמ' לו, אדני כהן, ארבעה אני צד בכל יום, אני מקריב שתים ומתפרנס בשתים, ואם אין אתה מקריב לי, הרי אתה חותך את פרנסתי. עמד הכהן והקריבם לו. נראה לו למלך בחלום, קרבנו של עני קדמך. שלח ואמ' לכהן, והלא אמרתי לך אל יקריב אדם היום חוץ ממני. אמ' לו, אדם אחד בא אצלי ובידו שתי תורים, וסיפר לו המעשה. אמ' לו יפה עשית, משום כי לא בזה ולא שקץ ענות עני. והוא הדין בתפלה, כי התפלות במקום הקרבנות תיקנום.

וכו בלשון שישראל קורין להב"ה הוא עונה אותם. אברהם אבינו

L. 5ff. Not in the part of the Zohar just quoted. But cf. Zohar III,5a for a similar idea, though expressed differently. Cf. T.B. Soṭa, 5b; Yalḳuṭ Shimeoni, Ps., No. 766; Midr. 'Abba Goreyon, end (ed. Buber, p.42).

L. 5. Ps. 51,19.

L. 10ff. For this passage, though attributed to Zebaḥim, cf. Midr. Tehillim, 22,31 (p. 196) and Lev. R. 3,5.

L. 21ff. Cf. Midr. Tehillim, 118,9 (ed. B., p. 483); Yalḳ. Shim., Ps., 875; Yalḳ. Makiri, Ps., (ed. B., II, p. 209). Our version, however, is different and more explicit.

ע"ה קראו באלהים, שנא' ה' אלהים מה תתן לי, והב"ה ענה את בניו באלהים, שנא' ותעל שועתם אל האלהים מן העבודה. יצחק אבינו ע"ה בירך את יעקב באל שדי, דכתי' ואל שדי יברך אותך, והב"ה ענה את ישראל באל שדי, דכתיב וארא אל אברהם אל יצחק ואל יעקב באל שדי. יעקב אבינו ע"ה קראו באל, שנא' ויקרא את שם המקום ההוא בית אל, והב"ה ענה אותו באל, שנא' אנכי האל אלהי אביך וגו', וכתי' ונקומה ונעלה בית אל ואעשה שם מזבח לאל העונה אותי ביום צרתי וגו', משה רבינו ע"ה קראו בה', שנא' ויצעק משה אל ה' על דבר הצפרדעים, והב"ה ענה אותו בה', שנא' ויעש ה' כדבר משה וימותו הצפרדעים. ישראל קראוהו בה', שנא' ויצעקו בני ישראל אל ה', והב"ה ענה אותם בה', שנאמר לכן אמור לבני ישראל אני ה' והוצאתי אתכם מתחת סבלות מצרים. דוד ע"ה קראו ביה, והקריאה והעניה בפסוק אחד, שנא' מן המצר קראתי יה ענני במרחביה. הה"ד כי מי גוי גדול אשר לו אלהים קרובים אליו כה' אלהינו בכל קראנו אליו. בכל לשון שאנו קורין לו הוא יתברך שמו עונה אותנו.

גדולה תפלה שבזכותה ישראל ניצולין מיד אויביהם ומן הייסורין וממיתה משונה ומשיני החיות. מיד אויביהם כיצד, כדגרסינן בבראשית רבה הקול קול יעקב והידים ידי עשו. א"ר שמעון בשעה שיעקב מרנן בקולו אז ידי עשו שולטות, ובזמן שקולו של יעקב מצוי בבתי כנסיות ובבתי מדרשות אין הידים ידי עשו, ואם לאו, הידים

L. 1. Gen. 15,2; MT: אדני ה'.
L. 2. Ex. 2,23.
L. 3. Gen. 28,3.
L. 5. Ex. 6,3.
L. 6. Gen. 28,19.
L. 6. Gen. 46,3.
L. 7. Gen. 35,3.
L. 8. Ex. 8,8. L. 9. *Ib.* 9.
L. 10. Ex. 14,10. L. 12. Ex. 6,6.
L. 13. Ps. 118,5.
L. 14. Deut. 4,7; MS: וכו'; גוי missing.
L. 18. Gen. 27,22.
L. 18ff. Gen. R. 65, 16. Midrash has: ר' ברכיה and מרכין for מרנן. Cf. ed. Theodor, p. 733.

ידי עשו. ונרסינן במכילתא ואני נתתי לך שכם אחד על אחיך אשר לקחתי מיד האמרי בחרבי ובקשתי. וכי בחרבו ובקשתו לקחה. אלא בתפלות. וכן הוא אומר שמע ה' קול יהודה ואל עמו תביאנו ידיו רב לו ועזר מצריו תהיה. פי' בשביל קולו של יעקב שהוא מרים בתפלה תביאנו אל עמו בשלום ותגבר איביו ותהיה לו עזר מצריו. וכן דוד אומר אתה בא אלי בחרב ובחנית ובכידון ואנכי בא אליך בשם ה' אלהי מערכות ישראל. ר"ל בתפלה. וכתי' אלה ברכב ואלה בסוסים ואנחנו בשם ה' אלהינו נזכיר. ר"ל נזכיר שמו של הב"ה בתפלה. וכתיב המה כרעו ונפלו ואנחנו קמנו ונתעודד. וכן באסא הוא אומר עזרנו אלהי ישענו כי עליך נשענו ובשמך באנו אל ההמון הזה. ובמשה הוא אומר וירדו אבותינו מצרימה וגו'. וכתי' ונצעק אל ה' וישמע קלנו. אמרו להם אדום לישראל, אתם מתגאים במה שהוריש לכם אביכם, דכתי' הקול קול יעקב, ואמרתם ונצעק אל ה' וישמע קלנו, ואנו מתגאים במה שהוריש לנו אבינו, דכתי' ועל חרבך תחיה. הה"ד ויאמר אליו אדום לא תעבור בי פן בחרב אצא לקראתך. ובבקיעת ים סוף כתיב התיצבו וראו את ישועת ה'. ר"ל התיצבו בתפלה ותושעו.

L. 1ff. Mekilta, בשלח, Mas. ויהי, 2. Cf. ed. Weiss, p. 33b; ed. Horovitz-Rabin, p. 92. Note variants, especially our reading אמרו להם אדום לישראל, which is better than other versions.

L. 2. Gen. 48,22; MS has ואני after נתתי.

L. 4. Deut. 33,7.

L. 5. Perhaps על should follow ותגבר.

L. 7. 1 Sam. 17,45; MS: ואני for ואנכי; MT has צבאות after ה'.

L. 8. Ps. 20,8.

L. 9. *Ib.* 9.

L. 10. 2 Chron. 14,10; MT has: עזרנו ה' אלהינו and על ההמון.

L. 11. Num. 20,15–16.

L. 13. Gen. 27,22; Deut. 26,7.

L. 14. Gen. 27,40.

L. 15. Num. 20,18.

L. 16. Ex. 14,13.

ועוד גרסי' בב"ר ופרעה הקריב וישאו בני ישראל את עיניהם. תפשו אומנות האבות בידם שהיא התפלה. באברהם כתי' ויקרא שם אברם בשם ה'. ביצחק אבינו ע"ה כתי' ויצא יצחק לשוח בשדה. ביעקב אבינו ע"ה כתיב ויפגע במקום וגו', ואומר אל תיראי תולעת יעקב וגו'. למה נמשלו ישראל לתולעת, מה תולעת זו אינה מכה את הארזים אלא בפיה, והיא רכה ומכה את הקשה, כך אין להם לישראל אלא תפלה. בפיהם הם נוצחים לאומות שהן קשים כארזים, שנא' ואנכי השמדתי את האמורי מפניכם אשר כגבה ארזים גבהו וגו'. ד"א מה תולעת זו מוציאה מפיה המשי לעשות ממנו בגדי יקר, בגדי מלכות, כך ישראל בפיהם מתפללין ומשבחין וממליכין להב"ה. ד"א התיצבו וראו את ישועות ה', אמר להם היום תשרה עליכם רוח הקדש, שאין יציבה בכל מקום אלא רוח הקדש, שנא' ראיתי את ה' נצב על המזבח וגו', וכתיב ויבא ה' ויתיצב, וכתי' קרא אל יהושע והתיצבו, וכתי' ותתצב אחותו. למה היו ישראל דומין באותה שעה, ליונה שברחה מפני הנץ, נכנסה לנקיק הסלע והיה שם נחש נושך, תכנס לפנים הרי כאן נחש, תצא לחוץ הרי כאן נץ. כך היו ישראל באותה שעה, הים סוער ושונא רודף ומדבר משני צדדין, מיד נתנו עיניהם בתפלה. ועליהם מפורש בקבלה, יונתי בחגוי הסלע בסתר המדרגה הראיני נא את מראיך השמיעיני את קולך כי קולך ערב ומראך נאוה. ד"א כי קולך

L. 1ff. MS attributes to Gen. R., but this whole passage seems to have been derived from Midrash Hashkem. Cf. Sepher Wehizhir, I, p. 39, and note variants. Cf. Midrash Ha-Gadol, Ex., 14,10 (ed. Hoffmann, p. 139); Tanḥ. Yelammedenu, בשלח, 9 (ed. Ḥoreb, p. 221), and note variants.

L. 1. Ex. 14,10. L. 3. Gen. 13,4.

L. 3. Gen. 24,63. L. 4. Gen. 28,11.

L. 5. Is. 41,14. L. 8. Am. 2,9; MT: מפניהם.

L. 11ff. Cf. Mekilta, ib. (ed. Weiss, p. 34a; ed. Horovitz, p. 94). Note variants, and our better version in some parts. Cf. also Cant. Rabba, 2,30.

L. 12. Am. 9,1. L. 13. 1 Sam. 3,10.

L. 13. Deut. 31,14. L. 14. Ex. 2,4.

L. 19. Cant. 2,14; נא not in MT.

ערב בתורה ומראך נאוה בתלמוד. ד"א כי קולך ערב בתפלה ומראך נאוה במעשים טובים. ד"א התיצבו וראו נא את ישועת ה'. אמרו אימתי, אמ' להם למחר. אמרו לו רבינו משה אין בנו כח לסבול. התפלל משה באותה שעה, והראה להם הב"ה תורמיות של מלאכי השרת עומדין לפניהם כעצין, שנא' וישכם משרת איש האלהים לקום וירא והנה חיל סובב את העיר וסוס ורכב ויאמר נערו אליו אהה אדוני מה נעשה, ויאמר אל תירא כי רבים אשר אתנו מאשר אתם, ויתפלל אלישע ויאמר ה' פקח את עיניו ויראה ויפקח ה' את עיני הנער וירא והנה ההר מלא סוסים ורכב איש סביבות אלישע. כך התפלל משה רבינו ע"ה והראה הב"ה לישראל תורמיות של מלאכי השרת עומדין לפניהם. פי' תורמיות גדודים.

וגרסי' בואלה שמות רבה א"ר ירמיה לר' אלעזר מאי סגר עליהם המדבר. אין סגר אלא חיות, שנא' אלהי שלח מלאכיה וסגר פום אריותא ולא חבלוני. כיון שראו ישראל שיהיו מוקפין מג' רוחות. והיה הים סוער והשונא רודף והחיות יוצאות מן המדבר, תלו עיניהם לאביהם שבשמים וצעקו לפני הב"ה, שנא' ויצעקו בני ישראל אל ה'. ולמה עשה להם הב"ה כך, אלא שהיה מתאוה לתפלתן. אמ' ר' יהושע בן לוי למה הדבר דומה למלך שהיה בא בדרך, והיתה בת מלכים צועקת לפניו בבקשה ממך הצל אותי מיד הליסטים, שמעה המלך והוציא אותה. לאחר ימים בקש המלך ליטלה לאשה, והיה מתאוה שתדבר עמו, ולא היתה רוצה. מה עשה המלך, גירה בה הליסטים כדי שתצעק וישמע המלך. כיון שבאו הליסטים עליה התחילה צועקת

L. 9. 2 Kings 6,15–17; MT has ויצא for וירא; אותם for אתם; נא after פקח. MS omits מלא.

L. 12ff. Ex. Rabba, 21,5. Note variants.

L. 12. Midrash has בן אלעזר.

L. 13. Ex. 14,3.

L. 14. Dan. 6,23. MS: שהיו for שראו.

L. 15. Midrash: סוער for סוער.

L. 16. Ex. 14,10.

L. 17ff. Cf. Cant. R., 2,30: משל למלך שהיתה לו בת יחידה וכו׳ . Cf. also Tanhuma Yelammedenu, שופטים, 14 (ed. Ḥoreb, p. 655).

למלך. אמ' לה המלך, לכך הייתי מתאוה לשמוע קולך. כך ישראל כשהיו במצרים והיו משעבדים בהם המצרים היו צועקים ותולין עיניהם להב"ה, שנא' ויהי בימים הרבים ההם וימת מלך מצרים ויאנחו בני ישראל מן העבודה. מיד וירא אלהים את בני ישראל וידע אלהים. הוציאן הב"ה משם ביד חזקה ובזרוע נטויה. והיה מבקש לשמוע את קולן פעם אחרת ולא היו רוצין. מה עשה הב"ה, גירה לפרעה לרדוף אחריהם, הה"ד ויראו מאד ויצעקו בני ישראל אל ה'. באותה שעה אמ' הב"ה, לכך הייתי מתאוה, לשמוע קולכם. הה"ד יונתי בחגוי הסלע בסתר המדרגה הראיני את מראיך השמיעיני את קולך כי קולך ערב ומראך נאוה. הא למדנו שהב"ה מתאוה לתפלתן של צדיקים ומרחם עליהם.

וגרסי' במ' יבמות בפרק הבא על יבמתו. אמ' ר' יצחק מפני מה היו אבותינו עקורין, מפני שהב"ה מתאוה לתפלתן של צדיקים, דכתי' ויעתר יצחק לה' לנוכח אשתו כי עקרה היא, וכתיב ויעתר מנוח אל ה' ויאמר. א"ר אלעזר למה נמשלה תפלת הצדיקים לעתר. מה עתר זה מהפך את התבואה בגורן ממקום למקום, אף תפלתן של צדיקים מהפכת חמתו של הב"ה ממדת רגזנות למדת רחמנות. ולפי' נקראת עתרה, שנא' ויעתר יצחק לה' לנוכח אשתו וגו'. וגרסי' בב"ר למה נעקרו האימהות. ר' לוי אומר לפי שהב"ה מתאוה לתפלתן

L. 4. Ex. 2,23.
L. 4. *Ib.* 25.
L. 7. Ex. 14,10.
L. 10. Cant. 2,14.
L. 10. MS has הוא after שהב"ה.

L. 11ff. T.B. Yebam., 64a. Cf. Sed. 'Eliyahu R., 18 (ed. Fr., p. 99); Yalḳ. Shim., 1 Sam., 78.

L. 13. Gen. 25,21. L. 14. Jud. 13,8.

L. 14. Talm. has: ר' יצחק; but cf. T.B. Suk., 14a, margin.

L. 16. Yebam. has מרותחין for חמתו; Suk. has דעתו and אכזריות for רחמנות.

L. 18f. Gen. R., 45,5. Midrash: נתעקרו for נעקרו (cf. ed. Theodor, p. 450). Aboab also has נעקרו. Cf. Yelammedenu, תולדות, 9 (p. 92); Cant. Rab., 2,32. See Seder Eliyahu R., 18 (ed. Fr., p. 99).

L. 18. MS has של after לתפלתן.

ושיחתן. הה"ד הראיני את מראיך השמיעיני את קולך. ונרסי' בואלה הדברים רבה ברוך תהיה מכל העמים לא יהיה בך עקר ועקרה, שלא תהא תפלתכם עקורה אלא עושה פירות. וכן הוא אומ' והיה טרם יקראו ואני אענה עוד הם מדברים ואני אשמע.

ועוד נרסי' בואלה שמות רבה כשיצאו ישראל ממצרים התחיל פרעה לרדוף אחריהם, שנא' ופרעה הקריב וגו', התחיל משה מתפלל לפני הב"ה. אמ' לו הב"ה למשה, אתה עומד ומתפלל, כבר התפללו בני ושמעתי תפלתן, שנא' מה תצעק אלי וגו'. הה"ד יונתי בחגוי הסלע וגו'. כשנשתעבדו אבותיכם במצרים, בתפלה עניתי אותן, שנא' ותעל שועתם אל האלהים מן העבודה. בימי יהושע בן נון בתפלה עניתי אותן ועשיתי להם נסים, שנא' ויקרע יהושע את שמלותיו ויפול על פניו ארצה לפני ה'. בימי השופטים שמעתי את תפלתן, שנא' ויהי כי זעקו בני ישראל אל ה' על אודות מדין. בימי שמואל שמעתי תפלתן, שנאמר ויצעק שמואל אל ה' בעד ישראל ויענהו ה'. איני מבקש מכם לא עולות ולא זבחים, אלא תפלה, הרי קחו עמכם דברים ושובו אל ה' וגו'. ודוד ע"ה אומר ארחץ בנקיון כפי ואסובבה את מזבחך ה', אינו אומר להקריב קרבנות אלא לשמיע בקול תודה. ועוד נרסי' בואלה שמות רבה וזה אשר תעשה על המזבח. הה"ד קחו עמכם דברים ושבו אל ה'. וזה שאמ' הכתוב ארחץ בנקיון כפי ואסובבה את מזבחך ה'

L. 2. Cf. Deut. Rab., 3,8 — Note the same sequence of quotations in Aboab (*ib.*).

L. 2. Deut. 7,14.

L. 4. Is. 65,24.

L. 5. Ex. Rab., 21,4.

L. 6. Ex. 14,10.

L. 8. *Ib.* 15.

L. 10. Ex. 2,23.

L. 12. Jos. 7,6; MT: No ארצה; לפני ארון ה'.

L. 13. Jud. 6,7.

L. 14. 1 Sam. 7,9; MT: ויזעק.

L. 15. Hos. 14,3. L. 16. Ps. 26,6.

L. 17ff. Ex. Rab., 38,4. Note variants.

L. 18. Ex. 29,38.

לשמיע בקול תודה ולספר כל נפלאותיך. יכול להקריב פרים ואילים, ת"ל לשמיע בקול תודה. לפי שישראל בזמן שבית המקדש קיים חוטאין ומביאין קרבן ומכפר עליהן, הכהן המשיח חוטא ומביא קרבן ומתכפר לו, אנו אין לנו קרבן. אמ' להם הב"ה לישראל, אם כל עדת ישראל ישגו וגו'. אמרו לו עניים אנחנו ואין לנו להביא קרבן. אמ' להם הב"ה דברים אני מבקש, שנא' קחו עמכם דברים ושובו אל ה', ואני מוחל על כל עונותיכם. ואין דברים אלא דברי תורה, שנא' את הדברים האלה דבר ה' אל כל קהלכם. אמרו לו אין אנו יודעין. אמ' להם בואו והתפללו לפני ואני מקבל עונותיכם.

וגרסי' במדרש השכם אם על תודה יקריבנו וגו'. ראה היאך הב"ה סולח לעונותיהם של ישראל. מה היו מקריבין על זבח התודה, חלות ורקיקין. אמ' הב"ה מי שיש לו פר יביא פר, איל יביא איל, שה יביא שה, יונה יביא יונה, ומי שאין לו אחד מכל אלו יביא סולת, ומי שאין לו ולא כלום יביא דברים, שנא' קחו עמכם דברים וגו'. אמ' ר' שמעון בן גמליאל גדולה חיבתן של ישראל, שהב"ה משנה סדר בראשית בשביל חיבתן של ישראל, שהוא מוריד להם גשם מן השמים ומעלה להם טל מן הארץ, שנא' ותעל שכבת הטל, וכן, אף שמיו יערפו טל. כיון שראה משה רבינו ע"ה מתן שכרן של צדיקים אמ' אשריך ישראל וגו'. מגן עזרך, כנגד אברהם דכתיב ביה אשר מגן צריך בידך. ואשר חרב גאותך, כנגד יצחק שפשט צוארו כנגד החרב. ויכחשו אויביך לך, כנגד יעקב, דכתיב וילך אל ארץ מפני יעקב אחיו, פי' שהלך לו עשו לארץ אחרת מפני פחדו של יעקב. ואתה על במותימו תדרוך כנגד

L. 5. Lev. 4,13.
L. 8. Deut. 5,19.
L. 10ff. Cf. my ed. of Midr. Hashkem Quotations, Hebrew Union College Annual, IV, p. 320. In line 15, margin of MS has טבחן for חיבתן. Cf. Tanḥuma, צו, 8 (ed. Buber, p. 17); Mekilta, בשלח, ויסע, 2 (ed. Weiss, p. 56; ed. Horovitz, p. 161).
L. 10. Lev. 7,12. L. 14. Hos. 14,3.
L. 15ff. Ex. Rab., *Ibid.* Note variants.
L. 17. Ex. 16,14; Deut. 33,28. L. 18. Deut. 33,29.
L. 19. Gen. 14,20. L. 21. Gen. 36,6.

מרדכי, דכתיב ויקח המן את הלבוש ואת הסוס וילבש את מרדכי וגו'. מי גרם למרדכי להנצל מאויביו ולבא לידי הגאולה הזאת, מפני שהיה מתפלל בכל שעה, שנא' ומרדכי ידע את כל אשר נעשה ויקרע מרדכי את בגדיו וילבש שק ואפר ויצא בתוך העיר ויצעק צעקה גדולה ומרה.

מעשה בר' יוסי בן קיסמא שאירע לו בשני ילדים שנשבו מירושלם על ידי הגמון אחד. הלך ר' יוסי ואמ' לו, טול מנה ותן לי הילדים. אמ' לו לאו. מיד תלה עיניו לשמים. וירד מיכאל מן השמים והתחיל לצערו. והיו חביריו מסובין אצלו. אמרו לו, כלום הקנטת אותו צדיק. אמ' להן הן. הביאוהו, וכיון שבא, מצא מטחה. אמ' לו, תן מנה וטול הילדים. אמ' לו, אם נפשך טול שמונים. מיד כעס ואמ' הוציאוהו מעלי. כיון שיצא התחיל להצטער, אמ' הביאוהו. אמ' תן שמונים וקבל את הילדים. אמ' לו, אם נפשך טול חמישים. וכעס. התחיל להצטער. אמ' תן חמישים. והיה פוחת ויורד עד שאמר, הרי הם נתונים לך במתנה בחנם. אמ' לו ר' יוסי, העבודה, איני זז מכאן עד שתחשוב ותתן לי שכירות הילדים מיום ששבית אותם מירושלם עד היום הזה. ספרו ומנו זה עם זה ועלה שכירות הילדים אותם הימים שלשים מנה במנין צרי. שקל ונתן בחקם של ילדים ויצאו.

מן הייסורין מנין, ממרים, שלא נאספה מצרעתה אלא על ידי התפלה, שנא' ויצעק משה אל ה' לאמר אל נא רפא נא לה. ממיתה משונה מנין, מאהרן ע"ה, שנאמר ובאהרן התאנף ה' מאד להשמידו ואתפלל גם בעד אהרן בעת ההיא. ואפי' ממיתה דעלמא ניצול אדם בזכות התפלה. מנא לן, מחזקיהו ע"ה, שנא' בימים ההם חלה חזקיהו

L. 1. Est. 6,11; MT: ויזעק זעקה.

L. 5ff. Cf. Midr. Hashkem Quotations, p. 321. MS has הקמטת for הקנטת.

L. 19. Nu. 12,13.

L. 21. Deut. 9,20.

L. 22ff. MT: ויסב את פניו; לאמר for ויאמר; זכר; ובלבב; שב ואמרת; הספתי.

למות ויבא אליו ישעיהו בן אמוץ הנביא ויאמר אליו כה אמר ה' צו לביתך כי מת אתה ולא תחיה. וכתי' ויסב פניו חזקיהו אל הקיר ויתפלל אל ה' ויאמר אנא ה' זכור נא את אשר התהלכתי לפניך באמת ובלב שלם והטוב בעיניך עשיתי ויבך חזקיהו בכי גדול. וכתי' ויהי דבר ה' אל ישעיהו לאמר, הלוך ואמרת אל חזקיהו כה אמר ה' אלהי דוד אביך שמעתי את תפלתך ראיתי את דמעתך, הנני מוסיף על ימיך חמש עשרה שנה.

והתפלה היא אחת משלשה דברים שמבטלים את הגזירה. כדגרסי' בפסיקתא ר' יודן בשם ר' אלעזר אומר שלשה דברים הם מבטלים את הגזירה, התפלה והצדקה והתשובה, ושלשתן בפסוק אחד, שנא' ויכנעו עמי וגו'. ויתפללו זו תפלה, ויבקשו זו צדקה, דכתי' אני בצדק אחזה פניך, וישובו איש מדרכו הרעה, זו תשובה. מה כתיב תמן, ואני אשמע מן השמים וגו'. משיני החיות, כדגרסי' בסדר אליהו רבה.

מעשה בחסיד אחד שהיה עומד ומתפלל. בא נחש ועבר על רגליו ולא הפסיק תפלתו. אמרו לו תלמידיו, רבינו לא חשת בעצמך מן הנחש. אמ' להם תבא לי שלא חשתי. ושוב מעשה באחד שהיה עומד ומתפלל ובא הזאב ונטל את בנו מאצלו ולא הפסיק את תפלתו. כשסיים אמרו לו תלמידיו, רבינו לא חשת בעצמך כשבא הזאב ונטל את בנך מאצלך. אמ' להם תבא לי שלא חשתי בו. ולא הספיק לומר את הדבר עד שבא הזאב והחזיר את התינוק למקומו. אמ' לו אביו, מה עשה לך הזאב. אמ' לו הכניסני לתוך חרבה אחת, ושמעתי בת קול שהיתה אומרת, לא על זה שלחתיך אלא על בן פלוני. ולא הספיק הנער לגמור את הדבר עד ששמעו קול בכי שצועקין ואומרין בן פלוני נשכו הזאב.

L. 7. 2 Kings, 20, 1–6.

L. 11. 2 Chr. 7,14: MT: ויתפללו ויבקשו פני וישבו מדרכיהם הרעים.

L. 12. Ps. 17,15.

L. 8–13. This quotation is not found in our Pesikta, but in Supplement to Pesikta Rabbati, ed. Friedmann, p. 199b, bottom. Cf. Koh. Rab., 5,4.

L. 14ff. This story is not found in our Seder 'Eliyahu R. Aboab (p. 41c) copies it as from a Midrash; Sepher Ha-Musar omits source. The story found its way into the Ma'ase Books. Cf. Araki, Sepher Ha-Ma'asiot, 56–57 (ed. Bagdad, p. 35).

מעשה בר' חנינא בן דוסא שהיה עומד ומתפלל, בא ערוד ונשכו. ברחו התלמידים. לאחר שעה חזרו ומצאו אותו ערוד מת מושלך על חורו. אמרו ווי לו לאדם שנשכו ערוד, ווי לו לערוד שנשכו ר' חנינא בן דוסא. וערוד בא מן הצב, שהוא ממיני השרצים, ומן הנחש, והב"ה בראו להפרע מן הרשעים. ויש ערוד שהוא ממין חיות, והוא חמור הבר.

גדולה תפלה שבזכותה הב"ה מוחל עונותיהן של ישראל. והב"ה הורה לישראל עמו ונחלתו להתפלל תמיד לפניו ולומר שלש עשרה מדות כדי שימחול עונותיהן. לפיכך אנו אומרים בשלש עשרה מדות, אל הורתנו לומר שלש עשרה. וגרסינן בפרקא קמא דראש השנה אמ' ר' יוחנן אלמלא מקרא כתו' אי איפשר לאומרו. ה' ה' אל רחום וחנון וגו'. מלמד שנתעטף הב"ה כשליח צבור, והראהו לו למשה, ואמ' לו, כל זמן שישראל חוטאין יעשו לפני כסדר הזה ואני מוחל להם. ה' ה' אני הוא קודם שחטא אדם, ואני הוא לאחר שחטא ועשה תשובה, אל רחום וחנון. אמ' רב יהודה ברית כרותה לשלש עשרה מדות שאין חוזרות ריקם, שנא' הנה אנכי כורת ברית נגד כל עמך אעשה נפלאות וגו'. וגרסינן במדרש וירד ה' בענן ויתיצב עמו שם. אשרי משה שנכנס למקום שאין מלאך ולא שרף יכול להכנס. תרין אימוראי. חד אמר, ומשה נגש אל הערפל, והיה משה מהלך כקולייס הזה, עד שעלה אצל הב"ה, שנא' ויתיצב עמו שם, ונאמר ויעבר ה' על פניו ויקרא. למד

L. 1-4. Tanḥ. Yelammedenu, וארא, 4 (ed. Ḥoreb, p. 187). Cf. T.B. Berak., 33a; T.Y., *ib.*, 9a; Gaster, Exempla, 165 (Hebr. part, p. 117).

L. 4. Cf. T.B. Ḥul., 127a: נחש שהוא כרוך על הצב ליטים יצא ערוד.

L. 5. Cf. Mishnah, Kil., VIII ,6: ערוד מין חיה.

L. 10ff. T.B. Rosh Ha-Shanah, 17b; note variants.

L. 12. Ex. 34,6. L. 16. Ex. 34,10.

L. 17ff. Tanḥ. Yelammedenu, כי תשא, 32 (p. 326). Note variants. Unfortunately, our text, like the other, does not give the comment of the other Amora. L. 19, margin has: פי' קוליים רת. Midr. spells קולייאס (cf. Jastrow, Dictionary, s.v.).

L. 17. Ex. 34,5.

L. 19. Ex. 20,21. L. 20. Ex. 34,6.

משה היאך יבקש סניגוריא על ישראל. אמ' זכור לאברהם ליצחק ולישראל עבדיך. ואלו לא היה להם זכות אבות היה מאבדן. אלא מכאן הוי אומר ה' ה' אל רחום וחנון. אמר הב"ה בעולם הזה למדתי סניגוריא על ישראל ולעתיד לבא אני מדבר בצדקה רב להושיע.

וגרסי' במדרש תלים תפלה לדוד שמעה ה' צדק וגו'. היאך הב"ה שומע הצדק. אלא צדק זו תפלה. וסימן צד"י תשעים אמנים שאדם עונה בכל יום, דל"ת ארבע קדושות, קו"ף מאה ברכות. והתחיל דוד ע"ה המזמור הזה בצדק, דכתי' תפלה לדוד שמעה ה' צדק, וסיימו בצדק, דכתי' אני בצדק אחזה פניך אשבעה בהקיץ תמונתך. ר"ל כשיהיה לבי שלם בתפלה אקבל פני שכינה.

וכל המתפלל בכל יום לפני הב"ה, כאלו הקריב לפניו עולות וזבחים, ועונותיו נמחלין, כשם שהיו נמחלין עונותיהם של אבותינו בתמידין ובקרבנות שהיו מקריבין על גבי המזבח. כדגרסי' בפרק תפלת השחר. אמ' ר' יהושע בן לוי תפלות כנגד תמידין תקנום. תפלה של שחר כנגד תמיד של בקר, תפלה של מנחה כנגד תמיד של בין הערבים, תפלה של ערבית כנגד קרבים ובני מעים ואיברים ופדרים שלא נתעכלו מבעוד יום, היו מקריבין אותן על גבי המזבח והיו נשרפין והולכין כל הלילה. נמצא שהמתפלל שלש תפלות בכל יום ויום כאלו הקריב תמידין על גבי המזבח ועונותיו נמחלין, כשם שהיו עונותיהם של ישראל נמחלין בקרבנות בזמן שהיה בית המקדש קיים, כל קרבן וקרבן כפי מקומו וכפי עניינו, היה האדם מקריב את קרבנו ומתודה עליו והיו עונותיו נמחלין, שנא' וסמך ידו על ראש קרבנו

L. 2. Ex. 32,13.

L. 4. Is. 63,1.

L. 5ff. Cf. Midr. Tehillim, ed. B., p. 125, where, however, our version is not found. From וסימן on, is probably our author's own addition.

L. 5. Ps. 17,1.

L. 9. *Ib.* 15.

L. 14. T.B. Ber., 26b.

ונרצה לכפר עליו. לפיכך כשיתפלל אדם לפני הב"ה בכל לב ובכל נפש, ויתודה על עוונותיו ויעזוב מעשיו הרעים, הב"ה שומע תפלתו ומוחל עונות שבינו לבין המקום.

ונרסי' בב"ר אמ' שמואל בר נחמני התפלות תיקנום כנגד שלשה פעמים שהיום משתנה. בערבית צריך לומר יהי רצון מלפניך ה' אלהי ואלהי אבותי שתוציאני מאפלה לאורה. בשחרית צריך לומר יהי רצון ה' אלהי ואלהי אבותי כשם שזכיתני לראות חמה בזריחתה כך תזכני לראות חמה בשקיעתה.

אמר המחבר אמ' כנגד שלשה פעמים שהיום משתנה ולא זכר כי אם שנים בלבד. ואני אומר במנחה יאמר יהי רצון מלפניך ה' אלהי ואלהי אבותי שתטריפני מחר וכל יום ויום מזונותי כשם שהטרפתני היום. שאין לך אדם שאין לו מזונותיו בעת המנחה הסמוכה לערבית, ואפי' עני המחזיר על הפתחים. ע"כ.

והמתפלל לפני הב"ה בבכי ובצעקה ובתחנונים תפלתו וצעקתו נשמעת לפני אביו שבשמים, שנא' וגם עתה שובו עדי נאם ה' בצום ובבכי וגו', וכתי' בתריה וקרעו לבבכם ואל בגדיכם ושובו אל ה' אלהיכם כי ארך אפים הוא ורב חסד ואמת ונחם על הרעה. ואבותינו כשהיו במצרים והיו המצרים מענין ולוחצין אותם ומשתעבדים בהם צעקו לפני הב"ה ונענו מיד ונגאלו. צעקו, דכתי' ויאנחו בני ישראל מן העבודה ויצעקו ותעל שועתם, וכתי' ואת צעקתם שמעתי מפני נוגשיו וגו', ונגאלו, דכתי' וארד להצילו מיד מצרים וגו'. ונרסי' בפ' קמא דמסכת

L. 1. Lev. 1,4; MT: על ראש העלה ונרצה לו.

L. 4ff. Gen. R., 68,11 (ed. Theodor, p. 779). Cf. Yelammedenu, חיי שרה, 5 (p. 85).

L. 9ff. Our edition of Midr. R. adds a prayer for Minḥa: יהי רצון מלפניך ה' אלהי שכשם שזכיתני לראות חמה בזריחתה כך תזכני לראותה בשקיעתה. It is adapted from T.Y. Ber. 7a (IV,1): כשם שזכיתני לראות החמה במזרח כך זכיני לראותה במערב. But this part seems to have been unknown to our author; hence, his own addition.

L. 15. Joel 2,12; MT: נאם ה' שבו עדי וגו'; וגם עתה ובבכי.

L. 17. Joel, 2,13; MT: כי חנון ורחום הוא ארך אפים ורב חסד.

L. 20. Ex. 2,23; MT: ויזעקו. L. 20. Ex. 3,7. L. 21. Ex. 3,8.

L. 21ff. T.B. Ta'an., 25b; קמא is an error. Talm. has אליעזר.

תעניות מעשה בר' אלעזר שגזר שלש עשרה תעניות ולא ירדו גשמים. באחרונה התחילו לצאת. אמ' להם תקנתם קברים לעצמכם. געו בבכיה וירדו גשמים. וכל המתחנן בתפלתו הב"ה עונה אותו ושומע תפלתו. כדגרסי' במדרש תלים אהבתי כי ישמע ה' את קולי תחנוני. וש"ה חנון יחנך לקול זעקך כשומעתו ענך. וגרסי' במדרש תנחומא ואתחנן אל ה', וש"ה ושמעת אל תפלת עבדך ואל תחנוניו. בהרבה שמות נקראת התפלה, ואלו הן, תפלה, תחנה, צעקה, זעקה, שועה, רנה, פגיעה, נפילה. ולמה לא נתפלל משה אלא בלשון תחנונים. אמ' רבונו של עולם, הודיעני נא את דרכך, באיזה מדה אתה נוהג עולמך. אמ' לו הב"ה אני אעביר כל טובי על פניך וגו'. אמ' אני נותן שכר לכל אדם על כל מצוה שיעשה וגם חנם אני נותן מטובי, שנא' וחנותי את אשר אחון ורחמתי את אשר ארחם. אמ' לו משה א"כ עשה עמי חסד ותן לי חנם. הה"ד ואתחנן אל ה' בעת ההיא לאמר.

וצריך אדם לנעור את כפיו מן הגזל ומן החמס כדי שתשמע תפלתו לפני הב"ה. כדגרסינן בואלה שמות רבה צריך אדם לטהר לבו קודם שיתפלל. וכן אמ' איוב על לא חמס בכפי ותפלתי זכה. א"ר יהושע הכהן בר' נחמיה וכי יש תפלה עכורה. אלא כל מי שידו מלוכלכת בגזל קורא להב"ה ואינו עונה אותו. למה, שתפלתו בעבירה, שנא' ויאמר ה' לנח קץ כל בשר בא לפני כי מלאה הארץ חמס מפניהם. אבל איוב שלא היה גזל בעמלו היתה תפלתו זכה. לפיכך אמ' על לא חמס בכפי ותפלתי זכה. לפי שאין עול בכפי, לפי' תפלתי זכה.

L. 4. Ps. 116,1. Cf. Midr. Tehillim, *ad. loc.* (ed. B., p. 475).
L. 5. Is. 30,19.
L. 5ff. Tanḥuma, ואתחנן, 3 (ed. B., Deut., p. 9). Note variants and better state of our text.
L. 6. 1 Kings 8,30; MT: ושמעת אל תחנת עבדך.
L. 9. Ex. 33,13.
L. 10. *Ib.* 19.
L. 12. *Ib.* L. 13. Deut. 3,23.
L. 14ff. Cf. Aboab, p. 39b.
L. 15ff. Ex. R., 22,4.
L. 16. Job. 16,17.
L. 19. Gen. 6,13; MT: אלהים.

אמ' ר' חמא ב"ר חנינא מנין שכל מי שהגזל בידו שתפלתו בעבירה. שנא' ובפרשכם כפיכם אעלים עיני מכם גם כי תרבו תפלה אינני שומע ידיכם דמים מלאו. ומנין שכל מי שהוא מרחיק עצמו מן הגזל שתפלתו זכה. שנא' מי יעלה בהר ה' ומי יקום במקום קדשו נקי כפים ובר לבב אשר לא נשא לשוא נפשו ולא נשבע למרמה ישא ברכה מאת ה' וצדקה מאלהי ישעו, וכתי' זה דור דורשיו מבקשי פניך יעקב סלה.

ד"א תפלה לדוד שמעה ה' צדק וגו'. וש"ה זבח רשעים תועבה ותפלת ישרים רצונו. שלש תפלות הן, של משה ודוד ומשיח. במשה כתיב תפלה למשה איש האלהים. בדוד כתי' תפלה לדוד שמעה ה' צדק וגו', מלפניך משפטי יצא וגו', בחנת לבי וגו'. וש"ה הכתוב ופנית אל תפלת עבדך ואל תחנתו. אמ' דוד לפני הב"ה, רבונו של עולם, הנח הכל ופנה לתפלתי ולתחנתי. אמ' לו הב"ה ולמה. אמ' לו לפי שאני מעשה ידיך, ואם אני מתפלל לפניך מעט, יהיה בעיניך הרבה, כמו שכתו' ופניתי אליכם. הה"ד ופנית אל תפלת עבדך ואל תחנתו ה' אלהי לשמוע אל הרנה ואל התפלה וגו'. במשיח כתי' תפלה לעני כי יעטוף ולפני ה' ישפוך שיחו. ומנין שבמשיח הכתוב מדבר. דכתי' הנה מלכך יבא לך צדיק ונושע הוא עני ורוכב על חמור.

לעולם ישתדל אדם להיות זהיר בתפלה, ויכון לקראת אלהיו בתפלה ותחנונים, אולי יקרה לקראתו וישמע תפלתו ויצילנו מכל

L. 3. Is. 1,15. L. 6. Ps. 24,3–7.

L. 7–17. This verse is commented copiously in Midrash Tehillim, and linked with the words from Prov.; but our particular comment is not there (cf. ed. Buber, p. 125, p. 385, and p. 429). The first part of our passage is found in Agadat Beresait, 6,1, and the second part, *ib.* 9,1 (ed. Buber, p. 14 and p. 22). Cf. Zohar, III, p. 195a: תלת אינון דכתיב בהו תפלה. Aboab copies it all, except the end (p. 39b, bot.).

L. 7. Ps. 17,1.
L. 8. Pr. 15,8; MT: תועבת ה'.
L. 9. Ps. 90,1.
L. 10. Ps. 17, 1–3.
L. 11. 1 Kings 8,28.
L. 14. Lev. 26,9.
L. 15. 1 Kings 8,28; MS has ותחנתי.
L. 16. Ps. 102,1. L. 17. Zech. 9,9.

צרה וצוקה. והמתפלל תמיד בכל יום ויום לפני הב"ה ערבית שחרית ומנחה הב"ה שומע את תפלתו, שכן דוד אומר, ערב ובקר וצהרים אשיחה ואהמה וישמע קולי. ועוד שאלו השלש תפלות הם זכר לאבותינו הקדושים שתיקנום, שהם אברהם יצחק ויעקב. כדגרסי' במ' ברכות בפרק תפלת השחר איתמר ר' יוסי בר' חנינא אומר תפלות אבות תיקנום. אברהם תיקן תפלה של שחרית, שנא' וישכם אברהם בבקר אל המקום אשר עמד שם את פני ה', ואין עמידה אלא תפלה, שנא' ויעמוד פנחס ויפלל. יצחק תיקן תפלת המנחה, שנאמר ויצא יצחק לשוח בשדה לפנות ערב, ואין שיחה אלא תפלה, שנא' אשפוך לפניו שיחי צרתי לפניו אגיד. יעקב תיקן תפלת ערבית, שנא' ויפגע במקום וילן שם כי בא השמש, ואין פגיעה אלא תפלה, שנא' ואתה אל תתפלל בעד העם הזה ואל תשא בעדם רנה ותפלה ואל תפגע בי. ובשמותם יש לנו זכר בדבר. אברהם אבינו ע"ה שתיקן תפלת שחרית, האות השנית בשמו בי"ת, רמז לתפלת בקר. יצחק אבינו ע"ה שתיקן תפלת מנחה, האות השניה בשמו צד"י, רמז לתפלת צהרים. יעקב אבינו ע"ה שתקן תפלת ערבית, האות השנית בשמו עי"ן, רמז לתפלת ערבית. אמ' המחבר ועוד יש רמז בשמותם באלפא ביתא דאתב"ש. אברהם האלף תי"ו, והבי"ת שי"ן. האלף תי"ו ר"ל תפלת, והבי"ת שי"ן ר"ל שחרית. יצחק היו"ד מ"ם, רמז לתפלת מנחה. יעקב היו"ד מ"ם, רמז לתפלת מעריב.

וכל מה שעבר על אבותינו אברהם יצחק ויעקב הכל היה סימן לבנים ורמז לגליות ופדיון והצלה מהם. כי האבות ראו הגליות. אברהם

L. 3. Ps. 55, 18.
L. 5. T.B. Ber., 26b.
L. 7. Gen. 19, 27.
L. 7ff. Cf. T.B. Ber., 6b. *Cf.* **Aboab, p. 36d.**
L. 8. Ps. 106,30.
L. 9. Gen. 24,63.
L. 10. Ps. 142,3.
L. 11. Gen. 28,11.
L. 12. Jer. 7,16.

בבין הבתרים, שנא' ידע תדע כי גר יהיה זרעך בארץ לא להם. ידע, גלות מצרים, שנא' וידעו מצרים כי אני ה' וגו'. תדע, גלות כשדים, שבו נמכרו כל ישראל להשמיד להרוג ולאבד בימי אחשורוש והמן הרשע, שנא' ומרדכי ידע את כל אשר נעשה. כי גר יהיה זרעך בארץ לא להם, כדכתי' בנבואת עובדיה שהתנבא על אדום והתוכח עמהם על שלא באו לעזור לישראל ועל ששמחו להם ביום אידם, שנא' אל תרא ביום אחיך ביום נכרו, ר"ל כשיהיו ישראל בידכם בגלות, אל תראו אותם כאלו הם גרים ונכרים, כי אחיכם הם. יצחק בענין הבארות שחפר, וראו הדבר בשמות הבארות. שם הבאר הראשון עשק, כנגד גלות מצרים שבו נתעסקו אבותינו בחומר ובלבנים ובכל עבודה בשדה, ר"ל בכל עבודה קשה, דכתיב ויעבידו מצרים את בני ישראל בפרך. שם השני שטנה כנגד גלות בבל, דכתיב בו כתבו שטנה על יהודה וירושלים. שם השלישי רחובות, גלות אדום שהוא גדול ורחב. וכשראה דוד ע"ה גדל הגלות הזה ברות הקדש, אמר צרות לבבי הרחיבו ממצוקותי הוציאני. ונקרא ג"כ רחובות, רמז שהב"ה ירחיב לנו מצרת גלותנו זה ויוציאנו ממנו, שנא' כי עתה הרחיב ה' לנו ופרינו בארץ. יעקב במראה הסולם, שנא' ויחלום והנה סולם מוצב ארצה. מצב, מ"ם מצרים, צד"י זה עשו, שנא' ויהי עשו איש ידע ציד, בגימטריא עולה למנין צד"י, והוא רמז לגלות אדום, בי"ת בבל. ואברהם יצחק ויעקב כשראו שעבוד ישראל באלו הגליות נצטערו עליהן וסדרו תפלה בעדם. תפלת אברהם בבקר, כנגד גלות מצרים שהיה ראשון

L. 1. Gen. 15,13; L. 2. Ex. 7,5.
L. 4. Est. 4,1.
L. 7. Obad. 1,12.
L. 9. Gen. 26,20.
L. 11. Ex. 1,13. L. 12. Gen., *ib.*, 21.
L. 13. Ezra 4,6; MT: על ישבי; Gen. *ib.* 22.
L. 15. Ps. 25,17.
L. 16. Gen. *ib.* L. 17. Gen. 28,12; MT: מצב.
L. 18. Gen. 25,27.

רמז לקורותיו שעברו עליו ונתנסה בעשרה נסיונות ועמד בכולן, כך היה גלות מצרים גדול ארבע מאות שנה. וזהו שראה אבינו ע"ה בבין הבתרים, שנא' ויאמר לאברהם ידוע תדע כי גר יהיה זרעך בארץ לא להם וגו'. ומיום שנולד יצחק אבינו ע"ה התחיל חשבון הארבע מאות שנה, לקיים כי ביצחק יקרא לך זרע, ואומר כי גר יהיה זרעך, ויצחק הוא זרע אברהם האמיתי. תפלת יצחק, שהיא תפלת המנחה, כנגד גלות בבל שהוא באמצע, רמז שלא נתנסה כל כך, לפיכך היה גלות בבל שבעים שנה בלבד. ותפלת יעקב, שהיא תפלת ערבית, כנגד גלות החל הזה הארוך. רמז לקורותיו, שנתנסה בכמה נסיונות, ועברו עליו כמה קורות וכמה טלטולין, וצער גידול בנים, ומכירת יוסף, ופחדו מפני עשו, כך עברו עלינו בגלות זה כמה צרות וכמה שעבודין וכמה טלטולין. ולאורך גלות זה נמשל ללילה, שנא' שומר מה מלילה שומר מה מליל. ולפיכך אמרו רז"ל תפלת ערבית כל הלילה. וכמו שהושיע הב"ה את יעקב אבינו ע"ה מיד עשו הרשע והפך לו אבלו על יוסף לששון וענהו בכל צרותיו והרויח לו, שנא' ואעשה שם מזבח לאל העונה אותי ביום צרתי וגו', כך אנו מיחלים ישועה ופדיון מאת הב"ה מן הצער הגדול ומן השעבוד הכבד הזה שאנו בו בגלות הזה שנמשל ללילה. וכמו שהאדם יושב בלילה בחושך ובאפלה ומצפה לאורה לבקר, כך אנו מצפים ומיחלים גאולה ופדיון מאת הב"ה מכובד הגלות הזה.

גדולה תפלה יותר ממעשים טובים. כדגרסי' בפרק אין עומדין אמ' ר' אלעזר גדולה תפלה יותר ממעשים טובים, שאין לך גדול ממשה רבינו ע"ה במעשים טובים, ולא נענה אלא בתפלה, שנא' אל תוסף דבר אלי עוד בדבר הזה עלה ראש הפסגה. פי' שהיה משה

L. 4. Gen. 15,13. L. 5. Gen. 21,12.
L. 13. Is. 21,11.
L. 13. T.B. Ber., 26b.
L. 16. Gen. 35,3.
L. 21ff. T.B. Ber., 32b; cf. Siphre, ואתחנן, 29 (ed. Fr., p. 71b): יפה שעה אחת בתפלה יותר ממעשים טובים וכו'.
L. 24. Deut. 3,26,27.

רבינו ע"ה מבקש מאת הב"ה שיכנס לארץ ולא נתפייס, ואע"פ שהיו בידו כל מעשים טובים שבעולם, אמ' לו עלה ראש הפסגה ואתפייס לך. ר"ל עלה והתפלל ואתפייס לך בתפלה. ואע"פ שלא נכנס לארץ, מראש הפסגה ראה את כל הארץ, שנא' ויראהו ה' את כל הארץ.

גדולה תפלה יותר מכל הקרבנות, שנא' למה לי רוב זבחיכם יאמר ה' וגו', וכתיב בתריה גם כי תרבו תפלה אינני שמע. פי' למה תרבו לי בקרבנות, ואפי' הייתם מרבים בתפלה שהיא יותר חשובה מן הקרבנות, אינני שמע לכם. וכן דוד ע"ה אומר ה' שפתי תפתח ופי יגיד תהלתך, וכתיב בתריה כי לא תחפוץ זבח ואתנה עולה לא תרצה. ר"ל עוני גדול מלהקריב עליו זבח או עולה, אלא מה תהא תקותי, ה' שפתי תפתח, ר"ל בתפלה.

גדולה תפלה שהיא מביאה את האדם לחיי העולם הזה ולחיי העולם הבא. לחיי העולם הזה מנין, שנא' כה אמר ה' דרשוני וחיו. לחיי העולם הבא מנין, שנא' דרשו ה' בהמצאו, וכתיב כי מוצאי מצא חיים ויפק רצון מה', וכתיב יהללו ה' דורשיו יחי לבבכם לעד, ר"ל לעולם הבא. ואין דרישה אלא תפלה, שנא' ותלך לדרוש את ה'.

וצריך אדם לקבוע תמיד תפלתו בבית הכנסת או בבית המדרש, שכל המתפלל עם הצבור תפלתו נשמעת לפני הב"ה יותר מן המתפלל בינו לבין עצמו. כדגרסינן בפרק קמא דברכות אמ' ר' יוחנן משום ר' שמעון בן יוחאי ואני תפלתי לך ה' עת רצון, אימתי עת רצון,

L. 4. Deut. 34,1.
L. 5. T.B. Ber., *ib.*; cf. Yelammedenu, וירא, 1 (p. 62).
L. 6. Is. 1,11,15.
L. 9. Ps. 51,17,19.
L. 13. Am. 5,4.
L. 14. Is. 55,6.
L. 15. Pr. 8,35; Ps. 22,27.
L. 16. Gen. 25,23.
L. 17ff. Cf. T.Y. Ber. 8d: א"ר יוחנן המתפלל בתוך ביתו כאילו מקיפו חומה של ברזל. See, also, 'Ekah R., 3,8; Midr. Tehil. 69,5 (ed. B., p. 321).
L. 19ff. T.B. Ber., 7b–8a. Note variants.
L. 20. Ps. 69,14.

בשעה שהצבור מתפללין. אמ׳ ליה ר׳ יצחק לרב נחמן, מאי טעמא לא אתי מר לבי כנישתא לצלויי. אמ׳ ליה לא יכילנא. אמ׳ ליה ולכנפיה ליה מר עשרה וליצלי. אמ׳ ליה טריחא לי מילתא טובא. אמ׳ ליה ולימא מר לשליחא דציבורא בעידנא דמצלי צבור ליתי ולהודע ליה למר. אמ׳ ליה וכולי האי למאי. אמ׳ ליה דאמ׳ ר׳ יוחנן משום ר׳ שמעון בן יוחאי אימתי עת רצון בשעה שהצבור מתפללין. רב נחמן בר יצחק אמ׳ מהכא הן אל כביר ולא ימאס, וכתיב פדה בשלום נפשי מקרב לי כי ברבים היו עמדי. א״ר שמעון בן יוחאי, אמ׳ הב״ה כל העוסק בתורה ובגמילות חסדים ומתפלל עם הצבור שחרית וערבית, כאלו פדה לי ולבני מבין אומות העולם. א״ר שמעון בן לקיש כל מי שיש לו בית הכנסת בעירו ואינו נכנס לשם להתפלל נקרא שכן רע, שנא׳ כה אמר ה׳ על כל שכני ה׳ הרעים, ולא עוד אלא שגורם גלות לבניו, שנא׳ הנני נותשם מעל אדמתם. אמ׳ רב הרגיל לבא לבית הכנסת בכל יום, ויום אחד לא בא, הב״ה שואל בשבילו ואומר, מי בכם ירא ה׳ שומע בקול עבדו אשר הלך חשכים ואין נוגה לו. אם בדבר מצוה הלך נוגה לו, ואם בדבר הרשות הלך אין נוגה לו. מאי טעמא דהוה ליה למבטח ביוצריה ולא בטח. אשריו ואשרי חלקו המשכים והמעריב לבית הכנסת להתפלל, ולא יהיה מקומו ריקן בשעת תפלה, ולא יעזוב חיי העולם הבא שהוא לעד ולעולם בשביל חיי שעה.

ונרסינן במדרש יהי אור ר׳ אבא פתח שיר מזמור לבני קרח גדול ה׳ ומהולל מאד בעיר אלהינו הר קדשו. אימתי נקרא הב״ה גדול ומהולל מאד, בזמן שכנסת ישראל נמצאת בעיר קדשו. ומקום קדשו

L. 6. Talmud has: רבי אתא ברבי תניא.
L. 7. Job 36,5.
L. 8. Ps. 55,19.
L. 12. Jer. 12,14.
L. 13. Jer. *ib.*
L. 13ff. T. B. Ber. 6b; note variants.
L. 15. Is. 50,10.
L. 16–17. Talmud: לבטוח בשם ה׳.
L. 20ff. Cf. Zohar, III,5a.
L. 21. Ps. 48,2.

הוא בזמן הזה שאנו בגלות בתי כנסיות ונקראים מקדש מעט. וגרסי' בירושלמי רבה ור' חייא בשם ר' יוחנן אמרי צריך אדם להתפלל במקום מיוחד לתפלה, שנא' בכל המקום אשר אזכיר את שמי, שהוא בית התפלה, שנא' כי ביתי בית תפלה יקרא לכל העמים.

וכשיכנס אדם לבית הכנסת, בין בשחרית בין במנחה בין בערבית, ישב באימה וברעדה וביראה, ולא יקל את ראשו ומבזה את התפלה. ושהפסיק ממנו יראת שמים ובא לבית הכנסת לשוח שיחה בטלה, ולא די לו שהוא מפסיד שכר הליכתו, אלא שגורם רעה לעצמו, שנא' ובאתם ועמדתם לפני בבית הזה אשר נקרא שמי עליו ואמרתם נצלנו וגו'. ונוח לו לאדם לישב בביתו ולא יבא לבית הכנסת להכעיס בדברים בטלים ולסלק ממנו יראת שמים. והב"ה מואס בתפלה כזאת, שנא' כי תבאו לראות פני מי בקש זאת מידכם רמוס חצרי, וכתי' לא תוסיפו הביא מנחת שוא קטורת תועבה היא לי. ואפי' הנכנס לבית הכנסת שלא בשעת תפלה, צריך לנהוג בו כבוד, מפני ששכינה שרויה בו ונקרא מקדש מעט. ואסור ליכנס לשם לעבור דרכו, דתנן ולא יעשנה קפנדריא. ואם הוכרח ליכנס לשם שלא להתפלל יאמר מזמור אחד או לפחות פסוק אחד, כדי שיראה שלא נכנס לשם אלא לקרות ולא לעשות צרכיו ולעבור דרכו. והנכנס לבית הכנסת לצרכו ולעבור דרכו נמצא מבזה אותו ומיקל בו, והב"ה בועט עליו וקורא אותו פריץ, שנא' המערת פריצים היה הבית הזה אשר נקרא שמי עליו בעיניכם. ואפי' בבית הכנסת שחרב צריך לנהוג בו כבוד. כדגרסי' במ' מגלה בפרק בני העיר בתי כנסיות ובתי מדרשות שחרבו, בקדושתן הן

L. 2. T. Y. Ber., 8d; ר' אבא for רבה. The Biblical quotations are not used in our Talmud.

L. 3. Ex. 20,24.

L. 4. Is. 56,7.

L. 5ff. Cf. Tosephta, Meg., II,7 (T. B. 28).

L. 9. Jer. 7,10.

L. 12. Is. 1,12. L. 13. *Ib.*, 13.

L. 15. Mishnah, Ber., IX,5 (T. B. 54a), Meg., III,3 (T. B. 28a).

L. 20. Jer. 7,11. L. 21ff. T.B. Meg. 28a.

עומדין, שנא' והשימותי את מקדשיכם, אע"פ שהן שוממין בקדושתן הן עומדין. וצריך שתהיה בית הכנסת גבוהה משאר בתים, כדגרסי' בפרקא קמא דמסכת שבת אמ' רב בר בר מחסיה בר חמא בר גוריא אמ' רב כל עיר שגגותיה גבוהים מבית הכנסת סוף חריבה, שנא' לרומם את בית אלהינו ולהעמיד את חורבותיו.

וצריך להיות הקהל הנמצאים בבית הכנסת חבירים ואהובים, ואז תשמע תפלתן לפני אביהן שבשמים, שנא' וגליתי להם עתרת שלום ואמת, עתרת זו תפלה. בזמן העתרת, יש בה שלום הרי היא אמת, ואם לאו אינה אמת. לפיכך יהיו כל הקהל חברים, ולא יהיה ביניהן לא קנאה ולא שנאה ולא תחרות בכל מקום, וכ"ש בבית הכנסת, מפני כבוד השכינה השרויה בבית הכנסת. שמיום שחרב בית המקדש השכינה שרויה בבתי כנסיות ובבתי מדרשות. כדגרסינן בפסיקתא ר' יודן בשם ר' יצחק, כל זמן שישראל נעצרין בבתי כנסיות ובבתי מדרשות הב"ה עוצר את שכינתו עמהם, שנא' נעצרה נא אותך ונעשה לפניך גדי עזים. ר' חגי בשם ר' יצחק אומר, כל זמן שישראל מקווים בבתי כנסיות ובבתי מדרשות הב"ה מקוה שכינתו עמהם, שנא' קוה קויתי ה' ויט אלי וישמע שועתי. אמ' ר' יהושע בן לוי כל מי שנכנס בבתי כנסיות ובבתי מדרשות בעולם הזה זוכה ליכנס לעתיד לבא, שנא' אשרי יושבי ביתך עוד יהללוך סלה. ר"ל לעתיד לבא. וגרסי' בואלה

L. 1. Lev. 26,31.

L. 3. T. B. Shab., 11a; Talmud reads: אמר רבא בר מחסיא אמר רב חמא בר גוריא וכו'.

L. 5. Ezra 9,9; MS: חורבותינו.

L. 8. Jer. 33,6; MS: לכם.

L. 8. MS: בזמן שהעתרת.

L. 12ff. Pesiḳta, ביום השמיני עצרת, ed. Buber, p. 193. Note variants. מעצרין for our נעצרין.

L. 15. Jud. 13,15.

L. 17. Ps. 40,2.

L. 17–19. This saying of R. Joshua b. Levi is not found in our Pesiḳta, but it occurs in Midr. Tehillim, 84,3 (ed. B., p. 370). Also, Yalḳut Makiri, *ad. loc.* (ed. B., II, p. 60). Cf. T.Y. Ber., 8d: רב חונה אמר כל מי שאינו בבית הכנסת בעולם הזה אינו נכנס לבית הכנסת לעתיד לבוא. Cf.: כל מאן דאשתדל באורייתא בהאי עלמא זכי לאשתדלא בה לעלמא דאתי (Zohar, I, p. 185a).

L. 19. Ps. 84,5.

הדברים רבה והיה אם שמוע תשמעו אל מצותי. הה"ד אשרי אדם שומע לי לשקוד על דלתותי יום יום. אמ' הב"ה אם הלכת לבית הכנסת לא תעמוד על פתח החיצון ותתפלל, אלא הוי מתכוין ליכנס לפני לפנים מהדלת, דכתי' לשקוד על דלתותי יום יום. לשקוד על דלתי אין כתי' כאן, אלא לשקוד על דלתותי, שתי דלתות, ולמה, שהב"ה מונה את פסיעותיך ונותן לך שכר.

וגרסי' במ' סוטה בפרק היה נוטל את מנחתה. א"ר יוחנן למדנו קיבול שכר מאלמנה. דההיא אלמנה דהוה מצליא בי מדרשא דר' יוחנן. אמ' לה ר' יוחנן, בתי ולאו בית הכנסת בעירך. אמרה לו לר', שכר פסיעות יש, מהו לשמור מזוזות פתחי. אמ' ר' יהודה בר סימון, וכי יש מזוזות בבתי כנסיות. אלא מה המזוזה אינה זזה מן הפתח, כך לא תהא זז מבתי כנסיות ומבתי מדרשות. אמ' הב"ה אם תעשה כך, דע שאתה מקבל פני שכינה, דכתי' בתריה כי מוצאי מצא חיים ויפק רצון מה', אמ' הב"ה מי הוא זה שבא לבית הכנסת ולא מצא כבודי שם. א"ר איבו ולא עוד אלא שאתה יושב בבית הכנסת והב"ה עומד עליך, שנא' אלהים נצב בעדת אל. לא דייך שאתה מקבל פני שכינה בבית הכנסת, אלא שאתה יוצא משם טעון ברכות, שנא' כי מוצאי מצא חיים ויפק רצון מה'. הוי והיה אם שמוע תשמעו אל מצותי.

וגרסי' בפסיקתא וירא אליו ה' באלני ממרא והוא ישב פתח האהל כחם היום. אמ' ר' חמא ב"ר חנינא, שב כתיב, בקש לעמוד, אמ' לו הב"ה, אברהם שב, מה יהיה סימן לבניך, בשעה שקורין את

L. 1ff. Deut. Rab., 7,2; Yalk. Shim., Prov., 943.
L. 1. Deut. 11,13. L. 2. Pr. 8,34.
L. 7. MS: שוטה; בפ' היה מביא.
L. 7–10. T.B. Sot., 22a. Abridged in our text.
L. 10. Pr. *Ib.* L. 10–18. Deut. R., 7,2. Note variants.
L. 14. Prov. 8,35.
L. 16. Ps. 82,1.
L. 19ff. Cf. Pesikta, פ' החדש, ed. B., p. 48b, where we read: א"ר ברכיה בש"ר לוי. Also, Gen. R., 48,6 (ed. Theodor, p. 482; see Note for parallels).
L. 20. Gen. 18,1.
L. 20. MS: בא for בקש.

שמע ומתפללין, הם יושבים וכבודי עומד, הה"ד אלהים נצב בעדת אל. ד"א והיה אם שמוע תשמעו וגו'. אמ' ר' יהושע רבה בשם ר' אבא אמ' הב"ה אם שמעת למצותי אני שומע תפלתך. א"ר יהושע ב"ר נחמיה כל מי שבא לבית הכנסת ושומע דברי תורה זוכה לישב בין החכמים, שנא' אזן שומעת תוכחת חיים בקרב חכמים תלין. ועוד גרסי' בפרק בני העיר שכינה בבבל היכי שריא. אמ' אביי בבי כנישתא, שנא' ואהי להם למקדש מעט וגו'. אמ' שמואל בר רב יצחק אלו בתי כנסיות ובתי מדרשות. תניא ר' אלעזר הקפר אומר עתידין בתי כנסיות ובתי מדרשות שבחוצה לארץ שיקבעו בארץ, שנא' כי כתבור בהרים וככרמל בים יבא. והלא דברים קל וחומר. ומה תבור וכרמל שלא באו אלא ללמוד תורה לפי שעה נקבעו בארץ ישראל, בתי כנסיות ובתי מדרשות שקורין בהם ומרביצין בהם תורה על אחת כמה וכמה.

וכל המשכים לבתי כנסיות ולבתי מדרשות להתפלל יחיה ויאריך ימים ויפק רצון קונו. כדגרסינן במ' ברכות בפרק ראשון. אמרי ליה לר' יוחנן, איכא סאבי בבבל. תמה. אמ' כתיב למען ירבו ימיכם וימי בניכם על האדמה, בארץ אין, בחוצה לארץ לא. בסוף אמ', מאי עבידתיהו. אמרי ליה מקדימי ומחשכי לבי כנישתא. אמ' היינו דאהנייא להו. אמ' ר' יהושע בן לוי לבניה, אקדימו ואחשיכו לבי כנישתא כי היכי דתוריכו יומי. א"ר אחא ב"ר חנינא, מאי קראה אשרי אדם שומע לי לשקוד על דלתותי יום יום לשמור מזוזות פתחי, וכתי' בתריה כי

L. 2–5. Deut. R., 7,4.
L. 2. Midr. reads: א"ר יהושע דסכנין בש"ר לוי.
L. 3. Midr.: א"ר יהושע א"ר נחמן.
L. 5. Prov. 15,22.
L. 5ff. T. B. Meg., 29a; cf. Margin.
L. 7. Ezra, 11,16.
L. 7. Talmud: אמר רבי יצחק.
L. 9. Talmud: שבבבל for שבחו"ל.
L. 10. Jer. 46,18.
L. 14. T.B. Ber., 8a; note variants.
L. 16. Deut. 11,21.

מוצאי מצא חיים ויפק רצון מה'. אבא בנימין אומר, אין תפלתו של אדם נשמעת אלא בבית הכנסת, שנא' לשמוע אל הרנה ואל התפלה, במקום רנה שם תהא תפלה. אמ' רבין בר אבא אמ' ר' יצחק, מנין שהב"ה מצוי בבית הכנסת, שנא' לשמוע אל הרנה ואל התפלה, במקום רנה שם תהא תפלה. ומנין לעשרה שמתפללין שהשכינה עמהם, שנא' אלהים נצב בעדת אל בקרב אלהים ישפוט, ואין עדה פחות מעשרה. וגרסי' במ' סנהדרין בפרק סורר ומורה, כתי' הכא ונקדשתי בתוך בני ישראל, וכתיב התם הבדלו מתוך העדה הזאת, מה להלן עשרה, אף כאן עשרה. וכולן מישראל. ואמרו התוספות מכאן שחביבה תפלה בצבור לפני הב"ה יותר מתפלת היחיד. בצבור נאמר אלהים נצב בעדת אל, ואין עדה פחותה מעשרה כמו שאמרתי, ר"ל שהב"ה מצוי תמיד אצל הצבור, אבל ביחיד אומר בכל המקום אשר אזכיר את שמי אבוא אליך וברכתיך. וגרסינן במדרש מנין שהיה יעקב אבינו ע"ה מתפלל בצבור, שנא' ויפגע במקום וגו', ואין פגיעה אלא תפלה, כמו שכתבתי למעלה. וכתי' ויחלום והנה סולם מוצב ארצה וראשו מגיע השמימה והנה מלאכי אלהים עולים ויורדים בו. וכתי' וייקץ' יעקב' משנתו' ויאמר' וגו', מלמד שהתפלל בצבור של מלאכי השרת, סופי תיבות צבור. ומנין ששכינה שרויה במקום שהצבור מתפללים, שנא' אכן יש ה' במקום הזה. למה נקרא שמו של הב"ה מקום,

L. 1. Prov. 8,34,35. L. 1ff. T.B. Ber., 6a.
L. 2. 2 Chr. 6,19. L. 3. Talmud: בר רב אדא.
L. 6. Ps. 82,1.
L. 7ff. T.B. Sanh., 74b; cf. Meg., 23b; Ber., 21b.
L. 8. Lev. 22,32.
L. 8. Nu. 16,21.
L. 13. Ex. 20,24.
L. 10–12. This quotation I could not locate. — Cf. Mekilta, Yitro, פ' בחדש, 11 (ed. Fr., p. 73b).
L. 13–18. This Midrash I could not find.
L. 14. Gen. 28,11.
L. 16. *Ib.*, 12.
L. 17. *Ib.*, 16. L. 19. Gen., *ib.*
L. 19ff. Cf. Pirke R. Eliezer, chap. 35 (ed. Lurya, p. 82a); Midr. Ha-Gadol, *ad. loc.* (ed. Schechter, col. 446). Note variation.

מפני שכל מקום שהצדיקים עומדים שם להתפלל נמצא עמהם, שנא' בכל המקום אשר אזכיר את שמי.

וכל זמן שישראל מתקבצין בבתי כנסיות ובבתי מדרשות ומתפללין, הב"ה זוכר חורבן בית המקדש ומרחם על ישראל. כדגרסי' בפרק קמא דברכות. תניא א"ר יוסי בן קיסמא, פעם אחת הייתי מהלך בדרך ונכנסתי לחורבה אחת מחורבות ירושלים להתפלל, ובא אליהו זכור לטוב ושימר לי על הפתח עד שסיימתי תפלתי. לאחר שסיימתי תפלתי, אמ' לי, שלום עליך ר'. אמרתי לו, שלום עליך, ר' ומרי. אמ' לי, בני מפני מה נכנסת לחורבה זו. אמרתי לו, להתפלל. אמ' לי, היה לך להתפלל בדרך. אמרתי לו, מתיירא אני שמא יפסיקוני עוברי דרכים. אמ' לי, היה לך להתפלל תפלה קצרה. באותה שעה למדתי ממנו שלשה דברים, שאין נכנסין לחורבה, ושמתפללין בדרך, ושמתפללין תפלה קצרה. אמ' לי, בני מה קול שמעת בחורבה זו. אמרתי לו, שמעתי בת קול שמנהמת כיונה ואומרת, אוי שהחרבתי את ביתי ושרפתי את היכלי והגליתי את בני לבין אומות העולם. אמ' לי, בני, חייך וחיי ראשי, לא שעה זו בלבד אומרת כך, אלא כל שעה ושעה שמתקבצין בבתי כנסיות ובבתי מדרשות ואומרין אמן יהא שמיה רבה מברך, והב"ה מנענע בראשו ואומר, אשרי המלך שמקלסין אותו בביתו, מה לאב שהגלה את בניו, אוי להם לבנים שגלו מעל שולחן אביהם. נמצא שהב"ה מתקלס ומתגדל ומתעלה בתפלותיהן של ישראל, ומשרה שכינתו עליהן בשעה שמתפללין.

ועוד גרסינן בפרק קמא דברכות קודשא בריך הוא משתבח בתושבחיהו של ישראל, דכתי' את ה' האמרת היום, וכתי' וה' האמירך היום. אמ' להם הב"ה לישראל, אתם עשיתוני חטיבה אחת בעולם, שנא' שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד, אף אני אעשה אתכם חטיבה אחת בעולם, שנא' ומי כעמך כישראל גוי אחד בארץ.

L. 4ff. T.B. Ber., 3a. Note variants. בן קיסמא not in Talmud.
L. 22ff. T.B. Ber., 6a; note variants.
L. 24. Deut. 26,17–18.
L. 25. Deut. 7,4. L. 26. 2 Sam. 7,23.

ונרסי' בואלה שמות רבה מה תצעק אלי. הה"ד שומע תפלה עדיך כל בשר יבאו. מהו שומע תפלה, לא היה צריך לומר אלא שומע תפלות. א"ר פנחס בשם ר' מאיר ר' חייא בר אבא אמ', בשעה שישראל מתפללין, אין אתה אומר שמתפללין כלן ביחד, אלא כל כנסת מתפללת בפני עצמה, ואחר שמסיימין כל התפלות, המלאך הממונה על התפלות נוטל כל התפלות שהתפללו ישראל בכל הכנסיות ועושה אותן עטרה ונותנה בראשו של הב"ה, שנא' שומע תפלה עדיך כל בשר יבאו. ואין עדיך אלא עטרה, שנא' כי כלם כעדי תלבשי ותקשרים ככלה. וכן הוא אומר ישראל אשר בך אתפאר. ד"א שומע תפלה. את מוצא בשר ודם אינו יכול לשמוע שיחת שנים כאחד, אבל הב"ה אינו כן, אלא הכל מתפללין לפניו ושומע תפלתם ומקבל אותה.

ועוד גרסי' בואלה שמות רבה וידבר אלהים את כל הדברים האלה לאמר. שהב"ה עושה את הכל בבת אחת, ממית ומחיה בבת אחת, מכה ומרפא בבת אחת. אשה על המשבר, והולכי מדברות ויורדי ימים, וחבושים בבית האסורים, אחד במזרח ואחד במערב, אחד בצפון ואחד בדרום, והב"ה שומע תפלתן בבת אחת. וכן הוא אומר יוצר אור ובורא חושך, עושה שלום ובורא רע אני ה' עושה כל אלה, ר"ל בבת אחת. ד"א שומע תפלה וגו', א"ר יהודה ב"ר שלום בשם ר' אלעזר, בשר ודם, אם עני צריך לומר דבר לפניו, אינו שומע ממנו, אבל הב"ה אינו כן, אלא הכל שוין לפניו בתפלתן. שהיה משה רבן

L. 1ff. Ex. Rab., 21,4; note variants.
L. 1. Ex. 14,15.
L. 2. Ps. 65,3.
L. 3. Before ר' חייא, Midr. has : ור' ירמיה בשם.
L. 6. MS has על כל וכו'.
L. 9. Is. 49,18.
L. 9. Is. 49,3.
L. 12ff. Ex. R., 28,3.
L. 13. Ex. 20,1.
L. 17. Is. 55,7; MS: את אלה.
L. 18ff. Ex. R., 21,4.

של כל הנביאים, כתוב בו תפלה למשה איש האלהים, ובעני כתיב תפלה לעני כי יעטף. זו תפלה, וזו תפלה. להודיעך שהכל שוין לפניו בתפלה.

גדולה תפלה וחביבה לפני הב"ה. כדגרסינן בפסיקתא דומה דודי לצבי. מה צבי מדלג ומקפץ מהר אל הר ומגבעה לגבעה ומסוכה לסוכה, כך הב"ה מדלג ומקפץ מבית כנסת זה לבית המדרש זה לשמוע תפלתם של ישראל. וכל כך חביבה התפלה לפני הב"ה שהוא מתפלל. כדגרסינן בפירקא קמא דברכות אמ' ר' יוחנן משום ר' יוסי בן זימרא, מנין שהב"ה מתפלל, שנא' והביאותים אל הר קדשי ושמחתים בבית תפלתי וגו'. בבית תפלתם לא נאמר, אלא בבית תפלתי. מכאן שהב"ה מתפלל. מאי מצלי. אמ' מר זוטרא בר טוביה אמ' רב, יהי רצון מלפני, שיכבשו רחמי את כעסי, ויגלו רחמי על מדותי, ואתנהג עם בני במדת רחמים, ואכנס להם לפנים משורת הדין. וכשהב"ה נכנס לבתי כנסיות ולבתי מדרשות, ומוצא לשם עשרה מתפללין, יתעלה וישתבח ואומר, עם זו יצרתי לי תהלתי יספרו. אבל כשהב"ה נכנס לבתי כנסיות ולבתי מדרשות, ואינו מוצא לשם עשרה שמתפללין, מיד כועס ואומר מדוע באתי ואין איש. אי"ש אמן יהא שמיה רבא.

וגרסי' במדרש יהי אור ר' אלעזר פתח מדוע באתי ואין איש. אשרי הם ישראל שבכל מקום שהן הב"ה מצוי בהם. וכשישראל מתדבקין בו בתפלה הוא מתדבק עמהם. וכשעוזבין התפלות הב"ה עולה מעלה ומתרחק מהם. דתניא זה סליק וזה נחית. פי' כשישראל מתדבקין בהב"ה בתפלה ומקשרים מחשבתם עמו, או נפשם

L. 1. Ps. 90,1. L. 2. Ps. 102,1.

L. 4ff. Pesikta, פ' החודש, ed. B., p. 48b; note variants.

L. 5. Cant. 2,9.

L. 8ff. T.B. Ber., 7a; note variants. Talm. omits בן זימרא. For a spiritual interpretation of this idea, cf. Judah Liwwa b. Beṣalel, Ḥibbur Be'er Ha-Golah, Prague, 1598, p. 15b.

L. 10. Is. 56,7. L. 15. Is. 43,21.

L. 15–17. T.B. Ber., 6b. L. 17. Is. 50,2.

L. 18ff. Cf. Zohar, III, p. 4b.

L. 21. Zohar: דתנן דא סליק ודא נחית. Cf. Zohar, I, p. 33b, top.

עולה למרום, והב"ה יורד לקראתם לקבלה. וכשמתרחקים ממנו ומתדבקים בתחתונים הם יורדים למטה והב"ה עולה מעלה מעלה ומתרחק מהם. ואע"פ שישראל בגלות הב"ה מצוי ביניהם ומקדים לבית הכנסת ואומ' שובו בנים שובבים.

לפי' צריך אדם להשכים לבית הכנסת, שישתדל שיהיה מעשרה הראשונים. שכל הנמנה מעשרה ראשונים, ובאו אחריו כמה בני אדם להתפלל, הוא נוטל שכר כנגד כלם. והעשירי נוטל שכר כנגד הט' כלם. על כן ישתדל אדם שימנה מעשרה ראשונים ולהתפלל תמיד עם הצבור. ואם אינו יכול להתפלל עם הצבור, כגון שהיה מהלך בדרך, או חולה, או שאין לו בית הכנסת בעירו, וישתדל להתפלל בשעה שהצבור מתפללין. כדגרסי' בפסיקתא רגזו ואל תחטאו אמרו על משכבכם ודומו סלה. ר' יעקב בר אבינא ורבנן. ר' יעקב אומר הרגיז יצרך ואל יחטיאך, ורבנן אמרי הכעיס יצרך ואל תבא לידי חטא. אמ' הב"ה לישראל, אני אמרתי לך שתתפלל בבית הכנסת, [ואם אין אתה יכול] התפלל על מטתך, ואם אין אתה יכול, אמרו בלבבכם על משכבכם ודומו סלה.

וצריך אדם לקדם פני הב"ה קודם התפלה בשירות ובתשבחות, ולשבחו ולפארו ולהללו על החסד הגדול שגמלו, והאיר עיניו ממחשך השינה, והקיץ אותו מתרדמת המות לחיים. כי הישן דומה למת. כמו שאמ' דוד ע"ה, האירה עיני פן אישן המות. ואיוב כשהיה בצערו ונקטה נפשו בחייו ובחר מות מחיים אמ', כי עתה שכבתי ואשקוט ישנתי אז ינוח לי. ר"ל מת. לפי' צריך אדם להשכים בבקר לשחר פני הב"ה בתפלה ובתחנונים. ובהקיצו משנתו בבקר יקבל עליו עול מלכות שמים באהבה, ותפול עליו אימת הב"ה, ויפחד ויבהל מפחדו ומקצפו,

L. 4. Jer. 3,14.
L. 12. Ps. 4,5.
L. 11ff. Pesikta, שובה, p. 158a. Cf. Midr. Tehillim, 4,9 (ed. B., p. 46). Our text was obviously abridged by the scribe. I supplied the bracketed words. Note our הכעיס for אכועס in Buber's text.
L. 20. Ps. 13,4.
L. 22. Job, 3,13.

ויעלה על לבו שלא נברא אלא לעשות רצון קונו ולהכיר את בוראו. ואז ידע וישכיל חסדו של הב"ה ואמונתו ששמר לו, והקיצו משנתו לחיים, והחזיר נשמתו לגופו. שהוא ית' שמו נוטל כל נשמות של בני אדם בכל לילה ולילה, ומחזירן בכל בקר ובקר לפגרים. ובני אדם מפקידין נשמתן בידו בלילה, ומחזירן לגופן בכל יום, שנא' בידך אפקיד רוחי. ואז יראה לבאי עולם שהוא מאמין בהב"ה בכל צרכיו ובכל ענייניו, לפי שהוא מפקיד נפשו ביד הב"ה ומאמין בחסדו שישיבנה לו. וכך עתיד להחזיר נשמותינו ונשמות כל חסידיו לפגרים לעתיד לבא לתחיית המתים. ולפיכך אנו מברכין בכל בקר, בא"י המחזיר נשמות לפגרים מתים. וגרסי' במדרש. חדשים לבקרים רבה אמונתך. בשר ודם מפקיד פקדון ביד חבירו ומחזירו בלוי ומקולקל, אבל אדם מפקיד נשמתו ביד הב"ה עיפה מעבודה קשה, ומחזירה לו בבקר חדשה ושליוה ורגיעה. הוי חדשים לבקרים רבה אמונתך. לפי' ישכים אדם בבקר בעוד לילה, ויגעור זרועותיו מן העצלות והשינה מעיניו, ויקום ממטתו במרוצה ובחפזון להתפלל לפני הקב"ה, להקדישו ולהמליכו עליו, ולבקש מלפניו צרכיו וצורכי אנשי ביתו, שנאמר אחרי ה' ילכו כאריה ישאג.

וגרסי' במדרש יהי אור, ר' שמעון פתח לדוד אליך ה' נפשי אשא אלהי בך בטחתי אל אבושה. מה ראה דוד ע"ה להתחיל מזמור זה באליך ה' נפשי אשא. אלא בוא וראה סוד עליון שהוא גנוז בין הצדיקים. בשעה שהלילה בא ושולט על העולם, או המות שולט, ופורש כנפיו על כל העולם, ומכסה אותו, והעולם מחשיך, וכל בני אדם ישנים ונרדמים כמו מתים, וכאלו טעמו טעם המות. ובא בן אדם ומפקיד נשמתו ביד הב"ה, ובבקר הב"ה מחזיר כל הפקדונות שהופקדו בידו,

L. 6. Ps. 31,6.
L. 10. Lam. 3,23.
L. 10ff. Cf. Midrash Tehillim, 25,2 (ed. B., p. 210). Note variation.
L. 17. Hos. 11,10.
L. 18ff. Cf. Zohar, III, p. 120b.
L. 19. Ps. 25,1–2.

שהן הנשמות, שנא' אשר בידו נפש כל חי ורוח כל בשר איש. או צריך אדם לברך שמו של הב"ה, שהוא האל הנאמן, המחזיר פקדונות לבעלים. ויכנס לבית הכנסת מתעטר בטוטפיה, מתכסה בכסוייה, ר"ל הטליתו המצוייצת, ומטהר עצמו בקריאת פרשת הקרבנות תחילה. כי בקרבנות ישראל נטהרין מטומאתם ומתכפרים עונותיהם, שנא' וכפר עליה הכהן וטהרה. ואחר כך מקבל עליו עול מלכות שמים. ואחר כך יסדר קריאת שמע והתפלה, ויקשרם ביחד להיותם קשורים זה בזה. ויתקן קודם מעשיו, כדי שיהיה שלם במעשיו שהיא התשובה ובמענה פיו שהיא התפלה. ואז נפשו נקשרת בעליונים וחשוב כמלאך משרת ע"כ.

ושנו חכמים, יהודה בן תימא אומר הוי עז כנמר וקל כנשר וגבור כארי ורץ כצבי לעשות רצון אביך שבשמים. ויכבוש יצרו ותאותו ויבטל רצונו מפני רצון קונו. רצונו השינה, רצון קונו התפלה. ויעשה קל וחומר בעצמו ויאמר, אלו אירע לי שום דבר להנאת עצמי או לכבוד בשר ודם לא הייתי נעור כל הלילה, כ"ש משכים בבקר לכבוד בורא את הכל יוצר אור ובורא חושך מלך מלכי המלכים הב"ה, לא כ"ש ולא כ"ש כמה פעמים. ואמ' דוד ע"ה עורה כבודי עורה הנבל וכנור אעירה שחר, אני אעירה את השחר ואין השחר מעיר אותי. אבל מי שאינו משכים בבקר להתפלל מפני תאות השינה, או מי שהוא משכים לעשות חפצו וצרכיו ואינו מתפלל, הרי זה בטל מעליו עול שמים ועונשו גדול. כדשנינו במ' אבות, ר' דוסא בן הרקינס אומר, שינה של שחרית ויין של צהרים ושיחת הילדים וישיבת בתי כנסיות של עמי הארץ מוציאין את האדם מן העולם. ושינה של שחרית מביאה את האדם לידי בטול קרית שמע ותפלה בבקר בעונתה. וגרסי' במדרש

L. 1. Job 12,10.
L. 6. Lev. 12,8.
L. 11f. Abot, 5,20; note sequence of final similes.
L. 18. Ps. 57,9.
L. 21ff. Abot, 3,10.

מאי דכתיב הדלת תיסב על צירה ועצל על מטתו, זה הישן בבקר עד שיעבור זמן קרית שמע ותפלה. אבל המשכים בבקר לקרות ק"ש ולהתפלל הוא מפיק רצון מהב"ה, ועליו הכתוב או' שוחר טוב יבקש רצון.

L. 1. Cf. Abot d'R. Nathan, 21 (ed. Schechter, p. 73). But our quotation may be from another Midrash.

L. 1. Pr. 26,14.

L. 4. Pr. 11,27.

נטילת ידים

ובקר בקומו ממטתו יפנה ויטול ידיו, כדי שיהיה כל גופו נקי מבית ומחוץ. מפני שקרביו של אדם צריכין להודות להב"ה, שנאמר ברכי נפשי את ה' וכל קרבי את שם קדשו, וכתיב, כל עצמותי תאמרנה ה' מי כמוך. לפיכך צריך כל איבריו של אדם להיות נקיים בשעת התפלה. וגרסי' במ' ברכות בפ' מי שמתו. ת"ר היה צריך לנקביו אל יתפלל, ואם התפלל תפלתו תועבה. אמ' רב זביד ואיתמ' רב יהודה, לא שנו אלא שאין יכול לעמוד על עצמו, אבל יכול לעמוד על עצמו תפלתו תפלה. ועד כמה. עד פרסה. פי' שיכול לעמוד על עצמו, לסבול שלא יצא לנקביו, בכדי מהלך פרסה, שהוא כמו שעה אחת. אמ' רבה בר בר חנה א"ר יוחנן, הרוצה לקבל עליו עול מלכות שמים שלימה, יפנה ויטול ידיו, וקורא קרית שמע ומתפלל. ואמ' רבה בר בר חנה א"ר יוחנן, כל הנפנה ונוטל ידיו ומניח תפלין וקורא ק"ש ומתפלל, עליו הכתוב אומר, ארחץ בנקיון כפי ואסובבה את מזבחך ה'. וכתי' לשמיע בקול תודה ולספר כל נפלאותיך. ואחר שיפנה, יטול פניו ידיו ורגליו. וידקדק לערות המים על ידיו שלשה פעמים או יותר, מפני שרוח רעה שרה על הידים קודם נטילה, ואינה סרה עד שיערה עליהם המים לפחות שלש פעמים. וצריכין המים להיות נקיים. וצריך להיות הכלי שנוטל ממנו שמחזיק רביעית או יותר. וצריך ליזהר שלא ליגע קודם נטילת ידים של בקר לפה ולחוטם ולאזנים ולעינים, מפני רוח רעה השורה על הידים בלילה. כדגרסי' במסכת שבת

L. 3. Ps. 103,1.
L. 4. Ps. 35,10.
L. 5ff. T.B. Ber. 23a.
L. 6. MS: תפלה for תפלתו.
L. 10ff. T.B. Ber. 14b–15a. Note variants. Talm. begins: א"ר יוחנן, and has ר' חייא בר אבא.
L. 13–14. Ps. 26,6–7.
L. 20ff. MS has ברכות. Cf. T.B. Shab., 108b.

יד לפה תקצץ, יד לעינים תקצץ, יד לחוטם תקצץ, יד לאזנים תקצץ, יד מסמא, יד מחרשת, יד מעלה פוליפוס. פי' שהיד מסמא אם נגעו ידיו בעיניו קודם נטילה, והיד מחרשת אם נגע באזניו, והיד מעלה ריח רע בפיו אם נגע בידו בפיו קודם נטילה.

וגרסי' במדרש יהי אור בשעה שאדם ישן בלילה, נשמתו יוצאה ממנו ולא ישלוט בגופו. ובזמן שהוא ישן שוכבים כל תנועותיו ורוח טומאה שורה עליו. ואיפשר שרוחין בישין נקבות באין ומתחממין ממנו ומולידין ממנו רוח רעה, והן הנקראין נגעי בני אדם. שאין לך אדם שהוא ישן בלילה שלא תצא נשמתו ממנו ונחשב כמת. וכיון שישאר הגוף בלא נשמה שהיא קדושה, רוח טומאה שורה עליו ויטמא בה. ולפיכך אסור לו לאדם להעביר ידיו על עיניו בבקר עד שיטול את ידיו.

ועוד גרסי' במדרש יהי אור בשעתא דבר נש קאים מערסיה בצפרא, בעי לדכאה גרמיה בקדמיתא, לבתר יקבל עילויה האי עול דמלכותא. וכל המזלזל בנטילת ידים נעקר מן העולם. ומעשה בר' אלעזר שפקפק בנטילת ידים, ונדוהו חכמים, וכשמת סקלו את ארונו. וגרסינן במסכת עירובין בפרק עושין פסין. ת"ר מעשה בר' עקיבא שהיה חבוש בבית האסורים, והיה יהושע הגרסי משמשו. בכל יום היו מכניסין לו מים במדה. פעם אחת מצאו שומר בית האסורים. אמ' לו, בכל יום מימיך מועטין והיום מימיך מרובים, שמא לחתור בית האסורים אתה צריך, שפוך חציין והנח חציין. כשהגיע אצל ר' עקיבא, אמ' לו יהושע אי אתה יודע שזקן אני וחיי תלויין בחייך. שח לו כל אותו מאורע. אמ' לו, תן לי מים ליטול ידי. אמ' לו, לשתות

L. 5ff. Cf. Zohar, I, p. 169b.
L. 8. 2 Sam. 7,14.
L. 13f. Cf. Zohar, III, p. 120b.
L. 16. Mishnah, 'Eduy., V,6: אלעזר בן חנוך שפקפק בטהרת ידים וכשמת שלחו ב"ד והניחו אבן על ארונו.
L. 17ff. T.B. 'Erub., 21b; note variants.
L. 18. Talm.: ר' יהושע.
L. 19. Talm.: משרתו; יום אחד.

אין מגיעך, ליטול ידיך מגיעך. אמ' לו, מה אעשה שחייבו רז"ל עליהם מיתה, דתניא כל העובר על דברי חכמים חייב מיתה, ר"ל בידי שמים, מוטב שאמות מיתת עצמי ואל אעבור על דברי חבירי. אמרו לא טעם כלום עד שהביאו לו מים ונטל ידיו. וכששמעו חכמים בדבר, אמרו בזקנותו כך בילדותו על אחת כמה וכמה, בבית האסורים כך, שלא בבית האסורים על אחת כמה וכמה.

הכל כשרין ליטול מהן לידים, ואפי' חרש שוטה וקטן, ואפי' מן הגוי ומן העבד. אבל אין נוטלין מן הקוף, שצריכין המים שיבאו מכח אדם. וגוים ועבדים כנעניים נכללין הן בשם בני אדם. ונוטלין הידים עד הפרק שהוא ראש. שכך היו הכהנים מקדשין ידיהם ורגליהם בשעת עבודה. דתניא ת"ר קידוש ידים ורגלים עד לפרק. ומברך בא"י אמ"ה אקב"ו על נטילת ידים. וכל פעם שרוצה לאכול פת צריך ליטול ידיו ולברך על נטילת ידים. וכל היום כשעושה צרכיו בין לגדולים בין לקטנים נוטל ידיו ומברך אשר יצר. אבל אם דעתו לאכול מיד יברך על נטילת ידים ואשר יצר. ולשון נטילה על שם הכלי שנוטלין ממנו ששמו אנטל, ומלשון, נכרתו כל נטילי כסף. ומנין התיבות שבברכת נטילת ידים שלשה עשר, והאנטל שהוא הכלי הרי ארבעה עשר, כמנין י"ד. וכמנין ארבעה עשר איברים שביד עד ראשי האצבעות שהוא הפרק. ואם אין לו כלי ליטול ידיו ממנו, אלא כלי גדול כגון חבית או כיוצא בה, ואינו יכול לערות מים שבתוכו על ידיו, ירחץ ידיו בתוכו ומברך בא"י אמ"ה אקב"ו על רחיצת ידים. והוא הדין בנהר או במקוה. ואם אין לו מים, יקנח ידיו בצרור או בעפר או בחול או בדבר שמקנח, ומברך על נקיות ידים. והני מלי לתפלה, אבל לאכול פת אינו רשאי לאכול עד שיטול ידיו במים נקיים. כל דבר שחוצץ לטבילה חוצץ לנטילה, כגון בצק וטיט שעל היד או תחת הצפורן, או זפת או שעוה או רטייה וכיוצא בהן. ובכל פעם ופעם שמתפלל אדם יטול ידיו קודם. ומקצת גאונים פסקו שצריך לברך על נטילת ידים. והפסקנין

L. 2. Talm. omits דתניא וכו'. L. 11. T.B. Ḥul., 106b.
L. 22. Cf. T.B. Ber. 15a.

האחרונים פסקו דוקא לתפלת שחרית נוטל ומברך, ולשאר תפלות נוטל ואינו מברך. קם ממטתו בבקר ולא הוצרך לנקביו, לא לגדולים ולא לקטנים, נוטל ידיו ואינו מברך אשר יצר, אלא על נטילת ידים בלבד, ואומר מיד אלהי נשמה וכו'. וכתב הר' יעקב זצ"ל באורח חיים שצריך לומר בברכת אשר יצר חלולים חלולים ולא חללים חללים, לפי שחלולים חלולים בגימטריא עולה למנין רמ"ח, כמנין איבריו של אדם. ואחר שיטול ידיו, יתעטף בציצית, מעומד, ומברך בא"י אמ"ה אקב"ו להתעטף בציצית.

L. 4. Cf. Ṭur 'Oraḥ Ḥayyim, 5.

הלכות ציצית

גרסינן במ' מנחות בפרק התכלת. ת"ר כל המקיים מצות ציצית כאלו קיים כל המצות כלם, שנא' והיה לכם לציצית וראיתם אותו וזכרתם את כל מצות ה' ועשיתם אותם. מאי עבדי ליה. ראה מצוה זו וזכור מצוה אחרת. תניא אידך וראיתם אותו וזכרתם את כל מצות ה', שקולה מצוה זו כנגד כל המצות. תניא אידך וראיתם וזכרתם ועשיתם, ראייה מביאה לידי זכירה, וכירה מביאה לידי עשייה. ר' שמעון בן יוחאי אומ' כל הזהיר במצוה זו זוכה ומקבל פני שכינה. כתי' הכא וראיתם אותו, וכתיב התם את ה' אלהיך תירא. ריש לקיש אומר כל הזהיר במצות ציצית זוכה שמשמשין אותו אלפים ושמונה מאות עבדים, שנא' והחזיקו עשרה אנשים מכל לשונות הגוים בכנף איש יהודי וגו'. פי' הלשונות הם שבעים, עשרה מכל לשון הרי שבע מאות לכנף אחד, לארבע כנפות הרי אלפים ושמונה מאות. וגרסינן במדרש תנחומא וזכרתם את כל מצות וגו'. שקולה מצות ציצית כנגד כל המצות. כיצד, ציצית בגימטריא עולה שש מאות, ושמונה חוטין וחמשה קשרים שלשה עשר, הרי תרי"ג. ואע"פ שהיא חסר יו"ד, וכתיב ציצת ציצת והשלישי לציצת, שדי למ"ד אכולהו, והיא משלמת המנין. וגרסינן

L. 1. T.B. Menaḥ., 43b, abridged. Note variation from Talmudic text, which does not have our opening words. For the latter, see Siphre, שלח, 115 (ed. Fr., p. 35a; ed. Hor., p. 126).

L. 3. Nu. 15,39.

L. 8. Deut. 6,13.

L. 9. T.B. Shab., 32b.

L. 11. Cf. Zech. 8,23.

L. 13ff. This saying is not found in our editions of Tanḥuma. Only part is found in Yelammedenu, קרח, 12 (ed. Horeb, p. 553). Nearest parallel to our text is in Midr. 'Agada, שלח, ed. B., p. 113; but the end of our text is different.

L. 13. Nu. 15,39.

בספרי כל המקיים מצות ציצית כאלו הקביל פני השכינה. שתכלת דומה לים, והים דומה לרקיע, והרקיע דומה לכסא הכבוד, כענין שנא' וממעל לרקיע אשר על ראשם כמראה אבן ספיר דמות כסא ועל דמות הכסא דמות כמראה אדם עליו מלמעלה.

אע"פ שאין אדם חייב לקנות טלית בת ארבע כנפות כדי שתתחייב בציצית, מכל מקום נכון להיות כל אדם זהיר וזריז במצות ציצית, כדי שיזכור תמיד המצות ויעשה אותן. דוגמא לדבר כאדם המזכיר לחבירו על ענין אחד, וקושר קשר באזורו כדי שיזכירנו. חמשה קשרים שבו כנגד חמשה חומשי תורה, וארבע כנפות כנגד ארבע רוחות העולם, שלכל צד שיפנה יראה אותן. ועוד גרסינן בפרק התכלת

מעשה באדם אחד שהיה זהיר במצות ציצית. שמע שיש זונה אחת בכרכי הים שנוטלת ארבע מאות זהובים באתננה. שיגר לה ארבע מאות זהובים וקבעה לו זמן שיבוא. כיון שהגיע זמנו, בא וישב לו על פתח ביתה. נכנסה לה שפחתה ואמרה לה, אותו האיש ששיגר לך הארבע מאות זהובים בא וישב על הפתח. אמרה לה, אמרי לו שיכנס. אמרה לו השפחה, הכנס. נכנס. הציעה לו שבע מטות של כסף ואחת של זהב, ובין כל אחת ואחת סולם של כסף ועליונות של זהב. עלתה וישבה על גבי עליונה, ואף הוא עלה לישב ערום כנגדה. באו ארבע ציציותיו וטפחו על פניו. נשמט וישב על גבי קרקע. ואף היא נשמטה וישבה על גבי קרקע. אמרה לו, גופה של רומי, שאיני מנחת אותך עד שתאמר מה ראית בי. אמ' לה, העבודה, לא ראיתי מעולם אשה יפה כמותך, אלא מצוה אחת צונו אלהינו וציצית שמה, וכתיב בה אני ה' אלהיכם שתי פעמים, אני הוא שעתיד ליפרע, אני הוא שעתיד לשלם, ועכשו נדמו לי כארבע עדים. אמרה לו, העבודה, שאיני מנחת אותך עד שתאמר לי שמך ושם עירך ושם רבך ושם מדרשך שאתה למד בו. כתב ונתן בידה. עמדה וחילקה כל נכסיה, שליש למלכות, ושליש

L. 1. Siphre, שלח, 115 (ed. Fr., p. 34b; ed. Hor., p. 126).

L. 4. Ez. 1,26.

L. 10ff. T. B. Menaḥ., 44a; cf. Siphre, שלח, 115 (ed. Fr., p. 35b; ed. Hor., p. 128). Note variants.

לעניים, ושליש נטלה בידה, חוץ מאותן המצעות, ובאת לבית מדרשו של ר' חייא. אמרה לו, ר' צוה עלי ויעשוני גיורת. אמ' לה, שמא עיניך נתת באחד מן התלמידים. הוציאה כתב שבידה ונתנה בידו. אמ' לה, בתי, זכי במקחיך. אמרו אותן המצעות שהציעה באיסור הציעה לו בהיתר.

והמתעטף בציצית היא מוספת לו קדושה. כדגרסינן בספרי כל המתעטף בציצית קדושתו כפולה משל חבירו, שנא' למען תזכרו ועשיתם את כל מצותי והייתם קדושים לאלהיכם. מלמד שהציצית מוספת קדושה.

וגרסי' במדרש בשכר שאמ' אברהם אבינו ע"ה אם מחוט ועד שרוך נעל ואם אקח מכל אשר לך וגו', נתן הב"ה לבניו מצות ציצית ומצות יבמה. מצות ציצית בשכר אם מחוט, מצות יבמה בזכות ועד שרוך נעל, שנא' ונגשה יבמתו אליו לעיני הזקנים וחלצה נעלו מעל רגלו וגו'. נמצאת אומר הציצית בזכות אברהם אבינו ע"ה הוא.

כמה חוטין נותנין בו, שמונה, כנגד שמונה ימי המילה שנצטוה עליה אברהם אבינו ע"ה. ד"א כנגד שמונה רקיעים שעד כסא הכבוד, שבעה עד החיות, ושמיני הרקיע שעל ראשי החיות, דכתי' ודמות על ראשי החיות רקיע כעין הקרח הנורא נטוי על ראשיהם מלמעלה. נמצא מנין החוטין שעל ארבע כנפות ל"ב, כלל מצותיה של תורה. ב' בתחלת התורה, בראשית ברא אלהים, ל' בסופה של תורה, לעיני כל ישראל.

ר' חנינא הגדול אומר, למה הדבר דומה, למלך שהיו לו אוהבין, בקשו לראות פני המלך, שלח ואמ' לראשון, הבא לי עטרה של זהב

L. 6f. The first part of the quotation is not in our Siphre. Cf. ed. Fr., p. 35a; ed. Hor., p. 127. Aboab (p. 46a) copies it all, saying: גם כתוב בספרי.

L. 8. Nu. 15,40.

L. 10. The wording may go back to an unknown Midrash or be the author's own. Cf. Gen. R., 43,23 (ed. Theodor, p. 423); Tanḥuma, לך לך, 17 (ed. B., p. 75); T.B. Soṭa, 17a; Ḥul., 89a.

L. 11. Gen. 14,23. L. 14. Deut. 25,9.

L. 18. Ez. 1,22; MT: החיה.

L. 20. Gen. 1,1; Deut. 34,12.

ואני נראה לך, לשני אמ' הבה לי עטרה של ורד ואני נראה לך. כך אברהם אבינו ע"ה, אמ' לו הב"ה, מול את עצמך ואני נראה לך, כיון שמל וירא אליו ה' באלני ממרא. יעקב רמז לו הב"ה, שלם נדריך ואני נראה לך, שנא' ויאמר אלהים אל יעקב קום עלה בית אל ושב שם ועשה שם מזבח לאל הנראה אליך בברחך מפני עשיו אחיך, ונגלה לו, דכתי' כי שם נגלו אליו האלהים בברחו מפני אחיו, וכתי' וירא אלהים אל יעקב עוד בבואו מפדן ארם ויברך אותו. אבותינו במצרים אמ' להם הב"ה, עשו לי משכן והקריבו לי קרבנות ואני נגלה לכם. מיד עמדו ועשו את הכל ואחר כך הקריבו קרבניהם, שנא' ויהי ביום השמיני קרא משה לאהרן ולבניו ולזקני ישראל, וכתי' ויאמר אל אהרן קח לך עגל בן בקר לחטאת ואיל לעולה, וכתי' ושור ואיל לשלמים לזבוח לפני ה' ומנחה בלולה בשמן כי היום ה' נראה אליכם, וכתיב וירא כבוד ה' אל כל העם. אף שלמה הקריב אלף קרבנות עד שנגלה לו הב"ה, שנא' וילך המלך גבעונה היא הבמה הגדולה, מיד נגלה אליו הב"ה, שנא' בגבעון נראה ה' אל שלמה. אבל בדורינו שאנו עניים ואין לנו בית המקדש להקריב קרבנות אמ' הב"ה עשו ציצית ואני נראה לכם, שנא' אחסה בסתר כנפיך סלה. הא למדנו שבזכות הציצית הצדיקים נהנין מזיו השכינה, שנא' אגורה באהלך עולמים ואחסה בסתר כנפיך סלה, ר"ל בזכות כנפי ציצית.

וגרסי' במדרש גדילים תעשה לך על ארבע כנפות כסותך אשר

L. 3. Gen. 18,1. L. 5. Gen. 35,1.
L. 6. *Ib.*, 7. L. 7. *Ib.*, 9.
L. 10. Lev. 9,1.
L. 11. *Ib.*, 2.
L. 12. *Ib.*, 4.
L. 13. *Ib.*, 23.
L. 14. 1 Kings, 3,4.
L. 15. *Ib.*, 5.
L. 17. Ps. 61,5.
L. 19. *Ib.*

L. 20ff. This Midrash I have been unable to find. Note the casual manner in which Aboab (p. 46a) reproduces it, together with our next paragraph.

תכסה בה. ר' ברכיה אומר הרי הוא אומר על ארבע כנפות כסותך אשר תכסה בה. חביבין ישראל שגדלן הב"ה יותר ממלאכי השרת, שאעפ"י שיש להם כנפים אין בהם אלא שתים, שנא' בשתים יכסה פניו, שלא יביט בשכינה, ובשתים יכסה רגליו, שלא יכוה מנהר די נור. הרי שלא נמצא בהם אלא שתים. אבל ישראל יש להם ארבע כנפות, שנא' גדילים תעשה לך על ארבע כנפות כסותך אשר תכסה בה. אף בלשון כנף הב"ה מקבצן, שנא' ונפוצות יהודה יקבץ מארבע כנפות הארץ.

ובזכות הציצית הב"ה מזריח את האורה לצדיקים לעתיד לבא, שנא' וזרח לכם יראי שמי שמש צדקה ומרפא בכנפיה וגו'. היא שעמדה לישראל בימי חזקיהו עם סנחריב, שנא' מכנף הארץ זמירות שמענו צבי לצדיק וגו'. וכי כנף הארץ אומר שירה, אלא זו תפלת חזקיהו וישעיהו שהיו מתפללין והציצית על כנפות טליתותיהן. אף כשצוה הב"ה את חגי הנביא לשאול את הכהנים, שנא' הן ישא איש בשר קדש בכנף בגדו. ומפני מה לא אמ' בבגדו ואמ' בכנף, אלא להזכיר את הציצית. ר' יהודה ב"ר שלום אומר, גדולה היא הציצית שהיא מצלת מן המיתה. שהרי שאול היה רודף אחרי דוד, והיה מותר לדוד להרוג את שאול, משום הלן להורגך השכם להרגו, אלא שנמלט שאול בשכר הציצית שהיה זהיר בה. ומנין שהיה שאול זהיר בציצית, שנא' ויקם דוד ויכרות את כנף המעיל אשר לשאול בלט, ואתה ראה גם ראה. אמ' לו ראה שנפלת בידי ורחמתי עליך, גם ראה שאלו נפלתי אני בידך לא רחמת עלי. שכך הוא אומר ועתה הנה ידעתי כי מלוך תמלוך וקמה בידך מלכות ישראל. מהו וקמה, כאדם שהוא נפל וקם. אמ' לו עתיד

L. 2. Deut. 22,12.
L. 3ff. Cf. Pirke R. Eliezer, ch. 4 (ed. Lurya, p. 11a); Lev. R., 27,3.
L. 3. Is. 6,2. L. 4. *Ib.* L. 7. Is. 11,12.
L. 8ff. The source I have been unable to find.
L. 9. Mal. 3,20.
L. 11. Is. 24,16.
L. 14. Hag. 2,12.
L. 16ff. T.B. Ber. 62b. L. 17. Talm.: הבא.
L. 19. 1 Sam. 24,5,12.
L. 22. *Ib.*, 21; MT: ממלכת.

אתה שתמלוך והמלכות תתנודד בידך בימי אבשלום ובימי שבע בן בכרי, ואחר כך היא קמה בידך. בזכות הציצית ניצלו חנניה מישאל ועזריה מתוך כבשן האש, שנא' באדין גובריא אלך כפיתו בסרבליהון פטשיהון וכרבלתהון ולבושיהון ורמיו לגו אתון נורא יקידתא. סרבליהון, אלו הבגדים העליונים שלובשין ממעל לכל הבגדים. פטשיהון, אלו הבגדים שלובשים תחת העליונים. כרבלתהון, אלו החלוקים. לבושיהון, אלו הטליתות המצוייצות שלהן. לפיכך זכו שיעשו שמונה מופתים, מה שלא נעשה לבריה בעולם מימי אברהם אבינו ע"ה. וזכו ונעשה להם נס כמו שנעשה לאברהם. שכך אתה מוצא באברהם שהיה מבזה את הצלמים בפני תרח אביו ומשליכן ואומר שאין בהם ממש, וכיון שראוהו שהיה מבזה את אלהיהם, נטלוהו ומסרוהו לנמרוד, והשליך אותו לתוך כבשן האש, והקב"ה עשה עמו נסים וצנן האש ולא שרפה אותו וניצל. אף חנניה מישאל ועזריה, מפני שבזו את הצלם שעשה נבוכדנאצר הרשע ובטחו בהקב"ה, שלח להם מלאך וצנן להם האש ולא שרפה אותן ונמלטו.

א"ר יהודה ב"ר שלום, למה הזהירה תורה על התכלת בציצית. לפי שכל הכלים שבמקדש כשהיו נוסעים היו מכסין אותן בלבוש תכלת ואח"כ נותנין עליהן עור תחש מלמעלה, שנא' ובא אהרן ובניו בנסוע המחנה וגו', [אבל בארון כסוי עור תחש מלמטה ובגד תכלת מלמעלה, שנא'] ופרשו בגד כליל תכלת מלמעלה. אמ' הב"ה מי שהוא מתעסק במה שכתוב בארון שהיא התורה, יבא וילבש לבוש הארון.

מהיכן זכו ישראל ללבוש הזה. ר' אלעזר בן פדת אומר, ממעשה שם אביהם, שכיבד את נח אביהם, שנא' ויקח שם ויפת את השמלה וישימו על שכם שניהם וילכו אחורנית. מה הליכתן אחורנית אף חזרתן

L. 4. Dan. 3,21.

L. 16ff. The source of this quotation I have not found. The bracketed words I have supplied from Ba-Midbar Rab., IV, 13, as they are necessary. L. 19. Nu. 4,5. L. 20. *Ib.*, 6.

L. 22ff. Cf. Midr. Ha-Gadol, *ad. loc.* (ed. Schechter, col. 176), the only place where, as far as I know, this Midrash is found in our form. Cf. Tanḥuma, *ad. loc.* (ed. B., p. 49). L. 24. Gen. 9,23.

אחורנית. מיד פרע לו הב"ה, שנתן לבניו מצות ציצית, שהיא הוד בעולם הזה וכבוד לעולם הבא.

וכל הזהיר במצות ציצית הב"ה שלח לפניו מלאכו לשמור אותו. כדגרסינן בפרק התכלת, ר' אלעזר בן יעקב אומר כל מי שיש לו תפלין בראשו ובזרועו ומזוזה בפתחו וציצית בבגדו מובטח שלא יחטא, שנא' והחוט המשלש לא במהרה ינתק, ואומר חונה מלאך ה' סביב ליראיו ויחלצם. וגרסינן בספרי בכל עת יהיו בגדיך לבנים ושמן על ראשך אל יחסר. יהיו בגדיך לבנים זו מצות ציצית, ושמן על ראשך אל יחסר, זו מצות תפילין. אבל מי שאין לו ציצית בבגדו ראוי לנדותו מן הקהל, כדגרסינן במ' פסחים מי שאין ציצית בבגדו כמנודה לשמים. וגרסינן בפרק במה מדליקין בעון ציצית ומזוזה בניו של אדם מתים כשהם קטנים, שנא' גם בכנפיך נמצאו דם נפשות אביונים נקיים. לא במחתרת מצאתים. זו המזוזה. פירוש בעון ביטול הציצית, שהוא בכנף, אביונים נקיים מתים, שהם בניו הקטנים. וגדול עונש המבטל מצות ציצית בזמן הזה מעונש המבטל אותה בזמן שהתכלת מצויה, מפני שלא היה כל אדם יכול להשיגה. אבל עתה שאין התכלת מצויה, אין במצות ציצית טורח ולא חסרון כיס כלל, כי אם חוטין בלבד. וגרסי' במדרש ר' מאיר אומר קשה עונשו של

L. 1. MS: להב"ה.

L. 4. T.B. Men., 43b; note variants.

L. 6. Ecc. 4,12.

L. 7. Ps. 34,8.

L. 7. T.B. Shab., 153a. Not in our Siphre.

L. 8. Ecc. 9,8.

L. 10. T.B. Pes., 113b.

L. 11. T.B. Shab., 32b.

L. 13. Jer. 2,34. The rest of the verse לא במחתרת מצאתים וגו' was omitted by the scribe.

L. 16. MS seems defective. The word יכול is missing. Sepher Ha-Musar expands the second part (cf. ed. Cracow, p. 31a). But our text seems authentic.

L. 18ff. T.B. Men., 43b.

לבן מעונשו של תכלת. משל למלך שקרא לשני עבדיו. לאחד אמ׳ הבא לי חותם של זהב, ולאחד אמר הבא לי חותם של טיט. פשעו שניהם ולא הביאו, איזה מהם ענשו קשה, הוי אומר זה שאמ׳ לו הבא חותם של טיט. לפי׳ מי שאינו עושה ציצית בזמן הזה עונשו גדול.

בזמן הזה שאין לנו תכלת אסור לעשותו מכלאים, אלא צמר לצמר ופשתן לפשתן מעין הטלית. כך פסק הר א״ש ז״ל. וכת׳ שאין צריך לדקדק בחוליות. ואפי׳ אם לא כרך אלא חוליא אחת בלבד כשרה, ומצותו שיכרוך עד שיהיה בכריכה עם הקשר כקשר גדיל. וקושר שני פעמים וחוזר וכורך. וכן יעשה עד שישלים לה חמשה קשרים וארבעה כריכות ביניהם, ויהיה כל הכרוך רוח בטפח והשאר שני טפחים לפחות מארבע אצבעות בגדל בכל טפח. ואם בא להוסיף מוסיף. ויחתוך ראשי החוטין לעשותן שמונה קודם שיכרוך, ואם כרך ואחר כך חתך החוטין, פסולה. נפסקו כל החוטין ונשתייר בהן כדי שיוכל לענבם כלם ביחד, שוהו יותר מכדי עניבה של כל אחד לבד, כשרה. ואם לא נשאר כדי עניבה אפי׳ בחוט אחד שנפסק כלו, פסולה. ולזה הסכים הר א״ש זצ״ל. ויהיו החוטין טוין לשם ציצית ואם לאו פסולין, ויהיו שזורין. ואחד מן החוטין יהיה ארוך כדי שיכרוך בו הגדילים. עשאן מן הקוצים, פי׳ מן החוטין הנתנין ביריעה כשתשלם אריגתה ודרך בני אדם לקצץ אותן, פסולה. עשאן מן החוטין שמוציאין מן הבגד, פסולין. ונקראין החוטין ציצית על שם ויקחני בציצית ראשי.

ודרך העטיפה פירשו הגאונים כעטיפת ישמעאלים שהיא עטיפה גמורה. ובעל העטור כתב שאין צריך כל כך, אלא כדרך שבני אדם מתכסין בכסותן ועוסקין במלאכתם, פעמים בכסוי הראש ופעמים בגלוי הראש. וישים רחבה לקומתו. ומחזיר השתי ציציות לפניו והשתים לאחוריו, כדי שיהא מוקף בציצית, ומכסה ראשו כדי שלא יהא ראשו מגולה. ויכוין בהתעטפו שצונו הב״ה להתעטף בציצית, כדי שנזכור

L. 5ff. Cf. Moses of Coucy, Sepher Miṣwot Gadol, 2, 26 (ed. Munkacs, p. 19a). L. 20. Ez. 8,3.

L. 21ff. Cf. Sepher Ha-'Ittur, הלכות ציצית, 2,3 (ed. Wilna, p. 149).

L. 25. S. Ha-'Ittur: מוקף במצות. S. Ha-Musar: מסובב במצות.

כל מצותיו ונעשה אותן. ויעיין הציצית קודם שיברך, לדעת אם הן החוטין שלימין, שאם נתקלקל אחד מהם, היא ברכה לבטלה ולא יצא ידי חובתו, מפני שהציציות מעכבות זו את זו. שכל זמן שאין הציצית של ארבע כנפות כהלכתן, פסולה. ואם יצא בה בשבת לרשות הרבים, ואפי' בזמן הזה שאין לנו תכלת, אסור.

הישן בטלית בלילה, ר"ל בטלית מצוייצת, אין צריך לברך עליו בבקר. כתב הרמב"ם ז"ל שצריך לעשות הציציות מצבע הטלית, אם הוא אדום יעשה הציצית אדומין אם ירוק ירוקין. וכן פי' רש"י ז"ל, אבל רבי יעקב ז"ל פירש שאין צריך. טלית שאין בה ארבע כנפים פטורה מציצית. יש לה יותר מארבע כנפים חייבת, ועושה לה ארבע ציציות בארבע מכנפיה. עשה גוי את הציצית פסולה, ואשה ישראלית כשרה. השואל טלית מחבירו, פטורה מציצית כל שלשים יום, לאחר שלשים יום חייב להטיל בה ציצית. מותר להתיר ציצית מטלית זו וליתנם בטלית אחרת. אבל אם לקח הכנף מטלית אחת ותפרה בטלית אחרת, פסולה. כסות המיוחד ללילה פטור מציצית אפי' לובשו ביום, וכסות המיוחד ביום או המיוחד ליום ולילה חייב אפי' לובשו בלילה. ויש לברך עליו. כך פסק הרא"ש ז"ל. וסדינים שאדם ישן בהן כסות לילה הן, ופטורין מן הציצית, ואפי' שישן בהם ביום.

זמן מצות ציצית כל היום. לפיכך כשיקום בבקר ממטתו, יפנה ויטול את ידיו וילבש הטלית. אם טלית גדולה היא, יברך עליה בא"י אמ"ה אקב"ו להתעטף בציצית. ואם טלית קטנה היא, ויש בה ראש פתוח, ודרך בני אדם ללבוש אותה, מברך על מצות ציצית. העושה ציצית לעצמו מברך שהחיינו. שיעור טלית המחוייבת בציצית, כל שקטן בן תשע שנים יכול לכסות בה ראשו ורובו. פחות מזה אינה טעונה ציצית. לילה אינו זמן ציצית, אפי' הכי אם לבש אותה בלילה, אינה פטורה מן הברכה.

L. 7. Maimonides, הלכות ציצית, 3,8; MS: omits אדומין אם ירוקין.
L. 8. Rashi, Sepher Ha-Pardes (ed. Const., p. 5c).

יש נוהגין להתעטף בציצית או ללבוש אותה מיד בקומו ממטתו קודם שיטול את ידיו, כדי שלא ילך ארבע אמות בלא ציצית. או שיש לו חלוק בן ארבע כנפים מצויצין, יכול ללובשו מיד, ואחר שיטול ידיו יברך. ויש נוהגין להתעטף בציצית בבית הכנסת ולסדר הברכה עם מאה ברכות. סומא חייב בציצית ותפילין. נשים ועבדים פטורין. וקטן היודע להתעטף בציצית, אביו לוקח לו ציצית, כדי לחנכו במצות. טומטום ואנדרוגינוס חייבין מספק, וכתב הרמב"ם ז"ל מתעטפין ואין מברכין משום ספק. המשכים בבקר בעוד לילה ורוצה להתעטף בציצית, מתעטף או לובש, ואינו מברך עד שיכיר בין תכלת ללבן. אבל לפי מה שכתבתי למעלה שאפי' בלילה מברכין עליו, אם כן אפי' עמד בחצי הלילה יכול לברך עליו, כי כסות יום מברכין עליו אפי' בלילה, כמו כסות לילה שאין מברכין עליו אפי' ביום. וכן כתב בעל ספר המצות שריצב"א היה מברך בכל יום הכפורים כשהיה מתעטף בטליתו. וזהו דעת הרא"ש ז"ל. הרגיל להתעטף בטלית גדולה בבית הכנסת, צריך לברך עליה, אע"פ שבירך כבר על טלית קטנה שלבש כבר בבית. אבל אם לבש קטנה בבקר קודם נטילת ידים, ונטל ידיו, ונתעטף מיד בטלית גדולה, יברך על הגדולה להתעטף, ויכוין לפטור גם את הקטנה שלבש קודם נטילת ידים. פשט טליתו, ולא היתה דעתו ללבוש אותה מיד, ולבשה, צריך לברך. אבל אם היתה דעתו ללבוש אותה מיד, אין צריך לברך. היו לו בגדים הרבה, או טליתות הרבה של ארבע כנפות, והיו עשויות ללבוש אותן, כולן חייבין בציצית. אם לובש אותן בבת אחת, די לו בברכה אחת, אבל אם מפסיק ביניהם, צריך לברך על כל אחת ואחת.

הלוקח טלית מצויצת מישראל או מתגר גוי כשרה. לקחה מגוי שאינו תגר פסולה. אין מוכרין טלית מצויצת לגוי. ציצית אין בה משום

L. 6. T.B. Suk., 42a; Maimonides, *ib.*, 9.
L. 7. Maimonides, *ib.*
L. 13. Cf. Moses of Coucy, Sepher Mişwot Gadol, 2,26 (p. 19c): שמעתי שהורה רבינו יצחק ברבי אברהם לברך על הציצית בליל יום הכפורים.
L. 24. T.B. Men., 43a.

קדושה, כי תשמישי קדושה אינן הן, ויכול לזרוק אותן וליכנס בהם לבית הכסא. והמחמיר הרי זה משבח. אע״פ שמצות ציצית כל היום, אם לבש או נתעטף בה כל היום מוטב, ואם לאו ילבשנה לפחות בשחרית, בשעה שקורא קרית שמע ופרשת ציצית. ומפני מה קבעו פרשת ציצית בקרית שמע. אמ׳ ר׳ יהודה בר חביבא מפני שיש בה חמשה דברים, מצות ציצית, יציאת מצרים, ועול מלכות, והרהורי עבירה, והרהורי ע״ז. בשלמא תלת מפרשן, אלא עבירה והרהורי ע״ז מנא לן. דתניא אחרי לבבכם זה מינות, שנא׳ אמ׳ נבל בלבו אין אלהים, ואחרי עיניכם זו הרהורי עבירה, שנא׳ אותה קח לי כי היא ישרה בעיני. ועוד אשר אתם זונים אחריהם זו ע״ז, שנא׳ ויזנו אחרי הבעלים.

המהלך בבית הקברות צריך להגביה הציצית, שלא יהיה נגרר. כדגרסי׳ בברכות ר׳ חנינא ור׳ יונתן הוי אזלי ביני קיברי, הוה שריא תכלתא דר׳ יונתן ביני קיברי. אמ׳ ליה דלייה, דלא לימרו, למחר באין אצלנו ועכשיו מחרפין אותנו. פי׳ שיראה כמחרף למתים מפני שאינם יכולים לקיים המצות. יראה שמותר לילך בבית הקברות בציצית אם יזהר בהם כמו שאמרתי. ואחר שמתעטף בציצית יניח התפילין מיד.

L. 5ff. T.B. Ber., 12b. Note variants. The words והרהורי עבירה, in the first part, omitted by copyist; that they belong there, is proved by second part. Talmudic דעת מינים probably was interpolation, and accounts for marginal reading: ששה.

L. 8. Ps. 14,1.

L. 9. Jud. 14,3.

L. 10. Jud. 8,33.

L. 12. T.B. Ber., 18a. Note variants. Talm.: רבי חייא.

הלכות תפילין

המניח תפילין בראשו ובזרועו מקיים שתי מצות עשה מן התורה, א' וקשרתם לאות על ידך, ב' והיו לטוטפות בין עיניך, אע"פ שאינן נמנין [אלא] במצוה אחת בלבד. ויש אומ' שכל מי שמניח תפלין שמקיים שמונה מצות עשה, אע"פ שאינן נמנין אלא בשתי מצות עשה בלבד, וכל מי שאינו מניח תפלין בראשו ובזרועו, שהוא עובר בשמונה מצות עשה. שהרי בארבע פרשיות צוה על תפלין של ראש ובארבע על תפלין של יד. וכל המקיים מצות תפלין אומות העולם יראין ממנו. כדגרסי' בספרי וראו כל עמי הארץ כי שם ה' נקרא עליך ויראו ממך. כי שם ה' נקרא עליך, אלו תפלין שבראש. ויראו ממך, אלו תפלין שבזרוע. וכל המקיים מצות תפלין סופו לקיים כל התורה כלה, לפי שהוא מקבל עליו עול מלכות שמים במצוה זו. וגרסי' במדרש כי אם בתורת ה' חפצו ובתורתו יהגה יומם ולילה, מלמד שכל העוסק בתורה הב"ה עושה לו חפצו. אמ' ר' אליעזר, אמרו ישראל לפני הב"ה, רבונו של עולם רוצין אנו לייגע בתורה יומם ולילה, אבל אין לנו פנאי. אמ' להם, קיימו מצות תפלה ומעלה אני עליכם כאלו יגעתם בתורה יומם ולילה. וכשאומות העולם רואין לישראל מניחין תפלין, מיד מתקנאין בהם, דכתי' ננתקה את מוסרותימו, אלו

L. 2. Deut. 6,8.

L. 5f. Cf. T. B. Men., 44a.

L. 8f. I cannot find this passage in our Siphre. The first part is quoted in T. B. Ber., 6a and elsewhere. Cf. Midr. Leḳaḥ Tob, פ' חבא (ed. Padwa, p. 96): דרשו רז"ל—רי' אליעזר הגדול אומר.

L. 9. Deut. 28,10.

L. 12. Ps. 1,2.

L. 12ff. Midr. Tehillim, 1,17 (ed. B., p. 15); note variants.

L. 16f. Cf. Midr. Tehillim, 2,5 (ed. B., p. 26). Our text is against Buber's suggestion, in Note 29, that the correct reading was מוסרותימו זו מצות תפילין.

L. 17. Ps. 2,3.

תפלין של יד. וכל המקיים מצות תפלין יאריך ימים, שנא' עליהם חיה יחיה, וכתיב, ה' עליהן יחיו ולכל בהן חיי רוחי.

וכל המקיים מצות תפלין נוחל העולם הבא. כדגרסינן במ' ברכות אמ' רבא כל המניח תפלין ומתעטף בציצית וקורא ק"ש ומתפלל מובטח לו שהוא בן העולם הבא. אמ' אביי מערב אני בו שאין גיהנם שולטת בו. רב פפא אמ' מערב אני בו שכל עונותיו נמחלין. אמרו על רב תלמידו של רבינו הקדוש שכל ימיו לא ראוהו שהלך ארבע אמות בלא תורה ובלא ציצית ובלא תפלין. וכל המקיים מצות תפלין תבא בלבו יראת שמים ולא יחטא, שנא' והיה לך לאות על ידכה ולזכרון בין עיניך למען תהיה תורת ה' בפיך, וכתי' ולמען תהיה יראתו על פניכם לבלתי תחטאו. והעולם לא נברא אלא בשביל ישראל לקבל עליהם עול מצות ומלכות שמים, והב"ה מתפאר כשישראל עושין מצותיו ומניחין תפלין, ועל כן נקראין פאר, דתניא פארך חבוש עליך, אלו תפלין שבראש. והב"ה מתפאר בשירות ובתושבחות של ישראל, כי תפלת ישרים רצונו.

L. 1f. T.B. Men., 44a. L. 2. Ez. 33,13.

L. 2. Is. 38,16; MT: אתי עליהם יחיו.

L. 3ff. This passage is derived not from Ber. but from the Shimusha Rabba of R. Asher b. Yeḥiel, which he added as an appendix to the section on Tephillin of his Halakot Ḳeṭanot and which probably was attached by scribes or students to the treatise of Berakot, as now it is in the editions of the Talmud and Al-Fasi. Perhaps that is what is meant in Maḥzor Vitry by the expression: כת' בשימושא רבה ורב אלפס הביאו (p. 644; see editor's Note). Our passage found its way into Shib. Ha-Leḳeṭ (ed. B., p. 385). Aboab copied it from our author, without the latter's source; he says simply כדגרסינן (cf. ed. Mantua, p. 46d). Later editions added במ' התכלת, which originally belonged to the closing part of Aboab's quotation (cf. ed. Mantua), also copied from our author.

L. 7ff. For the saying concerning Rab, the disciple of Rabbenu Ha-Ḳadosh, cf. Maim., הל' תפילין, 4,25. In Talmud, this habit is credited to R. Yoḥanan b. Zakkai and to his disciple, R. Eliezer (T.B. Suk., 28a; T. Y. Ber. 4c); also to R. Ada b. Ahaba (or R. Zera) (T.B. Ta'an., 20b; Meg., 28a). Aboab copied the passage about Rab: וכבר אמרו (p. 46c). L. 10. Ex. 13,9; MT: ידך.

L. 11. Ex. 20,20; MT: ובעבור. L. 12f. Aboab, p. 46b–c.

L. 13f. Cf. T.B. Ber. 11a and parallels. L. 15. Ez. 24,17.

חביבין התפלין שהב"ה מניחן. דתניא נשבע ה' בימינו ובזרוע עוזו, אלו תפלין. ומאהבתו וחיבתו במצוה זו הקדושה, מסר אותה לישראל סגלתו ועם נחלתו. כדגרסינן במדרשו של ר' נחוניא בן הקנה משל למלך שהיה לו כלי אחד נאה ומבושם, ואוהבו מאד. לפעמים משאילו לבנו לשבת עמו, ולפעמים נוטלו בזרוע, כקשר של תפלין של זרוע, ולפעמים שמו בראשו, והיינו תפלין של ראש. על כן צריך אדם ליזהר בהן ביותר, וכל זמן שהן בראשו ובזרועו צריך להנהיג את עצמו בענוה, ואל יקל את ראשו ואל ימשך בשחוק ולא בשיחה בטלה.

שלשה דברים נאמר בהן שהן אות בין הב"ה ובין ישראל, ואלו הן מילה ושבת ותפלין. מילה, דכתי' ונמלתם את בשר ערלתכם והיה לאות ברית ביני וביניכם. שבת, דכתיב ביני ובין בני ישראל אות היא לעולם. תפלין, דכתיב והיה לאות על ידכה. וכל ירא שמים יזהר שיהיה בו תמיד שני אותות מאלו הג'. כיצד, בחול יש לו שנים, מילה ותפלין. ובשבת, שאין מניחין תפלין, יש בידו שנים, מילה ושבת. ושמעתי על פי הרב ר' יוסי הכהן בן קרשפין ז"ל, סימן לדבר שב"ת, שבת במקום תפלין, ובחול הפוך שבת, תפלין במקום שבת. ובזכות שהיו ישראל זריזין במזוזה ובתפלין כשהיו במצרים, זכו לימלט מים סוף, שנא' והמים להם חומה מימינם ומשמאלם. רמז למזוזה שהיא לימין ותפלין לשמאל.

L. 1. T. B. Ber. 6a; cf. comment in Kad Ha-Ḳemaḥ, s.v. For a spiritual explanation of the saying, cf. Judah Liwwa b. Beṣalel, *op. cit.*, p. 17b. L. 2. Is. 62,8. L. 3ff. Sepher Ha-Bahir, 51 (ed. Wilna, p. 28); note variants. Cf. Scholem, Das Buch Bahir, p. 109f. for references.

L. 9ff. Cf. Midr. Ha-Gadol, Gen., 17,10 (ed. Sch., col. 251), where *קשת* is named in lieu of תפלין. Cf. Sepher Miṣwot Gadol, *ע״ס*, 3 (p. 3a). See Aboab, p. 46c.

L. 11. Gen. 17,11. L. 12. Ex. 31,17. L. 12. Ex. 13,16.

L. 15. R. Jose Ha-Kohen Ibn Krispin sat with R. Asher b. Yeḥiel in a case involving a question of inheritance (Cf. R. Asher, Responsa, LV, 10; ed. W., p. 53c). No doubt, identical with R. Joseph Ibn Krispin, who signed the Responsum included in Zikron Yehudah, the Responsa, of R. Judah b. Asher, ed. Rosenberg, p. 55b. For Isaac Ibn Krispin, 12th century, cf. Steinschneider, Hebr. Uebersetzungen, p. 884. R. Solomon Ibn Krispin was a friend of Judah Ha-Levi, who honored him with a poem (ed. Harkavy, I, p. 103). On the name Krispin, cf. Gross, Gallia Judaica, p. 182.

L. 20. Ex. 14,29.

ומן הנחתן כל היום. אבל צריכין גוף נקי, שלא יפיח בהן ושלא יסיח דעתו מהן, ואין כל אדם יכול ליזהר בהן כל היום. לפיכך נהגו להניחן בשעת קרית שמע ותפלה בלבד. ועל כל פנים צריך אדם להיות מעוטף בציצית ומוכתר בתפלין בשחרית בשעת קרית שמע. כדגרסי' בפרק היה קורא בתורה אמ' עולא כל הקורא ק"ש בלא ציצית ובלא תפלין כאלו מעיד עדות שקר. א"ר חייא ב"ר אבא א"ר יוחנן כאלו הקריב עולה בלא מנחה זבח בלא נסכים. וכתב בעל ספר המצות מה שאמרו רז"ל תפלין שצריכין גוף נקי כאלישע בעל כנפים, מפני שצריך ליזהר שלא יישן בהן ושלא יפיח בהן כשהן בראשו ובזרועו, הוא באדם שמניחן כל היום כמצותן, פן ישכח כשהם בראשו ובזרועו ויכנס בהן לבית הכסא או יישן בהן או יפיח בהן. אבל בשעת תפלה אין לך אדם שאינו ראוי להניח אותן. קל וחומר מספר תורה שקדושתו יותר חמורה והכל אוחזין בו, ותפלין אין בהן אלא ארבע פרשיות בלבד והן בתוך עור.

וגרסי' במ' שבת בפ' במה טומנין אמ' ר' יוחנן תפלין צריכין גוף נקי כאלישע בעל כנפים. מאי טעמא. אמ' אביי שלא יפיח בהן. רבא אמ' שלא יישן בהן. ואמאי קרי ליה אלישע בעל כנפים. פעם אחת גזרה מלכות הרשעה שמד על ישראל, שכל מי שמניח תפלין ירצצו את מוחו. והיה אלישע מניח תפלין ויוצא לשוק. ראהו קסדור אחד, וברח מפניו. רץ אחריו הקסדור. כיון שהגיע אצלו, נטלן מראשו ואחזן בידו. אמ' ליה הקסדור, מה בידך. אמ' לו, כנפי יונה. אמ' לו, פשטיה לידך. פשט ידו ונעשה לו נס ונמצאו כנפי יונה. לפיכך היו קורין אותו אלישע בעל כנפים. ומאי טעמא אמ' ליה כנפי יונה. דמתילא כנסת ישראל כיונה, דכתי' כנפי יונה נחפה בכסף וגו', מה יונה זו כנפיה

L. 5. T.B. Ber., 14b. Talmud omits בלא ציצית.

L. 8. Cf. Sepher Miẓwot Gadol, מ"ע, 3 (p. 3a). Cf. for argument from Sepher Torah, Kad Ha-Ḳemaḥ תפילין (ed. Warsaw, p. 97a).

L. 15ff. T.B. Shab., 49a. Talm. has: ר' ינאי. Note other variants, though ר' יוחנן is probably a copyist's error.

L. 19. Margin: פי' קסדור שר. Cf. Arukh, ed. Kohut, VII, p. 143.

L. 24. Ps. 68.14.

מגינים עליה, אף ישראל מגינות מצות עליהן. ונהגו העם לכרוך אותן בכנפים, זכר לאלישע בעל כנפים. אבל מי שאינו מניח תפלין עונשו גדול עד מאד. כדגרסינן בסיפרי מי שאינו מניח תפלין יש עליו שלש מאות עונשין בכל שנה, שהן כנגד ימות השנה שהן ראויין להניח בהן תפלין. וגרסי' במסכת פסחים כל מי שאינו מניח תפלין הוא בכלל פושעי ישראל בגופן. דתניא פושעי ישראל בגופן קרקפתא דלא מנחא תפלין מעולם.

ובשעה שיניח אותן צריך שיכוין שצונו הב"ה להניח ארבע פרשיות אלו, שבהן ייחוד שמו וזכר יציאת מצרים, על הזרוע השמאל כנגד הלב, ועל הראש כנגד המוח, שהן הלב והמוח משכן הנשמה והשכל והזכרון. כדי שיזכור יציאת מצרים ונסים ונפלאות שעשה עמנו הב"ה, שהן על ייחוד שמו יתברך, ושלו הכח והממשלה בעליונים ובתחתונים, והוא ית' שמו ברא אותן לעשות רצונו. ויניח של יד תחלה ויברך בא"י אמ"ה אקב"ו להניח תפלין, ואחר כך מניח של ראש ומברך על מצות תפלין. ואם שח בנתים, חוזר ומברך על של ראש שתים, להניח תפלין וגם על מצות תפלין. כך פסק הרא"ש ז"ל. ואסור לדבר ביניהם כלל, ואפי' לענות קדיש או קדושה, כ"ש לדבר. ואם שח בנתים, עבירה היא בידו וחוזר עליה מעורכי מלחמה. ושמעתי על פי הרב ר' יחיאל מ"כ בן הרא"ש ז"ל חוזר עליה ממערכי המלחמה, פנימות במלחמה בעון שלא נזהר בתפלין המונחים בזרוע ובראש, שמא ילקה במלחמה בזרוע ובראש, מדה כנגד מדה, כד"א וטרף זרוע אף קדקד. וזמן הראוי לברך עליהן, משעה שמתחילין להניחן עד שעה שמהדק אותן בראשו ובזרועו.

L. 3. This saying I do not find in our Siphre. But Aboab (p. 46c) so cites it. L. 5. T.B. R. Ha-Sh., 17a. Not in Pes.

L. 6. Cf. Shibbole Ha-Leḳeṭ, ed. B., p. 382.

L. 18. On R. Yeḥiel b. Asher, cf. Fuenn, Keneset Yisrael, p. 520.

L. 21. Deut. 33,20.

L. 22ff. Cf. T.B. Men., 34-37; Siphre, ואתחנן, 35–36 (ed. Fr., p. 74b–75b); Halakot Gedolot, הלכות תפילין, (ed. Hildesheimer, p. 229-232); Maimonides, Mishneh Torah, הלכות תפילין; Jacob b. Asher, Ṭur, 'Oraḥ Ḥayyim, 25–45; Moses of Coucy, Sepher Miṣwot Gadol, ע"ס, 21–22 (p. 13bff.); Abraham of Narbonne, Sepher Ha-'Eshkol, הל' תפילין, ed. Auerbach, II, p. 80ff; Asher b. Yeḥiel, Halakot Keṭanot, הלכות תפילין (in Al-Fasi, ed. Vienna, I, p. 71ff.).

וכל פעם ופעם שמניחן מברך, ואפי' נשמטו ממקומן ורוצה להחזירן צריך לברך. ואם אין לו אלא אחת, בין של ראש בין של יד, מניח אותה, שכל אחת מהן מצוה בפני עצמה, ואינן מעכבות זו את זו. ומברך על של יד אם היא לבדה אחת, ועל של ראש אם היא לבדה שתים, להניח תפלין ועל מצות תפלין. היו לו שתיהן ואין לו פנאי להניח אלא אחת, כגון שהיה טרוד לצאת לדרך או אנוס לדבר בעלמא, יכול להניח אחת.

מקום הנחתן של יד, בזרוע שמאל בגבה הבשר שבפרק שבין הקנה לכתף, ויטה אותה מעט לצד ימין, כדי שכשיכפוף זרועו למטה יהיה כנגד לבו. וצריך שלא יהא דבר חוצץ בין התפלה ובין זרועו. ואטר יד ימינו מניח אותה בידו הימנית. והרצועה כורכין אותה על הזרוע עד שיגיע לאצבע האמצעי, וכורך אותה סביב לאצבע שלשה פעמים. ומקום הנחת תפלין של ראש מתחלת עיקר השער במצח עד סוף המקום שמוחו של תינוק רופס, והוא כל גבה הראש. וצריך שיהא הקשר מאחורי הראש למעלה בעורף, אבל לא למטה בצואר, ושיהיה מול העורף ממש, מכוון באמצע הראש, ולא יטה לצד הפנים לא לכאן ולא לכאן. וצריך שיהא טיו, שהוא המקום שנראה כעין דל"ת, לצד חוץ ולא לצד הראש. וצריך ליזהר ברצועות שסובבות את ראשו שלא יתהפכו, כדי שלא יהיו נייהן מבפנים אלא נראין מבחוץ. ונוייהן הוא העור שכלפי השער, והוא הצד החלק שברצועה והצבוע שחור. וישלשל הרצועות כדי שיהיו תלויין לפניו. ושיעור רצועות של ימין לפחות נגד הטיבור, ושל שמאל לפחות נגד החזה. ויש אומרים של ימין עד המילה ושל שמאל עד הטבור. ושיעור רחבן כאורך שעורה, ואם פחת או הוסיף לא ערב. וימשמש בהן בכל שעה, וימשמש בשל יד תחלה, ואחר כך בשל ראש, וכשיסירם יסיר של ראש תחלה, ויניחם בתוך תיק, ואחר כך יחלוץ של יד ויניחה בתיק מלמעלה לשל ראש, כדי שימצא של יד תחלה ויניחנה. אין מניחין תפלין בשבת ולא ביום

L. 17. Cf. T.B. Men., 35b, and Rashi's Notes.

טוב. ובחולו של המועד היה מניחן הרא"ש ז"ל ומברך עליהן. אבל מניחן אחר שעבר יום ראשון של קבורה ואילך, ואפי' באופנים חדשות. ובט' באב מניחין תפלין, מפני שהיא אבלות ישנה.

נשים ועבדים ותולי מעים פטורין מן התפלין. אבל קטן היודע לשמור תפליו, אביו לוקח לו תפלין, כדי לחנכו במצות. כדגרסינן במסכת ערכין בפרקא קמא הכל חייבין בתפלין, הכל לאיתויי מאי, קטן היודע לשמור תפלין, אביו לוקח לו תפלין. חתן ושושביניו וכל בני החופה פטורין מן התפלה ומן התפלין וחייבין בקרית שמע. תפלין שכתבו אותן עבד או אשה או קטן או גר או ישראל משומד, פסולין. וכל הפסול לכתוב פסול לתקן. ואסור לתלות התפלין בין ברצועה בין בבתים, אבל תולין אותן בכיסן, דתניא התולה את התפלין יהיו חייו תלויין. בית שיש בו תפלין אסור לשמש במטתו עד שיוציאם או עד שיניחם כלי בתוך כלי. פי' יניח אותן בתוך הכלי המזומן להן, ויניח הכלי המזומן להם בתוך כלי אחר שאינו מזומן להם, אבל אם נתנן בכלי המזומן להם, ונתן אותו הכלי בתוך כלי אחר מיוחד ומזומן להם, אפי' בתוך מאה כלים, אם כולם מיוחדין להם, כולן חשובים ככלי אחד, ואסור לשמש מטתו כשהן עמו בבית עד שיניחם בתוך הכלי שהוא מזומן ובכלי שאינו מזומן. ואפי' נתן כלי בתוך כלי אסור להניחן במטה תחת מרגלותיו, ואפי' אינו משמש באותה מטה. אבל נותן אותן תחת מראשותיו, ואפי' שהוא צריך לשמש באותה מטה. שכח ושימש מטתו קודם שיחלוץ תפליו, לא יאחוז אותן לא ברצועה ולא בבתים עד שיטול ידיו.

L. 1. Cf. *Mishneh Torah*, *ib.*, 4,10 and Joseph Karo's Note in Keseph Mishneh: נחלקו הפוסקים בחלו של מועד וכו'. See, also, discussion in Aaron of Lunel, 'Orḥot Ḥayyim, ed. Florence, p. 7c.

L. 2. Cf. T.Y. Mo'ed Ḳat., III, 5; Zedekiah dei Mansi, Shibbole Ha-Leḳeṭ, הלכות שמחות, 25 (ed. Buber, p. 353). Cf. T.B. Ta'an., 30a: כל מצות הנוהגות באבל נוהגות בתב"א.

L. 3. Cf. R. Sheshna Gaon, in Horowitz, תורתן של ראשונים, I,p. 47: חייב להניח תפילין ט' באב דאבילות עתיקא הוא וכו'.

L. 6ff. T.B. 'Arak., 2b. L. 11ff. T.B. Ber., 24a.

L. 17ff. Cf. T.Y. Ber. 25a; T.B. *ib.*, 23b, 25b, bot.

שכח וישן קודם שיחלוץ תפליו, אוחז ברצועה וחולץ אותן, אבל לא יאחוז בבתים. הנכנס לסעודת קבע, חולץ אותן ומניחן על השלחן עד זמן הברכה, וחוזר ומניחן. הנושא משוי של ארבע קבין על ראשו ותפלין בראשו, אם נדחקות מפני המשוי אסור, ואם לאו מותר. הנושא זבל על ראשו, חולץ התפלין, ואסור להניחן כל זמן שהזבל על ראשו. ומותר לשום על ראשו על התפלין כל דבר שדרכו ליתן על ראשו, כמו טלית או מצנפתא או מגבעת וכיוצא בהן. כלי המזומן לתפלין אסור להשתמש בו בדבר אחר, כמו שיתן בו מעות או כיוצא בזה, אבל ייחדו לתפלין ולא נתנן בתוכו ולא ייחדו מותר. ואסור ליכנס לבית הכסא קבוע להשתין מים כשהתפלין בראשו ובזרועו, גזירה שמא יעשה בהן צרכיו. ובבית הכסא עראי מותר להשתין מים כשהן בראשו ובזרועו. ואם אוחז אותן בידו אסור להשתין בהם מעומד. ואל יתפוש אותן בבגדו, מפני שצריך לשפשף בידיו ניצוצות שניתזו על רגליו, אלא חולץ אותן ברחוק ארבע אמות ונותנן לחבירו. ואם נכנס לבית הכסא קבוע לעשות צרכיו, חולץ אותן ברחוק ארבע אמות, וגולל אותן ואוחז אותן בימינו ובבגדו כנגד לבו. ויזהר שלא תצא רצועה מתחת ידו. בד"א בבית הכסא שבשדה, אבל בבית הכסא שבבית לא יכניסם כלל.

כיצד עושין התפלין. כותב ארבע פרשיות, שהן קדש לי כל בכור עד למועדה, והיה כי יביאך עד כי בחוזק יד הוציאנו ה' ממצרים, ופרשת שמע עד ובשעריך, ופרשת והיה אם שמע עד על הארץ, כל אחת מהן בקלף לבדה. ויכתוב אותה בדיו בכתב מיושר כתיבה תמה. ותהיה כל אחת ואחת מוקפת קלף מתויינין כראוי ולא יחסר אפי' קוצו של יו"ד. וצריך לכתוב אותן בימין, ואפי' הוא שולט בשתי ידיו. אבל אם הוא איטר יד ימינו, כותב אותן בשמאל, ששמאלו הוא ימין כל אדם. ואין צריך לשרטט בכל שטה ושטה, ואם רצה לשרטט הרשות

L. 19–20. Ex. 13,2–10.
L. 20. Ex. 13,11–16.
L. 21. Deut. 6,4–9; Deut. 11,13–21.

בידו. ויכתוב אותן על קלף שהוא מעובד לשם תפלין, ויכתוב על צד הבשר. כתב על קלף שאינו מעובד לשם תפלין, או שהיה מעובד לשם תפלין וכתב לצד השער, פסול. עבדו גוי לשם תפלין, וישראל עומד על גבו ואומר לו עבד לשם תפלין, פסק הרא"ש ז"ל שהוא כשר. ויהיה הקלף מעור בהמה או חיה או עוף טהורין, ואפי' נבלה וטרפה, אבל לא מעור בהמה או חיה או עוף טמאין. ועור דג פסול, ואפי' דג טהור. ויהיה הקלף שלם שלא יהיה בו נקב, אבל אם ניקב לאחר שנכתב, אפי' בתוך האות, כשר.

ובתחילת הכתיבה צריך לכוין לבו, ולהוציא דברים מפיו שהוא כותב לשם קדושת תפלין, ויאמר אני כותב לשם קדושת תפלין. ואין די בכוונה בלבד עד שיוציא מפיו, וכותב כל האזכרות לשם קדושת השם ית' ויתעלה. וידקדק ביתירות וחסרות, שאם חיסר או יתר אפי' אות אחת, פסול, ונמצא המניח אותן מברך בכל יום ברכה לבטלה, ונמצא עונש הכותב גדול. לפי' צריך להיות כותב התפלין ירא שמים וחרד אל דבר ה'. וצריך לקרוא כל פרשה ופרשה אחר שיכתוב אותה פעמים או שלש, וידקדק כל אחת מהן היטב, כדי שיהיו כתובות כראוי. ויקרא אותן שתי פעמים אחרות קודם שיכניסם לתוך העור. ייתר אות אחת יגדוד אותה ויתקננה, אבל אם חיסר אין לו תקנה. וצריך ליזהר באותיות שלא תהיה האות דבוקה לחבירתה. ואם נדבקו יגדוד אותן ויפרידן זו מזו. וצריך שיכתוב אותן מתוך הכתב, ויקרא כל תיבה ותיבה קודם שיכתוב אותה. ויעשה ארבעה בתים מעור של בהמה חיה ועוף טהורה ואפי' נבלה וטרפה, ויהיה מעובד לשמן. ויהיו הבתים מרובעים ושחורים. ואם עשאן מצבע אחר כשרים. ויהיה חריץ בין בית לבית. ואלו הן תפלין של ראש. ובתפלין של יד כותב אלו הארבע פרשיות עצמן בקלף אחד, וגולל אותן מסופן לתחלתן, ומניח אותן בבית אחד של עור. ואם צפה הבתים בזהב או בכסף או בעור בהמה חיה או עוף, פסולין. והרצועות צריכין להיות מעור בהמה חיה ועוף טהורין, ומעובדין לשמן, ויהיו שחורות מצד חוץ ומצד פנים, אי זה צבע שיהיה,

חוץ מן האדום. ואסור לשנות תפלין של ראש לעשותן של יד, ואפי' לוקח רצועה משל ראש וליתן אותה בשל יד. אבל של יד מותר לשנות לשל ראש. ואם היו חדשות שלא הניח אותם מעולם, מותר לשנות אפי' של ראש בשל יד.

סדר פרשיות של תפלין, על דעת רש"י. קדש משמאלו שלו מניח בבית החיצון, ובבית השני והיה כי יביאך, ובבית השלישי שמע, ובבית הרביעי שהוא חיצון לימינו והיה אם שמוע. אבל רבינו יעקב זצ"ל פסק כך. קדש משמאלו, ובבית השני והיה כי יביאך, ובשלישי והיה אם שמע, וברביעי שהוא החיצון שמע. לפיכך נהגו החסידים ואנשי מעשה להניח שתים ביד ושתים בראש, האחת על דעת ר' שלמה ז"ל, ואחת על דעת ר' יעקב ז"ל, לקיים כשניהם.

סדר מאה ברכות

ואחר שיניח תפלין יסדר מאה ברכות. ואע"פ שמפורש בגמרא שמצותן לברך על כל אחת ואחת בשעתו, כדגרסינן במ' ברכות בפרק הרואה מקום, כי מיתער לומר אלהי נשמה עד המחזיר נשמות לפגרים מתים, כי שמע קול תרנגלא מברך הנותן לשכוי בינה, כי מנח כרעיה אארעא מברך רוקע הארץ על המים, לפי שהקב"ה רוקע הארץ על המים לצורך האדם כדי להלך עליה וכדי שיצמחו בה עשבים ופירות למחיית האדם, וכן על כל אחת ואחת, אפי' הכי התקינו לאמרם כלם ביחד על הסדר בבית הכנסת, מפני שאין ידיו של אדם נקיות כשהוא על מטתו, ואסור לזכור שם שמים אלא במקום נקי והידים נקיות. וכתב רב נטרונאי גאון זצ"ל וברכות אלו לברך על כל אחת ואחת בשעתה אי איפשר מפני טנופת ידים העסקניות, אלא כשנעור אדם משנתו רוחץ פניו ידיו ורגליו כהוגן, ומתחיל ומסדרן, וכל אחד ויחיד חייב בהן. ע"כ.

וגם מפני שאין רוב עמי הארץ יודעין לברך, וישמעו לאחרים מברכין בבית הכנסת, ויענו אחריהן אמן, ויוצאין ידי חובתן. שכל אחד ואחד מישראל חייב לברך מאה ברכות אלו בכל יום ויום. ומשה ע"ה תיקנן, ודבר זה מסורת בידינו מרבותינו, וראייה לדבר מן התורה ומן הנביאים ומן הכתובים. מן התורה מנין, שנא' ועתה ישראל מה ה' אלהיך שאל מעמך, אל תקרי מה אלא מאה. מן הנביאים מנין, שנא' נאם דוד בן ישי ונאם הגבר הוקם על. ע"ל בגימטריא עולה למנין מאה. ודרשו

L. 1. As complement to R. Meir's מאה ברכות, cf. his saying about מאה מצות; Tosephta, Ber. VII, 24–25 (ed. Z., p. 17).

L. 3ff. T.B. Ber., 60b; note variants.

L. 10ff. Cf. Siddur R. Amram, ed. Frumkin, p. 25a; Shibbole Ha-Leḳet, ed. B., p. 1. Note variants. Cf. Lewin, Oṣar Ha-Geonim, I, p. 137.

L. 16ff. T.B. Men., 43b; note Tosaphot. Cf. Siddur Rashi, ed. Buber-Freimann, p. 1–2; Sepher Ha-Manhig, ed. Berlin, p. 6b.

L. 19. Deut. 10,12. L. 20. 2 Sam. 23,1.

ז״ל שהיו מתים בירושלים בכל יום מאה, עמד דוד ותקן להם מאה ברכות. ויראה שאחר שהתקין אותן משה רבינו ע״ה שנשתכחו ובא דוד ע״ה ותקנם. מן הכתובים מנין, שנא׳ הנה כי כן יבורך גבר ירא ה׳, כ״י כ״ן בגימטריא עולה למנין מאה. פי׳ גבר ירא ה׳ יברך בכל יום מאה ברכות כמנין כ״י כ״ן. מ״ה באלפא ביתא דאתב״ש את מוצא י״ץ, מנין מאה. ואת מוצא בפסוק ועתה ישראל מאה אותיות, רמז למאה ברכות. אמ׳ המחבר את מוצא בפסוק בכל יום אברכך ואהללה שמך לעולם ועד, ובפסוק ברוך ה׳ יום יום יעמס לנו האל ישועתנו סלה, ובפסוק אברך את ה׳ אשר יעצני אף לילות יסרוני כליותי, בשלשה פסוקים אלו מאה אותיות כמנין מאה ברכות. לפיכך חובה על כל אחד ואחד מישראל לקדם פני הב״ה במאה ברכות אלו בכל יום ויום, כפי שתיקנן משה רבינו ע״ה ודוד ע״ה ברוח הקדש, שהן על סדר העולם והנהגתו. וצריך כל אחד ואחד מישראל להיות זהיר בהן עד מאד ואל יפחות מהן כלום.

ואלה הן מאה ברכות על סדר הגאונים ז״ל.

שמונה עשרה ברכות שלפני ברוך שאמר. ואלו הן. א׳ אלהי נשמה. ב׳ הנותן לשכוי בינה. ג׳ פוקח עורים. ד׳ זוקף כפופים. ה׳ מלביש ערומים. ו׳ מתיר אסורים. ואין מברך מגביה שפלים, שכבר בירך זוקף כפופים, לפי שהן שתי ברכות אלו מענין אחד. ז׳ רוקע הארץ על המים. ח׳ המכין מצעדי גבר. ט׳ אוזר ישראל בגבורה. י׳ עוטר ישראל בתפארה. י״א שעשה לי כל צרכי. י״ב שלא עשני טי. י״ג שלא עשני עבד. י״ד שלא עשני אשה. ט״ו המעביר חבלי שינה מעיני. י״ז יהי רצון. י״ז וי״ח שתי ברכות שמברכין על התורה. וברוך שאמר וישתבח, הנה עשרים ברכות. וקרית שמע של שחרית, שלש ברכות, שתים לפניה

L. 1. Cf. Numb. R., 18,17; Yelammedenu, קרח, 12 (ed. Horeb, p. 553).
L. 3. Ps. 128,4.
L. 8. Ps. 145,2.
L. 9. Ps. 68,20.
L. 9. Ps. 16,7.

ואחת לאחריה. ושלש תפלות של לחש בכל יום, שהן י"ט ברכות בכל תפלה ותפלה, בברכת המינים שתיקנו ביבנה, הרי שמונים ברכות. ושתי סעודות ביום, אחת ביום ואחת בלילה, כל סעודה טעונה שש ברכות. ואלו הן א' נטילת ידים. ב' המוציא, ושלשה לאחר סעודה מן התורה, והם א' הזן, ב' על הארץ ועל המזון, ג' בונה ירושלים, ואחת הטוב והמטיב מדברי החכמים, הרי ו' לשתי סעודות. י"ב ושמונים הרי תשעים ושתים ברכות. ושתי ברכות על שתיית היין, שהן א' בורא פרי הגפן, ואחריו ברכה אחת מעין שלש, הרי שתים לשתי סעודות, הרי ארבע, והן תשעים ושש. ובערב ברכות ק"ש, שתים לפניה ושתים לאחריה. הנה מאה ברכות, מלבד המולך בכבודו חי וקיים, שהוסיפו אנשי מערב. וכתב ר' יצחק ז"ל חוץ מכמה פעמים שאדם צריך להסך את רגליו גדולים או קטנים וצריך לברך על כל אחת אשר יצר, או אם אכל פירות או ירקות או אם הריח ריח בשמים שצריך לברך על כל אחת מאלו ברכה הראויה לה, וחוץ מברכת ציצית ושתי ברכות של תפלין. ובשבתות וימים טובים, שאין בכל תפלה ותפלה כי אם שבע ברכות, וברכות של סעודה שלישית בשבת, עדין יחסרון עשרים ואחת ברכות, מאי תקנתן. הא דגרסי' במ' מנחות בפרק התכלת ר' חייא בריה דרב אויא אמ' משלים להו ובשבתא וביומא טבא באספדמקי ומיני מגדים, במיני פירות ובמיני בשמים, שברכותיהן משתנות בורא עצי בשמים, בורא עשבי בשמים, בורא מיני בשמים, כמו שאפרש לקמן בע"ה. ואפי' במין אחר יכול להשלים אם הפסיק בין ריח לריח. ומי שאין לו מיני פירות ולא בשמים להשלים מאה ברכות, היאך יתקיימו

L. 11. No doubt, R. Isaac of Dampierre, the famous Tosaphist, often cited by R. Abraham b. Nathan of Lunel (Ha-Yarḥi; cf. Gross, Gallia Judaica, p. 162ff, p. 283; Michael, 'Or Ha-Ḥayyim, p. 100f.), and perhaps by R. Moses of Coucy. The passage occurs in Ha-Manhig, but without naming R. Isaac. SMG has: מלבד כמה ברכות שמברכין על הנקבים (cf. מ"ע, 19; p. 10d).

L. 17ff. T.B. Men., 43b. Note variants. For אספדמקי (Tal. איספרקמי), cf. Arukh, ed. Kohut, I, p. 194.

L. 19. MS: בגדים for מגדים.

בידו. נהגו בצרפת ובספרד לומר אחר תפלה אין כאלהינו אין כאדונינו כדי להשלים. וכתב ר' אברהם ב"ר נתן הירחי בעל המנהיג שצריך להשתדל לענות אמן אחר הקורין בתורה, כדי להשלים מנין הברכות, שגדול העונה אמן יותר מן המברך. לפי' ישתדל לענות אמן אחר הברכות שמברכין בתורה, ואחר ברכות של הפטרה, ואחר ברכה אחת מעין שבע בליל שבת, שהיא מן אבות בדברו, כדי להשלים המנין. ויכוין בברכותיו כשיזכיר את השם באדני ה' ובאלהים, אדוני לשון אדנות שהוא אדון הכל, יהוה שהוא עתה, והיה קודם לכל, ויהיה לעולם ולנצח נצחים, אלהים שהוא חזק ותקיף, ולו לבדו היכולת בעליונים ובתחתונים, ואל, הוא לשון הכח, כמו יש לאל ידי.

סדר הברכות

יתחיל מאשר יצר. ואלהי נשמה: עד המעביר חבלי שינה מעיני ותנומה מעפעפי. ואומר יהי רצון. יהי רצון עד ובין שאינו בן ברית. ומברך בא"י אמ"ה אקב"ו על דברי תורה. ואין עונין אמן אחר ברכה זו לפי שאינה ממנין הברכות. ואומר והערב נא ה' אלהינו וכו', וחותם המלמד תורה לעמו ישראל. ומברך אשר בחר בנו מכל העמים וכו'. וקורא פרשת ברכת כהנים, ואחר כך פרשת הקרבנות. ואו' וערבה לה' מנחת יהודה וגו'. ואחר כך שונה משניות, פרק איזהו מקומן של זבחים ממסכת פסחים. ואחר כך קורא ברייתא דר' ישמעאל של שלש עשרה מדות, והיא התחלת תורת כהנים, וסמכוה למשניות הקרבנות שהן איזהו מקומן. ונמצא משלש שנותיו, שליש במשנה שליש במקרא שליש בתלמוד. מקרא זו פרשת ברכת כהנים ופרשת הקרבנות, משנה אלו משניות איזהו מקומן, תלמוד זו ברייתא דר' ישמעאל. דאמ' רב

L. 1ff. Cf. Ha-Manhig, p. 7a ff. Note that our author adds ובספרד to the בצרפת of his source.

L. 6. Ha-Manhig reads (p. 7a): ותפלת המוסף שבע ועבודה השלישית שבתה זולתי הקידוש ומעין שבע לליל שבת. L. 10. Gen. 31,29.

L. 20ff. On another division: שליש לתורה, שליש לתפלה, שליש למלאכה, cf. Ḳohelet Rabbati, IX,7; Ḳoh. Zuṭa, ed. Buber, p. 122.

ספרא לעולם ישלש אדם שנותיו, שליש במקרא, שליש במשנה, שליש בתלמוד. ומקשי' בגמ' מי ידע כמה חיי. ומשני ומתרץ לא נצרכה אלא לכל יומי, ר"ל שצריך בכל יום ללמוד משלשתן.

ואחר כך אומר ברוך שאמר, ויזהר בו למאד, ויאמר אותו באימה וביראה, ויכוין בו את לבו, מפני שיש בו שבח והודאה להב"ה, ויש בו ברוך ט"ו פעמים כנגד שבעה רקיעים, ושבעה ארקים, ואחד כנגד הב"ה שהוא אחד ושליט בעולמו. ויש בו שבעה דברים משבח, והם נהודך, נשבחך, נפארך, ונרוממך, ונמליכך, ונקדישך, ונעריצך. כמו שאמר דוד ע"ה שבע ביום הללתיך. והם כנגד ערב ובקר וצהרים, הרי שלשה, קדמתי בנשף ואשועה, חצות לילה אקום להודות לך, חמשה, קדמו עיני אשמורות, ששה, ה' אלהי ישועתי יום צעקתי בלילה נגדך, הרי שבעה. וצריך לאומרו בניגון ובנעימה. וגרסינן בספר היכלות ברוך שאמר יש בו פ"ז תיבות, וסימן ראשו כתם פ"ז.

וקורא הזמירות הנקראין פסוקי דזמרה, שהם מזמור לתודה, יהי כבוד ה' לעולם, תהלה לדוד. ויכוין את לבו בכל המזמור של תהלה לדוד, ולפחות בפסוקי כל אליך ישברו ופותח את ידיך. כדגרסי' בגמ' ברכות בפ' קמא א"ר אלעזר ב"ר אבינא כל האומר תהלה

L. 1. T.B. Ḳid., 30a. Cf. Siddur Rashi, p. 5, and note variants. See Tosaphist on Talmud: לא צריכה ליומי.

L. 6. Cf. Yehudah Ha-Levi: אלהים ברא שחקים ותלה בתוכם ארקים, quoted by Ben Jehudah, Millon, I, p. 403.

L. 9. Ps. 119, 164.

L. 9. Ps. 55,18.

L. 10. Ps. 119,147; 62.

L. 11. Ps. 119,148; 88,2.

L. 12. Cf. Ṭur 'Oraḥ Ḥayyim, 51, where the same source is quoted. But in our Sepher Hekalot I do not find it. See, also, Eliezer of Worms, Sepher Ha-Rokeaḥ, 320. Aboab (p. 37a) copies it all, and rearranges some phrases.

L. 13. Cant. 5,11.

L. 16. Ps. 145,15.16.

L. 17ff. T.B. Ber. 4b. Note variants. Our text is more correct and complete. Cf. Sid. Rashi, p. 6. The words ויש בו הסמכה וכו' are not in other versions. Note also our בתמניא אלפא ביתא for other versions of אשי or אלפין.

לדוד בכל יום שלשה פעמים מובטח לו שהוא בן העולם הבא. מאי טעמא. אילימא משום דאתיא באלפא ביתא, נימא אשרי תמימי דרך, דאתא בתמניא אלפא ביתא. אלא משום דאית ביה פותח את ידך, נימא הלל הגדול דאית ביה נותן לחם לכל בשר. אלא משום דאית ביה תרתי, עיני כל אליך ישברו, ופותח את ידיך, ויש בו הסמכה למפלת ישראל, דכתי' סומך ה' לכל הנופלים. ולפי' לא נאמר בו נ"ן כדי שלא יזכיר מפלת ישראל שכתובה בנ"ן, דכתי' נפלה ולא תוסיף קום בתולת ישראל. ואמרי בגמרא. במערבא דרשי ליה להאי קרא הכי, נפלה ולא תוסיף לנפול, קום בתולת ישראל. ועל כן חזר דוד וסמכן ברוח הקדש ואמ' סומך ה' לכל הנופלים וזוקף לכל הכפופים. וגומר כל הזמירות עד סוף התהלים ונקראו הלל. ואמרו רבותינו ז"ל הקורא הלל בכל יום מובטח לו שהוא בן העולם הבא. מפני שהוא שבחו של מקום. דאמ' ר' יוסי יהא חלקי עם גומרי הלל בכל יום, מתהלה לדוד עד כל הנשמה תהלל יה.

דרש ר' שמלאי לעולם יסדר אדם שבחו של מקום ואחר כך מתפלל. מנא לן ממשה רבינו ע"ה, שנא' ואתחנן אל ה' בעת ההיא לאמר ה' אלהים אתה החלות ומ', הרי שבחו של מקום, אעברה נא ואראה, הרי תפלה. על זה התקינו רז"ל מזמורים קודם התפלה; כי המזמורים סדר השבח. ואחר שיסיים הזמירות יאמר ברוך ה' לעולם, ויברך דוד. ואומר שירת הים, ושכרו הרבה מאד. כדגרסי' במדרש

L. 2. Ps. 119,1.
L. 3. Ps. 145,16. L. 4. 136,25. L. 5. Ps. 145,15,16.
L. 5ff. Cf. Ibn Adret's explanation, Responsa, ed. Bologna, 49 (p. 11c).
L. 6. Ps. 145,14.
L. 8. Am. 5,2; MT: לא.
L. 9. MS: וסמכו.
L. 10. Ps. 145,14.
L. 13. T.B. Shab., 118b.
L. 14. Cf. Talm. *ib.*: כי קא גמרינן בפסוקי דזמרה.
L. 15. T.B. Ber., 32a. Note variants.
L. 17. Deut. 3,23–24.
L. 18. Deut., 3,25. L. 20. 1 Chr. 29,10.

כל האומר שירת הים בכל יום זוכה לחיי העולם הבא. מפני שהוא מאמין בהב"ה ובנפלאות שעשה עם אבותינו. וגרסי' במ' חולין בפרק גיד הנשה, חביבין ישראל לפני הב"ה [יותר ממלאכי השרת, שישראל אומרים שירה] בכל עת שירצו ומלאכי השרת אין אומרים אותה אלא פעם אחת ביום, ואמרי לה פעם אחת בשבת, ואמרי לה פעם אחת בחדש, ואמרי לה פעם אחת בשמיטה, ואמרי לה פעם אחת ביובל. וגרסינן במדרש יהי אור בשעה שאומר אדם שירת הים אחר פסוקי דומרה, כנסת ישראל מתעטרת באותו כתר שמעטר בו הב"ה למלך המשיח, ועל אותו חקוקים שמות הקדושים, ובו נתעטרו ישראל יום שקרע להם הב"ה ים סוף, וניער פרעה וחילו בתוכו. לפי' צריך אדם לכוין את לבו בשירה זו בכל יום ויום, והזוכה בה יזכה לראות פני המשיח, בתיקון אותו כתר, מדה כנגד מדה. הוא אומר שירת הים בכל יום ומאמין שגאל הב"ה את אבותיו ממצרים וקרע להם הים והעבירם בתוכו בחרבה ושקע צריהם בתוכו, לפיכך יזכה לראות ימות המשיח וגאולה שעתיד הב"ה לגאול אותנו מגלות זה.

ואחר שירת הים אומר כי לה' המלוכה וגו', ועומד שליח צבור ואומר ישתבח בקול רם, ויכוין בו לבו כל אדם, מפני שבו סוד עשר ספירות. וגרסי' במדרש יהי אור כשישראל אומרים ישתבח, הב"ה מתעלה ומשים שבחן של ישראל כעטרה בראשו. ואז כנסת ישראל מתקנת ככלה זו שעתידה להקביל פני המלך והיא מקושטת בכל מיני עדיים ומבושמת בכל מיני בשמים. וכשישראל אומרים ישתבח הם משבחים שמו של הב"ה בי"ג תושבחות כנגד שלש עשרה מדות. ואלו הן, א' שיר, ב' ושבחה, ג' הלל, ד' וזמרה, ה' עוז, ו' וממשלה, ז' נצח, ח' וגבורה, ט' גדולה, י' תהלה, י"א ותפארת, י"ב קדושה, י"ג ומלכות.

L. 1f. Probably Midrash Yehi 'Or. Cf. Zohar, II, 54b: תנינן כל בר נש דאמר שירתא דא בכל יומא וכו'.

L. 2ff. T.B. Ḥul., 91b. Note variants. The words in brackets missing in MS.

L. 7ff. Cf. Zohar II, p. 132a.

L. 18ff. Cf. Zohar, *ib.*

ואו כנסת ישראל מתבשמת בשלש עשרה בשמים עליונים והב"ה מתקלס בהן ואומר, נופת תטפנה שפתותיך כלה דבש וחלב תחת לשונך וריח שלמותיך כריח לבנון. ואלו הן, א' כפרים, ב' נרדים, ג' נרד, ד' וכרכם, ה' קנה, ו' וקנמון, ז' עם כל עצי לבונה, ח' מור, ט' ואהלות, י' עם כל ראשי בשמים, י"א וריח אפך כתפוחים, י"ב וחכך כיין הטוב הולך לדודי למישרים דובב שפתי ישנים, י"ג הדודאים נתנו ריח. ואחר כך אומר אל ההודאות וגו', וחותם הבוחר בשירי זמרה חי העולמים. ולא לחולתו. כדא' שיר השירים אשר לשלמה, למלך שהשלום שלו. לפי' צריך אדם לכוין את לבו בישתבח ובאל ההודאות ולא יפסיק ביניהם ולא ישיח כלל. ואי פסיק ביניהם, מתחת כנפות הכרובים יוצא שלהבת אחת של אש, והכרוז קורא לפניו ואומר, פלוני שהפסיק גאות הב"ה יכרת ויאבד ולא יראה גאות ה'. כדא' ובל יראה גאות ה'. לפי ששלש עשרה מדות אלו הן גאות ה'.

L. 3. Cant. 4,11.
L. 5. *Ib.* 14.
L. 6. *Ib.* 7,9–10.
L. 6. *Ib.* 14.
L. 8. *Ib.* 1,1.
L. 12. Is. 26,10.

ענין שליח צבור

וצריך שליח צבור להיות צדיק חסיד ישר נאמן ותמים. כי התמימים והצדיקים הן הוד הדת והדר הצבור. וצריך שיהיו בו כל מדות טובות שבעולם, ויהיה פרוש מכל דבר חוץ מדבר מצוה ותפלה. וצריך לשמור עת התפלה, ולא ישכים היום להתפלל ויאחר למחר, או בהפך. ולא ירים את קולו בתפלה יותר מדאי, אלא במקצת מקומות שצריך לצעוק לפני הב"ה לבקש רחמים על צרה שלא תבא על הצבור. ולא יהיה נחפז בתפלתו, וג"כ לא יאריך יותר מדאי. ולתפלת שליח צבור כוה כל הצבור מכוונין את לבם, והב"ה מקבל תפלתן, ונמצא זוכה ומזכה לצבור, ועליו נאמר כצנת שלג ביום קציר ציר נאמן לשולחיו ונפש אדוניו ישיב. וחסידים הראשונים לא היו ממנים ש"צ אלא א"כ הוא תלמיד חכם, כדי שיהיו בו כל המדות הללו, וכדי שיהיה כדאי להליץ ולהתפלל בין ישראל לאביהם שבשמים. דאמ' מר זוטרא אמ' רבא אי זהו שליח צבור הגון, זה שהוא ריקן מעבירות, ופרקו נאה, ושפל ברך, ורגיל לקרות בתורה נביאים וכתובים, ומרוצה לעם, ויש לו נעימה וקולו ערב. לא מצאו אדם שיש בו כל המדות הללו, ממנין הטוב והכשר שבצבור בחכמה ובמעשים טובים.

ונרסי' במדרש יהי אור א"ר יצחק אם הכהן המשיח יחטא לאשמת העם, זה כהן שהתקין את עצמו לעבודה ונמצא בו חטא. לאשמת העם מאי, וי לאינון דסמיכן עליה. כיוצא בדבר ש"צ שחטא וירד לפני התיבה, וי לאינון דסמיכין עליה. ר' אלעזר ור' אבא היו יושבין לפני ר' אלעזר ב"ר שמעון. אמ' ר' אלעזר, ראיתי לאבא ביום

L. 1ff. Tur 'Oraḥ Ḥayyim, 53; T.B. Ta'an., 16a. Cf. 'Or Zaru'a, 114–116 (p. 41f.); Recanati, Ṭa'ame Ha-Miṣwot, ed. Basle, p. 28a; Shib. Ha-Leḳ., 10 (ed. B., p. 11). See, also, Mueller, Halakot Pesuḳot, Ha-Ḥoḳer, I, p. 264; Sepher Ḥasidim, nus. 409 and 1590 (ed. Wistinetzki, p. 122 and p. 389). Cf. Aboab, p. 37b. L. 10. Pr. 25,13.

L. 13. T.B. Ta'an., 16b; Talm.: רב for our רבא.

L. 17ff. Cf. Zohar III, 17b–18a. L. 18. Lev. 4,3.

ראש השנה ויום הכפורים שלא רצה לשמוע תפלה, אלא אם עמד שלשה ימים קודם לטהר אותו, והיה אומר בתפלת שליח ציבור, שאם מטהר אותו קודם, העולם מתכפר. וכ"ש בתקיעת שופר, שלא היה שומע שופר אלא ממי שהיה חכם בסוד השופר ובטעם התקיעות.

ואין ממנין אלא למי שהוא נשוי אשה ונתמלא זקנו, כדי שיהיה לבו פנוי מהרהור עבירה. ויכול בן שלש עשרה שנה ויום אחד ומעלה, אם הביא שתי שערות וירד לפני התיבה דרך עראי, אבל אין ממנין אותו עד שיתמלא זקנו וישא אשה. וכתב הרא"ש ז"ל ומה שנהגו ברוב המקומות למנות שליח צבור מבזויי משפחה, יש בדבר הזה בזוי מצוה, כאלו אינה ראויה למיוחסים שבישראל כשאר אומניות דעלמא, וחלילה להיות מלאכת שמים אומנות אלא עטרה לראש. ויש מקום שנהגו למנות שליח צבור להנאתם, לשמוע קול ערב, ואין חוששין אם צדיק הוא אם רשע, רק שיהיה נעים ומירות. ותפלה זו וכיוצא בה תועבה ושנואה לפני הב"ה, שנא' נתנה עלי בקולה על כן שנאתיה.

וצריך שיהיה ש"צ בעל דברים ושפה נעימה ומדבר צחות, ולא יהיה כבד פה כבד לשון ולא עילג שפתים, אלא בעל לשון צח, ויחתוך הדיבור באר היטב, כדי שיבינו כל העולם תפלתו. וצריך להיות לבוש ומכוסה כלו ומעוטף בשעת תפלה. כדתנן פוחח אין יורד לפני התיבה. פי' הלובש בגדים קרועים וכתפיו וזרועיו מגלין. ומדרכי המוסר שלא יהא שליח ציבור בעל אומנות פחותה, כגון סבל או בורסקי או כיוצא בו. וצריך ש"צ שלא ינבל פיו ולא יסנף לשונו, הואיל והיא אומנותו התפלה לרצות הב"ה באמריו ובניב לשונו, ועיניהם של ישראל תלויות לו ועיניו תלויות להב"ה. כדגרסינן במדרש תלים גם כל

L. 5ff. Cf. Responsa of R. Asher, IV, 17,22; Maimonides, Hilk. Teph., VIII, 9–12; and Keseph Mishneh, *ib.*

L. 6f. Cf. Tosephta, Ḥag. I,3 (ed. Z., p. 232); T.B. Ḥul., 24b; Meg. 24a, and the Tosaphist on ואינו עובר לפני התיבה.

L. 8ff. Note that Aboab quotes a different passage from the same Responsum of R. Asher. L. 15. Jer. 12,8.

L. 19ff. T.B. Meg., 24b; Mas. Sopherim, XIV, 15; Maimon., *ib.*, VIII, 12. L. 24ff. Midr. Tehillim, 25,5 (ed. B., p. 211). Note variants.

קויך לא יבושו וגו'. א"ר פנחס, אמ' דוד לפני הב"ה, רבונו של עולם, בשעה שאני עומד לפניך בתפלה, אל תהי תפלתי מאוסה לפניך, שעיניהם של ישראל תלויות לי ועיני תלויות לך, ואם שמעת תפלתי כאלו שמעת תפלתם. ובתעניות צבור שליח צבור יורד לפני התיבה, ועיניהם של ישראל תלויות בו והוא עיניו תלויות להב"ה. כדגרסינן בפרק ר' אליעזר כשהיה משה רבינו ע"ה על ראש הגבעה מתפלל בעד ישראל במלחמת יהושע עם עמלק, יצאו ישראל חוץ לאהליהם, וראו את משה כורע על ברכיו והם כורעים על ברכיהם, נפל על פניו והם נופלים על פניהם ארצה, פורש את ידיו לשמים והם פורשים את ידיהם לשמים. כשם ששליח צבור מתפלל כך כל העם עונין אחריו.

ויהיה שליח צבור שלם במדותיו. ולא יהיה לא גרגרן ולא שכור ולא בעל כעס ולא בעל שחוק ולא בעל התול. ולא ירבה בשיחה בטלה ולא ירבה בסעודת הרשות. אבל מיסב בסעודת מצוה. ושליח צבור כזה מחבב התפלה בפי כל הצבור, ומסייע אותן לכוין את לבם בתפלתם. לפי שהם יודעים את טבעו, שלא יאריך ולא יקצר, וישמרו עת התפלה ויתפללו כלם יחד. וכשמתפלל בלחש הם יודעים את טבעו, ומשלימים את תפלת לחש בעת שיענו אמן על כל ברכה וברכה, ועונין קדושה במקומה. וכשהוא חותם הברכה, ימתין מעט קודם שיתחיל הברכה הסמוכה לה, ויענו אחריו אמן בעתו, ולא יצטרכו לענות לא אמן חטופה ולא אמן קטופה ולא אמן יתומה. הרי שכל עיני התפלה תלויין בשליח צבור.

אבל מקצת שלוחי צבור שאינם יודעים עיקרי התפלה, ומסדרין אותה שלא כסדר, ואין מפסיקין בין פרק לפרק בין דבר לדבר, ואינם יודעים טעמי התורה ונקודותיה, ואומרים במקום רפה דגש, או בהפך, ובמקום שצריך להאריך יחטוף או בהפך, ואינם רוצים ללמוד ואין שואלין למי שידע, הרי אלו טועים ומטעים את הצבור, ולעולם לא תהיה תפלת הצבור כהוגן. כי אם ימהר שליח צבור לחזור התפלה,

L. 1. Ps. 25,3.
L. 6ff. Pirke R. Eliezer, 44 (ed. Lurya, p. 104b).

ועדין יש מהצבור שלא השלימו את תפלתן, מיד ימהרו להשלים, כדי שיענו קדושה במקומה ומפסידין כוונתם. וכך אם אמר אמת ויציב, ועדין לא סיימו מקצת הצבור ק"ש או תהלה לדוד שאומרין בתפלה, או בקדיש אם יאמר לעלם ולעלמי עלמיא קודם שמסיימין הצבור לאמר אמן יהא שמיה רבא מברך, או כגון שיקדים לאמר והאופנים וחיות הקדש ועדין לא הפסיקו הקהל לאמר קק"ק ה' צבאות וכו', או כשאומר ומקבלין דין מדין ואמרין, והוא הדין כשאומר ותשאני רוח, ונטלתני רוחא. וגם כשאומר ברכו את ה' המבורך בשחרית או בערבית, צריך להאריך עד שיאמרו הקהל ישתבח ויתפאר שמו וכו'. וכשעונה ברכו את ה' המבורך אחר המברך על התורה, לא יענה עד שיסיים המברך, ולא יאמר אמן אחר המברך על התורה עד שיסיים המברך ברכה.

ויש שליח צבור שלעולם לא אמ' קק"ק, אלא יאמר וקרא זה אל זה ואמר, ויניח לקהל לאמר קק"ק ה' צבאות מלא כל הארץ כבודו, ומיד אומ' לעמתם או ומקבלין דין מדין. וטועים ונוטים מן הדרך הטובה, כי דברים הללו הם עיקר התפלה, ולפיכך באין לבית הכנסת לפי שדברים אלו אינו רשאי יחיד לאומרם, ואם שליח צבור מתרשל בהם, הרי הוא פוסק עול מלכות מעל הצבור. ויש מהם שכשחוזר התפלה במועדים, אינו אומר ממנה אלא ראשי פרקים, מתחיל אתה בחרתנו מכל העמים, והצבור אומרים התפלה, והוא שותק, ואינו יודע שאינו חוזר התפלה אלא כדי להוציא ידי חובתן למי שאינן יודעים להתפלל. נמצא שהם סומכים עליו, ואינו מוציא אותן ידי חובתן.

סומא מותר לירד לפני התיבה, ויפרוס על שמע ויברך ברכת

L. 7f. On reason of reciting ותשאני רוח in both the original and the translation, cf. Sid. Rashi, 62 (ed. B., p. 37); Maḥz. Vitry, 47 (ed. Hurwitz, p. 26). For the Responsum, cf. Ginzberg, Genizah Studies, II, p. 106, with Note. See also Seph. Sha'are Teshubah, Leipsic 5618, p. III, with Lurya's Note.

L. 23. Mishnah, Meg., IV, 6. On conflict between Mishnah and the rule given here in regard to one שלא ראה מאורות מימיו, cf. T.B. Meg., 24a, Tosaphist.

שמע, אע"פ שלא ראה מאורות מימיו, אבל לא יקרא בתורה, שאין קורין בתורה על פה בצבור.

אם לא היה ש"צ בבית הכנסת בשעת תפלה, כגון שהיה חולה או נתעכב, ופייסו הקהל לאחר לירד לפני התיבה, יסרב מעט אבל לא יותר מדאי. כיצד. אומרים לו פעם ראשונה קום עמוד וסרב, שנייה מכין עצמו כמי שהוא רוצה לעמוד, שלישית יעמוד. אבל אם אמר שליח צבור מודים או אחד מהדברים שמשתקין אותו אם אמרן, וצריכין להעמיד אחר תחתיו, לא יסרב כלל, אלא עומד מיד, דתנן ולא יהא סרבן באותה שעה.

L. *3ff.* T.B. Ber., 34a; cf. T.Y. Ber., 9c.
L. 8f. Mishnah, Ber., V, 3; T.B. *ib.*, 34a, with Notes of Tosaphist.

קדיש

ואחר ישתבח יאמר קדיש. והוא זכר לקץ הימין ולמלחמת מלך המשיח עם גוג ומגוג. ועל זה אנו אומרים יתגדל ויתקדש, על שם והתגדלתי והתקדשתי, דכתי' ביה במלחמת גוג ומגוג. ונהגו לומר כששליח צבור אומר יתגדל ויתקדש, ועתה יגדל נא כח ה' כאשר דברת לאמר. כח בגימטריא שמונה ועשרים, כמנין שמונה ועשרים אותיות שעונין בקדיש, והם יהא שמיה רבא מברך לעלם ולעלמי עלמיא. וכתב רב נחשון גאון ז"ל שצריך ש"צ לכרוע בקדיש חמש כריעות, ארבעה של חובה ואחת של רשות. של חובה, יתגדל ויתקדש, וכורע, בעגלא ובזמן קריב [וכורע], אמן יהא שמיה רבא, וכורע, ויתעלה ויתהלל יתברך שמיה דקודשא בריך הוא, וכורע, והם של חובה, ושל רשות, עושה שלום במרומיו, וכורע. והם כנגד חמש שמות שיש בפסוק כי ממזרח שמש ועד מבואו גדול שמי בגוים ובכל מקום מוקטר מוגש לשמי ומנחה טהורה כי גדול שמי. ונהגו לומר הקדיש ארמית, לפי שאין מלאכי השרת מכירין לדבר ארמית, זולתי שלשה השרים הגדולים הממונים על ישראל והמליצים טוב בעדם בינם ובין הב"ה, והם מיכאל, גבריאל, רפאל. ובשביל שלא יהיו מקטרגים האחרים שאינן ממונים על ישראל, אומר אותו

L. 1ff. Cf. Ha-Manhig, 25 (ed. Berlin, p. 10b–11a), derived from R. Nissim's Megillat Setarim. Note the confused manner in which Aboab (p. 37c) copied this passage from Ha-Manhig: ואמרינן בירושלמי בריש פיאה וכו'. This reference belongs not to the Ḳaddish, but to the previous passage of Ha-Manhig. The latter part he copied direct from our author. L. 3. Ezek. 38,23.

L. 3. Cf. T.B. Ber. 58a. bot. L. 5. Nu. 14,17.

L. 7. Cf. Siddur R. Amram, ed. Warsaw, p. 4; Rashi in Sepher Ha-Pardes, ed. Ehrenreich, p. 323ff.

L. 11. Siddur R. Amram has ארבע שמות ; cf. footnote there.

L. 13. Mal. 1,11.

L. 14ff. Cf. Ha-Manhig, 25 (ed. B., p. 11).

שליח צבור ארמית, כדי שלא יקנאו בו, ובעת שיזכור קץ הימין יבהילוהו. ועוד שלא ניתן להם רשות לקדש את השם ית' בכל עת, מה שניתן לישראל. ובשעה שיאמר ש"צ בעגלה ובזמן קריב, יענו הקהל בכל כחם אמן יהא שמיה רבה מברך לעלם ולעלמי עלמיא, על שם גדלו לה' אתי.

וגרסי' בפרק כל כתבי הקדש א"ר יהושע בן לוי כל העונה אמן יהא שמיה רבא מברך בכל כחו, קורעין לו גזר דינו של שבעים שנה, שנא' בפרוע פרעות בישראל בהתנדב עם ברכו ה', מה טעם בפרוע פרעות משום דברכו ה'. ואמ' ר' חייא בר אבא אפי' יש בו שמץ ע"ז מוחלין לו. כתי' הכא בפרוע פרעות, וכתי' התם כי פרעה אהרן לשמצה בקמיהם. פי' בכל כחו בכל כוונתו. וגרסינן במדרש מה אקב לא קבה אל וגו'. אמ' בלעם הרשע איך אוכל לקללם, והם אומרים בכל יום לפני הב"ה אק"ב, אמן קדיש ברכו. אין אומרין קדיש בפחות מעשרה גדולים ובני חורין. שכך פסק הרא"ש ז"ל שאין מצרפין קטן עם תשעה גדולים לא לתפלה ולא לברכת המזון עד שיביא שתי שערות. העומד לפנים בבית הכנסת מצטרף עם הקהל, והעומד חוץ מן המשקוף בעזרה כתב הרא"ש ז"ל שאם שליח צבור עומד תוך הפתח הוא מצרפן.

ואחר שיאמר שליח צבור קדיש אומר בקול רם ברכו את ה' המבורך, ועונין הקהל ואומרים ברוך ה' המבורך לעולם ועד.

קדושה שביוצר שהיא בשפה ברורה וכו', פסק הרא"ש ז"ל

L. 3ff. Ha-Manhig, *ib.* L. 5. Ps. 34,4.
L. 6ff. T.B. Shab., 119b; note variants.
L. 7. Ha-Rokeaḥ has בכל כוונתו for our בכל כחו.
L. 7. של שבעים שנה not in Talmud. Aboab copied them.
L. 8. Jud. 5,2.
L. 11. Ex. 32,25. Note Talmud *ib.*, margin.
L. 11ff. See below, p. 146. The source I have not found.
L. 12. Nu. 23,8.
L. 14ff. Cf. Ṭur 'Or. Ḥay., 55.
L. 21. MS: שביחיד for שביוצר.
L. 21ff. Cf. Ṭur, *ib.*, 59, and Bet Joseph *ad loc.* See R. Asher, Berak., III (ed. Venice, p. 74c).

שיחיד יכול לאומרה, שאינו אלא סיפור דברים בלבד, שמספר כיצד מקדישין המלאכים שמו של הב"ה. והוא הדין בסדר קדושה. וגרסי' במדרש יהי אור על דרך הקבלה. הקדושו' שהן בלשון הקדש, כגון נקדישך ונעריצך, אין יחיד רשאי לאומרה ואין אומרין אותה בפחות מעשרה, אבל קדושה שהיא בלשון ארמי, כגון ובא לציון, שאומרים בה קדיש בשמי מרומא וכו', שהיא בלשון ארמי, יחיד רשאי לאומרה. וסימניך שנים מקרא ואחד תרגום. פירוש הקדושות שאומרין במקרא, שהוא לשון קדש, שנים, ר"ל רבים [אומרין] אותה, והקדושה שהיא תרגום, יחיד רשאי לאומרה, והוא ובא לציון שאומרים קודם תפלה לדוד.

ואסור לשוח כלל משיתחיל ברוך שאמר עד שיסיים התפלה של עמידה, כדי שיסמוך התושבחות לק"ש וק"ש לגאולה וגאולה לתפלה. כדגרסינן בירושלמי השח בין ישתבח ליוצר אור, עבירה היא בידו, וחוזר עליו ממערכי המלחמה. וגרסי' במדרש א"ר יוסי, פעם

L. 3ff. Cf. Zohar, II, p. 132b, 129b.

L. 14ff. Cf. Abudarham, תפלות של חול, (ed. Venice, p. 25d); Ha-Manhig, 4 (ed. B., p. 8b). Shib. Ha-Leḳet quotes this story twice. First, ענין תפלה, 8 (ed. B., p. 8), where it is credited to Derek Ereṣ Zuṭa, where, however, it is not found (cf. Seder 'Eliyahu R., ed. Fr., p. 32). Note variants. ר' חמא ב"ר חנינא for our ר' יוסי. Again, *ib.*, 16 (ed. B., p. 16), where it is given as from an Agadah, the opening words in Aramaic and ר' אלעזר as the narrator. Tanya, which is regarded by some as an abridged Shib. Ha-Leḳ., copies the first version (ed. Cremona, p. 5). Note that Aboab (p. 37d) has a short Aramaic version of this story, credited to T.Y.: ריב"ל אשכחיה לאליהו דהוה סרבר קוטו וכו'; note his phrase מעתין רישו. A similar version is found in Aaron of Lunel, 'Orḥot Ḥayyim; the hero is ר' יהושע, there are שתין גמלין, and the end of the passage is different (cf. ed. Florence, p. 10a). R. Joshua Ibn Shu'aib, in his *Derashot*, משפטים, also has the story in an Aramaic version, with R. Akiba as hero and שיתא אלפי גברי (probably an error for גמלי), and other variants. Bet Yoseph, also, quotes this story twice: first, in the Hebrew form (Tur, *ib.*, 56); and, second, in a form partly Aramaic and partly Hebrew (Tur, *ib.*, 125). In the first instance, he quotes it as from a Midrash, in the same version as ours, except that it has רבי אלעזר ב"ר יוסי for our ר' יוסי. In the second instance, he quotes it from the work of his teacher,

אחת הייתי מהלך בדרך, ומצאתי לאליהו זכור לטוב, ועמו ארבעת אלפים גמלים טעונים. אמרתי לו מה אלו טעונים. אמ' לי אף וחמה, לעשות נקמה ממי שמספר בין קדיש לברכו, בין ברכה לברכה, בין פרק לפרק, בין אמן יהא שמיה רבא ליתברך, בין גאולה לתפלה, ועוד אלא שאין תפלתו נשמעת, שנא' ולא אותי קראת יעקב. ואחר שיאמר ברכו, יאמר ברכות ק"ש שתים לפניה, והם יוצר אור ובורא חשך ואהבת עולם אהבתנו ה' אלהינו, ואחת לאחריה, והיא גאל ישראל. ויזהר עד מאד בברכת יוצר אור, מפני שבה אלפא ביתא, ומזכיר בה כל האותיות מאל"ף ועד תי"ו, והן מאל ברוך גדול דעה עד קדושים רוממי שדי תמיד. ובשבת ג"כ יש בברכת יוצר אלפא ביתא, מאל אדון על כל המעשים עד תפארת וגדולה שרפים וחיות ואופני קדש.

וצריך אדם לכון את לבו בברכת המאורות, ויחשוב בדעתו מערכת הגלגלים וסדר הכוכבים וזיו המאורות. ואז יתייחד בלבו שמו של הב"ה, שהוא יוצר הכל, שמים ושמי השמים, הארץ וכל אשר עליה, הימים וכל אשר בהם. וישיג כל מה שיוכל להשיג מייחוד השם יתעלה, שיצר הכוכבים והמאורות, ונתן אותם ברקיע השמים להאיר על הארץ, והשפיע עליהם אור מאורו הגדול ומזיו יקרו, לעבדו ולעשות רצונו. והוא יתעלה שמו מסבב הגלגלים ומניע אותם בכחו הגדול, והמאורות בתוכן. ואז יתכוין לקבל עליו עול מלכות שמים שלימה ולקרות ק"ש בכוונה.

R. Isaac Aboab, who in his turn attributes it to Derekh 'Ereṣ Zuṭa, and the opening is similar to that of Isaac Aboab's Menorat Ha-Maor, though the name of the hero is רבי חמא ב"ר חנינא. According to R. Abraham Wilna, the story occurs also in Roḳeaḥ; but I have not found it (cf. רב פעלים, p. 26; Buber's Notes, *ib.*, p. 8, bot.). See Higger, מסכתות זעירות, p. 125. R. Isaac of Vienna, 'Or Zarua, 102 (p. 39), quotes this story as from Lev. R., and has ר' אלעזר ור' חנינא for our ר' יוסי. See, too, Kad Ha-Ḳemaḥ, קדושה (ed. Warsaw, p. 76b), where the version is like ours, except that all have ר' אלעזר ב"ר יוסי, which must be correct. For reference to Yer., cf. Buber, ירושלים הבנויה, p. 18 (Luncz, ירושלים, vol. VII).

L. 5. Is. 43,22. L. 8ff. Cf. Ha-Manhig, 29 (p. 11).

L. 10f. Cf. Aaron of Lunel, 'Orḥot Ḥay., תפ' שבת, 3 (ed. Florence, p. 64d): אל אדון מיוסד באלפא ביתא, ובראשונה י' תיבות כנגד י' הדברות, ובאחרתה י"ב תיבות כנגד י"ב מזלות, נשארו ס' אמצעים — — — כנגד שם המפורש, וכו'.

L. 12ff. Cf. below, p. 116, quotation from MS of Ibn Israel.

קריאת שמע

ומאימתי זמן קרייתה. בבקר, מי שיראה את חבירו הרגיל אצלו קצת, ויכירנו ברחוק ארבע אמות, עד סוף שלש שעות. ומצוה מן המובחר לקרות אותה כוותיקין, שיהיה מכוונין לקרותה מעט קודם הנץ החמה, כדי שיסיים אותה וברכותיה עם הנץ החמה, ויסמוך לה התפלה מיד. ושיעור זה כמו שעה אחת קודם שיעלה השמש. ומי שיוכל לכוין לעשות כן שכרו הרבה, ומובטח לו שהוא בן העולם הבא, ואותו היום אינו ניזוק. אם נאנס יכול לקרותה קודם זמנה, מיד אחר שיעלה עמוד השחר, ויצא ידי חובתו. ואפי' בלא אונס, אם קראה בדיעבד יצא, ואין צריך לקרותה פעם אחרת, אבל ירגיל לעשות כן. ואע"פ שעיקר זמנה נמשך עד סוף שעה שלישית, אם נאנס ולא קראה, יכול לקרותה עם ברכותיה בכל שעה רביעית, אבל אין לו שכר כקורא ק"ש בזמנה. מכאן ואילך לא יקראנה בברכותיה, ואם בירך הוי ברכה לבטלה.

כל הקורא ק"ש פעמים בכל יום נוחל העולם הזה והעולם הבא. העולם הזה מנין, כדגרסינן במדרש תנחומא אמ' ר' מני לא תהיה ק"ש קלה בעיניך, מפני שיש בה מאתים וארבעים ושמונה תיבות, ומהם ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד, כמנין איברים שיש באדם. אמ' הב"ה אם שמרת את שלי לקרותה בעונתה, אני אשמור את שלך. לכך דוד מקלס, שמרני כאישון בת עין. אמ' לו הב"ה שמור מצותי וחיה. העולם הבא מנין, כדגרסינן במ' שקלים בפירקא קמא או

L. 1ff. Cf. T.B. Ber., 9b; T.Y. *ib.*, 3a. Sid. R. Amram, p. 3a.

L. 9. Perhaps we should read: אבל לא ירגיל וכו'.

L. 15. Tanḥuma, Ḳedoshim, 6 (ed. B., p. 74). Cf. Siddur Rashi, p. 13, for parallels. Also, Yelammedenu, עקב, 4 (ed. Horeb, p. 630).

L. 19. Ps. 17,8; MS: שמרתי; Pr. 4,4.

L. 20ff. Cf. T.B. Sheḳ., 13a. It is at the end of the third chapter in our editions. Note variants. או תבין תו', not in Talm. פירותיו for our חוליו. Cf. Diḳd. Sopher., *ad loc.*

תבין יראת ה' וגו'. תני בשם ר' מאיר כל מי שקבוע בארץ ישראל, ומדבר בלשון הקדש, ואוכל חוליו בטהרה, וקורא ק"ש בבקר ובערב, יהיה מבני העולם הבא. וגרסי' במ' ברכות בפ' היה קורא בתורה אמ' ר' אלעזר מאי דכתי' כן אברכך בחיי בשמך אשא כפי, כן אברכך בחיי זו ק"ש, בשמך אשא כפי זו תפלה. אם אדם עושה כן עליו הכתוב אומר, כמו חלב ודשן תשבע נפשי, ולא עוד אלא שנוחל שני עולמים, העולם הזה, והעולם הבא, שנא' ושפתי רננות יהלל פי. ר"ל שתי רננות, אחת בעולם הזה ואחת לעולם הבא.

וחייב אדם לקרא ק"ש באימה וביראה ובכוונת הלב. ויחשוב בלבו שניתן לו רשות לקרות ק"ש ולהזכיר שמו של הב"ה, מה שלא ניתן למלאכים. כדגרסינן באלה הדברים רבה ובמ' חולין בפרק גיד הנשה. חביבין ישראל יותר ממלאכי השרת. שמלאכי השרת אינן מזכירין את השם אלא אחר שלשה תיבות, שנא' וקרא זה אל זה ואמר קק"ק ה' צבאות מלא כל הארץ כבודו, וישראל מזכירין את השם אחר שתי תיבות, שנא' שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד. למה חיבבה הקב"ה ונתנה לישראל שיהו קורין אותה שתי פעמים ביום, מפני שכל עשרת הדברות כתובין בה. וגרסי' בסיפרי למה התקינו

L. 1. Pr. 2,5. L. 1. MS: שקובע.
L. 3. T.B. Ber., 16b.
L. 4. Ps. 63,5.
L. 6. *Ib.* 6.
L. 7. *Ib.*

L. 11. T.B. Ḥul., 91b; but in our Deut. R. it does not occur. Perhaps our author had in mind Siphre, Deut., 306 (ed. Fr., p. 132b, top): שאין מלאכי השרת מזכירים את השם אלא לאחר ג' קדושות, וכו'.

L. 14. Is. 6,3. L. 15. Deut. 6,4.
L. 17. For שכל עשרת וכו' cf. T.Y. Ber., 3c.

L. 17ff. This quotation I have been unable to trace. It is not in our Siphre, which does contain juxtapositions of seemingly contradictory sentences, notably the long list in נשא, 42 (ed. Fr., p. 12b–13a); also, בהעלתך, 84 (p. 22a; note משל למלך, as in our text; and p. 22b, bot.). For nearest resemblance to our text, cf. T.B. Men. 99b, bot.; Midr. Tehillim, 1,17 (ed. B., p. 15–16).

L. 17ff. This entire passage, down to אלו מלאכי השרת, occurs also in Sepher Miṣwot Zemaniyot, by R. Israel b. Joseph, where no source is

ק"ש שחרית וערבית. לפי שאמר הב"ה לישראל לא ימוש ספר התורה הזה מפיך והגית בו יומם ולילה, וחזר ואמר ששת ימים תעשה מלאכה, היאך יתקיימו שני מקראות הללו. לפיכך תקן להם ק"ש שחרית וערבית. וכל הקורא אותה כאלו קרא כל התורה. משל למלך שנתן לבנו שדות רבות והיה יגע בעבודתם. כיון שראה המלך שהיה מתייגע בהן, תיקן לו כרם אחד והביא כל מעדני עולם ושתל בו. כך הב"ה נתן לישראל תורה נביאים וכתובים, ואמ' כל מי שמתייגע בהן אין קץ למתן שכרו, וכל מי שאינו יכול להתיינע בהן, דיו ק"ש שחרית וערבית. וכשישראל קורין ק"ש מלאכי השרת יורדין לשמוע מהן, שנא' היושבת בגנים חבירים מקשיבים לקולך השמיעיני. היושבת בגנים, אלו ישראל שיושבין בבתי כנסיות ובבתי מדרשות, חבירים מקשיבים לקולך, אלו מלאכי השרת.

וגרסינן באבות דר' נתן ישראל נקראו עבדים, שנא' כי לי בני ישראל עבדים עבדי הם, ומלאכי השרת נקראו עבדים, שנא' הן בעבדיו לא יאמין ובמלאכיו ישים תהלה, ואין אתה יודע איזה חביב מזה, כשהוא אומר עבדי הם אשר הוצאתי אותם מארץ מצרים, הוי ישראל חביבין לפניו יותר ממלאכי השרת. ישראל נקראו בנים, שנא' בנים אתם לה' אלהיכם, ומלאכי השרת נקראו בנים, שנאמר ויבאו בני האלהים להתיצב על ה', ואין אתה יודע איזה חביב מזה, כשהוא אומר בני בכורי ישראל, הוי ישראל חביבין לפניו יותר ממלאכי השרת. ישראל נקראו מלכים, שנא' בי מלכים ימלוכו, ומלאכי השרת נקראו

given, except אוה"ל. After our passage, we read there: וכל זמן שישראל מקלסין אותו מלמטה הב"ה מקלסן מלמעלה, הם אומרים שמע ישראל, הוא אומר שמעה עמי ואדברה. הם אומרים אל אחד, הוא אומר ומי כעמך כישראל גוי אחד. הם אומרים ואהבת את ה' אלהיך, הוא אומר ואהבת עולם אהבתיך. הם אומרים ושננתם לבניך, הוא אומר וכל בניך למודי ה' ורב שלום בניך (MS: p. 9a–b). No doubt, it was omitted by our copyist. Cf. below, p. 96, bot., p. 103. Note that Aboab (p. 38a) copies the whole passage including the reference to Siphre. Cf. Midrash Shir Ha-Shirim, VIII, 15; Ginzberg, Genizah Studies, I, p. 120.

L. 2. Josh. 1,8; cf. Ex. 20,9. L. 10. Cant. 8,13.

L. 12ff. Abot d'R. Nathan, ed. Sch., version B, ch. 44, end (p. 124). Note variants. L. 13. Lev. 25,55. L. 14. Job 4,18.

L. 15. Lev. *ib.* L. 17. Deut. 14,1. L. 18. Job 2,1.

L. 19. Ex. 4,22. L. 20. Pr. 8,15.

מלכים, שנא' מלכי צבאות ידדון ידדון, ואין אתה יודע איזה מכובד מזה, כשהוא אומר ואתם תהיו לי ממלכת כהנים וגוי קדוש, הוי ישראל מכובדים לפניו יותר ממלאכי השרת. ישראל נקראו צבאות, שנא' והוצאתי את צבאותי את עמי בני ישראל מארץ מצרים, ומלאכי השרת נקראו צבאות, שנא' מלכי צבאות ידודון ידודון, ואין אתה יודע איזה גדול מזה, כשהוא אומר והוצאתי את צבאותי את עמי בני ישראל מארץ מצרים, הוי ישראל גדולים לפניו יותר ממלאכי השרת. ישראל נקראו קדושים, שנא' קדש ישראל לה', ומלאכי השרת נקראו קדושים, שנא' בגזירת עירין פתגמא ובמאמר קדישין שאלתא, ואין אתה יודע איזה מהן מקודש מזה, כשהוא אומר ישראל קדש לה', הוי ישראל מקודשין לפניו יותר ממלאכי השרת. ישראל נותנין זמרה, שנא' שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד, ומלאכי השרת נותנין זמרה, שנא' ברן יחד כוכבי בקר ויריעו כל בני אלהים, ואין אתה יודע איזה מהם משובח מזה, כשהוא אומר משיח אלהי יעקב ונעים זמירות ישראל, הוי זמרת ישראל משובחת לפניו יותר מזמרת מלאכי השרת. וכן הוא אומר ואתה קדוש יושב תהלות ישראל.

וכל זמן שישראל מקלסין להב"ה מלמטה, הוא ית' שמו מקלסן מלמעלה. הם אומרים שמע ישראל, והוא אומר שמעה עמי ואדברה. הם אומרים ה' אלהינו ה' אחד, והוא אומר ומי כעמך כישראל גוי אחד בארץ. הם אומרים ושננתם לבניך, והוא אומר וכל בניך למודי ה' ורב שלום בניך.

L. 1. Ps. 68,13. L. 2. Ex. 19,6.
L. 4. Ex. 7,4. L. 5. Ps. *ib.*
L. 8. Jer. 2,3.
L. 9. Dan. 4,14. MT: ומאמר.
L. 12. Deut. 6,4.
L. 13. Job 38,7.
L. 14. 2 Sam. 23,1.
L. 16. Ps. 22,4.
L. 18. Deut. 6,4.
L. 19. Ps. 50,7; Deut. *ib.*
L. 20. 2 Sam. 7,23; Deut. 6,7. L. 21. Is. 54,13.

ותניא בפרקי ר׳ אליעזר ארבע כתות של מלאכי השרת מקלסין לפני הב״ה. מחנה ראשונה של מיכאל מימינו, מחנה שנייה של גבריאל משמאלו, מחנה שלישית של אוריאל מלפניו, מחנה רביעית של רפאל מאחריו. ושכינתו של הב״ה מלמעלה באמצע. והוא יושב על כסא רם ונשא, וכסאו תלוי למעלה באויר, ומראה כבודו כעין החשמל, ועטרת תגא בראשו, וכתר שם מפורש על מצחו, חציו אש וחציו ברד. מימינו חיים, משמאלו מות. ושבט של אש ופרוכת פרושה לפניו, ושבעה מלאכים שנבראו תחלה משרתים לפני ולפנים מקהפרוכת. והדום רגליו כאש וברד, ואש מתלקחת סביבות כסאו. צדק ומשפט מכון כסאו. ודמות כסאו כאבן ספיר של ארבע רגלים, וארבע חיות הקדש קבועות בו. על כל רגל ארבע פנים וארבע כנפים, שנא׳ וארבע פנים לאחת וארבע כנפים לאחת מהן. הם הם הכרובים. כשהוא מדבר פני מזרח, מדבר מבין שני הכרובים פני אדם, וכשהוא מדבר פני דרום מדבר מבין שני הכרובים פני אריה, וכשהוא מדבר פני מערב, מדבר מבין שני הכרובים פני נשר. ולעומתם האופנים וגלגלי מרכבה. וכשהוא משקיף על הארץ מרכבותיו האופנים. ומקול זעקת גלגלי המרכבה ברקים ורעמים יוצאין לעולם. וכשהוא בשמים רוכב על עב קל, וכשהוא ממהר דואה על כנפי רוח, שנא׳ וירכב על כרוב ויעף וידא על כנפי רוח. והחיות אצל כסא כבודו, ואינן יודעות מקום כבודו. והחיות אומרות באימה ביראה ברתת בזיע. ומזיעת פניהם נהר של אש מושך ויוצא לפניו, שנא׳ נהר די נור נגד ונפק מן קדמוהי. שנים שרפים עומדים אחד מימינו ואחד משמאלו. שש כנפים לכל אחד ואחד, בשתים מכסין

L. 1ff. Pirke R. Eliezer, IV (ed. Lurya, p. 9b); cf. Lurya's notes for parallels. Note variants. For first part, cf. Recanati's Commentary, Numbers (ed. Venice, p. 4, col. b). See Aboab, p. 38a.

L. 6. Recanati: ועטרה מזן; Lurya: תגא.

L. 7. Recanati: ושבט של אש נתון בידו.

L. 10. Ps. 97,2.

L. 12. Ez. 1,6; MT.: להם.

L. 19. 2 Sam. 22,11 (Ps. 18,11).

L. 21. Dan. 7,10.

את פניהם שלא יביטו פני שכינה, ובשתים מכסין את רגליהם שלא יראו להשגיח עמידת רגל עגל, ובשתים מעופפין ומעריצין ומקדישין. זה עונה וזה קורא, זה קורא וזה עונה, ואומרים קק"ק ה' צבאות מלא כל הארץ כבודו. והחיות עומדות אצל כסא כבודו, ואינן יודעות מקום כבודו, אומרות בכל מקום שכבודו שם ברוך כבוד ה' ממקומו. וישראל שהם גוי אחד בארץ, שהם מייחדים שמו תמיד פעמים בכל יום, ועונים ואומרים שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד, והוא ית' שמו משיב לעמו ישראל ואומר אני ה' אלהיכם המציל אתכם מכל צרה.

וגרסי' בואלה הדברים רבה שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד. וש"ה ישישו וישמחו בך כל מבקשיך, אלו יראי שמים, ויאמרו תמיד יגדל ה', אלו ישראל שמיחדים שמו של הב"ה פעמים בכל יום ואומרים שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד. וגרסי' במדרש אין מלאכי השרת אומרים שירה למעלה עד שיאמרו ישראל שירה למטה, שנא' ברן יחד כוכבי בקר, אלו ישראל, והדר ויריעו כל בני אלהים, אלו מלאכי השרת. ועוד גרסינן במדרש מנין שעושין המלאכים תפלתן אחר תפלת ישראל, דכתיב ה' בחכמה יסד ארץ, זו תפלת ישראל שהן בארץ, כונן שמים בתבונה, זו תפלת המלאכים שהם בשמים. והב"ה ברא את העליונים לשבח שמו יתברך. כיצד, מלאך אחד עומד באמצע הרקיע בשחרית ואומר ה' מלך ה' מלך ה' ימלוך לעולם ועד, וכל גדודי מעלה עונין אחריו והולכין עד שמגיעין לקדושה. ואז תבא חיה אחת ששמה ישראל וחקוק על מצחה ישראל, ועליה אמ' דוד ע"ה

L. 4. Is. 6,3. L. 5f. Cf. Ginzberg, Genizah Studies, I, p. 222f.

L. 9ff. In our Deut. R. I could not find this quotation. But Aboab (p. 38a) copies it. L. 10. Ps. 40,17 (70,5).

L. 12ff. T.B. Ḥul., 91b. Cf. Siphre, Deut., 306 (ed. Fr., p. 132b); Tanḥuma, Ḳedoshim, 6 (ed. Horeb, p. 441; ed. B., Lev., p. 74). Cf. Yelammedenu, ואתחנן, 16, ed. Grünhut, S. Ha-Liḳ., V, p. 108a.

L. 14. Job, 38,7. L. 14. *Ib.*

L. 15ff. Cf. Pirḳe Hekalot, ed. Wertheimer, 31,3 (p. 9b). Note important variants. See, also, 'Otiot shel R. Akiba, ed. Prague, 1579, p. 7b; Bate Midrashot, ed. Wertheimer, I, p. 28ff. Cf. Recanati, Ṭa'ame Ha-Miṣwot, ed. Basle, p. 30a.

L. 16. Pr. 3,19. L. 17. *Ib.* L. 19. Ex. 15,18.

וירכב על כרוב ויעף וידא על כנפי רוח, ועומדת חיה זו באמצע הרקיע ואומרת ברכו את ה' המבורך, וכל גדודי מעלה עונים ברוך כבוד ה' ממקומו. והשרפים מעופפין ומרעישין את העולם, ואומרים קק"ק ה' צבאות מלא כל הארץ כבודו. והמלאכים מתלגלים ומרעידין את העולם ואומרים ברוך כבוד ה' ממקומו. ועומדת החיה עד שנעשין כל שרי מעלה והאראלים, ואומרים לאותה החיה, שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד. אמרו מלאכי השרת לפני הב"ה, רבונו של עולם מפני מה אנו אומרים שירה אחר ישראל. אמ' להם מפני שישראל שרויין בארץ טמאה ויצר הרע שולט בהן, ועוד שהן בגלות בין האומות, ואעפ"כ כובשין את יצרם, וסובלין צרות, ומצפין לגאולה, ונכנסין ומתפללין לפני ומייחדין שמי בכל יום ואומרים שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד. אמ' ר' חמא ב"ר חנינא, בוא וראה שבחו של הב"ה וגדולתו וחיבתו שהוא מחבב את ישראל, שאע"פ שיש לו אלף אלפי אלפים וריבי רבבות של מלאכי השרת שמשרתין אותו ומשבחין לפניו, אינו רוצה בשבחן של כלם עד שישמע שבחן של ישראל, שנא' ברב עם הדרת מלך, ואין עם אלא ישראל, שנא' עם זו יצרתי לי תהלתי יספרו, וכתי' נדיבי עמים נאספו עם אלהי אברהם.

וגרסי' במדרש תלים ר' אבא בשם ר' אחא אומר, בשר ודם יש לו קרוב שבוי, הוא מתבייש לומר שהוא קרובו, והב"ה הוציא ממצרים שבויין ומטורפין וקורא אותם קרובים, שנא' לבני ישראל עם קרובו. אמ' דוד, רבונו של עולם, אפי' רשע שבישראל בא וקורא

L. 1. Ps. 18,11. L. 3. Ez. 3,12.
L. 4. Is. 6,3. L. 5. Ez. 3,12.

L. 7–12. For this passage, cf. Horowitz, Bet 'Eked Ha-Agadot, II, p. 26 and p. 27f., from MSS De Rossi, 1240 and 541, where it is given as an exposition by R. Yehudai b. R. Ileai of Job 38,7. Both versions contain variants from ours. L. 12ff. Cf. Midrash Mishle, 14,28 (ed. Buber, p. 75); Yalk. Ha-Makiri, *ad loc.* (ed. Grünhut, Sepher Ha-Likkutim, VI, p. 14a).

L. 15. Pr. 14,28. L. 16. Is. 43,21. L. 17. Ps. 47,10.

L. 18ff. Mid. Tehil., 4,4 (ed. B., p. 44). Note B.'s Note 48, and also variants. Note our correct reading: ר' אבא בשם ר' אחא.

L. 21. Ps. 148,14.

L. 21ff. Midr. Tehil., 4,5 (ed. B., *ib.*). Note variants. On כל השנים שנה, see B.'s Note 49.

לפניך ק"ש ומתפלל, ענה אותו מיד, שלא יאמרו אומות העולם כל הפנים לפניך שוות. ענוי. אמ' לו הב"ה, חייך עד שלא את קורא אני עונה אותך, שנא' וקראני ביום צרה אחלצך ותכבדני, ואומר יקראני ואענהו עמו אנכי בצרה, ואומר והיה טרם יקראו ואני אענה עוד הם מדברים ואני אשמע. ואעפ"כ צריך שתהא קריאתו באמת, שנא' קרוב ה' לכל קוראיו לכל אשר יקראוהו באמת. אמרו ישראל לפני הב"ה, רבונו של עולם, כמה שמדות וגזרות היא גוזרת עלי כל היום מלכות הרשעה, כדי לבטל אלהותך ומלכותך ממנו, ולא בטלנו אותם, ובכל יום ויום אנו נכנסים לבתי כנסיות וממליכין אותך שתי פעמים בכל יום ואומרים שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד. וכתי' שפתי חכמים יזרו דעת, אלו ישראל שממליכין להב"ה תמיד ומיחדים שמו ערב ובקר ואומרים שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד.

גדולה ק"ש שהיא שקולה כנגד כל הקרבנות. כדגרסינן ב ו א ל ה ש מ ו ת ר ב ה. א"ר לוי צריך אדם להיות זהיר בק"ש שהיא שקולה כנגד כל הקרבנות. מה הקרבנות נוהגין בשחר ובין הערבים, אף ק"ש נוהגת בשחר ובערב, שנא' ובשכבך ובקומך. ולא נתן הב"ה ק"ש לישראל אלא שיהו עוסקין בה תמיד, שנא' לא ימוש ספר התורה הזה מפיך והגית בו יומם ולילה וגו', לכך נאמר שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד. והמבטל ק"ש שחרית וערבית עונשו גדול, מפני שהיא שקולה כנגד כל המצות. כדגרסינן ב א ב ו ת ד ר ' נ ת ן עשרה דברים שקולין כנגד כל המצות שבתורה ואלו הן, שמע, ציצית, תפלין, שבת, עבודה, מילה,

L. 3. Ps. 50,15. L. 4. Ps. 91,15.
L. 5. Is. 65,24; MS: בטרם.
L. 6. Ps. 145,18.
L. 6ff. Cf. Midr. Tehil., 5,6 (ed. B., p. 53), and note variants.
L. 10. Pr. 15,7.
L. 13f. This passage I have not found in our Ex. R. But Aboab (p. 38a) copies it.
L. 16. Deut. 6,7.
L. 17. Cf. T.B. Men., 99b.
L. 18. Josh. 1,8; Deut. 6,4.
L. 20. Abot d'R. Nathan, ed. Schechter, version B, ch. 38 (p. 101). Our text is better.

מעשרות, דין, צדקה, ריחוק ע"ז. ושנינו במ' חגיגה איזהו מעות שאינו יכול ליתקן, ודרשו חז"ל ואמרו זה שביטל ק"ש של שחרית וק"ש של ערבית. ולא חרבה ירושלם ונלו ישראל לבין האומות אלא מפני שבטלו בה ק"ש שחרית וערבית. כדגרסי' במ' שבת בפ' כל כתבי הקדש אמ' רב לא חרבה ירושלם אלא מפני שבטלו בה ק"ש שחרית וערבית, שנא' הוי משכימי בבקר שכר ירדופו מאחרי בנשף יין ידליקם, והיה כנור ונבל תוף וחליל ויין משתיהם ואת פועל ה' לא יביטו ואת מעשה ידיו לא ראו. וכתיב בתריה, לכן גלה עמי מבלי דעת. וגרסינן במ' סוטה בפרק נוטל את מנחתה ת"ר איזהו עם הארץ, כל מי שאינו קורא ק"ש שחרית וערבית. דברי ר' מאיר, וחכמים אומרים כל מי שאינו מניח תפלין, בן עזאי אומר כל מי שאין לו בבגדו ציצית, ר' נתן אומר כל מי שאין לו מזוזה בפתחו.

לפיכך צריך אדם להיות זהיר מאד בק"ש, וידקדק באותיותיה, ויאריך בדל"ת דאחד, שיעור כדי שיחשב בלבו שהב"ה יחיד בעולמו למעלה ולמטה ובארבע רוחות העולם. שמ"ע, ש"די מ"לך ע"ולם. עוד ש"או מ"רום ע"יניכם. וכל המאריך בדל"ת דאחד, מאריכין לו ימיו ושנותיו. וידגיש בדל"ת, כדגרסי' בירושלמי אמ' רב נחמן בר רב יצחק ובלבד שידגיש בדל"ת, שלא תהא כרי"ש ונמצא מחרף. ולא יחטוף בחי"ת ולא יאריך באל"ף, שלא יהא נראה כאי חד. וי"א שצריך להאריך בחי"ת, כדי שיחשב שהב"ה יחיד בשמים, שהן שבעה רקיעים, ובארץ, הרי שמונה, כמנין ח"ית. וגרסי' במנחות חסריה

L. 1f. T.B. Ḥag. 9b; Ber. 26a. L. 2. Ec. 1,15.

L. 4ff. T.B. Shab., 119b; Talm.: רבי אבהו.

L. 8. Is. 5,11–12; והיה before מעשה not in MT. L. 8. Is. *ib.*, 13.

L. 9ff. T.B. Soṭ., 22a. MS: בפרק הביא instead of נוטל. R. Nathan's saying is *not* there, but cf. Ber. 47b.

L. 14ff. Mishnah, Ber., II, 3; T.B. Ber. 13b, 15b. Cf. Siddur R. Amram, ed. Warsaw, p. 6; Shib. Ha-Leḳeṭ, 15 (ed. B., p. 14); 'Orḥot Ḥayyim, ed. Florence, p. 12c. See also, Deut. R., II, 22.

L. 15. Cf. Sepher Ha-Pardes, ed. Ehrenreich, p. 328.

L. 17f. Cf. T.Y. Ber., 4a, bot., where reading is different. For our version, see Ṭur 'Oraḥ Ḥayyim, 61. Cf. Ratner, Ahabat Ṣion, *ad loc.*

L. 21f. T.B. Men., 29b.

לניה דחי"ת, להודיע שהוא חי וברומו של עולם. פי' עושין תגין קטן למעלה באמצע החי"ת, זכר ליחודו של הב"ה. ואומר ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד, ואע"פ שאינו מן הפרשה. כדגרסינן במ' פסחים בפרק מקום שנהגו כשקרא יעקב לבניו, ובקש לגלות להם הקץ, נסתלקה ממנו שכינה. אמ' שמא יש בכם מי שאינו הגון. פתחו כלם ואמרו שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד. פתח הזקן ואמ' ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד. ואיתה נמי התם, היכי נעביד, נימריה לא אמריה משה רבינו. לא נימריה הא אמריה יעקב אבינו. תקנו לומר אותו בחשאי.

ויפסיק מעט בין לעולם ועד לואהבת. ויפסיק בין היום לעל לבבך, שלא יהיה נראה היום ולא למחר. ויפסיק בין נשבע לה'. ויתיז ויי"ן דלמען תזכרו, כדי שלא ישמע כסמ"ך. וידגיש אות יו"ד דשמע ישראל, שלא תבלע. וכן יו"ד מוהיו, שלא ישמע והאו. ויתן ריות בין וחרה לאף, שלא ישמעו חרף. וצריך ליתן ריוח בין הדבקים, ר"ל תיבה שסופה כאות של אחריה, כגון בכל לבבכם, על לבבכם, עשב בשדך, ואבדתם מהרה, הכנף פתיל, אתכם מארץ. וצריך ליזהר בכל אלף שאחר מ"ם להפסיק בהם, כגון ולמדתם אותם, שאם אינו מפסיק נראה כקורא מותם. ושמתם את. וראיתם אותו. וקשרתם אותם. ולא בק"ש בלבד אלא אף בפסוקי דזמרה, כגון ספרו בגיים את כבודו, שבחי ירושלים את, ותקם את דברך, וייראו העם את ה', וממליכים את, ולקיים את, וכל כיוצא בהם. וישתדל לדקדק באותיותיה. דאמ' ר' חמא בר חנינא כל הקורא ק"ש ומדקדק באותיותיה, מצננין לו גיהנם, שנא' בפרש שדי מלכים בה תשלג בצלמון. ואם לא דקדק באותיותיה,

L. 3ff. T.B. Pes., 56a; note variants, and Rashi's reading ניטריה, which is like ours.

L. 10f. Cf. T.Y. Ber., 4d.

L. 14f. T.B. Ber., 15b, bottom; note Tosaphist's comment.

L. 19. 1 Chr. 16,24. L. 20. Ps. 147,12. L. 20. Neh. 9,8.

L. 20. Ex. 14,31.

L. 21f. T.B. Ber. 15b.

L. 23. Ps. 68,15.

בדיעבד יצא. וצריך שיוציא הדברים בשפתיו וישמיע לאזניו. וכשיאמר וקשרתם לאות על ידך, ממשמש בתפלין של יד. וכשאמר והיו לטוטפות בין עיניך, ממשמש בשל ראש. ויש נוהגין למשמש גם בציצית, כשאומר והיה לכם לציצית וראיתם אותו. ויכול לקרות ק"ש בין עומד בין יושב בין מהלך, ובלבד שיעמוד בפסוק ראשון, שהוא קבלת עול מלכות שמים. אבל לא יקראנה והוא נוטה על צדו, ולא כשהוא מוטל בקרקע ופניו למעלה, או מוטל על בטנו ופניו טוחות בקרקע, מפני שנראה כמקבל עול מלכות שמים דרך גאוה. ואם הוא שמן ובעל בשר ואינו יכול להתהפך על צדו, או מפני אונס אחר, מטה מעט על צדו וקורא.

ובזכות שקורין ישראל ק"ש, הב"ה קורא אותם עמי ונחלתי. מדה כנגד מדה. הם אומרים שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד, והב"ה אומר, שמע ישראל היום הזה נהיית לעם לה' אלהיך. וכשם שישראל קורין ק"ש, הב"ה גאל אותם מבין האומות. מדה כנגד מדה. הם אומרים שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד, והב"ה אומר להם, שמע ישראל אתה עובר היום את הירדן לבא לרשת גוים גדולים ועצמים ממך וגו'. ובשעה שאדם מקבל עליו עול מלכות שמים וקורא ק"ש, היא מעידה עליו שייחד שמו של הב"ה למעלה ולמטה. ולפיכך עי"ן של שמע הוא מאותיות גדולות, ודלי"ת דאחד ג"כ מאותיות גדולות, סימן ע"ד, וכל הקורא ק"ש בכל יום כאלו עשה משכן להב"ה וכאלו מקבל פני שכינה, וסימן לדבר, ויקרא אל משה וידבר ה' אליו מאהל מועד לאמר. וידבר ה' אליו, הרי הקבלת פני שכינה, מאהל מועד, כאלו בנה המשכן. לפי שקריאה זו שקרא הב"ה למשה היתה כשהשלימו ישראל עבודת המשכן. ואת מוצא וידבר ה' אליו מאהל מועד לאמר, חמש ועשרים אותיות,

L. 1ff. Cf. R. Jonah Gerondi, Sepher Ha-Yir'ah, p. 3.
L. 2. Deut. 6,8; MS: והיו for וקשרתם.
L. 3. Deut. *ib.*
L. 4. Nu. 15,39.
L. 4ff. Mishneh Torah, הל' ק"ש, II, 2–3; T.B. Ber., 11a.
L. 12. Deut. 27,9.
L. 15. Deut. 9,1.
L. 20. Lev. 1,1.

כנגד חמש ועשרים אותיות שבפסוק שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד. הש"ה וחסידיך יברכוכ"ה, כ"ה חמש ועשרים. והקורא ק"ש כאלו קיים כל הארבעה ועשרים ספרים. כיצד. אותיות דאלפא ביתא עשרים ושתים, ותורה נביאים וכתובים, הרי עשרים וחמש, כנגד עשרים וחמש אותיות שבפסוק שמע ישראל.

הקורא את שמע, לא ירמוז בעיניו, ולא יקרוץ בשפתיו, ולא יראה באצבעותיו. ואם עשה כן, עליו הכתוב אומר, ולא אותי קראת יעקב. בד"א בפרק ראשון, אבל בשאר פרקים אינו אסור.

בין הפרקים שואל בשלום אדם חשוב מפני כבודו, ומשיב שלום לכל אדם, ובאמצע, אפי' באמצע הפסוק, שואל מפני היראה ומשיב מפני הכבוד. וכתב הרא"ש ז"ל דלאו דוקא יראת מי אנס, שמתפחד שמא יהרגנו, דפשיטא שאין דבר שעומד בפני פקוח נפש, אלא אפי' מפני יראת אביו או רבו, דכתיב איש אמו ואביו תיראו, ורבו, דתנן ומורא רבך כמורא שמים. וכן באמצע, לענות קדיש, ולקדושה, וברכו, ואמן של האל הקדוש, ואמן על שומע תפלה.

אלו הן בין הפרקים. בין ברכה ראשונה לשניה, בין שניה לשמע, בין שמע לוהיה אם שמע. בין והיה אם שמע לויאמר. בין ויאמר לאמת ויציב, לא יפסיק כלל, אפי' בדברים שיש לו רשות להפסיק בהן בין אמצע הפרק, אלא יאמר אני ה' אלהיכם אמת, ואז יפסיק כמו באמצע הפרק.

נשים ועבדים וקטנים פטורים מק"ש ומן התפלין, וחייבין בתפלה ובמזוזה ובברכת המזון, מפני שהן מצות עשה שלא הזמן גרמה. וכל

L. 2. Ps. 145,10.
L. 6f. T.B. Yoma, 19b.
L. 7. Is. 43,22.
L. 9ff. Tur. 'Or. Ḥay., 66; Mishnah, Ber., II, 1; T.B. Ber., 13b.
L. 13. Lev. 19,3.
L. 14. Abot, IV, 12.
L. 16. Mishnah, *ib.*, 2.
L. 17ff. Mishneh Torah, *ib.*, II, 17.
L. 21. Mishnah, Ber., III, 3; T.B. Ber., 20b; Tur 'Or. Ḥay., 70.

מצות עשה שלא הזמן גרמה נשים חייבות. אבל ק"ש ותפלין שהן מצות עשה שהזמן גרמה נשים פטורין. וכל מצות שהנשים חייבות, עבדים חייבין, ר"ל עבדים שמלו וטבלו לשם עבדות. וקטנים לא הטילו על אביהן לחנכן בק"ש, לפי שאינן מצויין אצלו כשמגיע זמן ק"ש, כי או הקטן יהיה ישן על מטתו בבקר.

חתן הכונס את הבתולה פטור, בין ביום ובין בלילה, ארבעה ימים וארבעה לילות הראשונים, אם לא עשה מעשה. משם ואילך חייב, אפי' לא עשה מעשה. וכונס את האלמנה חייב בק"ש. ופסק הרא"ש ז"ל שחתן הכונס את הבתולה שאינו רשאי להחמיר על עצמו ולקרות ק"ש.

ואחר ק"ש יאמר אמת ויציב. והתקינו לומר באמת ויציב אמת ששה פעמים. א' אמת ויציב, ב' אמת אלהי עולם מלכנו, ג' אמת שאתה הוא ה' אלהינו, ד' אמת אשרי איש שישמע למצותיך, ה' אמת אתה הוא אדון לעמך, ו' אמת אתה הוא ראשון. שאמת ממצרים גאלתנו ה' אלהינו, היא הודאה להב"ה על שהוציאנו ממצרים. ואמת ששה פעמים שבאמת ויציב, שבהן אנו מודים שהב"ה ברא את העולם בו' ימי בראשית וברא אותו על מדת האמת. וכן הוא רמוז במעשה בראשית. אמת בו' מקומות בסופי תיבות. ואלו הן. א' ברא אלהים את, ב' וירא אלהים את האור, ג' ויברא אלהים את האדם, ד' ויברא אלהים את התנינים, ה' וירא אלהים את כל אשר עשה, ו' ברא אלהים לעשות.

אמ' המחבר ועוד שאנו מודים שהב"ה ברא ששה גבולות העולם, שהן הארבע רוחות ומעלה ומטה.

והתקינו לזכור הגאולה שעשה עמנו הב"ה, באמת ממצרים גאלתנו בשחרית, ובאמת ואמונה בערבית. כדגרסי' בירושלמי צריך להזכיר באמת ויציב ביום, ובאמת ובאמונה בלילה, יציאת מצרים

L. 6ff. Mishnah, Ber., II, 5,8; Ṭur., *ib.*
L. 8ff. Cf. R. Asher, Berak., II (ed. Venice, p. 72d).
L. 11ff. Cf. Aboab, p. 38d. L. 18. Gen. 1,1; *ib.* 4.
L. 19. *Ib.* 1,27; 1,21.
L. 20. *Ib.* 1,31; 2,3. L. 24ff. T.Y. Ber., 3d.

ומלכות וקריעת ים סוף ומכת בכורות. ונמצא מזכיר יציאת מצרים ביום ובלילה, כדדרשה בן זומא, שנא' למען תזכור את יום צאתך מארץ מצרים כל ימי חייך, ימי חייך הימים, כל ימי חייך הלילות.

ויסמוך גאולה לתפלה, ושכרו הרבה מאד, כדגרסינן בירושלמי העיד ר' יוסי ב"ר אליקים משום קהלה קדישה שבירושלם שכל הסומך גאולה לתפלה שאינו ניזוק כל אותו היום. ועוד גרסינן בירושלמי תכף לגאולה תפלה, שנא' יהיו לרצון אמרי פי והגיון לבי לפניך ה' צורי וגואלי, היינו גאולה, וסמיך ליה, יענך ה' ביום צרה, היינו תפלה. א"ר אמי כל מי שאינו סומך גאולה לתפלה, למה הוא דומה, לאוהבו של מלך שבא והרתיק על פתחו של מלך, ויצא המלך לו לידע מהו מבקש, ומצאו שהפליג, אף הוא הפליג. יכול אדם אפי' יחיד לענות אמן אחר ברכה של גאל ישראל, כיון שהוא סיום של סדר ברכות.

ומיד יתפלל שמונה עשרה. והוא שתיקנו אנשי כנסת הגדולה, והם עזרא וזרובבל ויהושע בן יהוצדק הכהן גדול וחבריהם. עמדו ותיקנו לאומרו על הסדר, ערבית ושחרית ומנחה בכל יום, לקיים מה שנא' ערב ובקר וצהרים אשיחה ואהמה וישמע קולי.

וצריך שיתפלל במקום נקי, כדי שיתפלל בטהרה ובנקיות. לפיכך כל מקום שיש בו צואה או מי רגלים או גרף של רעי, או עביט של מי רגלים, אע"פ שאין בהם צואה או מי רגלים, אסור לקרות ק"ש ולהתפלל כנגדן, אלא אם הרחיק מהן ארבע אמות לאחוריו או לצדדיו ומלפניו כמלוא עיניו. ואסור לקרות ק"ש או להתפלל כנגד ערות גוי, ואפי'

L. 3. Deut. 16,3.
L. 4. The word ירושלמי is an error. Our author quoted from Siddur R. Amram (p. 7), which here combines several sources. Cf. T.B. Ber., 9b; T.Y. Ber., 2d. For the whole passage see Sid. Rashi, ed. B., p.17; Ha-Manhig, 42 (ed. B., p. 14).
L. 8. Ps. 19,15; 20,2.
L. 10f. Ţur., *ib.*, 66.
L. 13f. T.Y. Ber., 4d.
L. 16. Ps. 55,18.
L. 17ff. Mishnah, Ber., III, 5; Tosephta, Ber., II, 14ff. (ed. Z., p. 4–5). T.B. Ber., 25a ff.; T.Y. Ber., 6d. Cf. Ţur, *ib.*, 75ff.

היתה בעששית, אם רואה אותה דרך דפנות העששית. אבל צואה בעששית, אע"פ שרואה אותה, מותר לקרות ק"ש או להתפלל כנגדה. מי רגלים של אדם אחר, אם הטיל לתוכן רביעית מים, מותר לקרות ק"ש ולהתפלל כנגדה, בין היו על גבי קרקע בין בכלי, בין היו בתחלה ונתן לתוכן מים, בין היו המים בתחלה ובאו עליהן מי רגלים. ובלבד שלא יהיו בעביט המיוחד להם, שאפי' בלא מי רגלים אסור לקרות ק"ש או להתפלל כנגדו. בד"א אם היה של חרס או של עץ שנבלע בתוכו ומלא זוהמא, אבל אם היה של זכוכית או של חרס מצופה, מותר לקרות ק"ש או להתפלל כנגדו כשהוא ריקן. ריח רע שיש לה עיקר, כגון צואת אדם אם היא מלאחריו, צריך להרחיק ארבע אמות ממקום שכלה הריח. ומותר לקרות ק"ש או להתפלל כנגד ריח רע שיש לו עיקר, עד שירחיק לאחריו ארבע אמות ממקום שכלה הריח לאדם שהוא מריח, ומלפניו כמלוא עיניו. ובלילה אע"פ שאינו רואה אותה, צריך להרחיק עד מקום שאינו יכול לראותה ביום. אבל ריח רע שאין לה עיקר, כגון הפחה שיצאה ממנו, אסור אפי' בדברי תורה עד שיכלה הריח, וכ"ש לק"ש או לתפלה. ואם היא יוצאה מחבירו, מותר בדבר תורה מיד, ובק"ש ובתפלה אסור עד שיכלה הריח. כדגרסינן בירושלמי בבית הכנסת הני גאני והני גרסי.

צואת כלבים או חזירים, אם יש בהן עורות שמעבירין אותן בהן, דינן כדין צואת אדם לענין הרחקה, מפני שיש בהם סרחון הרבה. ואם אין בהן עורות, אין בהן סרחון הרבה, ודינן כדין צואת בהמה חיה ועוף, ומותר לקרות ק"ש או להתפלל כנגדן, בין היא מלפניו, בין היא מלאחריו. דוקא אם אין בה ריח, אבל אם יש בה ריח, מרחיק עד מקום שיכלה הריח. צואת חמור הרכה, לאחר שבא מן הדרך, וצואת חתול ונמייה

L. 7ff. Cf. Ṭur, *ib.*, 87, and Bet Yoseph, *ad loc.*

L. 11ff. T.B. Ber., *ib.*; Mishneh Torah, *ib.*, III, 12,

L. 18. Cf. T. B., *ib.*: אתו חזו הני צפי דבי רב דוזאי נהו ותני גרסי, and Rashi's comment. The reference to T.Y. is probably an error. Ṭur, *ib.*, 79; Mishneh Torah, III, 2ff.

L. 19. MS שמעברין: Cf. T.B., *ib.*, Rashi on צואה עוברת.

ונבלה מסרחת, דינן כצואת אדם. צואת תרנגלין ההולכים בבית, מותר לקרוא ק"ש או להתפלל כנגדה, אבל הלול שלהן הוא מאוס הרבה וסרוח, ואסור לקרוא ק"ש ולהתפלל כנגדו. בית הכסא, ואפי' אין בו צואה ואסור לקרות בו ק"ש, והוא הדין בבתי המרחץ. בבית הפנימי ובבית החיצון, מותר לקרות בו ק"ש ומניח בו תפלין, כ"ש ששואל בו שלום, ובבית האמצעי יש שם שאלת שלום ולא ק"ש ותפלין, אבל אם היו בראשו אין צריך לחולצן. קטן שיכול לאכול כזית בכדי שיאכל גדול אכילת פרס, שהן שיעור ארבעה ביצים, מרחיקין מצואתו ומימי רגליו. ואסור לקרות ק"ש ולהתפלל כנגד צואה העוברת, ופי חויר כצואה עוברת דמי, אפי' בא מן הנהר.

ואסור לקרוא ק"ש ולהתפלל כנגד טפח מגולה באשה במקום שדרכה לכסותו, אפי' היא אשתו. וכן שוקה מגולה אסור לקרוא ק"ש ולהתפלל כנגדו. אבל בתולות שדרכן לילך בפריעת ראש, מותר להתפלל כנגדן וראשן פרוע.

צואה במקומה, פי' בפי טבעת, אסור לקרוא ק"ש או להתפלל, אפי' אינה נראית. לא ילך אדם במבואות המטונפות ויניח ידו על פיו ויקרא ק"ש, ואם היה קורא ק"ש ובאה צריך להפסיק. ואם לא פסק, עליו הכתו' אומר וגם אני נתתי להם חקים לא טובים ומשפטים לא יחיו בהם. ואם פסק, עליו הכתוב אומר ובדבר הזה תאריכו ימים. התפלל ואחר תפלתו מצא צואה במקומו, אע"פ שהתפלל תפלתו תועבה, וצריך לחזור ולהתפלל במקום נקי.

וזמן תפלת השחר. תחלתה משיעלה עמוד השחר והאיר פני מזרח,

L. 4. MS omits the words אסור וכו'. Cf. Ṭur, *ib.*, 83.
L. 5. Cf. T.B. Shab., 10a.
L. 7. Tosephta, *ib.*, 18; Tur, *ib.*, 81.
L. 10. Cf. T.B. Ber., *ib.*; Ṭur., *ib.*, 76.
L. 11. Ṭur. *ib.*, 75.
L. 15. Ṭur., *ib.*, 76.
L. 16ff. Ṭur, *ib.*, 85.
L. 19. Ez. 20,25; MS: לכם; אנכי.
L. 19. Deut. 32,47.
L. 22. T.B. Ber., 9b; Maim., *ib.*, Hilk. Tephil., III, 1.

ומשם ואילך עד סוף ארבעה שעות. ואם התפלל אחר ארבעה שעות, אע"פ שאין לו שכר תפלה בזמנה, שכר תפלה יש לו. ועיקר מצותה עם הנץ החמה, דכתי' ייראוך עם שמש. וגרסינן בפרק כל כתבי הקדש א"ר יוסי יהא חלקי עם דמדומי החמה, דאמ' ר' חייא בר אבא א"ר יוחנן מצוה להתפלל עם דמדומי החמה. א"ר זירא מאי קרא, ייראוך עם שמש. וכיון שהגיע זמן תפלת השחר, אסור לאדם להקדים לפתח חבירו ליתן לו שלום, דתניא כל המקדים לפתח חבירו להקדים לו שלום כאלו עשאו במה, אבל אם פגע בו יכול ליתן לו שלום. ואסור לאדם לאכול ולשתות ולהתעסק בצרכיו עד שיתפלל, דכתי' ואותי השלכת אחרי גוך, אל תקרי גוך אלא גאך, אחר שנתגאה זה ואכל ושתה, מקבל עליו עול מלכות שמים. דאמ' רבא בר אבין אמ' רב יצחק בר אשיאן, אסור לו לאדם לעשות מלאכה קודם שיתפלל, שנאמר צדק לפניו יהלך וישם לדרך פעמיו, ר"ל צדק לפניו יהלך, לפניו קודם צרכיו, ואחר כך וישם לדרך פעמיו, ר"ל יתעסק בעסקיו. וצדק זו תפלה, שנא' תפלה לדוד שמעה ה' צדק. ואז תפלתו נשמעת, שנא' הקשיבה רנתי האזינה תפלתי וגו'. ומי שאינו אוכל ושותה עד שיתפלל הב"ה מברך לחמו ומימיו, שנא' ועבדתם את ה' אלהיכם ובירך את לחמך ואת מימיך. ולא עוד אלא שמתרפה מחוליו, שנא' והסירותי מחלה מקרבך. ועבודה זו תפלה, כמו שאמרתי למעלה.

אין עומדין להתפלל אלא מתוך כובד ראש, אבל לא מתוך שיחה ולא מתוך שחוק, ולא מתוך קלות ראש. ואין עומדין להתפלל אלא

L. 3. Ps. 72,5.
L. 3f. T.B. Shab., 118b.
L. 7f. Cf. T.B. Ber., 14a: כל הנותן שלום לחבירו קודם שיתפלל וכו'.
L. 9. T.B. Ber., 10b.
L. 10. 1 Kings 14,9.
L. 11f. T.B. Ber. 14a; Talm. has: רב אידי בר אבין אסור לו לאדם לעשות חפציו.
L. 13. Ps. 85,14.
L. 15. Ps. 17,1.
L. 16. *Ib.*
L. 18. Ex. 23,25. L. 19. *Ib.*
L. 20ff. Mishnah Ber. V,1; Tosephta, Ber. IV, 21 (ed. Z., p. 8); T.B. Ber., 31a; T.Y. Ber., 8d.

מתוך הלכה פסוקה, כדי שלא יהיה לבו טרוד בה. חסידים הראשונים היו שוהין שעה אחת קודם תפלתן, כדי שיכוונו את לבם למקום ברוך הוא, שנא' אשרי יושבי ביתך עוד יהללוך סלה. ושוהה ג"כ שעה אחת אחר תפלתו, כדי שלא תהא נראית עליו כמשוי. ואין עומדין להתפלל אלא מתוך שמחה. ולפיכך נהגו לאמר פסוקי דזמרה קודם תפלה, מפני שהן משמחין לאדם, שנא' פקודי ה' ישרים משמחי לב.

העומד להתפלל יחזיר את פניו למזרח. וסומא ומי שאינו יודע לכוין הרוחות, יכוין את לבו לאביו שבשמים, שנא' והתפללו אל ה'. היה עומד בחוצה לארץ, יכוין את פניו כנגד ארץ ישראל, שנא' והתפללו אל ארצם. היה עומד בארץ ישראל, יכוין את פניו כנגד ירושלם, שנא' והתפללו אל העיר הזאת. היה עומד בירושלים, יכוין את פניו כנגד בית קדשי הקדשים, שנא' והתפללו אל המקום הזה. וגרסי' במ' ברכות אמ' ר' אבין ואיתימא ר' אבינא, כמגדל דוד צוארך בנוי לתלפיות, תלפיות תל שהכל פונים לו. ואנו שמתפללין כנגד המזרח, מפני שאנו יושבין במערבה של ארץ ישראל, וכשנחזיר פנינו כנגד המזרח, נמצא שאנו מתפללין כנגד ירושלם. וגרסי' בפירקי ר' אליעזר מה נורא המקום הזה וגו', מכאן אתה למד שכל המתפלל בירושלם כאלו התפלל לפני כסא הכבוד, ששער השמים פתוח לשמוע תפלתן של ישראל.

L. 1f. Mishnah, *ib.*: ושתפללים for our קודם תפלתן; T.Y. *ib.*
L. 3. Ps. 84,5.
L. 5. T.B. *ib.*
L. 6. Ps. 19,9.
L. 7. MS has ומי after סומא.
L. 7ff. Cf. Tosephta, Ber., III, 14–16 (ed. Z., p. 7); T.B. Ber. 30a; note variants. T.Y., *ib.*, 8d–c.
L. 8. 1 Kings 8,44.
L. 10. 1 Kings 8,48; MT: דרך ארצם.
L. 11. 1 Kings 8,44; MT: דרך העיר וגו'.
L. 12. 1 Kings 8,35.
L. 13f. T.B. *ib.*: תל שכל פיות פונים בו. T.Y., *ib.*: תל שכל הפיות מתפללין עליו.
L. 14. Cant. 4,4.
L. 16ff. Pirke R. Eliezer, ch. 35 (ed. Lurya, p. 82b).
L. 17. Gen. 28,17.

וגרסינן במדרש אוהב ה' שערי ציון, שהתורה והברכות והנחמות מציון הם. תורה מציון, שנא' כי מציון תצא תורה. ברכה מציון, שנא' יברכך ה' מציון. הופעה מציון, דכתי' מציון מכלל יופי אלהים הופיע. סעידה מציון, דכתי' ומציון יסעדך. חיים מציון, דכתי' כטל חרמון שירד על הררי ציון כי שם צוה ה' את הברכה חיים עד העולם. בחירה מציון, דכתי' כי בחר ה' בציון. גדולה מציון, דכתי' ה' בציון גדול. שמחה מציון, דכתי' רני ושמחי בת ציון. הטל מציון, דכתי' כטל חרמון שיורד על הררי ציון. מבשר מציון, דכתי' מה נאוו על ההרים רגלי מבשר משמיע שלום מבשר טוב משמיע ישועה אומר לציון מלך אלהיך. בנין מציון, דכתי' כי בנה ה' ציון. רחמים מציון, דכתי' אתה תקום תרחם ציון. גאלה מציון, דכתי' ובא לציון גאל. יופי מציון, דכתי' מציון מכלל יופי. אמירה מציון, דכתי' ולאמר לציון עמי אתה. ישועה מציון, דכתי' מי יתן מציון ישועות ישראל. צפיה מציון, דכתי' קול צופיך נשאו קול יחדו ירננו כי עין בעין יראו בשוב ה' ציון. שלום מציון, דכתי' מה נאוו על ההרים רגלי מבשר משמיע שלום מבשר טוב משמיע ישועה אומר לציון מלך אלהיך.

העומד בתפלה צריך להשוות את רגליו, כדגרסי' בירושלמי זה שעומד בתפלה צריך להשוות רגליו. ר' לוי ור' סימון. חד אמ' כמלאכי השרת, דכתי' בהן ורגליהם רגל ישרה. וחד אמ' ככהנים, דכתי' בהן ולא תעלה במעלות על מזבחי, שהיו הכהנים הולכין עקב בצד גודל. וצריך שיחזיר פניו אל הקיר. מנא לן, מחזקיהו, דכתי' ויסב חזקיהו את

L. 1ff. Cf. Midr. Tehillim, 14,6 (ed. B., p. 113f.); Lev. R., 24,4 (ed. Wilna, p. 68); Pesikta R., תקש (ed. Fr., 173b). Note variants. Our opening seems better than other versions: note our תורה for other טובה, and parts of our text not found elsewhere.

L. 1. Ps. 87,2. L. 2. Is. 2,3. L. 3. Ps. 128,5 L. 3. Ps. 50,2.
L. 4. Ps. 20,3. L. 6. Ps. 133,3. L. 6. Ps. 132,13. L. 7. Ps. 99,2.
L. 8. Zech. 2,14. L. 10. Is. 52,7. L. 10. Ps. 102,17.
L. 11. Ps. 102,14. L. 12. Is. 59,20. L. 12. Ps. 50,2.
L. 13. Is. 51,16. L. 13. Ps. 53,7. L. 15. Is. 52,8.
L. 16. Is. 52,7. L. 17ff. T.Y. Ber., 2c; cf. T.B. Ber., 10b.
L. 19. Ez. 1,7. L. 20. Ex. 20,26.
L. 21. T.Y. Ber. 8b; cf. T.B. *ib.*, 5b; 31a.

פניו אל הקיר ויתפלל אל ה'. ואל יעמוד להתפלל במקום גבוה, שנא' ממעמקים קראתיך ה'. וצריך שיהיה ראשו מכוסה בשעת תפלה, משום כבוד השכינה לפני מי שהוא מתפלל, ויעמוד ביראה ברעדה בפחד ובבושת פנים, כדל השואל לבקש על נפשו מאת הב"ה. וצריך שיכוין עיניו למטה ולבו למעלה. עיניו למטה, דכתי' והיו עיני ולבי שם כל הימים. ולבו למעלה, דכתי' נשא לבבינו אל כפים אל אל בשמים. א"ר שמעון חסידא, המתפלל צריך שיראה עצמו כאלו שכינה כנגדו, שנא' שויתי ה' לנגדי תמיד. וגרסי' במ' ברכות בפרק תפלת השחר. כשחלה ר' אליעזר נכנסו תלמידיו לבקרו. אמרו לו, רבי למדנו אורח חיים. אמ' להם, הזהרו בכבוד חבירכם, וכשאתם מתפללין דעו לפני מי אתם עומדים, ומנעו בניכם מן ההגיון, ובדבר הזה תזכו לחיי העולם הבא. ואסור לרוק כשהוא עומד בתפלה, ואם אי איפשר לו שלא לרוק מבליעו בכסותו, ואם הוא איסטניס ואינו יכול להבליעו בכסותו, זורקו לאחוריו, או לשמאלו, אבל לא לפניו ולא לימינו. ואם כינה עוקצתו, ימשמש בבגדו להסירה, אבל לא יסירנה בידו, כדי שלא תתבטל כוונתו. נשמט טליתו ממקומו יכול למשמש בו להחזירו, אבל אם נפל כולו מעליו אינו יכול לחזור ולהתעטף בו, מפני שהוא מפסיק. היה לו משוי על כתפו או על ראשו של ארבעה קבין, צריך להסירו מעל ראשו בשעת תפלה, פחות מכן מתפלל כשהוא על ראשו. ולא יאחז בידו תפלין ולא ספר תורה בזרועו, ולא קערה מלאה בידו, ולא סכין ולא מעות וככר, וכיוצא בהן בשעת תפלה, מפני שכוונתו עליהן, שלא יפלו

L. 1. 2 Kings, 20,2; ויתפלל not in MT.
L. 1. T.B. Ber., 10b.
L. 2. Ps. 130,1.
L. 2ff. Cf. Maimonides, *ib.*, 5,5; Ṭur 'Oraḥ Ḥayyim, 91, and Bet Yoseph *ad loc.*
L. 5. T.B. Yeb., 105b.
L. 6. 2 Kings 9,3.
L. 6. Lam. 3,41.
L. 7. T.B. Sanh., 22a.
L. 8. Ps. 16,8.
L. 8ff. T.B. Ber., 28b. Note variants.
L. 12f. T.B. Ber. 24b; T.Y. Ber., 6d; Ṭur, *ib.*, 97.
L. 19ff. T.B. Ber., 23b; Suk., 41b.

מידו ויטרד ותתבטל כוונתו. ולולב בזמנו מותר לאחוז בידו בשעת התפלה, מפני שהוא צורך מצוה ואינו נטרד בשבילו.

העומד בתפלה צריך מקום שיכוין לתפלתו ושיכין בגדיו וגופו ומחשבתו. מקום לתפלתו כיצד, דתניא לא יעמוד אדם לא על גבי מטה ולא על גבי כסא ולא על גבי ספסל ויתפלל, אלא יעמוד במקום נמוך ויתפלל. וצריך שיהיו חלונות פתוחים במקום התפלה למזרח. ר"ל מקום הקבוע לתפלה, כמן בית הכנסת או בית המדרש. דאמ' ר' חנינא אל יתפלל אדם אלא בבית שיש בו חלונות, שנא' וכוין פתיחן ליה בעיליתיה נגד ירושלם וזמנין תלתא ביומא הוה בריך על ברכוהי ומצלי [ומודא] קדם אלהיה. ואל יתפלל במקום פרוץ, כמן שדה או בקעה וכיוצא בהן, דאמ' רבא חציף מאן דמצלי בבקתא. פי' בבקעה. ואל יתפלל בחרבה ולא אחרי בית הכנסת, דאמ' ר' חלבו המתפלל אחורי בית הכנסת נקרא רשע. והני מילי דלא מהדר אפיה לבי כנישתא, אבל אי מהדר אפיה לבי כנישתא לית לן בה. ואסור לעבור אחורי בית הכנסת בשעה שהצבור מתפללין. בד"א בשאין בית הכנסת אחר בעיר, או שאינו לבוש תפלין, ואינו רוכב על חמור, ואינו נושא משוי, אלא שהוא פנוי מכל אלו, אבל אם יש לו אחד מכל אלו מותר. ואסור לאדם להקדים תפלתו לתפלת הצבור. ואם הוא אנוס ואינו יכול לילך לבית הכנסת, יכוין בביתו בשעה שהצבור מתפללין ויתפלל, שהיא שעה רצויה לפני הב"ה, דכתי' ואני תפלתי לך ה' עת רצון. אימתי עת רצון, בשעה שהצבור מתפללין, כמו שכתבתי למעלה.

L. 1. For ולולב cf. Mishneh Torah, *ib.*, V, 5.

L. 3ff. For this entire section, cf. Tur, *ib.*, 90; Sid. Rashi, 24ff. (p. 18f.).

L. 4ff. T.B. Ber., 10b.

L. 7f. T.B. Ber., 34b (31a). Talm. has א' רבי חייא בר אבא א' ר' יוחנן for our ר' חנינא.

L. 10. Dan. 6,11. MT has והוא for our הוה.

L. 11. Talmud: חציף עלי. For explanation, see Rashi and Tosaphot, *ib.*

L. 12. T.B. Ber., 3a, 6b. Cf. Tosaphot, *ib.*, 6a, bot.

L. 18ff. T.B. Ber., 7b f. L. 21. Ps. 69,14. L. 22. Cf. above, p. 37.

וצריך לקבוע מקום לתפלתו תמיד ולא ישנהו אם לא לצורך גדול. כדגרסינן במ' ברכות בפרק קמא אמ' רב הונא כל הקובע מקום לתפלתו, אלהי אברהם יהיה כנגדו, וכשמת אומרים עליו, אי עניו אי חסיד מתלמידיו של אברהם אבינו. ומנין שהיה אברהם אבינו ע"ה קובע מקום לתפלתו, שנא' וישכם אברהם בבקר אל המקום אשר עמד שם את פני ה', מלמד שהיה לו מקום ידוע והיה מתפלל בו. ואינו די שיקבע לו בית הכנסת להתפלל בו תמיד, אלא גם בבית הכנסת שקובע, צריך שיהיה מקומו קבוע וידוע, ולא ישב היום במקום ומחר במקום אחר. כדגרסינן במ' ברכות ירוש' אמ' ר' תנחום ב"ר חייא צריך אחד לייחד לו מקום בבית הכנסת, שנא' ויהי דוד בא עד הראש אשר ישתחוה שם לאלהים, אשר השתחוה לא נאמר, אלא ישתחוה, שמשמע שהיה משתחוה שם תמיד. ואמ' ר' יוחנן משום ר' שמעון בן יוחאי, כל הקובע מקום לתפלתו ולתורתו אויביו נופלין תחתיו, שנאמר ושמתי מקום לעמי לישראל ונטעתיו ושכן תחתיו ולא ירגז עוד ולא יוסיפו בני עולה לענותו כאשר בראשונה. ולא ישב מיד אצל הפתח, אלא יכנס שיעור שני פתחים ואחר כך יתפלל, שנא' לשמור מזוזות פתחי. ויש מפרשים שלא ימהר להתפלל מיד, אלא ישהה בכדי הילוך שני פתחים. אבל אם מקומו בבית הכנסת סמוך לפתח אין לחוש. ועוד יש מפרשים שצריך ליכנס לפנים משתי דלתות, דכתי' אשרי אדם שומע לי לשקוד על דלתותי יום יום לשמור מזוזות פתחי. וצריך שלא

L. 1ff. Cf. Aboab, p. 39a–b.
L. 2ff. T.B. Ber., 6b; note variants.
L. 6. Gen. 19,27.
L. 8. Tur: היום כאן.
L. 9ff. T.Y. Ber., 8b; Talm.: תניא for our חייא.
L. 11. 2 Sam. 15,32.
L. 12f. T.B. Ber., 7b; Talmud omits ולתורתו.
L. 15. 2 Sam. 7,10; MS has ישראל.
L. 16f. T.B. Ber., 8a.
L. 17. Pr. 8,34.
L. 19. Cf. T.Y. Ber., 9a.

יהיה דבר חוצץ בינו ובין הקיר כשעומד בתפלה, כגון כלים או בעלי חיים וכיוצא בהן.

בגדיו כיצד. גרסינן בפירקא קמא דמ' שבת. רבה בר רב הונא רמא פוזמקי ומצלי. פי' שהיה לובש בתי שוקים בשעת תפלה. וצריך שיהיה מהודר בשעת תפלה בטלית נאה, או מכוסה כלו במלבוש נאה, שנא' הכון לקראת אלהיך ישראל. אמ' רב אשי חזינן לרב [כהנא] כי איכא רתחא, פכר ידיה ומצלי כעבדא קמיה מריה, וכי ליכא ריתחא מציין נפשיה ומצלי. פי' בשעת זעם היה חובק את ידיו בדרך צער ומתפלל, ובעת שלום היה מתקשט בבגדים נאים ומתפלל. וכתב הרמב"ם ז"ל המתפלל יניח ידו הימנית על השמאלית ומתפלל כעבד לפני רבו. וצריך שיהיה לבו מכוסה בשעת תפלה. ואפי' אם אין לבו רואה את הערוה, אסור להתפלל עד שיכסה את לבו. דתניא היתה טלית של בגד או של עור חגורה לו על מתניו קורא ק"ש, אבל לתפלה אסור עד שיכסה את לבו.

נקביו כיצד. דתניא היה צריך לנקביו אל יתפלל, משום הכון לקראת אלהיך ישראל, וכתי' שמור רגלך כאשר תלך אל בית האלהים. ואמ' רב אשי ואיתימא ר' חנינא בר פפא, שמור נקביך בשעה שאתה עומד בתפלה לפני. ואם התפלל כשהוא צריך לנקביו תפלתו תועבה, ועליו הכתוב אומר אל תשקצו את נפשתיכם, וצריך לחזור ולהתפלל. והני מילי כשאינו יכול לעמוד על עצמו שיעור מהלך פרסה, כמו שכתבתי למעלה. ולכתחלה לא יתפלל עד שיבדוק עצמו יפה יפה ויסיר כיחו,

L. 1. T.B. Ber., 5b.
L. 3ff. Cf. Ṭur., *ib.*, 91.
L. 3. T.B. Shab., 10a. Note variants. Our version is from the Ṭur.
L. 6. Amos 4,13.
L. 10. Mishneh Torah, *ib.*, XCV,3.
L. 11f. Ṭur, *ib.*, 91.
L. 15ff. Cf. Ṭur, *ib.*, 92; Tosephta, II, 18 (ed. Z., p. 5); T.B. Ber., 23a.
L. 16. Amos 4,13; Ecc. 4,17.
L. 19. Lev. 11,43.
L. 21ff. Mishneh Torah, *ib.*, IV,10.

פי' הרוק העב, וניעו מן הנחירים, ולא ינהק ולא יפהק. ואם עשאן מיד מרצונו הרי זה מגסי הרוח, ומתוך אונס יניח ידו על פיו שלא תראה פתיחתו. ולא יניח ידו על זקנו בשעת תפלה, כדרך גסי הרוח.

מחשבתו כיצד. דתניא צריך המתפלל לכוין את לבו בתפלתו, שנא' תכין לבם תקשיב אונך. פי' שצריך לכוין המלות שמוציא בשפתיו, ויעיר הכוונה, ויסיר כל המחשבות הטורדות אותו, עד שתשאר מחשבתו פנויה וכוונתו זכה בתפלתו. והכוונה יסוד האמונה. וגרסי' במדרש אם אתה הכינות לבך ופרשת אליו כפיך, אם הכינות לבך בתפלה תקובל ממך, בפרישת כפים שהיא מקובלת. ועוד דרשו רז"ל על זאת יתפלל כל חסיד אליך לעת מצוא. אימתי עת מצוא, בשעה שאדם מתפלל בכוונה, שנא' תכין לבם תקשיב אונך. פי' שצריך

L. 4ff. Ṭur, *ib.*, 98. L. 4. T.B. Ber., 31a. L. 5. Ps. 10,17.

L. 7ff. On this subject, cf. my essay on Kawwanah, in Studies in Jewish Literature in honor of Dr. Kohler, p. 82ff. For a good exposition of Kawwanah in Prayer from the mystical point of view, cf. Moses Al-Baz, היכל הקדש, ed. by Jacob Sasportas (Amst., 1653). Because of inherent interest and for comparison, I append an extract on this theme from Sepher Miṣwot Zemaniyot, by R. Israel b. Joseph Ibn Israel.

ודע כי בכל המעשים התוריים צריך לכל המדקדק במצות שיפנה כוונתו ושלא יטריד מחשבתו בזולת אותו מעשה, ואף כי בהתעסקו בעבודת רבו, שהוא יותר חייב להאריך מחשבתו מכל עסקי העולם, שיכוין בפי' המלה שיבטא בשפתיו ויחזירנה על לשונו וכריוק, בענין שיעורר נפשו להבין הענין הנכלל במלות שדבר בלשונו. כי המלה היא בלשון והענין בלב, והמלה היא כגוף והענין הוא כנפש. וכשאדם הוא מדבר דבר ותתעסק מחשבתו בזולת ענינו, אז יהיה אותו הדבר כגוף בלא רוח. והדבר צריך למציאות הענין ואין הענין צריך לדבר, וכו'. ועל כן חייב כל עובד אל"ם לכוין בהבנת ענין המלה שידבר בה, לא שיאמר בלשונו מן המלות כל מה שיוכל כפי מה שיוכל, מבלי היות לו ידיעה בענינים. ושידגיל נפשו בזה זמן ארוך עד שתעשה לו זה קניה, אך יצייר בתחלת כוונת כל ברכה וענינה. והמשל לזה, ביוצר אור יצייר סדר הגלגלים והכוכבים והשתמשותם בתועלתו במאמר בוראם, ויחשוב באהבת עולם בתועלת התורה והמצות אשר רוממנו אלהינו בהם על כל האומות. ואח"כ יקבל על עצמו עול מלכות שמים בק"ש, אח"כ כשיקרא אמת ויציב, יחשוב בנפשו כאלו הוא קושר קשר ומעיד עדים על עצמו, שנתחייב במה שנתחייבו אבותיו והוא וכל זרעו. כמו שנתבונן מענין על אבותינו עלינו ועל בנינו ועל דורותינו והחתימה אמת ממצרים גאלתנו ה' אלהינו, שהוא מופת גדול על האלהות. ומי שהשלים כלל כל זה במחשבה צלולה כבר השלים בק"ש חוקה הראוי לה, וכו'.

(MS, Jew. Theol. Sem. Libr., N.Y., p. 7a–b).

L. 8ff. Perhaps this was derived from Midrash 'Iyob, which our author names elsewhere in our MS. Cf. Midrash 'Iyob, ed. Wertheimer, p. 16, where the reading is *כפרישת* כפים. See Note *ib.* Cf. Epstein, Ha-Ḥoḳer, I, p. 325. L. 8. Job 11,13.

L. 15ff. The source I do not know. Cf. Tosephta, Ber., III,4 (ed. Z., p. 6). L. 15. Ps. 32,6.

לכוין המלות. וכתיב נשא לבבינו אל כפים אל אל בשמים, ואמ' דוד ע"ה בכל לבי דרשתיך וג', וכתיב נשא לבבינו אל כפים אל אל בשמים. ואמ' דוד בכל לבי דרשתיך וג', וכתי' ואשפוך את נפשי לפני ה'. וגרסינן במ' ברכות ירושלמי אמ' חזקיה אין תפלתו של אדם נשמעת אלא אם כן משים עצמו כבשר. אמ' רב חייא בר אשי אמ' רב כל שאין דעתו מיושבת עליו אל יתפלל. רב חביבה יומא דרתח לא הוא מצלי. פי' יום שהיה כועס לא היה מתפלל, מפני שלא היתה דעתו מיושבת עליו ולא היה יכול לכוין את לבו. אבל אם התפלל בפיו ובלשונו ולבו בל עמו, עליו הכתוב אומר בפיו ובשפתיו כבדוני ולבו רחק ממני, ואומ' קרוב אתה בפיהם ורחוק מכליותיהם, ואומר ויפתוהו בפיהם ובלשונם יכזבו לו ולבם לא נכון עמו. והמתפלל שלא בכוונה, עליו הכתוב אומר העם המכעיסים אותי על פני תמיד, וכתי' כי תבאו לראות פני מי בקש זאת מידכם רמוס חצרי. ולא עוד אלא שאין תפלתו נשמעת, שנא' ולא אותי קראת יעקב.

וגרסי' במדרש נמשלה תפלה למקוה, מה המקוה הזה פעמים פתוח ופעמים נעול, כך שערי תפלה פעמים פתוחין ופעמים נעולין. כיצד, כיון אדם את לבו בתפלה, עליו הכתוב אומר הטה ה' אזנך

L. 1. Lam. 3,41.
L. 2. Ps. 119,10. L. 3. 1 Sam. 1,15.
L. 4. T.B. Soṭ., 5a. Not in our T.Y. Cf. Midr. Tehil., 65,2 (ed. B., p. 312).
L. 5ff. T.B. 'Erub., 65a.
L. 6. Talm. has ר' חנינא for our ר' חביבה and omits הוא. Aboab (p. 39c-d) has חנינא and הוה. Our חביבה may be an error.
L. 10. Is. 29,13; Jer. 12,2.
L. 11. Ps. 78,36; MS: ובלשונו.
L. 12. Is. 65,3.
L. 13. Is. 1,12.
L. 14. Is. 43,22.
L. 15. Cf. Deut. R., II, 7; Lam. R., on 3,43; Pesiḳta, שובה (ed. B., p. 157a); Midr. Tehil., 4,3 (ed. B., p. 43); 65,4 (p. 313). Note that the words from כיצד on are not in the other versions. Our author either supplied this part himself or had before him still another Midrash. Cf. also T.B. Baba Meṣ., 59a.

ושמע, ואם לא כיון, עליו הכתוב אומר גם כי אזעק ואשוע סתם תפלתי.

וגרסי' במדרש תלים נוראות בצדק תעננו אלהי ישענו. ר' חנינא בר פפא שאל לר' שמואל בר נחמני, מהו סכות בענן לך מעבור תפלה. אמ' לו, שערי תפלה פעמים פתוחין ופעמים נעולין. וכך היה אומר ר' יוסי ב"ר חלפתא ואני תפלתי לך ה' עת רצון, עתים מזומנים יש לה לתפלה. ר"ל אם יכוין את לבו תשמע תפלתו. ר' ברכיה ור' חלבו ורב ענן ור' יוסף בשם רב אידי אמ', אף שערי תפלה אינן נעולין לעולם. בן עזאי ור' עקיבא חד מנהון אמ', מי שהוא גומל חסדים יהיה מבושר שתשמע תפלתו, שנא' זרעו לכם לצדקה, מה כתיב בתריה, ועת לדרוש את ה'. וחורנא אמ', איני כמבטל דברי ר', אלא כמוסיף עליו. ואני תפלתי לך ה' עת רצון, מיד ענני באמת ישעך. בזמן שתפלתו בכוונה היא עת רצון ותפלתו נשמעת.

ובזמן שאדם קורא באמת, שהיא הכוונה, תפלתו נשמעת. שכל הקורא להב"ה באמת הוא מכוין את לבו, וכל המתפלל לפני הב"ה דרך עראי אינו מכוין את לבו, ואין תפלתו נשמעת, שנא' קרוב ה' לכל קוראיו לכל אשר יקראוהו באמת, יכול לכל, ת"ל לכל אשר

L. 1. 2 Kings 19,16.
L. 1. Lam. 3,8; MT: שתם.
L. 2ff. Midr. Tehil., 65,4 (ed. B., p. 313). Note that Aboab (p. 39d) abridges the quotation exactly like our author. Note his וכן for our וכך, and other similarities.
L. 2. Ps. 65,6.
L. 4. Lam. 3,44.
L. 5. Ps. 69,14.
L. 10. Hos. 10,12.
L. 10. Midrash has ואחרינא for our וחורנא. Aboab has our word.
L. 11. Ps. 69,14. Note that Aboab quotes this verse as our text does and not as in Midr. Tehil. The passage that follows in our text, down to ובזמן עד עולם is also copied by Aboab, who mistook it as part of the same quotation (p. 39d).
L. 13ff. Cf. for the thought Midr. Tehil. 4,5 (ed. B., p. 44); Lev. R., 17,1; Tanḥuma, מצורע, 11 (ed. B., p. 50); Pesiḳta R., 43, beg. (ed. B., p. 179a); Lam. R., 3,23. The wording of our text, from ובזמן שאדם, is either our author's own or from another Midrash.
L. 16. Ps. 145,18.

יקראוהו באמת. וכתי' אך טוב לישראל, יכול לכל, ת"ל לברי לבב. וכתי' טוב ה' למעוז ביום צרה, יכול לכל, ת"ל ויודע חוסי בו. וכתיב טוב ה' לקויו, יכול לכל, ת"ל לנפש תדרשנו. וכתי' היטיבה ה' לטובים ולישרים בלבותם. אמ' דוד לפני הב"ה, רבונו של עולם, אמרי האזינה ה' בינה הגיגי, בשעה שיש בי כח לעמוד לפניך בתפלה ולהוציא דבר מפי, [ואמרי האזינה, ובשעה שאין בי כח לעמד לפניך בתפלה] התבונן מה בלבי. וכתי' ויבא המלך דוד וישב לפני ה'. וכי יש ישיבה לפני הב"ה, והלא אין אדם מתפלל אלא מעומד, אלא שיישב דעתו ויכוין לבו בתפלה. אמ' ר' שמואל בר נחמני אם כוונת לבך בתפלה, תהא מבושר שנשמעת תפלתך, שנא' תכין לבם תקשיב אזנך. וכתי' כי עזרא הכין את לבבו, ויתן לו המלך כיד ה' הטובה עליו. ובחזקיהו כתי' כי כל לבבו הכין לדרוש את ה', וכתי' שמעתי את תפלתך וגו'. ועוד אמ' דוד לפני הב"ה, נכון לבי אלהים וגו', וכתיב בתריה עורה כבודי וגו'. אמ' לו הב"ה אתה כוונת את לבך בתפלה, אני אכין את כסאך, דכתי' וכסא דוד יהיה נכון עד עולם.

L. 1. Ps. 73,1. L. 2. Nah. 1,7. L. 3. Lam. 3,25.

L. 4ff. Cf. Midr. Tehil., 5,6. The bracketed words are missing in our MS; I have supplied them from the Midrash and Aboab.

L. 4. Ps. 125,4.

L. 5. Ps. 5,2.

L. 7. 2 Sam. 7,18.

L. 7ff. Cf. Midr. Tehil., 108,1 (ed. B., p. 463). See also, *ib.*, 1,2 (ed. B., p. 2–3), and see Buber's parallels. Note our reading שיישב דעתו וכו' for שישב עצמו or לבם of the Midrash. Aboab has our reading and quotes the rest of the passage exactly as in our text and not as in Midrash.

L. 9ff. Midr. Tehil., *ib.*. Cf. T.Y. Ber., 9d.

L. 10. Ps. 10,17.

L. 11. Ezra 7,10,6; MT omits את before לבבו and has כיד ה' אלהיו עליו. See Buber's Note, *ib.*

L. 12. 2 Chr. 30,19; MT: לדרוש האלהים.

L. 13. 2 Kings, 20,5. Note that Midr. continues quotation from 2 Chr., while our author changes to 2 Kings, and Aboab copies it.

L. 13. Ps. 108,2.

L. 13ff. *Mid. Tehil.*, *ib.*, 2.

L. 14. Ps. *ib.*, 2,3; MT: אף כבודי עורה וגו'.

L. 15. 1 Kings, 2,45; MT: יהיה נכון לפני ה'. Midr. quotes 2 Sam. 7,16. Aboab copies our text exactly.

וגרסי׳ במ׳ ראש השנה בפרק קמא היה ר׳ מאיר אומר שנים שעלו לגרדום לידון, ודינם שוה, פי׳ גרדום מקום שדנין בו דיני נפשות, זה ירד וזה לא ירד, זה ניצול וזה לא ניצול, זה התפלל וזה התפלל, זה נענה וזה לא נענה. זה שהתפלל תפלה שלימה נענה, וזה שלא התפלל תפלה שלימה לא נענה.

ואם אינו יכול לכוין את לבו בכל התפלה, יכוין את לבו לפחות באבות. ואם לא כוון אפי׳ באבות אינו חוזר.

וכוונת הלב ודברים אחרים מפוארים בענין התפלה, למדנו מפסוקי דחנה. כדגרסי׳ במ׳ ברכות בפרק אין עומדין אמ׳ רב המנונא הלכתא גברוותא כמה איכא למשמע מהני קראי דחנה. כתי׳ וחנה היא מדברת על לבה. אמ׳ ר׳ אלעזר מכאן למתפלל שצריך שתהא תפלתו בלחש, דתניא המשמיע קולו בתפלתו הרי זה מקטני אמנה, כלומר שמאמין שאין הב״ה שומע תפלה שבלחש עד שמשמיע קולו.

L. 1ff. T.B. Rosh-Ha-Sh., 18a.

L. 2. For גרדום, cf. Rashi, *ib.*. See Jastrow, Talm. Dictionary, s. v.

L. 6f. T.B. Ber., 34b; Tur, *ib.*, 101.

L. 6. Sepher Ha-Musar (p. 39b), after לפחות באבות reads as follows: דאמר ר׳ אלעזר. לעולם ימוד אדם עצמו. אם יכול לכוין באבות יתפלל, ואם לאו אל יתפלל ואם התפלל אע״פ שלא כיון באבות אינו חוזר, שאפשר דאף בחזרה שלא יכוין, ואם כן למה יחזור. This passage was probably omitted by our copyist. cf. T.B. Ber., 30b; Tur *ib.*, 101, and Bet Joseph's explanation.

L. 9ff. In Sepher Ha-Musar (p. 39b) this passage runs as follows: וחנה היא מדברת על לבה. מכאן למתפלל שצריך שיכוין את לבו. רק שפתיה נעות, מכאן למתפלל שצריך שיחתוך בשפתיו. וקולה לא ישמע, מכאן למתפלל שאסור להגביה קולו בתפלתו, דתניא המשמיע קולו בתפלתו הרי זה מקטני אמנה, שמראה כאלו אין הקב״ה שומע תפלה שבלחש. Possibly our copyist omitted something, though our text reads smoothly.

L. 9. MS: בפרק תפלת השחר.

L. 9. T.B. Ber., 31a.

L. 10. MS omits כמה and has הונא for המנונא (Sepher Ha-Musar), and נבר אתא for גברוותא. For latter word, cf. Jastrow, Dict., s.v. גבר. Our author probably wrote: גבראתא (cf. Hal. Ged.: גוברַאתא). Tur (*ib.*, 101) has גיברואתא; Ha-Manhig: גברואתא. Cf. MS. Mun. גברתא. Our copyist broke it up into two words, on account of the end of a line. But Seph. Ha-Mus. has גברוותא and Aboab גברוואתא. R. Samuel Ha-Nagid wrote a book, called הלכתא גברוואתא (cf. Chones, תולדות הפוסקים, p. 223). L. 11. 1 Sam., 1,13.

והמגביה קולו בתפלה הרי זה מנביאי השקר, דכתי' בהו ויקראו בקול גדול. אמ' רב הונא לא שאנו שלא ישמיע קולו אלא שיכול לכוין בלחש, אבל אם אינו יכול לכוין בלחש מותר. ויחשבה עלי לשכורה, מכאןששכור אסור להתפלל עד שיעביר את יינו מעליו. ואם התפלל תפלתו תועבה, וצריך לחזור ולהתפלל כשיעבור יינו, ואפי' אחר שיעבור זמן תפלה, מפני שהוא חשוב כשוגג. שתוי אל יתפלל ואם התפלל תפלתו תועבה. היכי דמי שכור והיכי דמי שתוי. שכור כל שאינו יכול לדבר לפני המלך, שתוי כל שיכול לדבר לפני המלך. ומנין שתפלת שכור תועבה. שנא' יין ושכר אל תשת אתה ובניך אתך בבואכם אל אהל מועד ולא תמותו. פירוש, מצוה זו נאמרה בה אהרן ובניו שלא יהיו שכורים ולא שתויי יין בשעת העבודה והקרבת הקרבנות, והתפלות הם במקום הקרבנות. לפיכך המתפלל אסור לו להיות שכור בשעת תפלה, וסימניך יין ושכר אל תש"ת, תפלת שכור תועבה. אל תתן את אמתך לפני בת בליעל. וכתי' התם יצאו אנשים בני בליעל מקרבך. מה להלן ע"ז אף כאן ע"ז. אני האשה הנצבת עמכה בזה להתפלל אל ה'. אמ' ר' יהושע בן לוי, מכאן שאסור לישב בתוך ארבע אמות של תפלה, בין מלפניו בין מלאחריו בין משני צדדיו. ומצינו במדרש ו"ה בגימטריא שנים עשר, ארבע אמות לפניו ושמונה משני צדדיו.

תשובת שאלה לאחד מן הגאונים ז"ל. וששאלתם היכי

L. 2. 1 Kings 18,28.
L. 2ff. T.B. Ber., 24b.
L. 3. 1 Sam. 1,13.
L. 6ff. T.B. 'Erub., 64a; Ṭur, *ib.*, 99; Ha-Manhig, 43, (ed. B., p. 15.).
L. 9. Lev. 10,9.
L. 13f. T.B. Ber., 31b.
L. 13. 1 Sam. 1,16.
L. 14. Deut. 13,14.
L. 15f. T.B. Ber., *ib.*; Ṭur, *ib.*, 102.
L. 15. 1 Sam. 1,26.
L. 17. About the Gematria, Aboab says מצינו במדרש; but he found it in our text, which owed it to the Ṭur.
L. 19. Cf. Shib. Ha-Leḳeṭ, 25 (ed. B., p. 22), where this Responsum is credited to R. Hai Gaon. Note variants. Aboab here (p. 40a) inserts

דאמי מי שאסור לישב בתוך ארבע אמות שלו. מפני שארבע אמות של תפלה מקום שכינה הוא. וראיה לדבר שכשסיים אדם תפלתו צריך לפסוע שלש פסיעות לאחריו, ואחר כך יתן שלום. ואם לא עשה כן, ראוי לו שלא התפלל. וכל כך למה, מפני כבוד שכינה. דקיימא לן דארבע אמות של תפלה מקום שכינה הוא. ונראה כאפיקורוס, שזה יושב בתפלה והוא יושב כנגדו בטל. אבל אם היה קורא ק"ש או עוסק בתפלה ואין מפלינ עצמו לדברים אחרים, מותר.

היה עומד בתפלה ועומד אחר כנגדו בקרוב מארבע אמות, לא יפסיק תפלתו. דתנן אפי' המלך שואל בשלומו, ואפי' נחש כרוך על עקבו, לא יפסיק. הרי שאפי' מאימת המלך או הנחש אינו רשאי להפסיק, כ"ש אם עבר אדם קרוב ממנו ואינו מתיירא ממנו.

התפלל יחיד והלך לבית הכנסת ומצא צבור שמתפללין, אם יכול לחדש דבר בתפלתו, יתפלל פעם אחרת עם הצבור. אין לך חידוש גדול מזה. לא ישאל אדם צרכיו לא בשלש ראשונות ולא בשלש אחרונות. שלש ראשונות למה הן דומות, לעבד שמסדר שבחו של רבו. אמצעיות למה הן דומות, לעבד שמבקש פרס מרבו. אחרונות למה הן דומות, לעבד שבקש פרס מרבו ומשבחו והולך לו. והני מילי צרכי יחיד, אבל צרכי רבים מותר, שהרי כל האחרונות צרכי רבים הם. וכשם שהעבד מסדר שבחו של רבו, יכול לשאול צרכי צבור, שזה שבח הוא וכבוד לרב שרבים צריכין לו. ועל כן נהגו לומר קרובות בשלש ראשונות ויעלה ויבא בהודאה, מפני שהם צרכי רבים.

another quotation from a Gaon, which perhaps was in our text and was skipped by our copyist, and then proceeds to our Responsum, with the reference: ועוד לגאון ז"ל. Of the first he says: מצינו בתשובת הגאונים. Cf. Lewin, אוצר הגאונים, I, p. 74, and note that Aboab's quotation stops where our text does.

L. 8f. Cf. Hal. Gedol., ed. Hildesh., p. 35.

L. 9ff. Cf. Mishnah, Ber., V, 1; T.B., *ib.*, 33a; Ṭur, *ib.*, 104.

L. 12ff. T.B. Ber., 21a, bot.; Ṭur, *ib.*, 107. *For discussion of the* חידוש, see Ṭur and Bet Yoseph, *ib.*, but the words אין לך חידוש גדול מזה seem to express the author's own idea.

L. 14ff. T.B. Ber., 34a. Note variants. Cf. Ṭur, *ib.*, 112.

L. 20f. Cf. Shib. Ha-Leḳ., 28 (ed. B., p. 24).

העומד בתפלה ונתעטש, פי׳ שיצא ריח ממנו דרך מטה, ממתין עד שיכלה הריח, וחוזר ומתפלל ממקום שפסק. המתעטש בתפלתו דרך מטה סימן רע לו, והמתעטש מפיו סימן יפה לו.

אל יפסיק אדם בתפלתו אפי׳ המלך שואל בשלומו. והני מילי מלך ישראל, אבל מלך אומות העולם פוסק מפני הסכנה.

וגרסי׳ במ׳ ברכות בפרק אין עומדין ת״ר מעשה בחסיד אחד שהיה מתפלל בדרך, ובא הגמון אחד ונתן לו שלום, ולא החזיר לו שלום. המתין עד שסיים את תפלתו. לאחר שסיים אמ׳ לו, כתוב בתורתך רק השמר לך ושמור נפשך מאד, וכתי׳ ונשמרתם מאד לנפשותיכם, אלמלא חתכתי את ראשך, מי יתבע דמך מידי. אמ׳ לו, המתן עד שאפייסך בדברים. אמ׳ לו, אלו היית עומד לפני מלך בשר ודם, ובא חבירך ונתן לך שלום, אתה מחזיר לו שלום. אמ׳ לו, לא. ואם היית מחזיר לו שלום, מה היו עושין לך. אמ׳ לו, היו חותכין את ראשי בסיף. אמ׳ לו, ומה לפני מלך בשר ודם כך, שהיום כאן ומחר בקבר, לפני מלך מלכי המלכים הב״ה על אחת כמה וכמה. נתפייס אותו הגמון והלך לדרכו ונפטר אותו חסיד לביתו בשלום. ועוד שוב מעשה בחסיד אחד שהיה עומד ומתפלל, ובא המלך ועבר, ולא הפסיק את תפלתו. וכשסיים את תפלתו, אמ׳ לו המלך, היאך אומרים עליכם שפלי רוח, ואין אתם אלא מגסי הרוח. אמ׳ לו, אם עמדתי בשוק או בדרך, או אם ישבתי בבית, ולא הייתי רץ לקראתך לשאול בשלומך היה ראוי לך לכעס עלי, אבל התורה הזהירה ואמרה אפי׳

L. 1ff. Tur, *ib.*, 103; T.B. Ber., 24b.
L. 4ff. Tur, *ib.*, 104; T.B. Ber., 32b.
L. 6. MS has בפ׳ תפלת שחרית.
L. 6ff. Cf. T.B. Ber., 32b, bot. Note variants. Talm. has שר for our הגמון. See Dikd. Sopher., *ad loc.* Cf. Gaster, Exempla, p. 29 (Hebrew) and p. 194 (Introd.), for our version and parallels. Aboab copies our version (p. 41d, bot.).
L. 8. MS: שישים for שסיים.
L. 9. Deut. 4,9.
L. 10. *Ib.*, 15.
L. 12. MS has עשר after ודם.

המלך שואל בשלומו לא ישיבנו, ואפי' נחש כרוך על עקבו לא יפסיק. כששמע המלך כך נתפייס, ונפטר אותו חסיד לביתו לשלום.

ויעמד להתפלל כדל המבקש בפתח. ואל יהי נחפז בתפלתו, כדי שלא תראה עליו כמשוי ומבקש לסלקו. והעושה כך, מובטח לו שתקובל תפלתו. ושנינו בם' ברכות אל תעש תפלתך קבע אלא תחנונים. פי' אל תעש תפלתך כדבר קבוע שאתה צריך לעשותו על כל פנים, ותחשוב ותאמר אעשה אותו עתה ואסתלק ממנו, אלא עשה תפלתך תחנונים. פי' התפלל לפני המקום והתחנן ובקש ממנו צדק, אולי ישמע תפלתך ותחנתך ברצון. ואל יעיין אדם בתפלתו, ר"ל אל יחשוב ויאמר בדין הוא שישמע הב"ה את תפלתי ויעשה את בקשתי, הואיל וכוונתי את לבי. והעושה כך מסבב שיזכרו עונותיו, מפני שהמקטרגים יאמרו למה יתגאה זה בתפלתו, ויעשה עצמו זכאי, ויאמרו ראוי הוא שתשמע תפלתו, והלא כך וכך חטא וכך וכך פשע. נמצא שגורם לעונותיו שיזכרו. אלא יחשוב שהב"ה ישמע את תפלתו בחסדו, ולא בשביל זכיותיו של אדם, וידע שהוא דל ונבזה ואינו כדאי לבקש מאת מלך מלכי המלכים הב"ה, אלא שהוא ית' שמו עושה חסד עם ישראל ושומע תפלתן ומצילן מן הפורעניות.

L. 5. T.B. Ber., 29b.

סדר י"ח ברכות

ולכולן יש סמך הפסוקים.

ברכה ראשונה יש בה ארבעים ושתים תיבות, כנגד פסוק שאמ' הב"ה לאברהם אבינו ע"ה, שהוא ואעשך לגוי גדול ואברכך ואגדלה שמך והיה ברכה. ויש שמונה תיבות. ויסוד ברכה ח מפסוק זה. וכנגד פסוק ויברכהו ויאמר ברוך אברם לאל עליון קונה שמים וארץ. ובו ט' תיבות. וכנגד כי ידעתיו למען אשר יצוה את בניו ואת ביתו אחריו ושמרו דרך ה' לעשות צדקה ומשפט למען הביא ה' על אברהם את אשר דבר עליו. ויש בו כ"ה תיבות. הרי מ"ב תיבות. ועוד כנגד פסוק אחר הדברים האלה היה דבר ה' אל אברם במחזה לאמר אל תירא אברם אנכי מגן לך שכרך הרבה מאד. ולפיכך אנו אומרים ברוך אתה ה' מגן אברהם. ויש בו י"ט תיבות. וכנגד פסוק ואברהם היו יהיה לגוי גדול ועצום ונברכו בו כל גויי הארץ. ויש בו י"א תיבות. וכנגד הפסוק הביטו אל אברהם אביכם ואל שרה תחוללכם כי אחד קראתיו ואברכהו וארבהו. ויש בו י"ב תיבות. הם מ"ב תיבות, כנגד שם של ארבעים ושתים אותיות שפירש אותו על האבות. ואות ראשונה של ברכה בי"ת, שהיא בא"י אלהינו ואלהי אבותינו. והאחרונה מ"ם שהיא בא"י מגן אברהם. הרי מ"ב. ופותח באבות אלהי אברהם ואלהי יצחק ואלהי יעקב. יכול חותמין בכלל, ת"ל והיה ברכה. לפיכך אנו חותמין מגן אברהם. ותקנו להזכיר זכות אבות סמוך לגאולה. ואומ' וזוכר חסדי אבות ומביא גואל לבני בניהם למען שמו באהבה. פי' בזכות

L. 1ff. Cf. R. Asher, Responsa, IV,20 (ed. Wilna, p. 8c): כי יש לי קונטריס מעשה ישן וכתוב בו כל הברכות של כל השנה וסכום כמה תיבות יש בכל ברכה וברכה וכנגד מה נתקנה

L. 2ff. Cf. Tur, ib., 113.
L. 4. Gen. 12,2.
L. 5. Ib., 14,19.
L. 8. Ib., 18,19.
L. 10. Ib., 15,1.
L. 12. Ib., 18,18.
L. 14. Is. 51,1–2.

האבות תביא גאולה לבנים. ואם חס ושלום תמה זכות אבות, הב"ה מביא גואל לבני בניהם למען שמו.

ברכה שניה, מנין תיבותיה חמשים ואחת, על שם ארבעה פסוקים שיסודה מהם וסימנם מפת"ח, מט"ר, פרנס"ה, תחיית המתי"ם, חי"ה. ואינם נמסרים ביד שליח. מטר, דכתיב יפתח ה' לך את אוצרו הטוב את השמים לתת מטר ארצך בעתו ולברך את כל מעשה ידיך והלוית גוים רבים ואתה לא תלוה. ובו כ"ג תיבות. פרנסה, דכתי' פותח את ידך ומשביע לכל חי רצון. ובו ז' תיבות. של תחיית המתים, דכתיב וידעתם כי אני ה' בפתחי את קברותיכם ובהעלותי אתכם מקברותיכם עמי. ובו י"א תיבות. של חיה, דכתי' ויזכור אלהים [את רחל וישמע אליה אלהים] ויפתח את רחמה. ובו י' תיבות. הרי חמשים ואחת תיבות.

וגרסי' במדרש. כשאמ' הב"ה לאברהם אל תירא אברם אנכי מגן לך, פתחו המלאכים ואמרו בא"י מגן אברהם. וכשהחיה את יצחק מן העקידה, אמרו בא"י מחיה המתים. וכשראה יעקב הסולם וקדושת המקום ואמ' מה נורא המקום הזה, אמרו בא"י האל הקדוש. וכשנתן חכמה ליוסף ופתר החלומות, אמרו בא"י חונן הדעת. עד כאן.

אמר המחבר. וכשעשה ראובן תשובה. ורצה הב"ה בתשובה, כדגרסי' בב"ר וישב ראובן אל הבור, ר' אליעזר אומר עסוק היה בשקו ובתעניתו, ואמ' לו הב"ה, מעולם לא חטא אדם ועשה תשובה, ואת פתחת תחלה בתשובה, חייך שבן בנך עומד ופותח בתשובה, וזה

L. 3ff. Cf. Ṭur, *ib.*, 114. L. 7. Deut. 28,12.
L. 8. Ps. 145,16. L. 9. Ez. 37,13.
L. 11. Gen. 30,22; MS omits bracketed words.

L. 12ff. For this quotation, cf. Shib. Ha-Leḳeṭ, ע' תפלה, 18 (ed. B., p. 17–18), where part of it is quoted from an anonymous Agada. But our version is different and its interest is enhanced by our author's own addition. For parts see Pirḳe R. Eliezer, ch. 35, end and ch. 40, end. See also Jellinek, Bet Ha-Midrash, V, p. 54f. Still another version I have found in the MS Treatise on Ṭur 'Oraḥ Ḥayyim by R. Isaac Aboab, the last Gaon of Castile, and I am adding it at the end of this section (see below p. 163f.).

L. 13. Gen. 50,1. L. 15. *Ib.*, 28,17.
L. 18ff. Gen. R., 84,18. L. 18. Gen. 37,29.

הושע שאמ' שובה ישראל עד ה' אלהיך. אמרו בא"י הרוצה בתשובה. וכשאמ' הב"ה למשה סלחתי כדברך, אמרו בא"י חנון המרבה לסלוח. וכשאמר הב"ה למשה לכן אמור לבני ישראל אני ה' והוצאתי אתכם מתחת סבלות מצרים והצלתי אתכם מעבודתם וגאלתי אתכם בזרוע נטויה ובשפטים גדולים, אמרו בא"י גאל ישראל. וכשאמ' הב"ה למשה כל המחלה אשר שמתי במצרים לא אשים עליך כי אני ה' רופאך, אמרו בא"י רופא חולי עמו ישראל. וכשהכניס יהושע את ישראל לארץ ושבת המן ואכלו מעבור הארץ והצרכו לברכת השנים ותיקן יהושע לישראל ברכת על הארץ ועל המזון בברכת המזון, אמרו בא"י מברך השנים. וכשאמ' הב"ה על ידי הנביא והיה ביום ההוא יתקע בשופר גדול ובאו האובדים בארץ אשור והנדחים בארץ מצרים והשתחוו לה' בהר הקדש בירושלם, אמרו בא"י מקבץ נדחי עמו ישראל. וכשמלך דוד והיה עושה משפט וצדקה בארץ, אמרו בא"י מלך אוהב צדקה ומשפט. וכשבנה שלמה בית המקדש והתפלל לפני הב"ה ואמ' ושפטת את עבדיך להרשיע רשע לתת דרכו בראשו, אמרו בא"י שובר אויבים ומכניע זדים. וכשאמ' שלמה באותה התפלה ולהצדיק צדיק לתת לו כצדקתו, אמרו בא"י משען ומבטח לצדיקים. וכשאמ' הב"ה על ידי ישעיהו הנביא [ציון] במשפט תפדה ושביה בצדקה, אמרו בא"י בונה ירושלים. וכשאמ' הב"ה על ידי ישעיהו הנביא ביום ההוא יהיה צמח ה' לצבי ולכבוד לפליטת ישראל, אמרו בא"י מצמיח קרן ישועה. וכשהתפלל אליהו הנביא לפני הב"ה בהר הכרמל, ואמ' ענני ה' ענני

L. 1. Hos. 14,2.
L. 2. Nu. 14,20.
L. 5. Ex. 6,6.
L. 6. *Ib.*, 15,26.
L. 7. Cf. T.B. Ber., 48b.
L. 12. Is. 27,13.
L. 13. Cf. 2 Sam. 8,15.
L. 15. 1 Kings, 8,32.
L. 17. *Ib.*
L. 18. Is. 1,27.
L. 20. *Ib.*, 4,2.
L. 21. 1 Kings 18,37.

ונענה באש, אמרו בא"י שומע תפלה. וכשאמ' הב"ה על ידי זכריהו הנביא כה אמר ה' שבתי אל ציון ושכנתי בתוך ירושלם, אמרו בא"י המחזיר שכינתו לציון. וכשאמ' דניאל לך אלה אבהתי מהודה ומשבח אנא, אמרו בא"י הטוב שמך ולך נאה להודות. וכשהב"ה העלה את מרדכי לגאולה בימי אחשורוש והיה דורש טוב לעמו ודובר שלום לכל זרעו, אמרו בא"י המברך את עמו ישראל בשלום. עד כאן.

וגרסינן במ' מגלה שלש ראשונות הם אבות וגבורת וקדושת השם. מנין שאומרים אבות, שנא' הבו לה' בני אלים. ומנין שאומרי' גבורות, שנא' הבו לה' כבוד ועוז. והעוז והגבורה ענין אחד הם. ונקראת ברכה זו גבורות, מפני שבה גבורת גשמים וגבורות תחיית המתים. ומנין שהגשמים נקראין גבורה, שנא' וגשם מטרות עוזו. ומנא לן שתחיית המתים נקראת גבורה, שנא' אשרקה להם ואקבצם כי פדיתים ורבו כמו רבו, ואזרעם בעמים ובמרחקים יזכרוני וחיו את בניהם ושבו, והשיבותים מארץ מצרים ומאשור אקבצם ואל ארץ גלעד ולבנון אביאם וגו', ועבר בים צרה וגו'. וכתי' וגברתים בה' ובשמו יתהלכו נאם ה'. ומנין שאומרים קדושת השם, שנא' הבו לה' כבוד שמו.

וסמך ברכת בינה, שהוא אתה חונן, לקדושת השם, דכתיב והקדישו את קדוש יעקב ואת אלהי ישראל יעריצו. וסמוך ליה וידעו תועי רוח בינה. ואחר בינה תשובה, דכתי' ולבבו יבין ושב ורפא לו. ויש בה חמשה עשר תיבות, כנגד יעזוב רשע דרכו ואיש און מחשבותיו וישב אל ה'

L. 2. Zech. 8,3.
L. 4. Dan. 2,23.
L. 6. Est. 10,3.
L. 7ff. T.B. Meg., 17b.
L. 8. Ps. 29,1
L. 9. *Ib.*
L. 11. Job 37,6.
L. 12–15. Zech. 10,8–12.
L. 14. MS: והארץ.
L. 16. Ps. 29,2.
L. 18. Is. 29,23. L. 19. *Ib.* 24
L. 19. Is. 6,10.

וירחמהו ואל אלהינו כי ירבה לסלוח, וכנגד פסוק ובשוב רשע מרשעתו וגו', וכנגד פסוק ועוד בה עשיריה ושבה והיתה לבער כאלה וכאלון אשר בשלכת מצבת בם זרע קדש מצבתה. וכל אחד משלשה פסוקים אלו יש בו ט"ו תיבות. ואחר תשובה סליחה, דכתי' וישב אל ה' וירחמהו ואל אלהינו כי ירבה לסלוח. וקבעו גאולה בברכה השביעית, מפני שישראל נגאלין בשביעית. דאמ' ר' חייא בר אבא, לפי שישראל עתידין ליגאל בשביעית, קבעוה בשביעית. ואמ' מר בששית קולות, בשביעית מלחמות, במוצאי שביעית בן דוד בא. ורפואה בשמינית, לפי שנתנה מילה בשמיני וצריכה רפואה. וברכת השנים בתשיעית, דאמ' ר' אלכסנדראי כנגד מפקיעי שערים, דכתי' בהו שבור זרוע רשע. ודוד בפרשה תשיעית אמרה במזמור תשיעי. ואחר ברכת השנים קבוץ גליות, שנא' ואתם הרי ישראל ענפיכם תתנו ופריכם תשאו לעמי ישראל כי קרבו לבא. ואחר קבוץ גליות עושה הב"ה דין ברשעים, שנא' ואשיבה ידי עליך ואצרוף כבר סיגיך ואסירה כל בדיליך ואשיבה שופטיך כבראשונה. וכיון שעושה הב"ה דין ברשעים יכלו המינים והזדים, שנא' ושבר פושעים וחטאים יחדו ועוזבי ה' יכלו. וכיון שיכלו המינים תרוממנה קרנות צדיק, שנא' וכל קרני רשעים אגדע תרוממנה קרנות צדיק. והיכן תרוממנה בירושלם, שנא' שאלו שלום ירושלם ישליו אוהביך. וכיון שבאו לירושלם בא דוד, שנא' ישבו בני ישראל ובקשו את ה' אלהיהם ואת דוד מלכם. ומיד באה תפלה, שנא' והביאותים

L. 1. Is. 55,7. L. 2. Ez. 33,19.
L. 3. Is. 6,13.
L. 5. Is. 55,7.
L. 5ff. Cf. Sid. Rashi, 40 (ed. B., p. 26f.).
L. 6ff.. T.B. Meg., 17b; see Sid. Rashi, *ib.*, Buber's Notes.
L. 10. Ps. 10,15.
L. 11. Cf. Sid. Rashi, p. 27, Note 5.
L. 13. Ez. 36,8.
L. 15. Is. 1,25,26.
L. 16. *Ib.*, 28.
L. 18. Ps. 75,11.
L. 19. Ps. 122,6.
L. 20. Hos. 3,5.

אל הר קדשי ושמחתים בבית תפלתי. ואחר תפלה עבודה, שנא' עולותיהם וזבחיהם לרצון על מזבחי, וכיון שבאה עבודה באה הודאה, שנא' זובח תודה יכבדוני. ומה ראו לומר ברכת כהנים אחר עבודה, שנאמר וישא אהרן את ידיו אל העם ויברכם וירד מעשות החטאת וגו'. ומה ראו לומר שים שלום אחר ברכת כהנים, שנא' ושמו את שמי על בני ישראל ואני אברכם. וברכה של הב"ה שלום היא, שנא' ה' עוז לעמו יתן ה' יברך את עמו בשלום.

וגרסינן במדרש מנין שאומ' האל הגדול הגבור והנורא, לפי שכך אמר עזרא בתפלתו, האל הגדול הגבור והנורא שומר הברית והחסד וגו'. ומנין שמזכירין שלש אבות, שכך הזכירן משה רבינו ע"ה בתפלתו, שנא' זכור לאברהם ליצחק ולישראל עבדיך. כך הזכירן אליהו הנביא ע"ה בתפלתו, שנא' ויהי בעלות המנחה ויגש אליהו הנביא ויאמר ה' אלהי אברהם יצחק וישראל היום יודע וגו'.

וגרסי' במדרש יהי אור כל התפלות פתיחתן באבות וחתימתן באבות. פתיחתן באבות, בא"י אלהינו ואלהי אבותינו אלהי אברהם ואלהי יצחק ואלהי יעקב, וחתימתן באבות, דכתי' המשל ופחד עמו עושה שלום במרומיו. המשל זה אברהם אבינו ע"ה, דכתיב ביה ואברכך ואגדלה שמך, וכתי' שמענו אדוני נשיא אלהים אתה בתוכנו. ופחד זה יצחק אבינו ע"ה, דכתי' לולא אלהי אבי אלהי אברהם

L. 1. Is. 56,7. L. 2. *Ib.*
L. 3. Ps. 50,23.
L. 4. Lev. 9,22.
L. 6. Nu. 6,27.
L. 7. Ps. 29,11.
L. 8ff. Cf. Wertheimer, Midrashim Kitbe Yad, p. 6ff. All the quotations from Midrash Minayyin, collected from Aboab, really were taken from our author, who had them from an old Midrash.
L. 10. Neh. 9,32.
L. 11. Ex. 32,13.
L. 13. 1 Kings 18,36.
L. 14ff. Cf. Zohar, III, 12a-b.
L. 17. Job 25,2.
L. 18. Gen. 12,2; MS: ואברכה.
L. 18. *Ib.*, 23,5.

ופחד יצחק היה לי. עושה שלום. שלום זה יעקב אבינו ע"ה, דכתי' תתן אמת ליעקב. והאמת והשלום קשרים זה בזה, דכתי' והאמת והשלום אהבו, וכתי' ויעקב איש תם, ומתרגמין גבר שלים.

ומנין שחתימת ברכה ראשונה מגן אברהם, שנא' אל תירא אברם אנכי מגן לך. מנין שתחיית המתים קרויה תפלה, דכתי' באליהו ויקרא אל ה' ויאמר הגם על האלמנה אשר אני מתגורר עמה הריעות להמית את בנה. וכתי' ויתמודד על הילד שלש פעמים ויקרא אל ה' ויאמר ה' אלהי תשב נא נפש הילד הזה על קרבו. וכתי' וישמע ה' בקול אליהו ותשב נפש הילד על קרבו ויחי. וכן הוא אומר באלישע ויבא ויסגר הדלת בעד שניהם ויתפלל אל ה', וכתי' ויפקח הנער את עיניו. ומנין שקדושה נקראת תפלה, שנא' את ה' צבאות [אתו] תקדישו והוא מוראכם והוא מעריצכם. ובברכת הקדושה ארבעה עשר תיבות כנגד פסוק וקרא זה אל זה ואמר קדוש קדוש קדוש ה' צבאות מלוא כל הארץ כבודו. מנין שצריכין להיות שלש ברכות ראשונות שבחו של הב"ה, שנא' אשירה לה' כי גאה גאה סוס ורכבו רמה בים, וכתיב עזי וזמרת יה וגו', וכתיב ה' איש מלחמה וגו', הרי שלשה פסוקים של שבח, ואחר כך תפלה לבקש צרכיו, דכתי' מרכבות פרעה וחילו. ומנין ששאלת הדעת קרויה תפלה, דכתי' אדין דניאל לביתיה אזל ולחנניה מישאל

L. 1. *Ib.*, 31,42.
L. 2. Mic. 7,20.
L. 3. Zech. 8,19.
L. 3. Gen. 25,27. Cf. Targum 'Onkelos, *ad loc.*
L. 4ff. Aboab (p. 41a–b) copies our entire מגן passage. He says: ומצינו במדרש. But he copied it from our author.
L. 5. Gen. 15,1.
L. 5–9. 1 Kings 17,20–22; MS has: אתה בבית for עמה; השב for תשב; אל קרבו for על.
L. 10. 2 Kings 4,33.
L. 10. *Ib.*, 35.
L. 12. Is. 8,13.
L. 14. *Ib.*, 6,3.
L. 15. Ex. 15,1.
L. 16. *Ib.*, 2,3.
L. 17. *Ib.*, 4.

ועוריה חברוהי מלתא הודע, וכתי' ורחמין למיבעא מן קדם אלה שמיא על רזא דנא, וכתי' לך אלה אהבתי מהודה ומשבח אנא די הודעתינא די בעינא מנך. ומנין ששאלת התשובה קרויה תפלה, דכתיב במנשה ויתפלל אל ה' ויעתר לו וישמע תפלתו וישיבהו למלכותו, וכתי' קחו עמכם דברים ושובו אל ה'. ומנין ששאלת הסליחה קרויה תפלה, שנא' סלח נא לעון העם הזה כגודל חסדך, ואין נא אלא לשון תפלה. ומנין ששאלת הגאולה וההצלה קרויה תפלה, דכתי' כה אמר ה' בעת רצון עניתיך, כדא' ואני תפלתי לך ה' עת רצון, וכתי' בתריה לאמר לאסורים צאו, שהיא הגאולה. ומנין ששאלת הרפואה קרויה תפלה, שנאמר ויתפלל אברהם אל האלהים וירפא אלהים וגו'. ומנין ששאלת ברכת השנים קרויה תפלה, שנא' ויעל אחאב לאכול ולשתות ואליהו עלה אל ראש הכרמל ויגהר ארצה. פי' התנפל בפישוט ידים ורגלים. ומנין ששאלת הגשמים בעונתן קרויה תפלה, שנא' שאלו מה' מטר בעת מלקוש. ומנין שכששואלין להעביר כל מיני פורעניות קרויה תפלה, שנא' רעב כי יהיה בארץ, דבר כי יהיה, שדפון ירקון ארבה חסיל כי יהיה, כי ייצר לו אויבו בארץ שעריו, כל נגע כל מחלה, כל תפלה כל תחנה, אשר תהיה לכל אדם לכל עמך ישראל, אשר ידעון איש נגע לבבו, ופרש כפיו אל הבית הזה, ואתה תשמע השמים מכון שבתך וגו'. ומנין ששאלת קבוץ גליות קרויה תפלה, שנא' תעו במדבר בישימון דרך וגו', ויצעקו אל ה' בצר להם וגו', וכתי' וידריכם בדרך ישרה וגו'. ונקראו הגליות תועים, שנא' [צאן] אובדות היו עמי, ונקראו

L. 1–3. Dan. 2,17,18,23; MS has באדין for אדין, מרי for אלה, and שאילת for בעיא. MT: הודעתני.
L. 4. 2 Chr. 33,13; MT: ויתפלל אליו; תחנתו.
L. 5. Hos. 14,3.
L. 6. Nu. 14,19.
L. 8. Is. 49,8; Ps. 69,14.
L. 9. Is. *ib.*9.
L. 10. Gen. 20,17.
L. 12. 1 Kings 18,42; MT: ויעלה .
L. 14. Zech. 10,1.
L. 19. 1 Kings 8,37–39.
L. 21. Ps. 107,4,6,7.
L. 21. Jer. 50,6.

אסורים, שנא' לאמר לאסורים צאו. ומנין ששאלת המשפט קרויה תפלה, שכן אמ' שלמה בתפלתו את אשר יחטא איש לרעהו, ואתה תשמע השמים, ושפטת את עבדיך. מנין ששאלת הכנעת זדים קרויה תפלה, שנא' אולי ישמע ה' אלהיך את כל דברי רבשקה אשר שלחו מלך אשור אדוניו לחרף אלהים חי והוכיח בדברים אשר שמע ה' אלהיך ונשאת תפלה בעד השארית הנמצאה. ומנין שהבטחת צדיקים קרויה תפלה, שנא' ותפלת צדיקים ישמע. ומנין ששאלת גירי הצדק קרויה תפלה, שכן אמר שלמה בתפלתו, וגם אל הנכרי אשר לא מעמך ישראל הוא ובא מארץ רחוקה למען שמך, כי ישמעון את שמך הגדול ואת ידך החזקה וזרועך הנטויה, ובא והתפלל אל הבית הזה, אתה תשמע השמים מכון שבתך. ומנין ששאלת בנין ירושלם קרויה תפלה, שכן דניאל אומר בתפלתו, והאר פניך על מקדשך השמם. אף לראותה קרויה תפלה, שנא' ואתחנן אל ה' ומ', וכתי' אעברה נא. ומנין ששאלת ביאת המשיח קרויה תפלה, שכן אמרה חנה בתפלתה, ויתן עז למלכו וירם קרן משיחו. ומנין שכשאלין ישראל לשמוע תפלתן ולעשות בקשתן קרויה תפלה, שנא' שמעה תפלתי ה' ושועתי האזינה. ומנין ששאלת העבודה קרויה תפלה, שנא' ויבן שם מזבח לה' ויעל עולות ושלמים ויעתר ה' לארץ. ומנין שההודאה על הטובה קרויה תפלה, שנא' כי אתה ה' צבאות אלהי ישראל גלית את אזן עבדך לאמר בית אבנה לך על כן מצא עבדך את לבו להתפלל אליך את כל התפלה הזאת, ועתה ה' אלהים אתה הוא האלהים ודבריך יהיו אמת ותדבר אל עבדך

L. 1. Is. 49,9.
L. 3. 1 Kings 8,31,32; Aboab has איבים for our ודים. Our word may be a scribe's error.
L. 6. 2 Kings 19,4.
L. 7. Pr. 15,29.
L. 11. 1 Kings 8,41–43; MS: ואתה.
L. 12. Dan. 9,17. L. 13. Deut. 3,23.
L. 13 *Ib.*, 25.
L. 15. 1 Sam. 2,10.
L. 16. Ps. 39,13.
L. 18. 2 Sam. 24,25.

את הטובה הזאת. ומנין ששאלת ברכה קרויה תפלה, שנא' ועתה הואל וברך את בית עבדך להיות לעולם לפניך כי אתה ה' אלהים דברת ומברכותיך יבורך בית עבדך לעולם. וברכתו של הב"ה קרויה שלום, שנא' ה' עוז לעמו יתן ה' יברך את עמו בשלום.

הא למדנו טעם שמונה עשרה ברכות, והן שלש ראשונות ושלש אחרונות ושלש עשרה באמצע. שברכת המינים ביבנה תקנוה, לאחר שתקנו שמונה עשרה. כדגרסי' בפרק תפלת השחר הני שמונה עשרה כנגד מי, אמ' הלל בריה דר' שמואל בר נחמני, כנגד שמונה עשרה אוכרות שאמ' דוד במזמור הבו לה' בני אלים, רב יוסף אמ' כנגד שמונה עשרה אזכרות שבק"ש, א"ר תנחום אמ' ר' יהושע בן לוי כנגד שמונה עשרה חוליות שבשדרה. הני תמני סרי תשסרי הויין. אמ' ר' לוי ברכת המינים ביבנה תקנוה. כנגד מי תקנוה, להלל כנגד אל הכבוד הרעים, לרב יוסף כנגד אחד שבקרית שמע, לר' תנחום ולר' יהושע בן לוי כנגד חוליה קטנה שבשדרה.

וגרסי' במדרש ילמדנו רבינו! כמה תפלות מתפלל אדם [בכל יום, כך שנו רבותינו, בכל יום מתפלל אדם שמונה עשרה, ולמה] שמונה עשרה. אמ' ר' שמואל בר נחמני, כנגד שמונה עשרה פעמים שהאבות כתובים בתורה. הראשון, פקד יפקוד אלהים אתכם והעלה אתכם מן הארץ הזאת אל הארץ אשר נשבע לאברהם ליצחק וליעקב.

L. 1. 2 Sam. 7,27,28.
L. 3. *Ib.*, 29; MT: ומברכתך.
L. 4. Ps. 29.11. L. 5. Observe how Aboab uses our הא למדנו וכו'.
L. 7ff. T.B. Ber., 28b.
L. 8. MS has ב"ר after הלל; Talmud: ר' הלל. For our reading cf. Sid. R. Amram, p. 10a. L. 9. Ps. 29.
L. 12. Talmud: הצדוקים for המינים.
L. 12. Talmud: לרבי הלל.
L. 13. Ps. 29,3.
L. 15ff. Tanḥuma Yelammedenu, וירא, 1 (ed. Horeb, p. 610); Tanḥuma, ed. B., Gen., p. 82ff. Cf. T.Y. Ber., 7d–8a, Ta'an., 65c; T.B Ber., 28b.
L. 16. The bracketed words are missing in MS.
L. 19. Gen. 50,25.
L. 19. See Midrash for missing portion: והאהרון וכו'.

ר' יוחנן אומר כנגד שמונה עשרה צווין של משכן שהם בספר ואלה שמות וסוף הספר כאשר צוה ה' את משה. ר' סימון אומר כנגד שמונה עשרה חוליות שבשדרה, שבשעה שמתפלל וכורע צריך שיכרע עד שיתפקקו כל חוליות שבשדרה, שנא' כל עצמותי תאמרנה ה' מי כמוך. ר' שמעון אומר כנגד שמונה עשרה מזמורים שמראש תלים עד יענך ה' ביום צרה. ית' ויתעלה שמו של הב"ה, שהוא שומע תפלתן של ישראל בשעה שמתפללין ושמתחננין לפניו, ואע"פ שאין ראוין שתקובל תפלתן מפני חטאתן.

וגרסי' בפרק תפלת השחר ר' שמעון הפקולי הסדיר י"ח ברכות על הסדר ביבנה לפני רבן גמליאל. אמ' ר' ירמיה ואיתימא ר' חייא בר אבא ואמרי במתניתא תאנא מאה ועשרים זקנים ומהם כמה נביאים תקנו שמונה עשרה ברכות על הסדר. אמ' ר' אלעזר לחכמים, כלום יש אדם שיודע לתקן ברכת המינים. ירד שמואל הקטן ותקנה.

ועוד לנו רמז לתפלת שמונה עשרה מתפלת חנה. א' רמה קרני באלוהי, כנגד מגן אברהם. ב' ה' ממית ומחיה, כנגד מחיה המתים. ג' אין קדוש כה', כנגד האל הקדוש. ד' כי אל דעות ה', כנגד חונן הדעת. ה' ונכשלים אזרו חיל, כנגד הרוצה בתשובה. ו' מוריד שאול ויעל, כנגד חנון המרבה לסלוח. ז' כי שמחתי בישועתך, כנגד גואל ישראל. ח' מקים מעפר דל, כנגד רופא חולי עמו ישראל, שנא' מדוע אתה

L. 1. Note variants from Midrash. L. 2. Ex. 40,21.
L. 4. Ps. 35,10. L. 6. Ps. 20,2.
L. 9. T.B. Ber., 28b, bot. Note variants. Talmud here omits א"ר ירמיה וכו'. Cf. Meg., 17b, where we read ר' יוחנן without ואיתימא וכו'. For our version cf. Sid. R. Amram, p. 8b.
L. 12. Talmud has ר"ג.
L. 13. Talmud: עמד for our ירד.
L. 14ff. Cf. T.Y. Ber. 7c, top. Cf. Ha-Rokeaḥ, 326. See Midrash Yelammedenu, ed. Grünhut, ואתחנן (Sepher Ha-Likkuṭim, V, p. 97b). Also, חיי שרה, 6 (ib., VI, p. 80b). Also, מדרש ויכלו, ib., II, p. 19a.
L. 15. 1 Sam. 2,1; MT: בה'.
L. 15. *Ib.*, 6. L. 16. *Ib.*, 2; 3.
L. 17. *Ib.*, 4; 6. L. 18. *Ib.*, 1.
L. 19. *Ib.*, 8.

ככה דל בן המלך, וכתי' מדלה יבצעני. ט' שבעים בלחם, כנגד ברכת השנים. י' רגלי חסידיו ישמור, כנגד מקבץ נדחי עמו ישראל. י"א ה' ידין אפסי ארץ, כנגד מלך אוהב צדקה ומשפט. י"ב יחתו מריביו, כנגד שובר אויבים ומכניע זדים. י"ג ה' מוריש ומעשיר משפיל אף מרומם, כנגד משען ומבטח לצדיקים. י"ד עד עקרה ילדה שבעה, כנגד בונה ירושלם, שנא' רני עקרה לא ילדה, וכתי' ואמרת בלבבך מי ילד לי את אלה. ט"ו וירם קרן משיחו, כנגד מצמיח קרן ישועה. י"ו ואין צור כאלהינו, כנגד שומע תפלה. י"ז משפיל אף מרומם, כנגד עבודה ששוחין במודים. י"ח מאשפות ירים אביון, כנגד הודאה. י"ט ויתן עוז למלכו, כנגד וטוב בעיניך לברך את עמך ישראל ברב עוז ושלום, בא"י המברך את עמו ישראל בשלום אמן. הרי כאן רמז לי"ח ברכות, וברכת המינים, הרי י"ט ברכות. וגרסינן בב"ר וזה אשר תעשה על המזבח. וזה בגימטריא שמונה עשרה, כמנין שמונה עשרה ברכות. כלומר בזמן שאין בית המקדש קיים, הם התפלות מקום הקרבנות.

וכורע באבות תחלה וסוף, ובהודאה תחלה וסוף, וחותם המברך את עמו ישראל בשלום אמן. וקודם שיעקור את רגליו יאמר אלהי נצור לשוני מרע ושפתי מדבר מרמה, ולמקללי נפשי תדום, ונפשי כעפר לכל תהיה, פתח לבי בתורתך ומצותיך תרדוף נפשי, וכל החושבים

L. 1. 2 Sam. 13,4; Is. 38,12.
L. 1. 1 Sam. 2,3.
L. 2. *Ib.*, 9.
L. 3. *Ib.*, 10; *ib.*
L. 4. *Ib.*, 7.
L. 5. *Ib.*, 5.
L. 6. Is. 54,1.
L. 7. Is. 49,21; 1 Sam. 2,10.
L. 8. *Ib.*, 2; 7.
L. 9. *Ib.*, 8; 10.
L. 12f. This quotation I could not find.
L. 12. Ex. 29,38.
L. 15. Cf. Sid. Amram, p. 7,9.
L. 18. Our MS.: מצותיך; Sid. R. A., ed. Warsaw, p. 9a: ולמצותיך, ed. Frumkin, p. 257: ולמצותיך. Maḥzor Vitry: במצותיך.

עלי רעה, מהרה הפר עצתם, ובטל מחשבותם, והשב גמולם בראשם, ותשמידם ותכניעם, ותצילנו מגזירות קשות, ומצרות רעות, ומכל מיני פורעניות היוצאות והמתרגשות לבא בעולם, יהיו לרצון אמרי פי והגיון לבי לפניך ה' צורי וגואלי.

ואח"כ יאמר דברים אלו ומובטח לו שתקובל תפלתו. דאמ' שמואל, כל האומר שלשה דברים אלו אחר תפלתו אין תפלתו חוזרת ריקם. ואלו הן. מלכנו אלהינו, יחד שמך בעולמך, בנה ביתך, שכלל היכלך, קרב קץ היכלך, ביאת משיחך. עשה למען שמך, עשה למען ימינך, עשה למען משיח צדקך, למען יחלצון ידידיך, הושיעה ימינך ועני. עושה שלום במרומיו הוא ברחמיו יעשה שלום עלינו ועל כל ישראל אמן.

וכורע ופוסע לאחריו שלש פסיעות בכריעה אחת. ובעודנו כורע, קודם שיזקוף, יטה ראשו לצד שמאלו, כמי שבא ליפטר מרבו, ואחר כך לימינו. דאמ' ר' יהושע בן לוי, המתפלל צריך שיפסיע שלש פסיעות לאחריו,ואחר כך יתן שלום. ואם לא עשה כן כאלו לא התפלל. כדגרסי' במ' יומא נותן שלום לשמאלו תחלה, שהוא ימין השכינה, שהיא כנגדו. וכשאומר הוא ברחמיו יעשה שלום עלינו, הופך פניו לצד ימין. ובמקום שכלו שלש פסיעות, יעמוד ולא יחזור מיד למקומו, דאיתמ' משמיה דרב מרדכי, כיון שפסע שלש פסיעות לאחוריו, התם איבעי ליה למיקם. משל לתלמיד שנפטר מרבו, שאם חוזר מיד, דומה לכלב שב על קאו. שסופו הוכיח על תחלתו, שלא פסע לאחריו כדי ליפטר מרבו, הואיל וחוזר אליו מיד. וכתב הרב ר' יהודה ז"ל ן' גיאת

L. 1. Note how the rest of the prayer varies from the usual form.

L. 5. Cf. Ha-Manhig, ed. B., p. 18b, for what seems to have been the early form of this prayer. Note that the author of the Ṭurim had a form of his own and changed the number in Samuel's saying from three to four. (cf. Ṭur 'Or. Ḥay., 122).

L. 12ff. Ṭur. *ib.*, 123. L. 14. T.B. Yoma, 53b.

L. 16. Yoma, *ib.* Note discussion there as to priority of right or left.

L. 17ff. Yoma, *ib.*; Ṭur, *ib.*

L. 22. On R. Judah b. Isaac Ibn Gayyat, the friend of R. Judah Ha-Levi, cf. Fuenn, Keneset Yisrael, p. 393; Gross, Gallia Judaica, p. 412; Geiger, Divan d. Juda Ha-Levi, p. 89; Landshuth, 'Amude Ha-'Abodah,

ושלש פסיעות צריכין להיות כל אחת ואחת מהן שיפסיע בה בשתי רגליו, לא שיעשה פסיעה ברגלו אחת, ופסיעה שניה ברגלו אחרת, שלישית ברגלו שפסע בה פסיעה ראשונה. אלא שצריכות להיות כל פסיעה ופסיעה בשתי רגליו, כדי שיצא בכל השלש פסיעות הארבע אמות של תפלה, שהיא רשות השכינה, ואז דומה לעבד שנפטר מרבו.

ואם בא לשחות אחר כל ברכה מהאמצעיות, מלמדין אותו שלא ישחה, כדי שלא יעבור על תקנת חכמים. אבל כהן גדול שוחה בסוף כל ברכה וברכה ובראשה. שכל מי שהוא גדול מחבירו יש לו להכנע לפני הקב"ה יותר מחבירו, שנא' וכל הר וגבעה ישפלו. וכשישחה אחר הברכות שראוי לו לשחות, צריך לכרוע עד שיתפקקו כל חוליות שבשדרה. דאמ' ר' תנחום אמ' ר' יהושע בן לוי, המתפלל צריך שיכרע עד שיתפקקו כל חוליות שבשדרה. פי' שיהיו בולטין כל הקשרים שבפרקי חוליותיו. עולא אמר, עד שיראה איסר כנגד לבו, פי' רבי שלמה עד שיראה שני קמטין, אחד למעלה מן הלב ואחד למטה, וכרוחב איסר ביניהם. ורבינו האיי גאון ז"ל פי' שיכוף ראשו כאגמון עד שיראה איסר שמונח כנגד לבו. פי' איסר דינר. ר' חנינא אומר כיון שנענע בראשו שוב אינו צריך. אמ' רבא והוא דמצער ליה. פי' שניכר שהוא רוצה לכרוע ואינו יכול, כגון שהיה שמן ביותר או חולה או זקן. וכשיכרע יכרע בברוך, וכשיזקוף יזקוף בשם. מאי טעמא, אמ' שמואל, דכתי' ה' זוקף כפופים. רב ששת כי כרע, כרע כחיזרא,

p. 68. On proper pronunciation of the name, see Steinschneider, Cat. Bodl., col. 1110. As a poet, R. Judah Ibn Gayyat is praised by Al-Ḥarizi, Taḥkemoni, ch. III (ed. Kaminka, p. 39,41), and by Moses Ibn Ezra, who extols his poetic originality and literary erudition (*Shirat Yisrael*, ed. Halper, p. 75). Judah Ha-Levi wrote four poems in his honor (Betulat Bat Yehudah, ed. Luzzatto, p. 19). In turn, he wrote a poem to Judah Ha-Levi (cf. Brody, Sha'ar Ha-Shir, p. 123). He is known, also, as Hebrew translator of an Arabic Halakah by Al-Fasi (cf. Steinschneider, Catal. Hamburg, p. 65; Arab. Liter., p. 144; also Brody in Sepher Ha-Hashlamah, Berlin, 1893, p. XV). Solomon b. Judah Ibn Gayyat perhaps was his son (cf. Zunz, Lit. d. syn. Poesie, p. 216; Brody, *ib.* p. 89).

L. 6ff. Tosephta, Ber., I, 11 (ed. Z., p. 2); T.B. *ib.*, 34a–b.

L. 9. Is. 40,4. L. 11ff. T.B. Ber., 28b. L. 13. Cf. Rashi, Ber., *ib.*

L. 15. Quoted in Ṭur, *ib.*, 110. Cf. Lewin, 'Oṣar, I,2, p. 40.

L. 19ff. T.B. Ber., 12a. L. 20. Ps. 146,8.

כי זקיף, זקיף כחויא. פי' חיורא, שבט שמשליך אדם מידו וטפל בקרקע, כך יכרע במהירות. פי' כחויא זוקף ראשו מעט מעט, כמו נחש. ורב האיי ז"ל פי' חיורא, שהוא ממין הקוצים וראשו כפוף. וכן צריך לכרוע. ומשחה ראשו, ולא יכרע מאמצעות מתניו וישאר ראשו זקוף. ויזהר לכרוע במודים, כדגרסינן בפרק קמא דבבא קמא שדרו של אדם לאחר שבעים שנה נעשה נחש, והוא דלא כרע במודים. מדה כנגד מדה. פי' היה לו לכרוע במודים ולזקוף כנחש, ומפני שלא עשה כן נעשה שדרו נחש.

והמתפלל עם הצבור לא יאריך בתפלתו יותר מדאי. והמתפלל יחיד, אם רצה להאריך בתפלתו, אפי' כל היום כלו, הרי זה משובח. והתניא ולואי שיתפלל אדם כל היום כלו. אמ' ר' יהודה, כך היה מנהגו של ר' עקיבא, כשהיה מתפלל עם הצבור היה מקצר ועולה מפני כולן, וכשהיה מתפלל בינו לבין עצמו, אדם מניחו בזוית זו ומוצאו בזוית אחרת, מפני כריעות והשתחויות.

ובשעת הדחק שאינו יכול להתפלל י"ח ברכות, מתפלל מעין שמונה עשרה, והוא הביננו. אומר בתחלה אבות וגבורות וקדושת השם, ואחר כך אומר הביננו ה' אלהינו לדעת את דרכך, ומול את לבבינו ליראתך, [מרבה] לסלוח היה לנו, להיות גאולים, ורחקנו ממכאוב, ודשננו בנאות ארצך. והנפוצים מארבע כנפות תקבץ, והתועים בדעתך

L. 3. Quoted in Ṭur, *ib.*, 113.

L. 5f. T.B. Baba Ḳama, 16a, bot.; Talm.: שבע for our שבעים.

L. 9ff. T.B. Ber., 31a. Cf. Sid. R. Amram, p. 10a.

L. 11. T.B. Ber., 21a.

L. 11f. Tosephta, Ber., III,7 (ed. Z., p. 6). Cf. Tosaphot, Pes., 54b.

L. 13. Talm.: מפני שדה צבור for our כולן, but Tosephta has מלפני כולן.

L. 15ff. T.B. Ber., 29a; cf. Al-Fasi, Berak., 4 (ed. Vienna, p. 22a). See also Maḥzor Vitry (ed. Hurwitz, p. 24), which quotes Al-Fasi; yet note variants. Our version is nearer that of our editions of Al-Fasi; but in one instance M.V. helps to correct both.

L. 15ff. Cf. T.B. Ber., 30a, top.

L. 18. Our MS and Al-Fasi omit מרבה, which is in M.V. and is necessary. Talmud: ותסלח לנו.

L. 19. M.V. has בדתך for בדעתך. Talm.: על דעתך.

ישפטו, ועל הרשעים תניף ידך. וישמחו צדיקים בבנין עירך, ובעריכת נר לבן ישי משיחך. טרם נקרא תענה, טרם נדבר אתה תשמע. כי אתה ה' פודה ומציל, ועונה ומרחם, בכל עת צרה וצוקה, בא"י שומע תפלה.

ואומר רצה ומודים ושים שלום, וצריך לאומרה מעומד. ובכל ימות החול יכול להתפלל אותה, חוץ מבימות הגשמים, שצריך לומר שאלה בברכת השנים, וחוץ ממוצאי שבת ויום טוב, שצריך לומר הבדלה בחונן הדעת. והני מילי בשעת הדחק, כגון שהיה בדרך או כיוצא בו. וכשיגיע לביתו, אין צריך לחזור ולהתפלל פעם אחרת. אבל שלא בשעת הדחק אין לומר אותה.

תפלה קצרה. ההולך במקום סכנה, כגון מקום גדודי חיות ולסטים, יתפלל תפלה קצרה, וזהו נוסחה

צרכי עמך ישראל רבים ודעתן קצרה. יהי רצון מלפניך ה' אלהי, שתתן לכל אחד ואחד כדי פרנסתו, ולכל גויה וגויה די מחסורה, והטוב בעיניך עשה. בא"י שומע תפלה.

ואינו אומר לא שלש ראשונות ולא שלש אחרונות. ואומרה כשהוא מהלך, וכשיגיע למקום השקט, צריך להתפלל פעם אחרת.

תפלת הדרך. אומר אותה אחר שהחזיק בדרך, ואין צריך לאומרה אלא אם יש לו לילך פרסה או יותר, אבל בפחות מפרסה לא יחתום בברוך. ואם שכח מלאומרה, יאמר אותה כל זמן שהוא בדרך, ובלבד שלא הגיע תוך פרסה הסמוכה לעיר שרוצה ללין בה, ומשם ואילך יאמר אותה בלא ברכה. וצריך לאומרה בלשון רבים ומעומד. ואין צריך לומר אותה אלא פעם אחת ביום, אפי' אם ינוח בעיר באמצע היום. וזה נוסחה.

L. 1. Al-Fasi and MS add: ובתקון היכלך ובהצמחת קרן לדוד. Al-Fasi adds: עבדך.

L. 2ff. Note variants in close of prayer.

L. 4ff. T.B. Ber., 29a; Al-Fasi, *ib.*, p. 22b.

L. 10ff. Tosephta, Ber., III, 11 (ed. Z., p. 6–7); T.B. Ber., 29b; Al-Fasi, *ib.*; Maḥzor Vitry, *ib.* Note variants.

L. 12. MS has אלהי, but perhaps it should read אלהינו, as in other versions.

L. 17ff. Cf. Al-Fasi, *ib.*, p. 23a.

יהי רצון מלפניך ה' אלהינו ואלהי אבותינו, שתוליכנו לשלום, ותצעידנו לשלום, ותסמכנו לשלום, ותביאנו למחוז חפצנו בשלום. ותצילנו מכף כל אויב ואורב בדרך, ותתננו לחן לחסד ולרחמים בעיניך ובעיני כל רואנו, כי אתה שומע תפלת עמך ישראל ברחמים. בא"י שומע תפלה.

המשכים לדרך בבקר, קודם תפלת שחרית, יתפלל קודם, ואם בערב, מתפלל מנחה קודם, והב"ה מצליח דרכו. כדגרסינן בפרק היה קורא כל המתפלל ויוצא לדרך, הב"ה עושה לו חפצו, שנא' צדק לפניו יהלך. ראשי אותיות צל"י. וישם לדרך פעמיו, ויתן לעני פרוטה, וצדק זו תפלה, שנא' תפלה לדוד שמעה ה' צדק. ר"ל שהמתפלל עומד לפני הב"ה כדל המבקש צדקה.

היה מהלך בדרך והגיע זמן תפלה, יתפלל בדרך דרך הילוכו, בין היה הולך ברגליו בין היה הולך על החמור. ואינו צריך לירד מעל החמור ויתפלל, ואפי' יש לו חבר לשמור חמורו במקום סכנה. שאם יעמוד ויתפלל, יאחר, ויהיה לבו טרוד, ולא יוכל לכוין. והוא הדין אם היה יושב בספינה או על גבי קרון. ואפי' אין פניו כנגד ירושלם. ויש מחמירין לעמוד באבות.

היה עומד בתפלה ואמ' מוריד הגשם בימות החמה, מחזירין אותו, מפני שאין הגשמים סימן ברכה בימות החמה, שנא' הלא קציר חטים

L. 1. MS: אלהי, אבותי, which may be abbreviations. Our MS has שתוליכני in singular, but the other verbs in plural. But as it says צריך לאמרה בלשון רבים, I have retained the plural, though Al-Fasi uses the singular throughout. See the discussion in T.B. Ber., 29b–30a. Our author evidently accepted the view of Abaye: לעולם לישתף איניש נפשיה בהדיה ציבורא.

L. 2. Al-Fasi: ותחזירני לביתי לשלום for our ותביאני לפתח וכו'.

L. 8. T.B. Ber., 14a.

L. 9. Ps. 85,14.

L. 10. Ps. 17,1.

L. 12ff. T.B. Ber., 30a; cf. Tur, *ib.* 94.

L. 18ff. Tosephta, *ib.*, 13; T.B. Ber., 29a; T.Y. Ber., 9b; Tur, *ib.*, 114, 117 (end).

היום וגו'. ובלבד שלא הזכיר טל כלל, שהטל לעולם סימן ברכה. וחוזר לראש הברכה. ואם סיים הברכה, חוזר לראש התפלה, דשלש ראשונות חשובות כאחת. אבל אם אמר מוריד הטל בימות הגשמים, אין מחזירין אותו, שהטל לעולם סימן ברכה. ואם שאל מטר בברכת השנים בימות החמה, מחזירין אותו. ואם לא שאל מטר בברכת השנים בימות הגשמים, אין מחזירין אותו, מפני שיכול לאומרה בשומע תפלה, מה שאין כן בהזכרה. שאם זכר טל בהזכרה, בין בימות החמה בין בימות הגשמים, מחזירין אותו, מפני ששלש ראשונות הן ברכות של שבח. ואם טעה באחת מהן, אין לו תקנה, אלא אם חוזר לראש.

טעה בשלש ראשונות, חוזר לראש. טעה באמצע ברכה של אמצעיות, אם נזכר באיזו ברכה טעה, חוזר לראש הברכה שטעה בה, ואם אינו יודע באיזו ברכה טעה, חוזר לאתה חונן. ואם לא נזכר עד שסיים שומע תפלה, חוזר לראש. טעה בשלש אחרונות, חוזר לרצה. ואם לא נזכר עד שעקר את רגליו, חוזר לראש. טעה ולא הזכיר ראש חודש בעבודה בערבית, אין מחזירין אותו, מפני שאין מקדשין את החודש אלא ביום. אבל טעה בשחרית ובמנחה, מחזירין אותו, וחוזר לרצה, אם לא עקר את רגליו, ואם עקר את רגליו, חוזר לראש.

ושליח צבור שטעה ולא אמר של ראש חודש בשחרית, אין מחזירין אותו, מפני טורח הצבור ומפני שתפלת מוסף לפניו. ואם טעה ולא הזכיר של ראש חודש במנחה, מחזירין אותו. טעה ולא הזכיר על הנסים בחנכה ובפורים, אין מחזירין אותו, כדגרסינן בתוספתא דברכות כל יום שאין בו מוסף, כגון חנכה ופורים, ערבית שחרית ומנחה, מתפלל שמונה עשרה ואומר מעין המאורע והודאה, ואם לא אמר אין מחזירין אותו. טעה והתחיל להתפלל שמונה עשרה בשבת, גומר

L. 1. 1 Sam. 12,17.
L. 1. ובלבד שלא הזכיר טל. Cf. comment of Bet Yoseph.
L. 10ff. T.B. Ber., 34a; Hal. Gedol., Ber., ed. Hild., p. 41.
L. 18ff. Cf. Tur, *ib.*, 126.
L. 21f. Tosephta, *ib.*, III, 14 (p. 7). Note variants. Tos. omits ערבית and והודאה; has המורע for המאורע.
L. 24ff. T.B. Ber., 21a, bot.; Mishneh Torah, *ib.*, X, 7ff.

אותה ברכה שנזכר בה, ומתחיל של שבת, בין שזכר בברכת אתה חונן או באחת משאר הברכות, בין בערבית בין בשחרית מוסף ומנחה. והוא הדין בימים טובים וראשי חדשים. טעה ולא הזכיר יעלה ויבא בהודאה בחולו של מועד, חוזר לרצה, ואם עקר את רגליו חוזר לראש. טעה ולא התפלל ערבית, מתפלל שחרית שתים. טעה ולא התפלל מנחה, מתפלל ערבית שתים, אע"פ שעבר יומו. טעה ולא התפלל שחרית, מתפלל מנחה שתים. ובכולן מתפלל בראשונה של חובה, והשנייה של תשלומין. אבל אם שכח שתי תפלות זו אחר זו, ונזכר בתפלה השלישית, אין לראשונה תשלומין. טעה ולא התפלל מוסף, אין לה תשלומין. ומה שאמרתי שיש לתפלה תשלומין, הני מילי אם שכח או טעה או נאנס, אבל אם הזיד, הרי זה אין לתפלתו תשלומין, ועליו הכתוב אומר מעות לא יוכל לתקן וחסרון לא יוכל להמנות. כדגרסינן במ' חגיגה בפרק קמא איזהו מעות שאינו יכול ליתקן, זה שבטל קרית שמע ותפלה שחרית וערבית. ומ"מ אם רוצה להתפלל תפלת נדבה, יש לו שכר תפלה דרחמי. טעה ולא התפלל מנחה בערב שבת, יתפלל ערבית שתים של שבת, הראשונה בשביל ערבית, והשניה של תשלומין בשביל מנחה. טעה ולא התפלל מנחה בשבת, מתפלל מוצאי שבת שתים. בראשונה יזכיר הבדלה בחונן הדעת, מפני שהוא של ערבית, ובשניה, שהיא של תשלומין, לא יזכיר. ואם לא אמ' הבדלה בחונן הדעת בראשונה ואמ' בשנייה, שנייה עלתה לו בשביל ערבית, ראשונה לא עלתה לו, וחוזר ומתפלל לתשלומי מנחה. אמ' בשניהם הבדלה בחונן הדעת או לא אמ' בשניהם, אין צריך לחזור ולהתפלל פעם אחרת, מפני שצריך להבדיל על הכוס. ואם טעה גם בכוס, כגון שטעם קודם שהבדיל, צריך לחזור ולהתפלל ולהבדיל, אע"ג דקיימא

L. 5ff. T.B. Ber., 26a; Ṭur. *ib.*, 108.
L. 12. Ec. 1,15.
L. 13. T.B. Ḥag., 9b; cf. Ber., 26a.
L. 15ff. Ṭur, *ib.*, 292; cf. Bet Yoseph, *ib.*
L. 17. MS omits ולא.
L. 19ff. Ṭur, *ib.*, 294; T.B. Ber. 33a; cf. T.Y. Ber., 9b.

לן טעם מבדיל, פי' שיכול להבדיל על הכוס. הני מילי שהבדיל בתפלה, אבל זה שלא הבדיל בתפלה וטעם קודם שהבדיל על הכוס, צריך לחזור ולהתפלל.

שליח צבור שדילג בברכת המינים מסלקין אותו מיד, שמא מין הוא. אבל אם התחיל אותה וטעה בה, אין מסלקין אותו. וגרסי' בירושלמי לא אמ' ש"צ שתים או שלש ברכות, אין מחזירין אותו, חוץ ממי שלא אמ' תחיית המתים, שמא כופר בתחיית המתים הוא, לא אמ' ומכניע זדים, שמא מין הוא, ובונה ירושלם, שמא אינו מאמין בביאת המשיח ומין הוא. וכשמסלקין אותו, העומד במקומו מתחיל מתחלת ברכה שטעה זה. ואם היה הטעות בג' ראשונות, חוזר לראש, בשלש אחרונות, חוזר לרצה. טעה ש"צ כשהיה מתפלל בלחש, אינו חוזר ומתפלל שנייה, מפני טורח הצבור, אלא סומך על התפלה שמתפלל בקול רם.

שכח ולא אמ' יעלה ויבא בראש חדש, או טעה בדבר שצריך לחזור ולהתפלל, יכול לכוין דעתו מתחלה ועד סוף, תיבה בתיבה, וישמע משליח צבור כל התפלה, ויוצא ידי חובתו. ואע"פ דגרסינן במ' ראש השנה שליח צבור אינו פוטר אלא האנוסין ושאין יודעין ושאין יכולין לבא לבית הכנסת, אפי' הכי יש הפרש בכאן, הואיל והתפלל כבר אלא ששכח ולא הזכיר, מוציא אפי' הבקי.

וחוזר ש"צ בתפלה בקול רם, להוציא את מי שאינן יודעין להתפלל ידי חובתן. והשומע חייב לענות אמן על כל ברכה וברכה, וצריך לכוין את לבו לידע על איזו ברכה הוא עונה אמן. ויש לו בזה שכר כפול, כמי שמתפלל שתי תפלות זו אחר זו. ואמ' הרא"ש ז"ל שאומרים

L. 4f. Ṭur, *ib.*, 126; T.B. Ber., 29a.
L. 6ff. T.Y. Ber. 9c; Talmud: ש"צ שהשגיר וכו'.
L. 11ff. Maim., Mishneh Torah, *ib.*, X, 2.
L. 14ff. Ṭur, *ib.*, 124 end. Cf. Halakot Gedolot, ed. Hild., p. 31, and She'eltot d'R. Aḥay, 22 end.
L. 17. T.B. Rosh-Ha-Sh., 34b, and Tosaphot on כך מוציא את הבקי.
L. 20ff. Ṭur, *ib.*, 124. Cf. Aboab, p. 42b.
L. 23. Ṭur, *ib.*

על כל ברכה וברכה ששומעין ברוך הוא וברוך שמו, וזהו שאמ' משה רבינו ע"ה כי שם ה' אקרא הבו גדל לאלהינו. ואין שליח צבור רשאי לחזור התפלה עד שיסיימו כל הקהל להתפלל, כדי שיענו אמן אחר כל ברכה וברכה, אלא אם כן הוא בשעת הדחק, כגון שהיה במקום סכנה או שעבר זמן תפלה. לאלו חוזר שליח צבור התפלה כשהעם מתפללין, ומתפללין עמו מלה מלה עד מחיה המתים, ואומר קדושה ועונין אחריו, כמו שאפרש לקמן בע"ה.

וגרסי' בספרי אמונים נוצר ה', אלו העונים אמן באמונה. אומר ש"צ בא"י מחיה המתים, והן עונין אמן, ועדין לא ראו תחיית המתים. אומר ש"צ גאל ישראל, והם עונים אמן, ועדין לא נגאלו. וא"ת נגאלו, הרי חזרו ונשתעבדו, ומאמינין שעתיד הב"ה לגאלם. אומר ש"צ בונה ירושלים, והם עונין אמן, ועדין היא בחורבנה, ומאמינין בהב"ה שעתיד לבנותה.

וגרסי' באלה הדברים רבה. והיה אם שמוע תשמע, הלכה, אדם מישראל שהיה עובר לפני התיבה, מהו שיענה אמן אחר הכהנים מפני הטירוף. למדנו רבינו אם היה יכול לענות שלא תטרף דעתו, יענה. למה, שאין גדול לפני הב"ה יותר מאמן שישראל עונין. אמ' ר' יהודה בר סימון אמן זה יש בו שלשה אספליאות, שבועה, קבלה, אמונה.

L. 2. Deut. 32,3.

L. 8ff. Cf. Midr. Tehil., 32,8 (ed. B., p. 240). See Buber's Note 29 on parallels in Ha-'Eshkol, Ha-Manhig, and Abudarham, who ascribed this saying to Agadta or to Midrash. Our author quotes it as from Siphre, but it is not found in our ed. He probably took it from Ṭur, *ib.*, 124, who derived it from Siddur R. Amram (p. 15b).

L. 8. Ps. 31,24.

L. 14ff. Deut. R., 7,1. Note variants. The opening verse is omitted in Midrash.

L. 14. Deut. 28,1.

L. 18ff. Cf. Midr. Tehillim, 89,4 (ed. B., p. 381), for source and parallels of this saying.

L. 18. Margin has פי' אספליאות רפואות. But רפואות is no doubt an error. Cf. 'Arukh, ed. Kohut, I, p. 187; Krauss, Gr. u. Lat. Lehnwörter, p. 89. Jastrow, however, derives אספליאות from פלא (Dict., I, p. 95).

שבועה מנין, דכתי' והשביע הכהן את האשה וגו', וכתי' ואמרה האשה אמן אמן. קבלה מנין, דכתי' ואמר כל העם אמן. אמונה מנין, דכתי' ויען בניהו בן יהוידע את המלך ויאמר אמן כן יאמר ה'. א"ר יודן כל העונה אמן בעולם הזה, זוכה לענות אמן לעתיד לבא.

וגרסי' במדרש מה אק"ב, אמן, קדיש, ברכו. אמ' בלעם הרשע. היאך אוכל לקללם, והם אומרים בכל יום כמה אמנים וקדישים וברכו.

ולא יענה אמן חטופה, פי' כאלו נקודה בחטוף, וי"א שלא יחטוף לענות אמן קודם שיסיים המברך, ולא אמן קטופה, פי' שאינו מחתך האותיות, ולא אמן יתומה, פי' שלא שמע הברכה מפי המברך דתניא אין עונין לא אמן חטופה ולא אמן קטופה ולא אמן יתומה, ולא יזרקנה מפיו, פי' שלא ימהר לאומרה שלא בכונה. בן עזאי אומר האומר אמן חטופה, יתחטפו ימיו, קטופה, יתקטפו ימיו, יתומה, יהיו בניו יתומים, קצרה, יתקצרו ימיו, ארוכה, מאריכין לו ימיו ושנותיו. ובלבד שלא יאריך בה יותר מדאי, דאמ' רב חסדא, אין הבוצע רשאי לבצוע עד שיענה אמן מפי רוב העונין, אבל אם כלה אמן מפי רוב העונין, אפי' יש עדיין מיעוט שמאריכין, אין צריך להמתין להם, כיון שמאריכין יותר מדאי. א"ר שמעון בן לקיש כל העונה אמן בכל כחו, פי' בכל כוונתו, פותחין לו שערי גן עדן, שנא' פתחו שערים ויבא גוי צדיק שומר אמונים, אל תיקרי אמונים אלא אמנים, ר"ל שאומרים אמן. מה הוא

L. 1. Nu. 5,21.
L. 2. *ib.*, 22.
L. 2. Deut. 27,26.
L. 3. 1 Kings 1,36; MS: יעשה for יאמר.
L. 5ff. Cf. above, p. 90.
L. 5. Nu. 23,8.
L. 7ff. Tur, *ib.*, 124.
L. 7. MS: יקטוף.
L. 9ff. T.B. Ber., 47a.
L. 13. Talm. omits קצרה וכו', but it is found in Sid. R. Amram and in Tur.
L. 17f. T.B. Shab., 119b.
L. 19. Is. 26,2.

אמן, א״ר חכינאי, אל מלך נאמן. ונרסי׳ במדרש כל הזהיר לענות אמן בעולם הזה, זוכה ועונה אמן לעולם הבא. ועל זה אמ׳ דוד ע״ה ברוך ה׳ לעולם אמן ואמן, אמן בעולם הזה ואמן בעולם הבא. הרי שכל העונה אמן, זוכה לשני עולמות, העולם הזה והעולם הבא. ובמקדש שהיה השם מכר ככתבו, לא היו עונין אמן, אבל הגבולין שאין רשאין להזכיר את השם המיוחד ככתבו, מזכירין אמן במקום השם. וכל המזלזל באמן עונש כפול במדורי גיהנם, במדור הנקרא ארץ עיפתה כמו אופל, שהוא שאול תחתית. ועל זה אמר ירמיהו הנביא ע״ה, על אותן המזלזלין לומר אמן, אותי עזבו מקור מים חיים לחצוב להם בארות. אמן בגימטריא כמנין מים חסר אחת.

ואחר שיסיים ש״צ ברכה שנייה יאמר קדושה, ועונין הקהל קק״ק וכו׳. פי׳ קדוש קדוש קדוש, קדוש בחסד, קדוש בדין, קדוש ברחמים. קדוש בחסד, שנא׳ וקדשתו כי את לחם אלהיך הוא מקריב קדוש יהיה לך כי קדוש אני ה׳ מקדשכם. פי׳ השוה כבודו לכבוד הכהן, ומלך שהשוה כבודו לכבוד עבדו, הרי זו מדת חסידות. קדוש בדין, שנא׳ והייתם לי קדושים כי קדוש אני (ה׳) ואבדיל אתכם מן העמים להיות לי, וסמיך ליה ואיש או אשה כי יהיה בהם אוב או ידעוני מות יומתו באבן ירגמו אותם דמיהם בם, הרי שסמך הדין לכי קדוש אני. קדוש ברחמים, שנא׳ כי אני ה׳ המעלה אתכם מארץ מצרים להיות לכם לאלהים והייתם קדושים כי קדוש אני. סמך יציאת מצרים לכי קדוש אני, לפי שהוציא הב״ה את אבותינו ממצרים במדת רחמים, שנא׳ ראה ראית את עני עמי אשר במצרים ואת צעקתם שמעתי מפני נגשיו

L. 1. Cf. Ha-Eshkol (ed. Auerbach, p. 9): ובברכות אומרין לאלהים ב׳ תיבות אל מלך נאמן קודם שמע הוא במקום אמן.

L. 1. Talmud, *ib.*, has ר׳ תניא ; cf. Yalkut Shim., Is., 26, sec. 428.

L. 1ff. Deut. R., 7,1; Midr. Tanḥuma, תו, 9 (ed. B., p. 17); Midr. Tehil., 89,4 (ed. B., p. 382). But our version differs slightly; others omit כל הזהיר. L. 3. Ps. 89,53.

L. 5f. Cf. Tosephta, Ber., VII, 22 (ed. Z., p. 17); T.B. Ta'an, 16b.

L. 8. Job, 10,22. L. 10. Jer. 2,13.

L. 12ff. Tho source I have not found.

L. 14. Lev. 21,8. L. 18. *Ib.*, 27.

L. 17. Lev. 20,26; MS. omits ה׳. L. 20. Lev. 11,45.

כי ידעתי את מכאוביו, הרי רחמים, מה כתיב בתריה וארד להצילו מיד מצרים. ושלש מדות הללו הם לפני הב"ה, שאם יחטאו ישראל לפני הב"ה, יעשה עמהם חסד ומוחל עונותיהם. לפי' אנו אומרים בשלש עשרה מדות, מתנהג בחסידות, מוחל עונות עמו, מעביר ראשון ראשון. ואם יחטאו יותר מדאי עושה בהן דין, ואם יעשו תשובה, יקום מכסא דין וישב על כסא רחמים. הא למדנו שהעונה קק"ק בכל לבו, מודה שהב"ה עושה חסד לאלפים ועושה דין ברשעים, ומודה ביציאת מצרים.

ונהגו לישא עיניהם למעלה בשעה שאומרים קק"ק ונושאין גופן למעלה. וסמך למנהגם הא דגרסי' בספר היכלות ברוכים אתם לה', שמים ויורדי מרכבה, אם תאמרו ותגידו לבני מה שאני עושה בשעה שמקדישין ואומרין קק"ק, ולמדו אותם שיהו עיניהם נשואים למרום לבית תפלתן ונושאין עצמן, כי אין לי הנאה בעולם באותה שעה שעיניהם נשואין בעיני ועיני בעיניהם. והב"ה מתעלה כשישראל אומרים קק"ק. וזו היא הקדושה שמקדשין אותו מלאכי השרת, דכתי' שרפים עומדים ממעל לו וגו', וכתי' וקרא זה אל זה ואמר. ולפיכך אנו אומרים נקדישך ונעריצך כנועם שיח סוד שרפי קדש וכו'. והב"ה נוטל קדושה אחת לעצמו משלשה שאומרים קק"ק, ונותן השתים לישראל ומקדשן בהם. כדגרסי' בויקרא רבה והתקדשתם והייתם קדושים כי קדוש אני, להב"ה אחת ולישראל שתים. אמ' ר' אבין, משל לבני מדינה שעטרו שלש עטרות למלך, מה עשה, נתן בראשו אחת ושתים בראשן של בניו. כך בכל יום ויום העליונים מכתירים לפני הב"ה שלש קדושות, דכתי' שרפים עומדים ממעל לו וגו', וכתיב וקרא

L. 1. Ex. 3,7.
L. 2. *Ib.*, 8.
L. 8ff. Tur. *ib.*, 125; cf. Ha-Manhig, 52 (ed. B., p. 16b, top)
L. 9. Cf. Hekalot Rab., ed. Jellinek, IX, 2 (Bet Ha-Midrash, III, p. 90), and note variants, our text seeming more correct. Cf. Pirke Hekalot, ed. Wertheimer, p. 5a.
L. 15. Is. 6,2; 3.
L. 18ff. Lev. R., 24,8; note that Midrash omits Biblical verses.
L. 19. Lev. 11,44.
L. 22. Is. 6,2.

זה אל זה ואמ' וגו'. מה הב"ה עושה, נותן בראש אחת ושתים בראשן של ישראל. הה"ד והתקדשתם והייתם קדושים כי קדוש אני.

ונרסי' במ' חולין בפרק גיד הנשה. ויאמר שלחני כי עלה השחר. אמ' לו, וכי גנב אתה או קוביוסטוס אתה, שאתה מתיירא מן השחר. אמ' לו, לא גנב אני ולא קוביוסטוס אני, אלא מלאך אני, ומיום שנבראתי לא הגיע זמני לומר שירה עד עכשו. מסייע ליה לרב חננאל, דאמ' רב חננאל אמ' רב, שלש כתות של מלאכי השרת אומרות שירה בכל יום, אחת אומרת קדוש, ואחת אומרת קדוש, ואחת אומרת קדוש ה' צבאות מלא כל הארץ כבודו. ואין מלאכי השרת אומרים שירה למעלה עד שיאמרו ישראל למטה, שנא' ברן יחד כוכבי בקר ויריעו כל בני אלהים, כמו שכתבתי למעלה. אלא אחת אומרת קדוש ואחת אומרת קדוש ואחת אומרת קדוש ק"ק ה' צבאות מלא כל הארץ כבודו, והא איכא ברוך כבוד ה' ממקומו. אופנים הוא דקאמרי ליה.

וצריך אדם לכוין את לבו בשעה שאומר ש"צ קדושה, ויחשוב בלבו המעמד הנורא שראה ישעיהו הנביא ע"ה במראה השכינה והקדושה שהיו מקדשין אותו מלאכי השרת, דכתי' וקרא זה אל זה ואמר קק"ק ה' צבאות מלא כל הארץ כבודו.

וביום התענית מוסיף ש"צ סליחות בברכת סלח לנו, ואומר עננו בין גואל לרופא, כמו שאפרש לקמן בע"ה. ושנו חכמים יחיד שואל לצרכיו בשמע תפלה, ושליח צבור בין גואל לרופא, לפי שאין היחיד קובע ברכה לעצמו, אבל הצבור קובעין.

וכשיגיע ש"צ למודים שוחין עמו הצבור, כדגרסי' במ' ברכות

L. 1. *Ib.*, 3.
L. 3ff. T.B. Ḥul., 91b; note variants.
L. 4. Gen. 32,27.
L. 9. Is. 6,3.
L. 11. Job, 38,7.
L. 11. Cf. above ,p. 96.
L. 17. Is. *ib.*
L. 18. Tur, *ib.*
L. 19. Cf. Ha-Manhig, 57 (p. 17a); T.B. Ab. Zara, 8a, and Tosaphot *ad loc.*; Ta'an., 13b.

ירושלמי, הכל שוחין עם ש"צ בהודאה. ואומרים מודים דרבנן. וגרסי' במ' סוטה בשעה ששליח ציבור אומר מודים, העם מה הם אומרים.

מודים אנחנו לך, ה' אלהינו אלהי כל בשר, יוצרנו יוצר בראשית, ברכות והודאות לשמך הגדול על שהחייתנו וקיימתנו, כן תחיינו ותחננו ותקיימנו ותאסוף גליותנו לחצרות קדשך לשמור חוקיך ולעשות רצונך ולעבדך בלבב שלם על שאנו מודים לך. ובירושלמי חותם בא"י אל ההודאות.

ואל ישוחו יותר מדאי. יחיד שהתפלל, והגיע ש"צ למודים, והוא באמצע אחת מן הברכות, ישחה, אבל אם הוא בתחלת ברכה או בסופה, לא ישחה אלא באבות או בהודאה. ומטעם זה אין ליחיד להתפלל אלא א"כ יכול לגמור קודם ש"צ למודים, כדי שלא יהא נראה ככופר אם אינו כורע עם הצבור.

הנכנס לבית הכנסת ומצא צבור שמתפללין, אם יכול להתחיל ולגמור עד שלא יגיע ש"צ לקדושה יתפלל, ואם לאו אל יתפלל עד שישמע קדושה מפי שליח צבור, או יתחיל עם שליח צבור ויענה קדושה במקומה ומודים במקומו, ואין כאן הפסק. למדנו מזה שאין היחיד רשאי לענות קדוש ולא מודים ולא קדיש באמצע התפלה, ואם ענה הפסיק כאלו שח שיחת חולין, וגם אין לו לשתוק ולשמוע, משום דשומע כעונה דמי והוה ליה הפסק.

L. 1. T.Y. Ber., 3c bot. Cf. Tosaphot, Berak., 21b. Sepher Yer'eim, 269 (ed. Shiff, p. 250ff.); Mahzor Vitry, p. 100.

L. 2ff. T.B. Sota. 40a; note variants. Talm.: ותקבצנו for our ותקיימנו; omits ולעבדך. Cf. Tur, *ib.*, 127.

L. 7. T.Y. Ber., 3d.

L. 9ff. Tur, *ib.*, 127.

L. 14ff. T.B. Ber., 21 b; Tur, *ib.*, 109.

ברכת כהנים

וכשמשלים ש"צ הודאה, אם יש שם כהנים, נושאים את כפיהם, ואם אין שם כהנים, יאמר ש"צ ברכת כהנים. ויאמר קודם, אלהינו ואלהי אבותינו ברכנו בברכה המשלשת בתורה וכו', יברכך ה' וכו', עד ושמו את שמי על בני ישראל, ומסיים עושה שלום.

היו שם כהנים, והסכימו הקהל לעשות ברכת כהנים, נושאין כפיהם. וצריך שיהיו הקהל עשרה או יותר, והכהנים מן המנין, שאין נשיאות כפים בפחות מעשרה. וכל כהן שאין בו אחד מן הדברים המעכבין נשיאות כפים, צריך לישא כפיו, ואם אינו נושא כפיו, עובר בשלש מצות עשה, והם כה תברכו, אמור להם, ושמו את שמי. והוא שיהיה בבית הכנסת בשעה שקורא השמש כהנים, כדכתיב אמור להם, ומתרגמינן כד יימרון להון.

ונרסי' במדרש יהי אור תאנא כל כהן שאין לו בת זוג אסור לעבודה, משום דכתי' וכפר בעדו ובעד ביתו. אמ' ר' יצחק משום דלית שכינה שריא במאן דלא אנסיב, וכהנא בעי יתיר מכל עמא למשרי ביה שכינה. וכיון ששכינה שרויה על הכהנים, או הם ראויים לברך את ישראל, לפי שהם חסידים וראוים לברך, כדא' וחסידיך יברכוך. כה תברכו ביראה, כה תברכו בעטה, כה תברכו בלשון קדש. אמ'

L. 1ff. Tur, *ib.*, 127.
L. 3. Nu. 6,24-27.
L. 5ff. Cf. Halakot Gedolot (ed. Hild.), p. 220ff; R. Eliezer of Metz, Sepher Yer'eim, 269 (ed. Shiff, p. 250ff.); Mahzor Vitry, p. 100.
L. 6ff. Tur, *ib.*, 128; Mishnah, Meg. IV, 3,; T.B., *ib.*, 23b.
L. 8. T.B. Sot., 38b.
L. 9. Nu. 6,23,27.
L. 11. Targum 'Onkelos, *ib.*, 6,23. MS: כרחיסרין
L. 12ff. Cf. Zohar, III. 145b, 146a-b, 147b.
L. 13. Lev. 16,6.
L. 16. Ps. 145,10; MT: יברכוכה. L. 17.Nu. 6,23.

ר' יהודה, בשעה שכהן נושא את כפיו למטה, כל הכתרים הקדושים של מעלה מתעוררים ומתתקנים לברך את ישראל. תאנא כהנא דפריש ידו בעי דלא יתחברון אצבעין דא בדא, כדי שיתפרש שמא קדישא באצבעותיו של כהן. א"ר יצחק רצה הב"ה שיתברכו העליונים בזכות התחתונים. אמ' ר' יהודה כל כהן דלא ידע רזא דא, ולמאן מברך, ומה היא ברכתא דמברך, לא ברכתא דיליה ברכתא, שנא' כי שפתי כהן ישמרו דעת ותורה יבקשו מפיהו כי מלאך ה' צבאות הוא. אם שפתותיו ישמרו דעת ותורה על פיו הרי הוא כהן וראוי לברך, ואם לאו הרי הוא כשאר העם. תאנא כל כהן דלא רחמין ליה עמא, לא יפרוש ידו. ועובדא הוה בחד כהן דלא רחמי ליה עמא, וקם ופריש ידיה, ועד לא שלים איתעביד תלא דגרמי. מאי טעמא, משום דלא בריך בחביבותא. וקם אחורי ופריש ידיה ובריך. ואתקן ההוא יומא, דכל כהן דלא רחים לעמיה, או לא מרחמין ליה עמא, לא יפרוש ידוהי, דכתי' טוב עין הוא יבורך, אל תקרי יבורך אלא יברך. א"ר יוסי, בשעה שהכהנים נושאים כפיהם אסור להסתכל בהם, לפי ששכינה שרויה על ידיהם.

ועוד גרסי' במדרש יהי אור א"ר יוסי יומא חד יתיבנא קמיה דר' אלעזר בר שמעון ואמרתי לו, מה ראה דוד ע"ה שאמ' אדם ובהמה תושיע ה'. אדם תינח, בהמה למה. אמ' לי יאות שאלת. זכו אדם, לא זכו בהמה. אמרתי לו, סוד הדבר אני צריך לדעת. אמ' לי, הקב"ה קרא לישראל אדם כשם שקרא למלאכים אדם, כדא' ודמות פניהם פני אדם, וקרא להם לישראל בהמה על שם התחתונים, כדא' ואתנה

L. 2. MS: ומתקנים; Zohar: ומתתקנין.
L. 7. Mal. 2,7.
L. 14. Pr. 22,9.
L. 15f. For the idea, cf. T.B. Ḥag., 16a, with Rashi; Midr. Tanḥuma, נשא, 15 (ed. B., p. 32), and Buber's Note 76 for parallels; also, Shib. Ha-Leḳeṭ, 23 (p. 21).
L. 17ff. Cf. Zohar, III, 147a.
L. 19. Ps. 36,7.
L. 22. Ez. 1,10.

צאני צאן מרעיתי אדם אתם. לפי' אמר דוד ע"ה אדם ובהמה תושיע ה', אם אדם כמלאכים מוסב, ואם לאו בהמה כתחתונים, אלו ואלו תושיע ה'. וכשישראל מתברכין למטה, הב"ה מברך אותם למעלה, דכתי' אנכי אענה את השמים והם יענו את הארץ, וכתי' ושמו את שמי על בני ישראל ואני אברכם, ושמו את שמי על בני ישראל למטה, ואני אברכם למעלה. ולפיכך אומרים הכהנים יברכך ה' וישמרך. יברכך ה' למעלה, כדא' השקיפה ממעון קדשך מן השמים וברך את עמך את ישראל, וישמרך למטה, כדא' ה' ישמרהו ויחייהו יאושר בארץ ואל תתנהו בנפש אויביו. יאר ה' פניו אליך למעלה, כדא' באור פני מלך חיים, ויחנך למטה, כדא' ויאמר אני אעביר כל טובי על פניך וקראתי בשם ה' לפניך וחנותי את אשר אחון ורחמתי את אשר ארחם. ישא ה' פניו אליך למעלה, כדא' כי אשא אל שמים ידי וגו', וישם לך שלום למטה, כדא' כי בשמחה תצאו ובשלום תובלון ההרים והגבעות יפצחו לפניכם רנה וכל עצי השדה ימחאו כף.

ד"א יברכך ה', זו ברכת פרי האדמה, ולדות האדם וולדות הבהמה. וכן הוא אומר השקיפה ממעון קדשך מן השמים וברך את עמך את ישראל ואת האדמה אשר נתתה לנו כאשר נשבעת לאבותינו ארץ זבת חלב ודבש. וישמרך מן הניסות. וכן הוא אומר אתה ה' תשמרם תצרנו מן הדור זו לעולם, וסמיך ליה סביב רשעים יתהלכון, שהם

L. 1. Ez. 34,31; MT: ואתן. L. 4. Hos. 2,23; אנכי not in MT.
L. 5. Nu. 6,27. L. 6. *Ib.* 24
L. 4f. Cf. Siphre, 43 (p. 13b).
L. 8. Deut. 26,15; MS: את השמים.
L. 9. Ps. 41,3; Nu. 6,25.
L. 10. Pr. 16,15. L. 11. Ex. 33,19.
L. 12. Nu. 6,26; Deut. 32,40. L. 14. Is. 55,12.
L. 15ff. This passage is derived from Midrash Ha-Gadol, Numbers, נשא. Cf. Higger, Masektot Ze'erot, p. 151. Our author quotes it more *fully in his section on Peace (MS, p. 362b), a large part of which is copied* by Aboab (p. 112a—113c). Cf. Di Vidas, Reshit Ḥokma, ed. Constantinople, p. 302a. See also Wehizhir, II, p. 67f.
L. 18. Deut. 26,15; MS: נשבעת for נתתה.
L. 19. Ps. 12,8.
L. 19. *Ib.*, 9; Nu. 6,25.

הנייסות. יאר ה' פניו אליך, אלו טעמי תורה ודקדוקיה. וכן הוא אומר כי נר מצוה ותורה אור. ויחנך, שיאריך אפו עליך בעת קצפו ויעשה עמך חסד. וכן הוא אומר חנון ורחום ה' ארך אפים וגדל חסד. ישא ה' פניו אליך, שאם יהיו עונותיך כנגד זכיותיך ביום הדין שיכרע לך כף מאונים של זכיות. וכן הוא אומר נשאת עון עמך כסית כל חטאתם סלה. וישם לך שלום, שלום בכניסתך, שלום בצאתך, שלום עם כל אדם. ר' חנינא סגן הכהנים אומר וישם לך שלום, בביתך. ר' נתן אומר שלום זה בן דוד, כדא' למרבה המשרה ולשלום אין קץ וגו'. ד"א וישם לך שלום, שיפטר מן העולם הזה בשלום ובשיבה טובה, שנא' ואתה תבא אל אבותיך בשלום תקבר בשיבה טובה.

ואלה שאמרו ז"ל שכל כהן שאינו נושא את כפיו עובר בשלש מצות עשה, דוקא שהיה בבית הכנסת כשחוזר שליח צבור התפלה והגיע לעבודה, והיה בבית הכנסת והסכימו הקהל לעשות ברכת כהנים, אבל אם לא הסכימו הקהל לעשות ברכת כהנים, או לא היה בבית הכנסת כשהגיע שליח צבור לעבודה, הרי זה אינו עובר.

ואלו שפסולין לישא כפיהם, מי שיש לו מום בידיו, כגון שהיו בוהקניות או עקומות, מפני שהעם מסתכלין בו, או שהיה זבלגן, והוא מי שרירו יורד על זקנו, או סומא באחת מעיניו. ואם היו בני עירו רגילין בו, ומכירין שהוא זבלגן או סומא, ישא כפיו. היו ידיו צבועות סטיס או פואה, לא ישא כפיו, מפני שמסתכלין בו. מי שאינו יודע לחתוך האותיות, כגון אלו שאומרין לאלפין עינין ולעינין אלפין, וכיוצא בזה,

L. 2. Pr. 6,23.
L. 3. Ps. 145,8; MS: ורב חסד.
L. 4. Nu. 6,26.
L. 5ff. Cf. Siphre, נשא, 42 (ed. Fr., p. 12b).
L. 6. Ps. 85,3; Nu., *ib.*
L. 7ff. Cf. Nu. R., XI, 17.
L. 8. Is. 9,6.
L. 10. Gen. 15,15.
L. 11ff. Cf. Ṭur, *ib.*, 128; T.B. Soṭ., 38b.
L. 16ff. Ṭur, *ib.*, 128; Mishnah, Meg., IV, 7; T.B., *ib.*, 24b, with Rashi's comment.

לא ישא כפיו. קטן או גדול שלא נתמלא זקנו, לא ישא כפיו, בד"א כשהוא לבדו, אבל עם אחרים ישא משידע לישא כפיו. כהן שהרג את הנפש אפי' בשגג, לא ישא כפיו, דכתי' ובפרשכם כפיכם אעלים עיני מכם גם כי תרבו תפלה אינני שומע ידיכם דמים מלאו. משומד לא ישא כפיו. וכתב הרמב"ם ז"ל אפי' עשה תשובה, אבל רבינו שלמה ז"ל ורבינו גרשום פסקו שיכול לישא כפיו אם שב בתשובה. שכור לא ישא כפיו. וכתב הרמב"ם ז"ל שתה רביעית יין בבת אחת לא ישא כפיו, שתאו בשתי פעמים או שנתן לתוכו מעט מים מותר, ואם שתה יותר מרביעית, אע"פ שהיה מזוג ואע"פ ששתאו בכמה פעמים, לא ישא כפיו עד שיסיר את יינו מעליו. א"ר שמעון בן פזי א"ר יהושע בן לוי משום בר קפרא, למה נסמכה פרשת נזיר לפרשת כהן מברך, לומר לך מה נזיר אסור ביין, אף כהן מברך אסור ביין. לא היו בו דברים המונעים נשיאות כפים, אע"פ שאינו מדקדק במצות וכל העם מרננים אחריו, נושא כפיו, שמצות עשה היא לכל כהן לישא כפיו, ואין אומרין לרשע, הוסף רשע והמנע מן המצות. ואל תתמה ותאמר, מה תועיל ברכת הדיוט. אין קבלת הברכה תלויה בכהנים אלא בהב"ה, שנא' ושמו את שמי על בני ישראל ואני אברכם. וכל כהן הנושא את כפיו הב"ה מברכו, שנא' ואברכה מברכיך.

ויחלוץ מנעליו בשעה שעולה לדוכן, שכן התקין רבן יוחנן בן זכאי שלא יעלו הכהנים לדוכן במנעליהם. ויטול ידיו עד הפרק כמו בעבודה. וכשמתחיל שליח צבור רצה, כל כהן וכהן שבבית הכנסת עוקר ממקומו לעלות לדוכן. ואפי' שלא יגיע שם עד שיסיים ש"צ רצה,

L. 3. T.B. Ber., 32b. L. 4. Is. 1,15.

L. 5. Mishneh Torah, Hilk. Nesiat Kapay., 15,4. Cf. Sepher Ha-'Eshkol, 15 (ed. Auerbach, I, p. 28), a Responsum on the subject by R. Natronai Gaon. Cf. Ṭur, *ib.*, Mishnah, Men., XIII, 10; T.B. *ib.*, 109a, with comments of Rashi and the Tosaphist, *ib.*, the latter quoting Sepher Wehizhir. But in Midr. Wehizhir, ed. Freimann, this passage is not found. L. 7. Mishneh Torah, *ib.*, 4.

L. 10f. T.B. Ta'an., 26b; Talmud omits: א"ר שמעון בן פזי, and has different reading. L. 13ff. Cf. Ṭur, *ib.*; T.Y. Giṭ., 47b.

L. 17. Nu. 6,27. L. 18. Gen. 12,3.

L. 19ff. T.B. Soṭ., 40a; Rosh Ha-Sh., 31b.

הואיל ועקר רגליו כשהתחיל רצה יכול לעלות, אבל אם לא עקר רגליו ברצה שוב לא יעלה. וכשעוקר רגליו לעלות אומר, יהי רצון מלפניך ה' אלהי, שתהא ברכה זו שצויתנו לברך את עמך ישראל ברכה שלימה, ולא יהיה בה מכשול ועון מעתה ועד עולם. ועולין לדוכן, ועומדין שם, פניהם למול ההיכל ואחוריהם כלפי העם, ואצבעותיהם כפופין לתוך כפיהם, עד שמסיים שליח צבור מודים, ואז קורא להם כהנים, ומחזירין כלפי העם. ואם הוא אחד, אינו קורא, אלא הוא עצמו מחזיר פניו. ולא יפסיק שליח צבור לקרות כהנים, דהוי הפסק בתוך התפלה, אלא חזן הכנסת, פי' הממונה על צרכי בית הכנסת, קורא כהנים בקול רם, עד שמגיע ש"צ לשים שלום. ואז מחזירין את פניהם כלפי העם ומברכין, בא"י אמ"ה אשר קדשנו בקדושתו של אהרן וצונו לברך את עמו ישראל באהבה. ומגביהין ידיהם כנגד כתפיהם, ופושטים ידיהם, וחולקין אצבעותיהם, על פי המדרש מציץ מן החרכים, ששכינה למעלה מראשיהם ומציץ מבין חרכי אצבעותיהם. ומכוונין לעשות חמשה אוירים, מבין שתי אצבעות לשתי אצבעות אויר אחד, ובין אצבע לגודל ובין גודל לאצבע, לקיים מציץ מן החרכים. ושליח צבור מקרא אותם יברכך, והם עונין אחריו מלה במלה עד שיסיימו פסוק ראשון, ועונין הקהל אמן. וכן אחר פסוק שני. וכן אחר פסוק ג'.

וכשאומרים הכהנים יברכך, אומרים הצבור בלחש כל אחד ואחד בפני עצמו, השקיפה ממעון קדשך מן השמים וברך את עמך את ישראל

L. 9f. On חזן cf. Maḥzor Vitry, ed. Hurwitz, p. 100. Note our author's explanation of the meaning of חזן, and cf. R. Asher, Ber. V (ed. Venice, p. 79a): ובערוך פי' חזן ש"צ, וטעות הוא, דחזן הוא המתעסק בצרכי בית הכנסת, וש"צ הוא המוציא את הציבור ידי חובתם בתפילה. Cf. the use of חזן in Mueller, Halakot Pesuḳot, Ha-Ḥoḳer, I, p. 264. But note that in Ha-Manhig and Shib. Ha-Leḳ. ש"צ is used in this connexion. Cf. Eppenstein in Monatsschrift, vol. 52 (1908), p. 471f. L. 13. Cf. T.B. Soṭ., 38a.

L. 14f. Cf. Tanḥuma, נשא, 15 (ed. B., p. 32); Nu. R., XI, 3, end, Pesiḳta, פ' החדש, 99 (p. 49a). See Sepher Ḥasidim, nu. 1588 (p. 388); Sepher Ha-Bahir, ed. Wilna, p. 25.

L. 20ff. Cf. T.B. Soṭ., 39b. See also, Maḥzor Vitry, p. 101, and note differences.

ואת האדמה אשר נתת לנו כאשר נשבעת לאבותינו ארץ זבת חלב ודבש. וכשאומרים ה', אומרים הצבור, ה' ה' אל רחום וחנון ארך אפים ורב חסד ואמת. וכשאומרים וישמרך, אומרים הצבור, שמרני כאישון בת עין בצל כנפיך תסתירני. וכשאומרים יאר, אומרים הצבור, ה' אלהי שועתי אליך ותרפאני. וכשאומרים אליך, אומרים הצבור, אליך ה' נפשי אשא. וכשאומרים ויחנך, אומרים הצבור, חנני אלהים חנני כי בך חסיה נפשי. וכשאומרים ישא, אומרים הצבור, ישא ברכה מאת ה' וצדקה מאלהי ישעו. וכשאומרים ה', אומרים הצבור, ה' מנת חלקי וכוסי אתה תומיך גורלי. וכשאומרים פניו, אומרים הצבור, ופנית אל תפלת עבדך ועמך ישראל. וכשאומרים אליך, אומרים הצבור, אליך נשאתי את עיני. וכשאומרים וישם, אומרים הצבור, שימה דמעתי בנאדך הלא בספרתך. וכשאומרים לך, אומרים הצבור, לך ה' הגדולה והגבורה והתפארת והנצח וההוד כי כל בשמים ובארץ. וכשאומרים שלום, אומרים הצבור, שלום רב לאוהבי תורתך ואין למו מכשול.

וגרסי' בירושלמי הכהנים מברכין בקול רם, בקולו של רם, מלמד שהב"ה משתף קולו עמהם. ד"א במעולה שבקולות, לא גדול ולא קטון אלא בינוני. וגרסי' במדרש פנחס בן אלעזר בן אהרן הכהן זכה שיהיו זרעו מברכין את ישראל תחת אשר קנא לאלהיו ויכפר

L. 2. Deut. 26,15; MT: נתתה.
L. 3. Ex. 34,6.
L. 4. Ps. 17,8.
L. 5. Ps. 30,3.
L. 6. Ps. 86,4.
L. 7. Ps. 57,2.
L. 8. Ps. 24,5.
L. 9. Ps. 16,5.
L. 10. 1 Kings 8, 28,30.
L. 11. Ps. 123,1.
L. 12. Ps. 56,9.
L. 13. 1 Chr. 29,11.
L. 14. Ps. 119,165.
L. 15f. T.Y. Soṭ., 21c. Note variants.
L. 17ff. Cf. T.B. Zebaḥ., 101b, but the source of the Midrash I do not know. Cf., also, Pirḳe R. Eliezer ch. 47 (p. 113a).

על בני ישראל, שנא' והיתה לו ולזרעו אחריו [וגו']. את מוצא בפסוק זה ט"ו תיבות וששים אותיות שיש בפסוקים של ברכת כהנים, שהם יברכך ה' וישמרך, יאר ה' פניו אליך ויחנך, ישא ה' פניו אליך וישם לך שלום. ויחנך חסר בלא ו"ו. ונרסי' במדרש וידם אהרן, בשכר ענותנותו של אהרן ע"ה זכה לברך את ישראל ברכת כהנים, שהם ששים אותיות, כמנין וידם.

ואחר שמסיימין הכהנים לברך את העם, מתחיל שליח צבור שים שלום. ואז הכהנים מחזירין את פניהם כלפי המקדש, ר"ל כלפי ההיכל, ואומרים, רבון העולמים עשינו מה שגזרת עלינו, עשה אתה מה שהבטחתנו. השקיפה ממעון קדשך מן השמים וברך את עמך את ישראל ו[את] האדמה וגו'. ואינן רשאין להחזיר את פניהם עד שיאמר שליח צבור שים שלום. וכשמחזירין פניהם, בין בתחלה בין בסוף, לא יחזרו אלא דרך ימין. אין המקרא שקורא כהנים רשאי לקרות כהנים עד שיכלה אמן מפי הצבור, פי' אמן שעונין אחר ברכת מודים. ואין הכהנים רשאים להתחיל בברכה עד שתכלה התיבה מפי המקרא. ואין הצבור עונין אמן עד שיכלה הפסוק מפי הכהנים. ואין ש"צ רשאי לענות אמן אחר הברכה של כהנים, שמא תתבלבל דעתו ולא ידע איזו ברכה יש לו להקרותן, אם פסוק שני או שלישי. ובשעה שהכהנים מברכין את העם לא יביטו ולא יסיחו את דעתם, אלא יהיו עיניהם כלפי מטה, כמי שהוא עומד בתפלה, והעם יכוונו את לבם לברכה, ויהיו פניהם כנגד פני הכהנים, ולא יסתכלו בהם. דתאני אהבה בריה דר' מנימין בר' חייא, עם שאחרי הכהנים אינן בכלל ברכה,

L. 1. Nu. 25,13.
L. 4. Nu. 6,24–26.
L. 4f. Cf. T.B. Zeb., 115b; but the Midrash I do not know.
L. 4. Lev. 10,3.
L. 7ff. Cf. Ṭur, *ib.*, 128.
L. 8ff. T.B. Soṭ., 39a–b.
L. 11. Deut. 26,15.
L. 12ff. Cf. T.B. Soṭa, 39b.
L. 13ff. T.B. *ib.*, For our מקרא Talm. has קורא.
L. 21ff. T.B. Soṭ., 38b, bot. Our author seems to quote freely. For our אהבה, Talm. has אבא; but Ṭur has our reading.

אבל שלפניהם ומצדיהם אפי' מחיצה של ברזל אינה מפסקת. ולאחריהם אם הם אנוסין, בכלל ברכה הם. דאמ' ר' שמלאי, בית הכנסת שכלה כהנים עולין לדוכן, למי מברכין לעם שבשדות.

אין נשיאות כפים אלא בשחרית במוסף ובנעילה, כמו ביום הכפורים ובמעמדות, אבל לא במנחה, הואיל ומצויה השכרות, שמא יהיה הכהן שכור, ואפי' במנחה של תענית מירה אשאר ימים. והני מילי בתענית שיש בו נעילה, כמו ביום הכפורים ותענית צבור, שהמנחה היא בעוד היום גדול ויבא לטעות במנחה של שאר ימים, אבל תענית שאין בו נעילה, כגון ט' באב ושבעה עשר בתמוז, הואיל ותפלת המנחה סמוכה לשקיעת החמה, היא דומה לתפלת נעילה, ולא יבא לטעות במנחה של שאר ימים. הילכך יש בה נשיאות כפים.

הרואה חלום ואינו יודע מה הוא, יעמוד אצל כהנים בשעה שעולין לדוכן, ויאמר, רבונו של עולם, אני שלך וחלומותי שלך, חלום חלמתי ואיני יודע מהו. בין שחלמתי אני לעצמי ובין שחלמו אחרים עלי, אם טובים הם, חוקם ואמצם, כחלומותיו של יוסף הצדיק, ואם צריכין רפואה, רפאם, כמי מרה על ידי משה רבינו, וכמי יריחו על ידי אלישע, וכמרים מצרעתה, וכנעמן מצרעתו, וכחזקיהו מחוליו. וכשם שהפכת קללת בלעם הרשע מרעה לטובה, כן תהפוך לי כל חלומותי לטובה, ותרצני ותתני לחן לחסד ולרחמים בעיניך ובעיני כל רואי. ויכוין לסיים עם הכהנים כשעונין הצבור אמן. או יאמר כך, אדיר במרום שוכן בגבורה, אתה שלום ושמך שלום, יהי רצון שתשים עלינו שלום. כדגרסי' במדרש יהי אור. תאני תנא קמיה דר' שמעון, האי מאן דמצעיר בחלמיה, ייתי בשעתא דכהני פרשי ידיהו, ולימא רבונו של עולם וכו', משום דההיא שעתא אישתכיחו רחמין בעלמין, ומאן דבעי רחמין על צעריה אתהפך ליה דינא לרחמי.

L. 4ff. Tur, *ib.*, 129; Mishnah, Ta'an., IV, 1; T.B., *ib.*, 26a–b.

L. 12ff. Cf. Tur, *ib.*, 130. But note variants. Our text is more complete. Tur agrees with our Talmudic version; T.B. Ber., 55b.

L. 22ff. Cf. Zohar, III, 147b; note variants; Zohar has ליתי for our ייתי ; דיבעי צרותיה for our רבעי רחמין. See, also, Midrash Tanḥuma, נשא, 16 end (ed. B., p, 33); Nu. R., 11,9; Cant. R., 3,11.

נפילת אפים

ואחר שסיים ש"צ התפלה בקול רם, נופלים על פניהם ומתחננים. ויהיה כל אדם זהיר עד מאד בנפילת אפים, ויאמר בה מזמור לדוד אליך ה' נפשי אשא. ויש בה כ"ב פסוקים, כנגד כ"ב אותיות שבאלפא ביתא. וכל הזהיר במזמור הזה בנפילת אפים, ואומרו בכוונה בכל יום שיש בו נפילת אפים, ינצל מדינה של גיהנם. ורמז לדבר, שיש במזמור הזה כל האלפא ביתא חוץ משלש פסוקים, והם בו"ק, עולין בגימטריא למאה ושמונה, כמנין גיהנם. כלומר אין כאן גיהנם. וגרסי' במדרש יהי אור בוא וראה כשאדם מתפלל תפלתו בכוונה, במעשה טוב, שהיא התשובה,ובדיבור טוב, שהיא כוונת הלב, ויקבל עליו עול מלכות שמים ויתעטף בציצית ויניח תפלין, הרי זה מקבל פני שכינה. ואם יפגום תפלתו במעשה ובדיבור, ונמצא פגום למעלה ולמטה, אוי לו למי שפוגם את תפלתו, ועליו הכתוב אומר, כי תבאו לראות פני מי בקש זאת מידכם רמוס חצירי. וכיון שאדם מתפלל תפלתו כראוי, במעשה ובדיבור, הרי זה נדבק בעליונים, ומתברכין בשבילו עליונים ותחתונים, כדא' ויתפלל בעדו תמיד כל היום יברכנהו, וכתי' בתריה, ויחי ויתן לו מוהב שבא. כי התפלה היא עץ חיים. תפל"ה בגימטריא חמש מאות וחמשה עשר, ועץ חיים היא למחזיקים בה, ארבע מאות

L. 1. Ṭur, *ib.*, 131.

L. 3. Ps. 25.

L. 5. ורמז לדבר: cf. Men. Ibn Zaraḥ, Ṣedah La-Derek, 37: ושמעתי אשרים וכו' (ed. Ferrara, p. 38b). *For another explanation*, see Kol Bo, 15 (ed. Const, p. 13a).

L. 8ff. Cf. Zohar III, 120b–121a.

L. 13. Is. 1,12.

L. 15. Ps. 72,15; MS has כנגדו for בעדו . Note that בתריה is an error for קפיה.

L. 16. For numerical calculations of the Eighteen Blessings, cf. Kol Bo, 11 (ed. Const., p. 9b).

L. 17. Pr. 3,18.

ותשעים וששה, ותשע עשרה ברכות שהיא התפלה בברכת המינין, הרי חמש מאות וחמשה עשר, כמנין תפלה. לפי׳ כשיסיים אדם תפלתו ופורש, כאלו פורש מעץ חיים ויקרב למות. לפיכך נפל אדם על פניו אחר תפלתו בפישוט ידים ורגלים, כמה דאתמר, ויאסוף רגליו אל המטה ויגוע ויאסף אל עמיו. ורזה דמלה, לפי שיש עונות שאין מתכפרין עד יום המיתה, כמה דאתמר, אם יכופר העון הזה לכם עד תמותון. ואדם שמתפלל שיתכפרו עונותיו, ולאחר שנדבק בעץ החיים, נפל על פניו כמת, כדי שיתכפרו כל עונותיו, כיצד. בתפלתו, שהיא עץ חיים, כבר נתכפרו לו עונותיו הראויים להתכפר מחיים, ובנפילת אפים, שדומה אדם למת, יתכפרו לו עונותיו הראויים להתכפר בשעת המיתה, והב״ה מרחם עליו. אשרי אדם שיודע לרצות להב״ה בתפלתו מעומד ובנפילת אפים. הרי שבנפילת אפים הב״ה מכפר עונותיו של אדם.

ואחר שמסיימין, אומר שליח צבור, אבינו מלכנו אבינו אתה, אבינו מלכנו אין לנו אלא אתה, אבינו מלכנו רחם עלינו, אבינו מלכנו חננו ועננו, כי אין בנו מעשים, עשה עמנו צדקה וחסד למען שמך והושיענו, ואנחנו לא נדע מה נעשה, כי עליך עינינו. והטעם, לפי שהתפללנו בכל ענין שיוכל אדם להתפלל, בישיבה ובעמידה ובנפילת אפים, כאשר עשה משה רבינו ע״ה, דכתי׳ ואשב בהר, הרי תפלה בישיבה, וכתי׳ ואנכי עמדתי בהר, הרי תפלה בעמידה, וכתי׳ ואתנפל לפני ה׳, הרי תפלה בנפילת אפים. והואיל שאין בנו כח להתפלל בענין אחר, אנו אומרים, ואנחנו לא נדע מה נעשה, כי עליך עינינו. ואבינו מלכנו רגילים לומר אותו מימי ר׳ עקיבא. כדגרסי׳ במ׳ תענית

L. 5. Gen. 49,3.
L. 6. Is. 22,14.
L. 14. Cf. Sid. R. Amram (p. 12b, top). Note that its version is shorter than ours and is so quoted in Ṭur, *ib.*, 131.
L. 17ff. Ṭur, *ib.*
L. 19 Deut. 9,9. L. 20. 10,10.
L. 21. Deut. 9,18.
L. 23ff. T.B. Ta'an., 25b.

פעם אחת גזרו תעניתא ולא נענו, ירד ר' עקיבא לפני התיבה ואמר, אבינו מלכנו אבינו אתה, אבינו מלכנו אין לנו מלך אלא אתה וכו'. ירדו גשמים. וכיון שנענה בתפלה זו, תקנו לאומרו בכל יום ויום ובימי התשובה והסליחות. ואומר שליח צבור קדיש ואשרי וגו', ואחר כך למנצח מזמור לדוד יענך ה' ביום צרה וגו', ואחר כך ובא לציון, וסדר קדושה, ומתרגמין הקדושה ואומרים, ותשאני רוח, ומתרגמין אותו, ואומרים ה' ימלוך לעולם ועד, ומתרגמין אותו. ונהגו לתרגם אותו, כדי שיבינו כל העם, כי אז היו כל העם מדברים ארמית. וצריך ליזהר עד מאד בסדר קדושה ולאומרו בכוונה, כדגרסינן בסוף מסכת סוטה אמ' ר' שמעון בן גמליאל משום ר' יהושע בן לוי, מיום שחרב בית המקדש, אין לך יום שאין בו קללה ולא ירד טל לברכה, ובכל יום מרובה קללתו מיום שלפניו, אלא אמאי קאים, אקדושא דסדרא ואמן יהא שמיה רבא דאגדתא. ואומר קדיש תתקבל יהא שלמא. ואחר כך אומר תפלה לדוד הטה ה' אזנך עני וגו'. ובכל זמן וזמן משנין המזמור כפי ענין היום. ברכי נפשי בראש חדש, כאיל תערוג בחולו של מועד, מזמור שיר חנכת הבית לדוד בחנוכה, בפורים למנצח על אילת השחר, בשבעה עשר בתמוז אלהים באו גוים בנחלתך, בט' באב על נהרות בבל, בצום גדליה ובצום אסתר ובעשרה בטבת שיר מזמור לאסף אלהים אל דומי לך. ואחר שיאמר תפלה לדוד, יאמר ש"צ קדיש יהא שלמא וכו'. ואומרין הציבור עלינו לשבח לאדון הכל. וכשיגיע לאל אל לא יושיע, יפסיק מעט קודם שיאמר ואנו משתחוים, כדי שלא יהא נראה כאלו חוזר למעלה. ואומרים ה' נחני בצדקתך למען שוררי הישר לפני דרכך. והולכים לבתיהם לשלום.

L. 4. Ps. 84,5 (followed by Ps. 145). L. 5. Ps. 20.
L. 6. Is. 59,20. L. 6. Ez. 3,12. L. 7. Ex. 15,18.
L. 7ff. Cf. Sid. R. Amram, p. 14b; Sid. Rashi, p. 37.
L. 10. Mishnah, Soṭ., IX, 12; T.B., *ib.*, 49a. Talmud: קא מקיים for קאים ; ואיהא for ואמן, as in Sid. Rashi (p. 36).
L. 14ff. Cf. Ṭur, *ib.*, 133. On this custom of Toledo, cf. Ha-Manhig, 77 (p. 20b). L. 14. Ps. 86. L. 15. Ps. 104; Ps. 42.
L. 16. Ps. 30. L. 17. Ps. 22; Ps. 79. L. 18. Ps. 137.
L. 19. Ps. 83. L. 23. Ps. 5,9.

היוצא מבית הכנסת אל יפסיע פסיעה גסה. דאמ' ר' חלבו אמ' רב הונא, היוצא מבית הכנסת אל יפסיע פסיעה גסה, ואמ' אביי לא אמרן אלא למיפק, אבל למיעל כ"ש דפסע, שנא' ונדעה נרדפה לדעת את ה'. ואמ' ר' זירא, מריש כי הוא חזינן לרבנן דקא רהטי בשבתא לפירקא, אמינא קא מחללי רבנן שבתא, כיון דשמעית להא דאמ' ר' תנחום אמ' ר' יהושע בן לוי לעולם ירוץ אדם לדבר מצוה ואפ"י בשבת, דכתי' אחרי ה' ילכו כאריה ישאג, אנא נמי הוה רהיטנא. והיוצא מבית הכנסת ונכנס לבית המדרש, ויוצא מבית המדרש ונכנס לבית הכנסת, זוכה ומקבל פני שכינה, שנא' ילכו מחיל אל חיל יראה אל אלהים בציון.

בשני ובחמישי מתפללין כשאר הימים, ואחר שחוזר שליח צבור התפלה, אומר תחנונים. והטעם לפי שהם ימי רצון, לפי שארבעים יום של קבלת הלוחות, שהיו ימי רצון, עלה משה רבינו ע"ה ביום החמישי וירד ביום שני, ולפיכך נהגו להתענות בשני ובה'. ואחר שישלים התחנונים, נופלים על פניהם, ואחר כך יאמר ש"צ תחנה בקול רם, ה' אלהי ישראל שוב מחרון אפך וכו', ועונין אחריו ה' אלהי ישראל וכו'. ואומר אם עונינו ענו בנו וכו', אבינו מלכנו וכו', ואנחנו לא נדע וכו', ואומר קדיש עד למעלה וכו', ואומר אל ארך אפים מלא רחמים וכו'. ומוציא ספר תורה ואומר גדלו לה' אתי, והקהל אומרים רוממו ה' אלהינו וכו'.

L. 1ff. T.B. Ber., 6b. Note variants. L. 3. Talmud: למיעל מצוה למרהט.
L. 4. Hos. 6,3. L. 6. Talmud: לדבר הלכה. L. 7. Hos. 11,10.
L. 7ff. Cf. T.B. Ber., 64a; Mo'ed, Ḳaton, 29a.
L. 10. Ps. 84,8. L. 11ff. Cf. Ṭur, *ib.*, 134.
L. 12ff. Cf. Midr. Tanḥuma, וירא, 16 (ed. B., p. 94); Roḳeah, 209; Bet Yoseph on Ṭur, *ib.*, 134.
L. 16. Ex. 32,12. L. 17. Sid. R. Amram, p. 19b.
L. 18. Note our למעלה for לעילא of other versions. Cf. Schechter, A Version of the Kaddish from a Genizah MS, in Kaufmann Gedenkbuch, Hebr., p. 53, where we read: למעלה ולמעלה מכל הברכות וכו'.
L. 19. Ps. 34,4. L. 20. Ps. 99,5,9.

Additional Note (to p. 126, l. 12ff.)

שכך קבלו הזקני' מנביאי' ראשוני', שמלאכי השרת בכל מאורע ומאורע היו מקלסי' להב"ה, והיו או' ברכה על כל פ' ופ' שהיה הב"ה מרחם על מקדשי שמו, וכשבאו אנשי כנסת הגדו' כללום

ותקנום והסדירום על אותו סדר. וא"ת היכן אמרום מלאכי השרת, חש' על ראשון ראשו' ועל אחרון אחרון. כיון שהציל הב"ה את אברהם מאור כשדים, שנ' אל תירא אברם אנכי מגן לך, תיקלסו להב"ה ואמרו בא"י מגן אברהם. ובשעה שבא יעקב ופגע בשערי ירוש', שנ' ויפגע במקו' וגו', והקדיש שמו של הב"ה, מיד פתחו מ"ה ואמרו בא"י האל הקדוש. ובשעה שבא פרעה להמליך את יוסף על ארץ מצרים, ומצא בו דעה חכמה ותבונה שלא היתה בכל ארץ מצרי', כמו שכתו' הנמצא כזה וגו' אחרי הודיעך, מיד פתחו מ"ה ואמרו בא"י חונן הדעת. ובשעה שעשה ראובן אותו מעשה בלהה, נקנסה עליו מיתה, וכיון שהרגיש עשה תשו' שלימה והיה בוכה ומתפ' לפני קונו, שנ' וישב ראובן אל הבור, ואע"ג דהאי קרא בבור קא (ממש) משתעי, האי אל הבור יתיר' הוא תיתן לידרש, דהכתי' בור אחרינ', דכתי' והנה אין יוסף בבור, הו"ל למיכת' וישב ראובן, מאי אל הבור, רמז הכתו' שעשה תשו' ונחתם לחיים, דכתי' יחי ראובן ואל ימות, וכיון שקבלו הב"ה בתשו', מיד פתחו מ"ה ואמרו בא"י הרוצה בתשו'. ובשעה שעשה יהו' אותו מעשה בתמר, והוכר עבודה ונתתך עליה דין לשריפה, שנ' ויאמ' יהו' הוציאוה ותשרף, וכתי' היא מוצאת וגו', ויכר יהו' וידע שנתחייב בדין הבא על כלותו והשביע את אחיו והלקהו נ' מלקיר במקו' כרת, תנמרת כדק"ל חייבי כריתו' שלקו נפטרו מידי כרת, ונתן לו הב"ה סליח' וכפרה, מיד פתחו מ"ה ואמרו בא"י חנון המרבה לסלוח. ובשעה שמררו חיי אבותי' במצרים, שנ' וימררו את חייהם, א"ל הב"ה לכן אמור וגו', וכן עשה, הוציאם ממצרי' ולקחם לו לעם, מיד פתחו מ"ה ואמרו בא"י גואל ישראל. ובשעה שנצטער אברהם בצער המילה, שלח הב"ה נ' מלאכי' אצלו, דכתי' וישא עיניו וירא, ואמרו בא"י רופא חולים. ובשעה שהיה רעב בימי יצחק והלך לגרר, דכתי' ויהי רעב בארץ ויזרע וגו' ויברכהו, מיד פתחו מ"ה ואמרו בא"י מברך השני'. ובשעה ששמע יעקב אבי' שיוסף בנו חי ושליט בכל הארץ, שנ' ויגידו לו לאמ' עוד יוסף חי, וכי הוא מושל, וירד למצרי' הוא וזרעו ונתקבצו עם יוסף ומנשה ואפרים, ונתחייבו כלם בקבוץ ברכה. ובני יוסף אשר יולדו לו במצרים, מיד פתחו מ"ה ואמרו בא"י מקבץ נדחי עמו יש'. ובשעה שיצאו ממצרי' והעמיד להם משה שופטים והזהירם וצום בכל ענין המשפט, כדכתי' ואצוה את שטריכם, וסמיך ליה לא תכירו פני' במשפט, וידעו המלאכי' שכך חביב המשפט לפני הב"ה, מיד פתחו ואמרו בא"י האל המשפט. ובשעה שעמד המן הרשע על יש' להשמידם ולאבדם, כמו שכתו' ויבקש המן להשמיד, וכיון שקלקל הב"ה עצתו והשיבו גמולו בראשו ותלו אותו ואת בניו על העץ והכניעם והשמידם, מיד פתחו מ"ה ואמרו בא"י שובר אויבי' ומכניע זדי'. וא"ת דאמרי כשבא עמלק להלחם עם יש' ברפידים, והחליש יהוש' את עמלק ואת עמו לפי חרב, אז פתחו מ"ה ואמרו בא"י שובר אויבי' ומכניע זדים. ובשעה שהפיל נבוכדנאצר לחנניה מיש' ועז' לתוך כבשן האש ובטחו, מיד פתחו מ"ה ואמרו בא"י משען ומבטח לצדיקים. וא"ת דאמרי בשעה שקרב זמרי בן סלוא לכזבי לפני משה ותפסה בבלוריתה, וא"ל למשה זו אסו' או מות', א"ת אסורה, בת יתרו מי התירה לך, תתעלמה ממנו הלכ' הבועל ארמית קנאין פוגעי' בו, קם פנחס מתוך העדה ודקר את שניהם והשיב חמתו של הב"ה מעל יש', כדכתי' פנחס בן אלע', וסמיך ליה הנני נותן לו את בריתי שלום, מיד פתחו מ"ה ואמרו בא"י משען ומבטח לצדיקי'. ובשעה שחרבה בית ראשון היה צער למ"ה מצערן של יש' מחרבן הבית, שנ' הן אראלם צעקו חוצה, כיון שקם זרובבל ובנה בית המקדש, שמחו ואמרו בא"י בונה ירוש'. ובשעה שהבטיח הב"ה את יש' ע"י ישעיהו שעתיד להקים להם משיח בן דוד, וכתי' ויצא חטר מגזע ישי, באותה שעה פתחו ואמרו בא"י מצמיח קרן ישועה. ובשעה שחלה חזקיהו ונטה למות, ובא ישעיהו אצלו וא"ל מת אתה ולא תחיה, מיד ויסב חזקיהו פניו אל הקיר, ושמע הב"ה את תפלתו וראה את דמעתו והוסיף על ימיו ט"ו שנה, שנ' הנני יוסיף על ימיך ט"ו שנה. והצילו מסנחריב וגם את ירוש', מיד פתחו ואמרו בא"י שומע תפילה. ובשעה שחרבה בית ראשון, היו שונאיהם של יש' שמחי' ואו' זה לזה, אין הב"ה רוצה עוד בבנין ירוש' ולא תשרה שכינתו בה לעולם. וכשעמד עזרא ובקש רחמי' לפני הב"ה שיחזור שכינתו לירוש', שמע הב"ה את תפלתו והחזיר יש' ושכינתו לציון, באותה שעה פתחו מ"ה ואמרו בא"י המחזיר שכינתו לציון. ובשעה שברא הב"ה את אדם הראשון חבבו והכניסו לג"ע ומינהו על כל בריותיו, התחיל לשבחו ולו' מזמו' שיר ליום השבת, והיה זמירו חביב לפני הב"ה, כיון שראו מ"ה שרצונו של הב"ה בזמיר ושבח והודאו', מיד פתחו ואמרו בא"י הטוב שמך ולך נאה להודות. ובשעה שאמ' וסרה קנאת אפרים, מיד פתחו מ"ה ואמרו העומדי' במקו' השלום וקלסו לפני הב"ה ואמרו בא"י המברך את עמו יש' בשלום.

(R. Isaac Aboab, Commentary on Ṭur 'Oraḥ Ḥayyim, MS, Jew. Theol. Sem., New York, p. 55f.)

קריאת ספר התורה

ומשה רבינו ע'ה תקן להם לישראל שיהו קורין בתורה בשבת ובשני ובחמישי, בשביל שלא יתעכבו שלשה ימים רצופים מלשמוע דברי תורה. כדגרסי' במכילתא וילכו שלשת ימים במדבר ולא מצאו מים, דורשי רשומות אמרו לפי שפרשו מדברי תורה שנמשלה למים. ולפיכך תקנו זקנים הראשונים שיהו קורין בתורה בכל שבוע ושבוע שלשה ימים, ועזרא תקן להם לישראל שיהו קורין בתורה ברבים בשני ובחמישי בשחרית ובשבת בשחרית ובמנחה, ושיהו קורין שלשה, כהן לוי וישראל, ולא יקראו פחות מי' פסוקים. וגרסינן במסכת מגילה בפרק הקורא את המגלה, בשני ובחמישי ובמנחה בשבת קורין שלשה, אין פוחתין מהן ואין מוסיפין עליהם, ואין מפטירין בנביא, ואין קורין פחות מי' פסוקים. יקראו השנים שלשה והאחד קורא ארבעה, והקורא הארבעה הרי זה משבח. ואי סליק עניינא בפחות מעשרה, כגון פרשת עמלק, שפיר דאמי. וגרסי' בסוף מסכת מגלה בשני ובחמישי ובשבת במנחה קורין כסדרן, פי' בסדר אותו שבוע. תניא מקום שמפסיקין בשבת בשחרית, קורין במנחה ובב' ובחמישי ובשבת הבאה. והכהן קורא תחלה ואחריו לוי ואחריו ישראל. ואם בא לחלוק הכהן כבוד לרבו או למי שהוא גדול ממנו, ואפי' לנשיא, אין לו רשות לישראל שיקרא בתורה קודם כהן. ואפי' כהן עם הארץ קודם לישראל תלמיד חכם. אמ' אביי נקיטינן אין שם כהן נתפרדה חבילה, כלומר שלא יקדים לוי לישראל, אלא הגדול קודם את חבירו. ואמ' אביי נקיטינן אין שם לוי, כהן קורא במקום לוי. כיצד, קורא כהן,

L. 3ff. Mekilta, ויהי בשלח, IV, 1 (ed. Fr., p. 45a).
L. 4. Ex. 15,22.
L. 9ff. Mishnah, Meg., IV, 1; T.B. Meg., 21a–b; Ṭur, *ib.*, 135.
L. 13. Cf. T.B. Meg., 21b, Tosaphot.
L. 15ff. Mishnah, *ib.*, III, 5; T.B. *ib.*, 31a, b (bot.), abridged.
L. 17ff. Mishnah, Giṭ., V, 8; T.B. *ib.*, 59b; cf. Tosaphot. See Shib. Ha-Leḳet, 34 (p. 32f.).

ואחר שמסיים, ישאר במקומו ויברך פעם אחרת ויקרא, אבל לא יקרא כהן אחר במקום לוי, אלא אותו ראשון שעלה תחלה, שמא יאמרו הראשון פגום הוא. וכן לא יקראו שני לויים בהפסק ישראל ביניהם. ואם אין שם כהן, קורא ישראל במקומו. ואומר שליח צבור, פלוני במקום כהן, כדי שלא יטעו להאכילו חלות. אבל ישראל הקורא במקום לוי, אין צריך לומר במקום לוי, דמעשר ראשון מותר לישראל, ועוד שאינו מצוי.

וכתב הרב ר' יהודה אבן גיאת ז"ל ואסור לשליח צבור לקרות בתורה עם הקראים, דאמרו רבותינו ז"ל ובתורה אחד קורא ואחד מתרגם.

וקריאה זו היא מצוה גדולה. וחייב הקורא לברך שתי ברכות, אחת לפניה ואחת לאחריה. לפיכך לא יברך אלא אדם שיודע לקרות ולדקדק, ולא יקרא אלא המברך, ולא יקרא הקורא בלא ברכות, ולא יברך המברך אלא אם כן קורא, והמברך הוא הקורא. ושליח צבור שאינו מברך לא יקרא כלל. ומי שאינו יודע לקרות, אסור לו לעלות לתיבה לקרות בתורה, אע"פ שיודע לברך. ואין לו לשליח צבור אלא לאחוז בספר תורה ולהראות לקורא מאיזה מקום יתחיל. ומי שאינו יודע לקרות ועולה לקרות הרי זה חוטא בנפשו. ושאר העם שומעים ואינן קורין עמו, שנא' ואזני כל העם אל ספר התורה.

אמר המחבר ולא נהגו כן, אלא העולה יקרא בנחת, ושליח צבור קורא עמו בקול רם. ומנהג זה ראו כמה רבנים וכמה גדולים ואנשי מעשה ולא הקפידו.

בשבת בשחרית קורין שבעה, כהן ולוי, ואחר הלוי תלמיד חכם

L. 8. Cf. Above, p. 138. I am not aware of any other author citing R. Judah Ibn Gayyat as an halakist.

L. 9f. Mishnah, Meg., IV, 4; T.B. *ib.*, 24a; cf. Tosaphot.

L. 11f. Cf. Shib, Ha-Leḳeṭ, 36 (p. 34): Ṭur, *ib.*, 145. Cf. also, R. Judah b. Barzilai, Sepher Ha-'Ittim, p. 264f.

L. 19. Neh. 8,3; MS: תורה. L. 20ff. Cf. Ṭur, *ib.*, 141.

L. 23ff. Mishnah, Meg., IV, 2; T.B., *ib.*, 21a; Giṭṭin, 60a (top); see Rashi.

הממונה פרנס על הצבור, ואחריו תלמיד חכם הראוי למנותו, ואחריו ראש הכנסת והעם. אין משיירין בפרשה פחות מג' פסוקים. פי' הקורא בתורה צריך לקרות עד סוף הפרשה, ואם משייר ממנה, לא ישייר פחות משלשה פסוקים, שמא יאמרו לא קרו העולים אחריו כי אם שני פסוקים בלבד. ולא יתחיל מג' פסוקים.

הקורא בתורה בצבור צריך לסדר אותה קודם תחלה שתי פעמים או שלשה בינו לבין עצמו. כההיא דר' עקיבא שקרא אותו ש"צ לקרות בתורה ולא רצה, מפני שלא סידר אותה תחלה, ודרשה מפסוק זה, או ראה ויספרה הכינה וגם חקרה. או ראה א', ויספרה ב', הכינה ג', וגם חקרה ד', והדר ויאמר לאדם. ואינו רשאי לקרות עד שאומרים לו קרא. ולפיכך נהגו שיקרא ש"צ לקורין בתורה. וכל הקורין מברכין לפניה ולאחריה. וצריך להיות זהיר בברכת התורה. כדגרסי' במ' נדרים בפרק ואלו נדרים, מפני מה תלמידי חכמים אין מצוי לצאת מבניהם תלמידי חכמים, רבינא אמר מפני שאין מברכין בתורה תחלה. דאמר רב יהודה אמ' רב, מי החכם ויבן את זאת ואשר דבר פי ה' אליו ויגידה על מה אבדה הארץ, דבר זה נשאל לחכמים ולנביאים ולמלאכי השרת, ולא פירשוהו, עד שפירשו הב"ה בעצמו, שנא' ויאמר ה' על עזבם את תורתי אשר נתתי לפניהם ולא שמעו בקולי ולא הלכו בה, היינו ולא שמעו בקולי ולא הלכו בה, אמר רב שלא ברכו על התורה תחלה. וצריך לברך למקרא ולמדרש ולמשנה ולתלמוד ברכה ראשונה, בא"י אמ"ה אשר בחר בנו מכל העמים ונתן

L. 2ff. T.B. Meg., 21b–22a; Ṭur, *ib.*, 138.
L. 6ff. Ṭur, *ib.*, 139.
L. 7ff. Cf. Tanḥ. Yelammedenu, יתרו, 15 (ed. Ḥoreb, p. 250); Ex. R., 40,1.
L. 10. Job 28,27,28.
L. 13ff. T.B. Ned., 81a.
L. 16. Jer. 9,11; MT: מי האיש החכם.
L. 17. Talmud omits ולמלאכי השרת; see marginal note *ib.*
L. 19. Jer. 9,12; MS: עזבם.
L. 19ff. T.B. Ber., 11b; Maseket Sopherim, XIII, 8 (ed. Müller, p. XXII and p. 180); Ṭur, *ib.*, 139; Kol Bo, 20 (p. 13f).

לנו את תורתו בא"י נותן התורה, ובה עשרים תיבות, וברכה אחרונה, בא"י אמ"ה אשר נתן לנו תורת אמת וחיי עולם נטע בתוכנו בא"י נותן התורה, ובה עשרים תיבות. רמז לארבעים יום שישב משה בהר כשקבל התורה. ופותח הספר קודם שיברך ואחר כך מברך. פותח ורואה וגולל ומברך. פי' לאחר שפתח חוזר וגולל ואז מברך וחוזר ופותח וקורא. דברי ר' מאיר. ר' יהודה אומר פותח ורואה ומברך. והלכה כר' יהודה. ולאחר שקורא גולל ומברך. אין קורין בתורה בבית הכנסת בפחות מעשרה גדולים ובני חורין, ואם התחילו בעשרה ויצאו מקצתן, גומרין. אין קורין בחומשים בצבור. פירוש אם כתב חומש לבדו, אפי' בגלילה כספר תורה, אין קורין בו עד שיהיו כל החמשה חומשין ביחד.

ואסור לאדם לעזוב ספר תורה כשהוא פתוח ויוצא. כדגרסינן בפרק קמא דברכות ועוזבי ה' יכלו, זה המניח ספר תורה כששליח צבור קורא בו בבית הכנסת ויוצא. ואפי' בין פסוק לפסוק אסור לצאת, אבל בין גברא לגברא מותר. ואסור לשוח כששליח צבור קורא בתורה בבית הכנסת, כדגרסי' במסכת מועד קטן בפרק אלו מגלחין כיון שנפתח ספר תורה אסור לספר אפי' בדברי תורה, שנא' ויפתח עזרא הסופר את הספר ויקרא וגו', וכתיב וכפתחו עמדו כל העם, ואין עמידה אלא שתיקה, שנא' עמדו לא ענו עוד. ואחר

L. 3. רמז וכו': cf. Kol Bo, *ib.*, where, however, the number refers to certain verses recited by the public.

L. 4ff. T.B. Meg., 32a.

L. 8ff. Mishnah Meg., IV, 3; T.Y. *ib.*, 75a; T.B., *ib.*, 23b.

L. 9ff. T.B. Giṭ., 60a.

L. 12ff. Cf. Ṭur., *ib.*, 149.

L. 13. T.B. Ber., 8a, bot.

L. 13. Is. 1,28.

L. 16ff. T.B. Soṭ., 34a. MS has: בפרק מועד וכו׳. But it is not in our Mo'ed Ḳaṭ. Cf. Ha-Manhig, 30 (p. 29a).

L. 18. Cf. Neh. 8,5,8; MT: ויפתח עזרא הסופר וגו׳ ויקראו וגו׳.

L. 19. Neh. 8,5.

L. 19. Job 32,16.

שמסיימין בקריאת ספר תורה גוללין אותו, והגולל אותו נוטל שכר כנגד כולם. ואומר קדיש עד למעלה, ותהלה לדוד, ולמנצח מזמור לדוד יענך ה' ביום צרה, וסדר קדושה. ומחזירין ספר תורה למקומו, ואומר קדיש תתקבל וכו'. ואומר תפלה לדוד וגומר, ואומר קדיש יהא שלמא וכו'.

L. 1. T.B. Meg., 32a; cf. Ha-Manhig, 26 (p. 27b).
L. 2. Ps. 145.
L. 3. Ps. 20.
L. 4. Ps. 17. On Ḳaddish after the Torah reading, cf. Siddur R. Amram, p. 24, top; Ṭur, *ib.*, 149, end.

תפלת המנחה

תפלת המנחה זמנה משש שעות ומחצה ולמעלה עד תשע שעות. ומנחה זו היא הנקראת מנחה גדולה. ומנחה קטנה זמנה מתשע שעות ומחצה ומעלה עד הערב. מן המשנה. ר' יהודה אומר עד פלג המנחה, שהוא אחת עשרה שעות פחות רביע שעה. ולא נפסקה הלכה לא כמשנה ולא כר' יהודה. הילכך הקובע זמנה עד הערב פוסק כמשנה, והקובע זמנה עד פלג המנחה פוסק כר' יהודה. והרשות ביד כל אדם בזה להתנהג כאיזה מהם שירצה, כמשנה או כר' יהודה.

וצריך אדם ליזהר מאד בתפלת המנחה, שהיא רצויה וחשובה לפני הב"ה. שהרי אליהו לא נענה אלא בתפלת המנחה, כדגרסינן במסכת ברכות אמ' ר' חלבו אמ' רב הונא לעולם יזהר אדם בתפלת המנחה, שהרי לא נענה אליהו אלא בתפלת המנחה, שנא' ויהי בעלות המנחה ויגש אליהו הנביא ויאמר וגו', ענני ה' ענני וידעו העם הזה וגו', וכתי' ותפול אש האלהים וגו'.

גדולה תפלת המנחה, שרוב הנביאים והחסידים היו רגילים להתפלל אותה בעונתה, אליהו הנביא ודניאל ועזרא, והב"ה שומע תפלתן ועונה אותן. אליהו הנביא מנין, דכתי' ויהי בעלות המנחה ויגש אליהו הנביא ויאמר וגומר, ונענה, דכתי' ותפול אש ה' ותאכל על המזבח את העולה ואת העצים וגו'. דניאל מנין, דכתיב ועוד אני מדבר ומתפלל והאיש גבריאל אשר ראיתי בחזון בתחלה מועף ביעף נוגע אלי כעת מנחת ערב, וכתיב ויאמר אל תירא דניאל איש חמדות, ר"ל

L. 1f. Mishnah, Ber., IV, 1; T.B., *ib.*, 26b, and Rashi, *ib.*
L. 4ff. Cf. Ṭur, *ib.*, 233, and Bet Yoseph, *ib.*
L. 8ff. Ṭur, *ib.*, 232. L. 10ff. T.B. Ber., 6b
L. 12. 1 Kings, 18,36. L. 13. *Ib.* 37.
L. 13. *Ib.*, 38; MT: אש ה'.
L. 17. 1 Kings, 18,36.
L. 18. *Ib.*, 38; על המזבח not in MT.
L. 20. Dan. 9,21; MT: בתפלה for our ומתפלל; Dan. 10,19; MT omits דניאל.

שמע הב"ה תפלתך. עזרא מנין, דכתי' ואלי יאספו כל חרד בדברי אלהי ישראל על מעל הגולה ואני ישב משומם עד למנחת הערב, וכתי' ובמנחת הערב קמתי מתעניתי. מלמד שענה. והטעם, מפני שתפלת השחר זמנה ידוע, בבקר בקומו ממטתו ומתפלל מיד, קודם שיהיה טרוד בעסקיו. וכן במנחת ערבית זמנה ידוע, בבואו לביתו והוא פנוי מעסקיו. אבל תפלת המנחה היא באמצע היום בעוד שהוא טרוד בעסקיו. לפיכך צריך לשים אותה אל לבו ולפנות מכל עסקיו ויתפלל אותה. ואם עושה כן שכרו הרבה מאד. ולפיכך מנעו רבותינו ז"ל לעשות מלאכת קבוע סמוך לה. דתנן לא ישב אדם לפני הספר סמוך למנחה, פי' להסתפר, עד שיתפלל, ולא יכנס לא למרחץ ולא לבורסקי ולא לאכול ולא לדון. ופירש ר' תם דוקא סעודה גדולה, כגון של מילה ונשואין ופדיון הבן ותספורת של בן אלעשה שהיתה כגון תספורת של כהן גדול. והרב ר' יצחק אלפאסי ז"ל והר' ר' יונה ז"ל כתבו דאפי' סעודה קטנה סמוך למנחה גדולה אסור להתחיל. והמחמיר הרי זה משבח ותבא עליו ברכה. ואם התחיל באחת מאלו סמוך למנחה גדולה והגיע זמנה, אין מפסיקין. במה דברים אמורים,בשיש שהות ביום להתפלל אחר שיגמור, אבל אם אין שהות ביום, צריך להפסיק מיד ולהתפלל, כדי שלא יפסיד להתפלל מנחה בעונתה.

גדולה תפלת המנחה וחביבה לפני הב"ה כקטורת, שנא' תכון תפלתי קטורת לפניך משאת כפי מנחת ערב.

L. 2. Ezra 9,4.
L. 3. *Ib.*, 5.
L. 4ff. Tur, *ib.*, 232. Cf. Midr. Tehillim, 141,2 (ed. B., p. 531).
L. 9. Mishnah, Shab., I, 2; T.B., *ib.*, 9b.
L. 12ff. Cf. Tosaphot, T.B. Shab., 9b; Rashi, *ib.*, on תספורת של בן אלעשה.
L. 13f. Al-Fasi, Shab., I, p. 4a; R. Jonah on Al-Fasi, Ber., 4 (ed. Vienna, p. 22a).
L. 20. Cf. Zohar, I, p. 230, top.
L. 21. Ps. 141,2.

בוא וראה כמה הקטורת לפני הב"ה חביבה, שחבבה יותר מכל הקרבנות. וצוט להקריב לפניו שלשה עשר מיני קרבנות, וכולן היו קרבים במזבח אחד, ולקטרת מזבח בפני עצמו. ולא עוד אלא שהמזבח שהיו מקריבים עליו כל הקרבנות היה מצופה נחושת, ומזבח הקטורת היה מצופה זהב.

חביבה הקטורת, שבה נשתבח קרבן הנשיאים, שנא' כף אחת עשרה זהב מלאה קטורת. ועוד כי הסולת שהקריבו הנשיאים למנחה היה בכלי כסף, שנא' קרבנו קערת כסף אחת שלשים ומאה משקלה מזרק אחד כסף שבעים שקל בשקל הקדש שניהם מלאים סולת בלולה בשמן למנחה. אבל הקטורת הקריבו בכלי זהב, שנא' כף אחת עשרה זהב מלאה קטורת.

חביבה הקטורת, שביום הכפורים היו מקריבים ארבעה עשר קרבנות, ולא היה כהן גדול שואל צרכיו וצרכי ביתו וצרכי הכהנים וצרכי ישראל אלא על הקטורת, שנא' ונתן את הקטורת על האש לפני ה' וכסה ענן הקטורת וגו'.

חביבה הקטורת, שהיא עוצרת את המגפה, שנא' ויאמר משה אל אהרן קח את המחתה ושים עליה אש מעל המזבח ותן קטורת והולך מהרה אל העדה וכפר עליהם כי יצא הקצף מלפני ה' החל הנגף, וכתי' ויצא אהרן מלפני ה' וירא והנה החל הנגף בעם ויתן את הקטורת ויכפר על העם, וכתי' ויעמוד בין המתים ובין החיים ותעצר המגפה.

חביבה הקטורת, שעל בטלתה נענש אחז, שנא' ויכבו את הנרות

L. 1ff. For praise of הקטורת, see Tanḥuma Yelammedenu, תצוה, 14–15, where parts of our text are found, though our form differs (cf. ed. Warsaw, 1877, I, p. 339ff., with Notes of the editor, Abraham Meir רויזש). See *also* Yalḳut Re'*ubeni*, תצוה, *end* (ed. Amsterdam, p. 105a) and the last passage from ברייתא דמלאכת המשכן, ed. Grünhut, in Seph. Ha-Liḳḳutim, II, p. 16a. Cf. Recanati Ta'ame Ha-Miṣwot, p. 30a; R. Asher in Hadar Zeḳenim p. 42b, and Aaron Berakiah di Modena, מעבר יבק, IV, 1–6 (ed. Mantua, p. 117ff.).

L. 6. Cf. Zohar, II, p. 218b. L. 7. Nu. 7,14.

L. 10. *Ib.*, 13. L. 11. *Ib.*, 14. L. 15. Lev. 16,13.

L. 16ff. Cf. T.B. Yoma, 44a; Zohar, I, p. 230.

L. 18. Nu. 17,11; MT: ותן עליה; ושים קטרת.

L. 20. Cf. *ib.*, 12, from וירא; *ib.*, 13.

וקטורת אין להקטיר וגו'. והקטורת אינו באה על חטא כשאר הקרבנות. לפיכך אין היחיד מתנדב קטורת, כי אם הנשיאים, שהיה קרבן לפי שעה.

גדולה תפלת המנחה לפני הב"ה ובה בחר מכל התפלות. שנא' תפלה לעני כי יעטוף ולפני ה' ישפוך שיחו. אימתי אדם מתפלל ונפשו מתעטפת ברעב ביום התענית, הוי אומר בתפלת המנחה, כי בערבית עדין ליום אחד היא התענית, בשחרית עדין אינו זמן אכילה, אימתי אדם מתפלל ונפשו מתעטפת ברעב, הוי אומר בתפלת המנחה. ועוד שבתענית יכוין את לבו יותר בתפלת המנחה, מפני שהוא רעב ונענה ונפשו קצרה עליו, שנא' תפלה לעני כי יעטוף ולפני ה' ישפוך שיחו.

וחייב אדם ליטול ידיו קודם כל תפלה. ובמנחה הולך לבית הכנסת, ואומר שליח צבור בקול רם אשרי, ואומרים הקהל תהלה לדוד בלחש. ונמצא אומר תהלה לדוד בכל יום שלשה פעמים, א' בשחרית בפסוקי דזמרא, ב' קודם למנצח מזמור לדוד יענך ה' ביום צרה, ג' קודם תפלת המנחה, כדי לסמוך לה התפלה מיד. דאמ' ר' אלעזר בר אבינא, כל האומר תהלה לדוד שלשה פעמים בכל יום מובטח לו שהוא בן העולם הבא. כמו שכתבנו למעלה. ואחר תהלה לדוד יאמר ש"צ קדיש, ויעמדו מיד להתפלל במקומם שקבעו להם בבית הכנסת, ויתפללו שמונה עשרה. ואח"כ חוזר ש"צ התפלה בקול רם, ואומר קדושה בברכת אתה גבור. ואחר שיסיים ש"צ התפלה נופלים על פניהם ומתחננין ואומרים אבינו מלכנו ואנחנו לא נדע, ואומר קדיש תתקבל, ואומר המזמור הראוי לשם, כמו שאפרש לקמן בע"ה, ואומ' קדיש יהא שלמא.

L. 1. 2 Chr. 29,7; MT: לא הקטירו.

L. 5ff. Cf. Midr. Tehillim, 141,2 (ed. B., p. 531). But our passage is different.

L. 5. Ps. 102,1. L. 12ff. Cf. Siddur R. Amram, p. 17b–18a.

L. 13. Ps. 84,5;144,15. L. 14. Ps. 145. L. 16. Ps. 20.

L. 17ff. T.B. Ber., 4b. L. 18. See above, p. 81, top.

L. 23. See above, p. 161f. The author seems to have forgotten that he had treated it.

תפלת ערבית

תפלת ערבית זמנה מיד אחר שקיעת החמה, שנא' ויפגע במקום וילן שם כי בא השמש, ואין פגיעה אלא תפלה, כמו שכתבתי למעלה. וקרית שמע של ערבית זמנה משעת צאת הכוכבים עד שיעלה עמוד השחר, כרבן גמליאל, והלכה כמותו. ואם עבר ומן הנץ החמה ולא קרא קריאת שמע, בין מזיד בין שוגג בין אנוס, הרי זה ביטל קריאתה בזמנה, ואם היה שוגג או אנוס, יתפלל שחרית שתים, אבל אם היה מזיד, אין לו תקנה, ועל זה שנו חכמים מעוות לא יוכל לתקון, ומפ' בגמ' זה שביטל ק"ש של ערבית וקרית שמע של שחרית. ומתפלל מיד אחר שיקרא ק"ש, כדי שיסמוך גאולה לתפלה. המתפלל ערבית עם הצבור, אם מתפללין קודם צאת הכוכבים, יתפלל עמהם, אבל לא יקרא ק"ש עד צאת הכוכבים שהיא עונתה, ויתפלל עם הצבור, ואחר כך יקרא ק"ש. ואם היו מתפללין בזמן צאת הכוכבים קודם קרית שמע, ואחר כך מתפלל כדרכו. נכנס לבית הכנסת בערבית, ומצא הצבור שקראו ק"ש בברכותיה, יתפלל שמונה עשרה עם הצבור, ואח"כ יקרא ק"ש בברכותיה, מה שאינו רשאי לעשות כך בשחרית, מפני שצריך לסמוך גאולה לתפלה. קרא ק"ש, בין בשחרית בין בערבית, בין בינו לבין עצמו בין בצבור, ונכנס לבית הכנסת והיו קורין ק"ש, יקרא עמהם עד פרק ראשון.

וחייב אדם להקדים בעשיית כל המצות, כל מצוה ומצוה בשעה שתחול, אע"פ שיש לו שהות ביום לקיימנה, כגון תפלת שחרית שזמנה

L. 1. Cf. Mishnah, Ber., IV, 1.
L. 2. Gen. 28,11; T.B. Ber., 26b; see above, p. 34.
L. 3f. Mishnah, Ber., I, 1.
L. 6ff. T.B. Ber., 26a, bot.
L. 7. Ec. 1,15.
L. 8. T.B., *ib.*
L. 9ff. Cf. Ṭur, *ib.*, 235; Sid. R. Amram, p. 18b.
L. 15f. T.B. Ber., 4b.

עד ארבע שעות, ומנחה עד אחר עשר שעות פחות רביע, כר' יהודה, וערבית כל הלילה, כרבן גמליאל. אל יאמר עדין יש לי שהות להתפלל, אלא יתפלל מיד בשעה שתחול, שמא יארע לו אונס ולא יתפלל. כדגרסינן במ' ברכות בפרק ראשון חכמים עשו סייג לדבריהם, כדי שלא יהא אדם בא מן השדה בערב, ויאמר אלך לביתי אוכל קמעא ואשתה קמעא ואישן קמעא ואחר כך אקרא קריאת שמע ואתפלל, ואם חוטפתו שינה נמצא ישן כל הלילה, אלא אדם בא מן השדה בערב, הולך לבית הכנסת או לבית המדרש, אם רגיל לקרות קורא, לשנות שנה, וקורא ק"ש ומתפלל, ואחר כך אוכל ושותה, וכל העובר על דברי חכמים חייב מיתה. וגרסי' בפרק קמא דמ' פסחים וביום השמיני ימול בשר ערלתו, מלמד שכל היום כשר למילה, אלא שהזריזין מקדימין למצות ומלין בבקר. וגרסינן במ' פסחים בפרק אלו דברים תניא ר' שמעון אומר בא וראה כמה חביבה מצוה בשעתה, שהרי הקטר חלבים ואיברים מצותן כל הלילה, ואין ממתינין להם עד שתחשך. וגרסינן במ' פסחים, בקרבן עולה ויורד, ר' יהודה אומר חביבה מצוה בשעתה, שהרי מקריבין מיד הדל מיד עשירית האיפה, ואין ממתינין לו עד שיעשיר ויביא שעורה או כשבה.

ומברך שתים לפניה ושתים לאחריה, ובבקר שתים לפניה ואחת לאחריה, שהן שבעה ברכות. כדגרסי' במ' ברכות ירושלמי ר' יוסי ב"ר בון בשם ר' יהושע בן לוי על שם שבע ביום הללתיך.

L. 1. T.B. Ber., 26a, b. L. 2. T.B. *ib.*, 2a.
L. 4ff. T.B., *ib.*, 4b.
L. 7. MS: הטיבתו שינה.
L. 9. Note variants.
L. 10ff. T.B. Pes., 4a.
L. 11. Lev. 12,3.
L. 13. MS: ברכות for פסחים.
L. 13ff. T.B. Pes., 68b; note variants.
L. 15ff. Cf. Tosephta, 'Arak., II, 18 (ed. Z., p. 545). But the exact quotation I have not found.
L. 21f. T.Y. Ber., 3c; Talmud: ר' יוסי בר' אבין.
L. 21. Ps. 119,164.

וגרסינן במדרש תלים למנצח על השמינית מזמור לדוד, וש"ה שבע ביום הללתיך על משפטי צדקך. א"ר יהושע בן לוי אלו שבע ברכות שבקרית שמע של שחרית, א' יוצר אור, ב' אהבה רבה, אליבא דרב יהודה על שמיה דשמואל, כמו שאפרש לקמן בע"ה. ג' שמע, ד' והיה אם שמוע, ה' ויאמר, ו' אמת ויציב, ז' גאל ישראל.

ואלו הן הברכות של ערבית. א' אשר בדברו. ב' אהבת עולם, על דעת הגאונים. וקורא ק"ש. ואומר אמת ואמונה, והיא ברכה שלישית, ואם לא אמרה לא יצא ידי חובתו. כדגרסינן בפירקא קמא דמ' ברכות אמר רבא בר חנינא סבא משמיה דרב, כל מי שלא אמר אמת ויציב שחרית, ואמת ואמונה ערבית, לא יצא ידי חובתו, שנא' להגיד בבקר חסדך ואמונתך בלילות. ברכה רביעית השכיבנו. וסומך גאולה לתפלה. אע"פ שאומר השכיבנו, ופסוקים שאומרים בלחש, עד יראו עינינו ועד תמיד ימלוך עלינו לעולם ועד ועל כל מעשיו, וקדיש, אין זה הפסק, ודומה כגאולה ארוכה. והוא הדין בפסוק ה' שפתי תפתח שאומר אחר גאל ישראל, אינו מפסיק, וכגאולה ארוכה דמי. ויסמוך גאולה לתפלה ושכרו הרבה מאד. כדגרסי' בפרק קמא דמסכת ברכות א"ר יוחנן איזהו בן העולם הבא, זה הסומך גאולה של ערבית לתפלה של ערבית. דכתי' זכור נא את אשר התהלכתי לפניך באמת ובלבב שלם והטוב בעיניך עשיתי, שסמך גאולה לתפלה.

L. 1ff. Midr. Tehillim, 6,1 (ed. B., p. 57); Midr. has מצות for our ברכות. See Buber's Note.

L. 2. Ps. 6,1.

L. 2ff. Cf. Sid. R. Amram, p. 18b.

L. 4. T.B. Ber., 11b.

L. 9ff. T.B. Ber., 12a, bot. Talmud: חיננא for our חנינא.

L. 11. Ps. 92,3.

L. 12ff. T.B. Ber., 4b, 9b.

L. 15. Ps. 51,17.

L. 17ff. T.B. Ber., *ib.*, but Biblical verse is not there.

L. 19. 2 Kings 20,3.

ד"א שבע ביום הללתיך על משפטי צדקך. ר' אבין בשם ר' נחמיה אומר, אלו שבע מצות שאדם עושה בכל יום, ואלו הן, קורא ק"ש שתי פעמים, ומתפלל שלשה פעמים, ואוכל ומברך שתי פעמים. ד"א שבע ביום הללתיך על משפטי צדקך, על שם שבעה קדישים שאנו אומרים בכל יום. אמ' ר' נחמן בשם ר' מונא, כל המקיים שבע ביום הללתיך כאלו קיים והגית בו יומם ולילה. ברכה שניה של ק"ש של ערבית פותחת אהבת עולם בית ישראל עמך אהבת וכו', ושל שחרית אהבת עולם אהבתנו וכו', וחלקו בה חכמים. אמ' רב יהודה אמ' שמואל, בשחרית אומר אהבה רבה אהבתנו ה' אלהינו וכו', ובערבית אומר אהבה רבה בית ישראל עמך אהבת. וחכמים אומרים כי בשחרית אומר אהבת עולם אהבתנו ה' אלהינו, ובערבית אומר אהבת עולם בית ישראל עמך אהבת. ופסק רבי יצחק אלפסי ז"ל בשחרית כחכמים. והגאונים הכריעו ביניהם, ותקנו לומר בשחרית אהבה רבה אהבתנו ה' אלהינו כרב יהודה על שם שמואל, ובערבית אהבת עולם בית ישראל עמך אהבת כחכמים, כדי לצאת ידי שניהם. וחותם ברכה רביעית של קרית שמע של ערבית, המולך בכבודו חי וקיים תמיד ימלך עלינו לעולם ועד ועל כל מעשיו. ואומר ש"צ קדיש עד למעלה, ומתפללין שמונה עשרה. ואחר שמסיימין את התפלה, אומר ש"צ קדיש תתקבל יהא שלמא וכו'. ונהגו לומר פיטום הקטורת בבקר ובערב זכר למקדש. אבל השירות שהיו אומרים הלוים בבית המקדש לא נהגו לומר אותם כי אם בבקר, שהקרבנות היו מקריבים אותם בבקר ובערב, אבל השיר לא היתה מצותו אלא בבקר. ואפי' הכי יש מקומות שנהגו לומר שיר היום בשחרית ובמנחה ושיר של יום שלאחריו בערבית,

L. 1ff. Midrash Tehillim, *ib.*, p. 57f. Note variants.
L. 1. Ps. 119,164.
L. 5f. T.Y. Ber., 3c, top.
L. 6. Jos. 1,8.
L. 6ff. T.B. Ber., 11b.
L. 10. MS has several superfluous words: עולם בית ישראל עמך אהבה.
L. 12ff. Al-Fasi, Ber., I, p. 7b, bot.
L. 13ff. Cf. Tur, *ib.*, 237; Siddur R. Amram, p. 19a; Ha-Manhig, 84 (p. 22b).

לפי שהלילה הולכת אחר היום, שנא' ויהי ערב ויהי בקר יום אחד.

אלו הן השירות שהיו הלוים אומרים בבית המקדש. ביום ראשון היו אומרים, לדוד מזמור לה' הארץ ומלואה. בשני היו אומרים, שיר מזמור לבני קרח גדול ה' ומהולל מאד. בשלישי, מזמור לאסף אלהים נצב בעדת אל. ברביעי היו אומרים, אל נקמות ה'. בחמישי, למנצח על הגיתית לאסף הרנינו לאלהים עוזנו. בששי, ה' מלך גאות לבש, סימן לשם אלי. בשבת היו אומרים, מזמור שיר ליום השבת, מזמור שיר לעתיד לבא, לעולם שכלו שבת ומנוחה, לחיי העולם הבא. כדגרסינן במ' ראש השנה בפ' יום טוב של ראש השנה שחל להיות בשבת. תניא ר' יהודה אומר משום ר' עקיבא, בראשון מהו אומר, לה' הארץ ומלואה, על שם שקנה והקנה ושליט בעולמו. בשני מהו אומר, גדול ה' ומהולל מאד, על שם שחלק מעשיו ומלך עליהם. בשלישי מהו אומר, אלהים נצב בעדת אל בקרב אלהים ישפוט, על שם שגלה ארץ בחכמתו והכין תבל לעדתו. ברביעי היה אומר, אל נקמות ה', על שם שברא חמה ולבנה ועתיד ליפרע מעובדיהם. בה' מהו אומר הרנינו לאלהים עוזנו, על שם שברא עופות ודגים לשבח שמו. בששי מהו אומר, ה' מלך גאות לבש, על שם שגמר מעשיו ומלך עליהם. בז' מהו אומר, מזמור שיר ליום השבת, ליום שכולו שבת.

L. 1. Gen. 1,5.
L. 3. Ps. 24.
L. 4. Ps. 48.
L. 5. Ps. 82.
L. 5. Ps. 94.
L. 6. Ps. 81; Ps. 93.
L. 7. Ps. 92.
L. 9ff. T.B. R. Ha-Sh., 31a.
L. 18. See Rashi, T.B., *ib.*

קריאת שמע על המטה

וחייב אדם לקרוא ק"ש על מטתו בלילה כשיכנס לישן, דאמ' ר' יהושע בן לוי אע"פ שקרא קרית שמע בבית הכנסת, מצוה לקרותה על מטתו. ודי בפרשה ראשונה, כדגרסי' במ' ברכות בפרק הרואה את מקום, הנכנס ליישן אומר משמע עד והיה אם שמע תשמעו. אמ' ר' אלעזר כל הקורא קרית שמע על מטתו, כאלו אוחז חרב של שתי פיפיות בידו, שנא' רוממות אל בגרונם וחרב פיפיות בידם. א"ר יצחק כל הקורא ק"ש על מטתו מזיקין בדלין ממנו, שנא' ובני רשף יגביהו עוף, ואין עוף אלא תורה, שנא' התעוף עיניך בו ואיננו, ואין רשף אלא מזיקין, שנא' ולחומי רשף.

ואחר שיקרא ק"ש על מטתו עד ובשעריך הראשון, יאמר בא"י אמ"ה המפיל חבלי שנה על עיני ותנומה על עפעפי, ומאיר לאישון בת עין. יהי רצון מלפניך ה' אלהי, שתשכיבני לשלום, ותעמידני לחיים ולשלום, ותן חלקי בתורתך, ותרגילני לדבר מצוה, ואל תרגילני לדבר עבירה, ואל תביאני לידי חטא ולא לידי נסיון ולא לידי בזיון, וישלוט בי יצר הטוב ואל ישלוט בי יצר הרע. ותצילני מפגע רע ומחלים רעים, ואל יבהילוני חלומות רעים והרהורים רעים, ותהא מטתי שלימה לפניך. בא"י המאיר לכל העולם כלו בכבודו.

L. 1ff. Ṭur, *ib.*, 239; Siddur R. Amram, p. 19a.
L. 2f. T.B. Ber., 4b, bot.
L. 3f. T.B. Ber., 60b.
L. 5ff. T.B. Ber., 5a; Talmud: אמר ר' יצחק.
L. 6. Ps. 149,6.
L. 8. Job 5,7.
L. 8. Pr. 23,5.
L. 9. Deut. 32,24.

L. 10ff. Note variants from Siddur R. Amram and Ṭur, and our author's complete, though simple, version. Cf. T.B. Ber., 60b.

ואומר יושב בסתר עליון, עד כי אתה ה׳ מחסי. ואומר ה׳ מה רבו צרי, עד לה׳ הישועה על עמך ברכתך סלה. ואומר השכיבנו וכו׳. ואומר ברוך ה׳ ביום, ברוך ה׳ בלילה, ברוך ה׳ בשכבנו, ברוך ה׳ בקומנו. ואומר ויאמר ה׳ אל השטן, יגער ה׳ בך השטן, ויגער ה׳ בך הבוחר בירושלים, הלא זה אוד מצל מאש. ואומר ה׳ שומרך, ה׳ צלך על יד ימינך, ה׳ ישמרך מכל רע, ישמור את נפשך, ה׳ ישמור צאתך ובואך, מעתה ועד עולם. בידך אפקיד רוחי, פדית אותי ה׳ אל אמת. יברכך ה׳ וישמרך, יאר ה׳ פניו אליך ויחנך, ישא ה׳ פניו אליך, וישם לך שלום. הנה מטתו שלשלמה, ששים גבורים סביב לה מגבורי ישראל, כלם אחזי חרב, מלומדי מלחמה, איש חרבו על ירכו מפחד בלילות. אתה סתר לי, מצר תצרני, רני פלט תסובבני סלה. אלהינו שבשמים, יחד שמך, וקיים שמך ומלכותך עלינו, לעולם ועד.

וגרסינן במדרש ארבעה לילות כתובים בנביאים ובכתובים, ובכולן רמז שחייב אדם לקרות ק״ש בלילה על מטתו. ואלו הן, א׳להגיד בבקר חסדך ואמונתך בלילות, כשם שחייב אדם לקרות ק״ש בבקר, כך צריך לקרותה בלילה, לפי שהוא מאמין בהב״ה, ומפקיד את נפשו בידו, ומקבל עליו עול מלכות שמים. ב׳ על משכבי בלילות בקש׳תי, ב׳רכתי, ק׳רית, ש׳מע, ת׳הלה, י׳וצרי. ג׳ הנה ברכו את ה׳ כל עבדי ה׳ העומדים בבית ה׳ בלילות, שאו ידיכם קדש וברכו את ה׳, קד״ש, ק׳ראו ד׳ודים ש׳מע. ד׳ איש חרבו על ירכו מפחד בלילות, אי״ש, א׳ומרים, י׳שראל, ש׳מע.

L. 1. Ps. 91,1; 91,9.
L. 2. Ps. 3,2; 3,9.
L. 5. Zech. 3,2; MS: יגער בך וגו׳.
L. 7. Ps. 121,5,7,8.
L. 7. Ps. 31,6.
L. 9. Nu. 6, 24–26.
L. 10. Cant. 3,7–8. L. 11. Ps. 32,7.
L. 13ff. This Midrash I have been unable to find. For first part, cf. Recanati, Ta'ame Ha-Miṣwot, ed. Basle, p. 42a.
L. 15. Ps. 92,3.
L. 17. Cant. 3,1.
L. 19. Ps. 134,1–2. L. 20. Cant. 3,8.

תפלות של שבת

בערב שבת במנחה, מתפללין כשאר ימות החול, אלא שאין נופלין על פניהם, אפי' במנחה גדולה.

תפלת ערבית, מקדימין להתפלל אותה קודם משאר ימות החול, דארז"ל עיולי יומא מקדימנן ליה, פירוש שמקדימין לשבות מבעוד יום. כדגרסינן במ' שבת בפרק כל כתבי הקדש, אמ' ר' יוסי יהא חלקי עם מכניסי שבת בטבריא ועם מוצאי שבת בצפורי. פי' טבריא היתה יושבת בעמק ובעוד יום היה נראה ערב והיו שובתין, ובצפורי היו מאחרין מוצאי שבת, מפני שהיתה יושבת על ההר, כדגרסינן במ' מגלה בפרק ראשון, למה נקרא שמו צפרי, מפני שהיא יושבת על ראש ההר כצפור, והיתה השמש נראית בה אפי' בשעת שקיעתה, והיה נראה להם יום, והיו מאחרין במוצאי שבת. ופירשו התוספות שמפלג המנחה, שהוא י"א שעה פחות רביעי, יכול להדליק את הנר ולקבל עליו השבת בתפלת ערבית, ובלבד שימתין לקרות ק"ש בעונתה, שהוא זמן צאת הכוכבים. ואין בזה מה שאמרו חז"ל בהדלקת הנר, ובלבד שלא יאחר ובלבד שלא יקדים, שאין בזה הקדמה, כיון שמקבל עליו השבת באותה שעה. ומשעה שהתפלל ערבית, אפי' מבעוד יום, אסור לעשות מלאכה, שהרי קבל עליו השבת מבעוד יום.

ונהגו בטוליטולה לומר והוא רחום כמו בחול, אע"פ שלא

L. 1ff. Cf. Tur, *ib.*, 267.
L. 4. T.B. Pesaḥ., 105b.
L. 5f. T.B. Shab., 118b; cf. Rashi. See also Ha-Manhig, ה' שבת, 2 (p. 23b).
L. 6. Talmud: מסכניסי; ומסוציאי.
L. 9f. T.B. Meg., 6a.
L. 12f. Tosaphot, Ber., 27a, bot.
L. 13. MS: לקרותו.
L. 14. T.B. Shab., 23b.
L. 18ff. Cf. Ha-Manhig, 83 (p. 22b); Tur, *ib.*, 237 and 267.

התקינו רז"ל לאומרו בערבית בחול כי אם על המלקות, לפי שהלוקין היו מלקין אותם בערבית כדי שיתכפר להם מה שחטאו כל היום, והיו אומרים והוא רחום אחר המלקות, ולכך התקינו לאומרו בערבית. ואין מלקות בשבת, ולא היה ראוי לאומרו. אפי' הכי נהגו לאומרו, מטעם שהתפלות במקום התמידין תקנום, ובשחרית ובמנחה יש תמידין שמכפרין, אבל בערבית, שאין תמיד לכפר, תיקנו לומר והוא רחום.

וקורין ק"ש בברכותיה כשאר ימות החול וחותמין שומר את עמו ישראל לעד. ואומרים ושמרו את בני ישראל את השבת וגו', עד שבת וינפש. ואומרים ישמחו השמים ותגל הארץ וכו', וחותם המלך בכבודו חי וקיים תמיד וכו'. ואמרו בעלי הקבלה למה אומרים ישמחו השמים ותגל הארץ במובאי שבת, לפי שהשבת זכר לשני עולמים, העולם הזה והעולם הבא, והשבת דונמות שני עולמים אלו, שהשבת עונג קדושה ומנוחה, עונג מעין העולם הזה, מנוחה וקדושה מעין העולם הבא. והעולם הבא נברא בי"ה, והעולם הזה נברא בוא"ו ה"א, נמצא שם שלו יהוה שלם בשני עולמות. ולפיכך אנו אומ' בשבת, שהיא מעין שני עולמים אלו, ישמחו השמים, מעין העולם הבא שהוא עולם הנשמות הנבראות משמי השמים העליונים, ותגל הארץ, מעין העולם הזה, שהוא ארץ ותבל. ולפי שהשם שלם בשני עולמות אלו, שהן מעין השבת, כמו שאמרתי, אומרים בליל שבת ישמחו השמים ותגל הארץ, ראשי אותיות יהוה, שבו נבראו שני עולמים, שהן מעין השבת.

ואסור לשוח משיתחיל והוא רחום עד שישלים התפלה של עמידה, בין בחול בין בשבת, אלא אם שואל שלום מפני היראה, כמו שכתבתי בברכות שמע של שחרית של חול. ואחר שחותם ברכות קרית שמע, אומר ש"צ קדיש עד למעלה. ומתפללין אבות וגבורות וקדושת השם.

L. 9. Ex. 31, 16–17. L. 9. Ps. 96,11.

L. 9ff. Cf. Ṭur, 267, where this custom is condemned: וזה מנהג טעות.

L. 10ff. This quotation I have been unable to trace. Cf. 'Otiot shel R. Akiba, ed. Prague, 1579, p. 7c, 8b.

L. 14. Cf. T.Y. Ḥag., 77c; Gen. R. XII, 10 (ed. Theodor, p. 109).

L. 23. Cf. above, p. 104ff.

L. 23ff. Cf. Siddur R. Amram, p. 25a; Ṭur, *ib.*, 268.

ואומר אתה קדשת. ואומר ויכלו באמצע התפלה, כדגרסינן במ' שבת בפרק כל כתבי, אמר רב ואיתמא ר' יהושע בן לוי, אפי' יחיד המתפלל צריך לומר ויכלו. ואמ' רב המנונא כל המתפלל ואומר ויכלו, מעלה עליו הכתוב כאלו נעשה שותף להקב"ה במעשה בראשית, שנא' ויכלו, וכתי' בלא וא"ו, אל תיקרי ויכלו אלא ויכלו. אמ' רב חסדא אמ' מר עוקבא, כל המתפלל ערב שבת ואומר ויכלו, שני מלאכי השרת המלוין לו לאדם מניחים ידיהם על ראשו ואומ' לו וסר עונך וחטאתך תכופר. ואומר אלהינו ואלהי אבותינו רצה נא במנוחתנו וכו', וחותם מקדש השבת. ואומר רצה, ומודים, ושים שלום.

וחוזר ואומר ש"צ ויכלו במקום רם מעומד, מפני שהוא עדות להקב"ה במעשה בראשית, דכתי' ועמדו שני האנשים אשר להם הריב. פי' אין העדים מעידין אלא מעומד. ואומר ש"צ ברכה אחת מעין שבע, שהוא מגן אבות בדברו. ואומר אלהינו ואלהי אבותינו רצה נא במנוחתנו, וחותם בא"י מקדש השבת. והטעם שחוזר ש"צ תפלת ערבית ליל שבת יותר משאר לילות, לפי שבליל שבת מזיקן מצואין. דתניא, לא יצא אדם יחידי בלילי רביעיות ולא בלילי שבתות, מפני שמזיקן מצואין, ואגרת בת מחלת יוצאת עם י"ח רבוא של מלאכי חבלה, ויש לה רשות לחבל. מעיקרא הוה שכיח כל יומא, זימנא חדא פגעה בר' חנינא בן דוסא, אמרה ליה, אי דלא דמכרזי ברקיעא, הזהרו בר' חנינא, סכנתיך. אמ' לה, אי חשיבנא ברקיעא, גוזרני עליך שלא תעברי ביישוב לעולם. אמרה ליה, במטותא מנך, שבקי לי רווחא. שבק לה רביעיות ולילי

L. 1. Gen. 2,1–3.

L. 2ff. T.B. Shab., 119b; Talmud has: אמר רבא. See margin, *ib.*

L. 7. Is. 6,7.

L. 10f. Cf. Ha-Manhig, *ib.*, 6 (p. 24a), where we read בקול רם, which is no doubt correct. Similarly, Aaron of Lunel, 'Orḥ. Ḥay., ed. Florence, p. 61d.

L. 11. Deut. 19,17.

L. 12. Cf. Sid. R. Amram, p. 25b.

L. 14ff. Cf. Ṭur, *ib.*

L. 15ff. T.B. Pesaḥ., 112b, bot. Note variants. On why the ghosts are free on Sabbath eve, cf. Sepher Ḥasidim, ed. Lemberg, 1170 (p. 481).

שבתות. והואיל ומזיקין מצויין בליל שבת, חוזר ש"צ התפלה, כדי שיסיימו תפלתן העם שהיו בשדות ונשתהו לבא לבית הכנסת, מתערב ש"צ בתפלה, כדי שיסיימו כלם ולא ישארו בב"ה ויבאו לידי סכנה. ובשעה שש"צ אומר ויכלו עם הקהל אל ישיחו כלל, כדגרסינן בספר חסידים מעשה בחסיד אחד שראה לאדם אחד אחרי מותו בחלום ופניו מוריקות. אמ' לו, מפני מה פניך מוריקות, אמ' לו, מפני שהייתי מדבר בויכלו בשעה שהצבור אומרים אותו, ובברכת מגן אבות, וביתגדל.

ונהגו בטולייטולה ג"כ לומר קדוש בבית הכנסת בלילי שבתות ובלילי ימים טובים. אבל הר' יהודה ן' גיאת ז"ל כתב, ומה שנהגו במקצת מקומות לקדש על היין בבתי כנסיות בלילי שבתות ובלילי ימים טובים, טעות הוא בידם, ואסור לעשות כן, לפי שהוא ברכה שאינה צריכה והזכרת השם שמים לבטלה. שאין קדוש אלא במקום סעודה. ואין ראיה מההבדלה שמבדילין על היין בבתי כנסיות. לפי שבכל מקום ששומע אדם הבדלה, יוצא בה ידי חובתו, בין במקום סעודה בין שלא במקום סעודה. אמ' רב נטרונאי גאון ז"ל, וזה שמקדש בבית הכנסת ומטעים לכל הצבור, לא יצאו ידי חובתן באותה טעימה, שהלכה היא אין קדוש אלא במקום סעודה, אלא משום רפואה היא שנותנין מן היין על עיניהם מי שאין להם יין בבתיהם והם צריכים לאותו יין שבבית הכנסת. ואם יש בבית הכנסת אורחים, כ"ש שיקדש

L. 2f. Cf. Aaron of Lunel, *ib.*, p. 61d; Ha-Manhig, *ib.*, 7 (p. 24a).

L. 5. This story is not found in our editions of Sepher Ḥasidim. For a similar one, cf. ed. Wishnetzki, 555 (p. 155). R. Aaron of Lunel gives our story in a different version: מעשה היה בגדול אחד שאמר לו אחד מתלמידיו שיתראה לו אחר פטירתו וכו' וראה בפניו כתם אחד וכו' ('Orḥ. Ḥay., ed. Florence, p. 61d, bot.).

L. 9ff. Cf. Ṭur, *ib.*, 269,273.

L. 10. This quotation is not found in R. Isaac Ibn Gayyat's Hilk. Ḳiddush. What he says, is: ואע"פ שקדש ש"צ בבית הכנסת, חוזר ומקדש בביתו, שאין קדוש אלא במקום סעודה. Cf. מאה שערים in שערי שמחה, ed. Bamberger, p. 10. See below, p. 198, Notes. Cf. ,also, R. Judah b. Barzilai, Sepher Ha-'Ittim, p. 183; Ginzberg, Genizah Studies, II, p. 123.

L. 16ff. Cf. Sid. R. Amram, p. 25b, bot.; Tosaphot, T.B. Pesaḥ., 100b; Lewin, Oṣar Ha-Geonim, I, p. 97, with Note. Cf. also R. Saadya Gaon's view quoted in Me'ah She'arim, *ib.*, p. 7, top.

בשבילם. יראה שאם אין בבית הכנסת אורחים, או אם אין הצבור צריכין לאותו יין לרפואה, שהיא ברכה לבטלה. וצריך להיות היין שמקדשין עליו יין משבח, משום מצוה מן המובחר. ומנא לן דעל יין מקדשין. דאמ' ר' שמואל בר נחמני א"ר יונתן, מנין שאין אומרים שירה אלא על היין, שנא' ותאמר להם הגפן החדלתי את תירושי המשמח אלהים ואנשים. אם אנשים משמח, דשתו ליה, אלהים במה משמח, הוי אומר בשירה. אמ' מר זוטרא בר טוביה אמ' רב, אין אומרים קדוש היום אלא על היין הראוי לנסך על גבי המזבח, לאפוקי יין שריחו רע, ולאפוקי נמי מגלה ושל שמרים, מפני שהוא פחות ואינו חשוב, שנא' הקריבהו נא לפחתך הירצך או הישא פניך וגו'. אבל יין מניתו כשר, דאמ' רב, שחט אדם אשכול של ענבים, ונותן בתוך הכוס, ואומר עליו קדוש היום. וכן הלכתא. ונוהגין לשנות בלילי שבתות אחר הקדוש משניות במה מדליקין, לפי שיש בה מיני הדלקה ושלשה דברים שצריך אדם לומר בתוך ביתו ערב שבת עם חשיכה, ולא נהגו לאומרו בלילי יום טוב שחל להיות בשבת.

תפלת שחרית

משכימין לבית הכנסת, ומסדרין הברכות ופרשת הקרבנות. ואומר וביום השבת ומשניות איזהו מקומן. ומוסיפין מזמורים, לפי שאין בו ביטול מלאכה. ואומר ברוך שאמר, ומזמור לתודה, ומזמור שיר ליום

L. 3ff. T.B. Ber., 35a; 'Arak., 11a. Note variants. Cf. Me'ah She'arim, p. 1, whose version, like ours, has דשתו ליה. Cf. Ṭur, *ib.*, 272.
L. 6. Jud. 9,13.
L. 7ff. T.B. Baba Bat., 97a–b, abridged, with variants.
L. 10. Mal. 1,8.
L. 10. MS has מניו for מניתו.
L. 11. Talmud: רבא; סחט.
L. 12ff. Siddur R. Amram, 26a; Ṭur, *ib.*, 270; Bet Yoseph, *ib.*,
L. 13. Mishnah, Shab., II, 1ff.
L. 14. Mishnah, *ib.*, 7.
L. 16ff. *Cf.* Ṭur, *ib.*, 281; *Siddur* R. Amram, p. 27a; Ha-Manhig, p. 27).
L. 19. Ps. 100.

השבת, ויהי כבוד ה' לעולם, וזמירות של חול, ושירת הים. ואחר כך אומר נשמת כל חי, מפני שיש בו מענין יציאת מצרים, ולפיכך סמכוהו לשירה, וחותמין בישתבח. ואומר ש"צ קדיש, וברכו, וקורין ק"ש בברכותיה. ומוסיפין בברכה ראשונה שבח ותהלה להב"ה, והוא אל אדון על כל המעשים. ויזהר בו מאד, שיש בו אלפא ביתא, מאל אדון עד תפארת וגדולה שרפים וחיות ואופני קדש. ואחר שקורין ק"ש, אומרים אמת ויציב, וחותם גאל ישראל. ומתפללין שלש ראשונות ושלש אחרונות וקדושת היום באמצע, והוא ישמח משה, ויש בו חמשים וחמשה תיבות, כנגד חמשים וחמשה אותיות שיש מאך את שבתותי עד ויתן אל משה ככלותו. והתקינו לומר בתפלה בעמדו לפניך על הר סיני, לפי שפרשת ויתן אל משה סמוכה לפרשת ושמרו בני ישראל את השבת. ותיקנוה לפי שכשהיו אבותינו במצרים, וראה משה רבינו ע"ה כובד השעבוד שהכבידו עליהם, בקש מפרעה שיתן להם יום אחד בשבוע שינוחו בו, ונתנו לו. בחר ביום השביעי. וכאשר נגאלו ונצטוו על השבת, שמח משה שהוא בחר בו קודם כשהיו במצרים, ולפיכך אנו אומרים ישמח משה במתנת חלקו. ויש מפרשים משום הא דכתי' לדעת כי אני ה' מקדשכם. אמ' הב"ה מתנה טובה יש לי בבית גנזי, ושבת שמה, ואני רוצה ליתנה לישראל, והודיעם, ועל כן תיקנו לומר ישמח משה.

ובתפלות של שבת יש שבע ברכות, כדגרסינן במ' תעניות

L. 1. Ps. 92.

L. 5f. On meaning of this אלפא ביתא, cf. Aaron of Lunel, 'Orḥot Ḥayyim, ed. Florence, p. 64d; Abudarham, p. 61c, bot.

L. 9. Ex. 31,13. L. 10. *Ib.*, 18.

L. 12. *Ib.*, 16.

L. 12ff. Cf. Shib. Ha-Leḳet, 76 (ed. B., p. 55), where this explanation is derived from a Midrash. Abudarham gives the story at length (ed. Venice, 1566, p. 62d). Cf. Ginzberg, Legends of the Jews, V, p. 405, Note 72.

L. 16ff. Cf. T.B. Shab., 10b.

L. 17. Ex. 31,13.

L. 18. Talmud: לך הודיעם

L. 20ff. T.Y. Ta'an., 65c.

ירושלמי בפ' סדר תעניות, שבעה של שבת מנין, א"ר יצחק כנגד שבעה קולות שיש במזמור הבו לה' בני אלים, א"ר יודן ענתוריה כנגד שבעה הזכרות שכתובין במזמור שיר ליום השבת. וחוזר ש"צ התפלה, ואומר קדושה במקומה, ואומר קדיש תתקבל יהא שלמא וכו', ואומר אתה הראת לדעת וכו', ומוציא ספר תורה. וטעם אתה הראת לדעת, שנאמר על קבלת התורה שניתנה בשבת. וקורין בפרשה שבעה, אין פוחתין מהם, אבל אם רצה להוסיף עליהם הרשות בידו. ומפטירין בנביא מענין הפרשה. ואין פוחתין בהפטרה מאחד ועשרים פסוקים כנגד שבעה שקראו בתורה, שאין פוחתין לכל אחד משלשה פסוקים. אבל אם נשלם ענין ההפטרה בפחות מעשרים ואחד פסוקים, כגון עלתיכם ספו על זבחיכם, שפיר דאמי. ותקנו למפטיר שבעה ברכות, כנגד שבעה אנשים שקראו בתורה, שלשה קודם ההפטרה, שהן שתים שמברך על ספר תורה לפניו ולאחריו, ברכה ראשונה של הפטרה, הרי שלש ברכות, וארבעה אחר ההפטרה, הרי שבעה ברכות. ואם חל להיות ראש חודש בשבוע הבא, אומר ש"צ יהי רצון לכונן את בית חיינו, לפי שאין קביעות החדש אלא בזמן שבית המקדש קיים. ואומר יהי רצון לקיים לנו את כל חכמי ישראל, לפי' שעל פי ב"ד הגדול היו קובעין החדש, והשאר, לרחם על פליטתנו ושנשמע ונתבשר. בקשה בעלמא נינהו. ואומר ש"צ אשרי, ואומר אותו הצבור בלחש. ואומר ברוך ה' אשר נתן מנוחה וגו'. ואומר מזמור לדוד הבו לה' בני אלים,

L. 2. Ps. 29.
L. 2. Talmud: ענתודריא; cf. Jastrow, Talm. Dict., s.v.
L. 3. Ps. 92.
L. 5. Deut. 4,35.
L. 6. Cf. Shib. Ha-Leket, *ib.*; Ha-Manhig, *ib.*, 24 (p. 27a, bot.).
L. 7. Cf. Tur, *ib.*, 282; cf. Mishnah, Meg., IV,1.
L. 8ff. T.B. Meg., 23a–b.
L. 11. Jer. 7,21.
L. 11ff. Cf. Mas. Sopherim, 14,1 (ed. Müller, p. XXIV); Tur, *ib.*, 284.
L. 15ff. For these explanations, cf. Abudarham, סדר ראש חדש, (ed. Venice, p. 70d). Cf. also, Aaron of Lunel, *ib.*, p. 65a, bot.
L. 20. 1 Kings 8,56. L. 20. Ps. 29,1.

ויש בו שמונה עשרה אזכרות, כנגד תפלת שמונה עשרה שמתפללין בחול, ולפי שאין מתפללין אותה בשבת תקנו לומר המזמור הזה. ואומר קדיש עד למעלה, ומתפללין תפלת מוסף.

תפלת מוסף

תפלת מוסף, שלש ראשונות, ושלש אחרונות, וקדושת השם באמצע, והיא למשה צוית. וחוזר ש"צ התפלה, ואומר קדושה רבה, והיא כתר. ותקנו לומר בה פסוק שמע ישראל, מפני שפעם אחת גזרה מלכות הרשעה שלא לקרות קריאת שמע, ותקנו לאומרו בקדושה רבה, כדי שלא ישתכח, והיו מכוונים את לבם בו. ואחר שמשלים ש"צ תפלה, אומר קדיש תתקבל יהא שלמא, ושונין משניות פרק אחד, ואומר קדיש על ישראל ועל רבנן. וזמן תפלת המוסף מיד אחר תפלת שחרית. יכול להתפלל עד סוף שבע שעות שהוא זמנה. ואם שכח ולא התפלל מוסף עד שעבר כל זמנה, יתפלל של מנחה קודם, ואחר כך של מוסף, שתפלת המנחה תדירא. ותדיר ושאינו תדיר תדיר קודם. ואע"ג דתנן ושל מוספין כל היום, אפי' הכי בגמ' ובתוספות קיימא לן שמצותה עד סוף שבע שעות. ואסור לאכול עד שיתפלל תפלת מוסף, אבל לטעום או לשתות מים מותר קודם תפלת המוספין, דקיימא לן בגמ' שאין הלכה כרב הונא דאמ' אסור לטעום קודם תפלת המוספין.

תפלת מנחה

תפלת מנחה, אומר ש"צ אשרי, וסדר קדושה, וקדיש, ואומר פסוק ואני תפלתי לך ה' עת רצון וגו', כדגרסי' במדרש ישיחו בי יושבי

L. 1f. Tosephta, Ber., III, 25 (ed. Z., p. 8); T.B. *ib.*, 28b.

L. 5ff. Cf. Ṭur, *ib.*, 286; Siddur R. Amram, p. 29b; Ha-Manhig, *ib.*, 42 (p. 30a). Ṭur has: קדושת היום.

L. 7ff. Cf. Abudarham, תפלות של שבת, p. 64d (כך כתבו הגאונים); Ha-Manhig, *ib.*, 43 (p. 30a).

L. 8f. Cf. Ha-Manhig, *ib.*, 44 (p. 30a).

L. 15ff. Cf. T.B. Ber., 28a–b; see Tosaphot, *ib.*

L. 19ff. Ṭur, *ib.*, 292; Siddur R. Amram, p. 30a.

L. 20. Ps. 69,14.

L. 20ff. The allusion is to the Midrash quoted in Ṭur, *ib.*, and more

שער ועינות שתי שכר, וכתי' בתריה ואני תפלתי לך ה' עת רצון וגו'. ומוציאין ספר תורה, כדגרסי' בירושלמי עזרא תקן להם לישראל שיהו קורין בתורה בשבתות בשחרית ובמנחה, ובימים טובים בשחרית, ובשני ובחמישי. וקורין בו שלשה, כמו שכתבתי למעלה. ומחזירין ספר תורה, ומתפללין שלש ראשונות ושלש אחרונות, וקדושת היום באמצע, והיא אתה אחד וכו'. ויש בו ד' וחמשים תבות, כנגד ארבעה וחמשים תיבות שיש בפרשה זכור את יום השבת עד ויקדשהו.

וגרסי' במכילתא ומי כעמך כישראל גוי אחד בארץ, שלשה מעידין זה את זה, הב"ה וישראל ושבת. הב"ה וישראל מעידין על השבת שהוא יום מנוחה, שנא' ושמרו בני ישראל את השבת לעשות את השבת לדורותם ברית עולם ביני ובין בני ישראל אות היא לעולם כי ששת ימים עשה ה' את השמים ואת הארץ וביום השביעי שבת וינפש. הנה בפסוקים האלה שמו של הב"ה וישראל מעידין שברא הב"ה את השמים ואת הארץ וביום השביעי שבת וינפש. ישראל ושבת בהב"ה שהוא אחד, שנא' ועל הר סיני ירדת ודבר עמהם מן השמים ותתן להם משפטים ישרים ותורות אמת חקים ומצות טובים, וכתיב ואת שבת קדשך הודעת להם ומצות וחקים ותורה צוית להם ביד משה עבדך. הנה שישראל ושבת מעידין בהב"ה. הב"ה ושבת מעידין בישראל שהם יחידים באומות, שנא' והיה אם שמוע תשמעו בקולי ושמרתם את בריתי

fully by Abudarham, תפלת מנחה, beginning (p. 65b). But its exact source I have not found. Cf. Deut. R., 2,6; Lament. R., 3,12. See Rashi, Sepher Ha-'Orah, ed. B., II, p. 230, and B.'s Note. Cf., also, Ibn Adret, Responsa, ed. Livorno, no. 1.

L. 1. Ps. 63,13,14.

L. 2ff. T.Y. Meg., 75a. Note that our text is defective. Talmud reads: משה התקין את ישראל שיהו קורין בתורה בשבתות ובימים טובים ובראשי חדשים ובחולו של מועד שנא' וידבר משה וגו'; עזרא התקין לישראל שיהו קורין בתורה בשני ובחמישי ובשבת במנחה. L. 4. Cf. above, p. 165. L. 7. Ex. 20,8-11.

L. 8ff. This passage is not found in our editions of Mekilta. Tur (*ib.*, 292) attributes it to a Midrash, as does Tosaphot, Hag., 3b, top. See, also, Mahzor Vitry, p. 108, bot.

L. 8. 2 Sam. 2,23.

L. 12. Ex. 31,16-17. L. 16-17. Neh. 9,13-14.

והייתם לי סגלה מכל העמים. הנה שהב"ה ושבת מעידין בישראל שהם יחידים באומות. ולפי' תקנו אתה אחד ושמך אחד ומי כעמך כישראל גוי אחד בארץ, שהב"ה אחד ושבתו אחד וישראל עמו ונחלתו יחידים באומות.

ולמה תיקנו בשבת ארבעה ענייני תפלות, אתה קדשת בערבית, ישמח משה בשחרית, למשה צוית במוסף, אתה אחד במנחה, כל אחת בפני עצמה, וביום טוב לא תקנו כי אם תפלה אחת לארבעתן, אתה בחרתנו, מפני שארבע תפלות של שבת תקנום כנגד ארבע שבתות. אתה קדשת, כנגד שבת בראשית שנשמע מתוכו, ישמח משה, כנגד שבת של מתן תורה, שהתורה נתנה בשבת, למשה צוית, כנגד שבת של גלות, ולפיכך אנו מבקשים מאת הב"ה לקבץ את נפוצותינו ולבנות בית מקדשו ולשכלל היכלו בתפלת למשה צוית, ואומר יהי רצון מלפניך ה' אלהינו ואלהי אבותינו שתעלנו לארצנו וגו'. ואתה אחד, כנגד שבת שלעתיד לבא, כשיבנה הב"ה את ירושלם עיר מקדשו, ויאסוף נדחי ישראל לתוכה, אז יהיה הב"ה בפי כל העמים אחד ושמו אחד וישראל עם סגלתו גוי אחד בארץ, ולפיכך אנו אומרים אתה אחד ושמך אחד ומי כעמך כישראל גוי אחד בארץ.

וגרסינן במדרש תפלות של שבת, ערבית ושחרית ומוסף ומנחה, משונות זו מזו. מאי טעמא. מפני שבששה ימים ברא הב"ה את עולמו, וביום השבת שבת, ויברך אלהים את יום השביעי ויקדש אותו, והוא לבדו, והיה שבת זה חנוכת העולם, ולפיכך אנו מתפללין בערבית אתה קדשת. ולא נתן הב"ה שבת לאדם הראשון, ונתנו למשה רבינו ע"ה, ולפיכך אנו מתפללין ישמח משה. ואחר כך הנחילו לישראל על ידי משה רבינו, ולפיכך אנו מתפללין במוסף למשה צוית. ואע"פ שלא נתנו הב"ה לאבותינו אברהם יצחק ויעקב, עתיד להנחילם אותו

L. 1. Ex. 19,5; MT: ועתה for והיה.
L. 18ff. This passage I have not been able to trace.
L. 20. Gen. 2,3.

לעתיד לבא, ולפיכך אנו מתפללין במנחה אברהם יגל יצחק ירנן וגו'.

וגרסינן במדרש השבת דומה לכלה. מה כלה זו באה לחתן נאה ומקושטת ומבושמת, כך השבת באה להן לישראל נאה ומקושטת, שנא' וביום השביעי שבת וינפש. וסמיך ליה, ויתן אל משה ככלתו לדבר אתו. ככלתו כתי', מה כלה נאה ומקושטת, אף שבת נאה ומקושטת, מה חתן זה לבוש בגדי תפארתו, כך אדם בשבת לבוש בגדי תפארתו, מה חתן זה מעונג כל ימי החופה, כך אדם מעונג בשבת, מה חתן זה יושב בטל ואינו עושה מלאכה, כך האדם בטל בשבת. ולפי' חכמים וחסידים הראשונים קוראים לשבת כלה. ורמז לדבר מתפלות השבת. תפלת ליל השבת, אתה קדשת, כנגד הקדושין שמקדש בהן החתן לכלה. תפלת שחרית, ישמח משה, כנגד שמחת החתן עם הכלה. תפלת מוסף, שני כבשים ושני עשרונים סולת מנחה בלולה בשמן ונסכו, הרי בשר ולחם ויין ושמן, כנגד סעודת החתן. תפלת מנחה, אתה אחד, כנגד בעילת מצוה שמתייחד החתן עם הכלה. ערבית של מוצאי שבת, הבדלה בחונן הדעת, כנגד החתן שחייב לפרוש מן הכלה מיד אחר בעילת מצוה, שהיא בעילה ראשונה, עד מלאת שבעה ימים. וגרסי' במדרש מפני מה אין מתפללין בשבת שמונה עשרה, מפני שהשבת נתנה לנו הב"ה לקדושה ולעונג ולמנוחה ולא לצרה ויגון, ואם יהיה לו חולה בתוך ביתו, יהי נזכר לו ברופא חולי עמו ישראל, ונמצא

L. 3ff. Cf. my essay on Midrash Hashkem, Hebrew Union College Annual, IV, p. 327, where I suggested that this passage may have come from that Midrash. Cf. also Gen. R., 11,9: תני רשב"י אמרה שבת לפני הב"ה רבש"ע לכולן יש בן זוג ולי אין בן זוג; א"ל הב"ה כנסת ישראל היא בן זוגך וכו' (ed. Theodor, p. 95f, with Note on parallels). See also R. Asher: ויום מתן תורה היה לישראל כיום חתונת חתן וכלה וכו' ועשרת דברים רמז לי"ד אצבעות של כנסת ישראל שקבלה הטבעת בי"ד אצבעות (Hadar Zekenim, on יתרו, p. 35a).

L. 5. Ex. 31,17.

L. 6. *Ib.* 18.

L. 9f. T.B. Shab., 119a, top.

L. 18ff. Cf. Abudarham, p. 60c, where this Midrash is cited, but without the source.

מצטער ומצר בשבת. ולפיכך אנו אומרים בשבת בברכת המזון ואל תהי צרה ויגון ביום מנוחתנו.

וחוזר שליח צבור התפלה ואומר קדושה במקומה. ואומר צדקתך צדק לעולם וגו׳, וצדקתך אלהים עד מרום, צדקתך כהררי אל וגו׳. הטעם שתקנו לומר אלו השלשה פסוקים, מפני שהם צדוק הדין, שקבלת רז״ל שנפטר משה רבינו ע״ה ביום השבת בשעת מנחה, דכתי׳ במדרש צדקתך צדק לעולם ותורתך אמת, יש בו ה׳ תיבות, כנגד חמשה חומשי תורה שקבל משה רבינו ע״ה בהר סיני, ויש בו שתים ועשרים אותיות, כנגד כ״ב אותיות שבאלפא ביתא. וצדקתך אלהים עד מרום אשר עשית גדולות אלהים מי כמוך, יש בו י׳ תיבות, כנגד עשרת הדברות שהשמענו הב״ה מהר סיני על ידי משה רבינו ע״ה, ויש בו ארבעים אותיות, כנגד ארבעים יום שישב משה רבינו ע״ה בהר כשקבל התורה. צדקתך כהררי אל משפטיך תהום רבה אדם ובהמה תושיע ה׳, יש בו עשרה תיבות, כנגד עשר ספירות, ויש בו ארבעים ושתים אותיות, השתים כנגד שתי הלוחות שקבל משה רבינו ע״ה בהר סיני, והארבעים כנגד ארבעים יום אחרונים שישב משה רבינו ע״ה בהר כשקבל הלוחות השניות. ואחר שיאמר שליח ציבור צדקתך, יאמר קדיש תתקבל יהא שלמא רבא, ואומר מזמור אחד מן התלים, וקדיש יהא שלמא.

תפלת ערבית של מוצאי שבת

תפלת ערבית של מוצאי שבת, פותח ש״צ והוא רחום וסדר התפלה כשאר ימות החול, ואומר הבדלה בחונן הדעת. ואחר שמתפללין,

L. 3ff. Cf. Ha-Manhig, *ib.*, 62 (p. 33a); Ṭur, *ib.*, 292; Abudarham, p. 66a.

L. 4. Ps. 119,142.

L. 4. Ps. 71,19; 36,7.

L. 5ff. See Responsum by Isaac Ibn Gayyat on צדוק הדין, in Horowitz, תורתן של ראשונים, II, p. 27.

L. 6f. Cf. Ha-Manhig, *ib.*, 63; Tosaphot, T.B. Men., 30a; Zohar, II, 156a, bot.

L. 21ff. Cf. Abudarham. p. 67c; Ṭur, *ib.*, 295.

אומר קדיש, ואומר ויהי נועם, לפי שהוא מזמור של ברכה שבו בירך משה רבינו ע"ה לישראל כשסיימו מלאכת המשכן. ועוד תקנו לאומרו במוצאי שבת להגן מן המזיקין, מפני שהוא שיר של פגעים ויוצא ממנו שם. ולפיכך אומרים פסוק אורך ימים אשביעהו שתי פעמים, שבו נשלם השם היוצא ממנו, ומאריכין בויהי נועם ואומרים אותו בניגון, כדי שישתהו ישראל בסדר. לפי שהרשעים נידונין בגיהנם כל ימי השבוע, ובשבת נחין ואינן נידונין, ובמוצאי שבת אחר תפלת ערבית חוזרין לגיהנם. ולפיכך משהין בויהי נועם, כדי שישתהו הרשעים לחזור לגיהנם, שאין חוזרים עד שישלימו ישראל סדריהם, ובמוצאי שבת צועק הממונה על רוחות הרשעים ואומר, חזרו לגיהנם שכבר השלימו ישראל סדריהם. ואומרים סדר קדושה, ומתחיל מואתה קדוש יושב תהלות ישראל, לפי שאין גאולה בלילה. ואם חל להיות יום טוב או יום הכפורים בתוך השבוע הבאה, אין אומרים ויהי נועם, שאין מעשה ביום טוב, ובויהי נועם אומרים ומעשה ידינו שני פעמים, ולפיכך אנו צריכין ששת ימים של מעשה. ומתחילין מפסוק אורך ימים אשביעהו ומ', ואתה קדוש וכו'. והמזמור הזה יש בו כל האלפא ביתא, גדולות וקטנות, חוץ מז"ן, לומר לך שהקורא אותו כתקנו, בקדושה ובטהרה, בכל מוצאי שבת ובכל לילה על מטתו, שאינו צריך כלי זיין. ועוד טעם אחר, לפי שבשבעה מוצאי שבתות אין אומרים אותו, ואלו הן, א' שבת של קודם הפסח, ב' שבת שבתוך המועד, ג' שבת של קודם חג השבועות, ד' שבת של קודם ראש השנה, ה' שבת של קודם הכפורים, ו' שבת של קודם חג הסוכות, ז' שבת שבתוך המועד. ואומר ש"צ הבדלה להוציא מי שאין לו יין ידי חובתו, דאע"ג שמבדילין בתפלה צריך להבדיל על הכוס. ומזכירין בהבדלה אליהו הנביא שהוא עתיד לבשר

L. 1. Ps. 90,17–91.

L. 2ff. Cf. Abudarham, p. 67d; Ṭur, *ib.*, Ha-Manhig, *ib.*, 68 (p. 33b); She'eltot d'R. Aḥai, ed. Venice, p. 2c.

L. 4. Ps. 91,16.

L. 15. Ps. 91,16.

L. 16ff. Cf. Abudarham, p. 33b, bot.; Nu. R., 12,3.

את ישראל בגאולה. וגרסי' במ' עירובין מובטח להם לישראל שאין אליהו בא לא בערבי שבתות ולא בערבי ימים טובים. ועל כן אנו אומרים במוצאי שבת אליהו הנביא, שכבר עבר השבת ואיפשר שיבא לנו הגואל. ונהגו לומר הפסוקים של ברכה, כגון יפתח ה' לך את אוצרו הטוב את השמים, כדי שיתברכו במעשה ידיהם.

סדר ההבדלה

סדר ההבדלה, יין, בשמים, נר הבדלה. יברך בא"י אמ"ה בורא פרי הגפן. ויהיה הכוס של יין שלם, שלא יהיה פגום, ומברך בא"י אמ"ה בורא עצי בשמים. ואם הם ממין אחר, מברך בורא מיני בשמים. ומריח אותן, ופושט ידו לאור הנר, ומסתכל בצפרנים, שהם יותר לבנות מן הגוף, ומברך בא"י אמ"ה בורא מאורי האש. ואין מברך על הנר עד שיאותו לאורו. וגרסי' במסכת ברכות אין מברך על הנר עד שיכיר לאורו בין מלווזמא של טבריא למלווזמא של צפורי. פי' מלווזמא מעא. ולפי' נהגו להסתכל בצפרנים לאור הנר, שהן חלקות, כנגד מלווזמא של צפורי, שהיא חלקה. ומסתכלין בכף, שהוא חרות, כנגד מלווזמא של טבריא, שהיא מצויירת. ומברך בא"י אמ"ה המבדיל בין קדש לחול ובין אור לחושך ובין ישראל לגוים ובין יום השביעי לששת ימי המעשה, וחותם בא"י המבדיל בין קדש לחול. ואם חל להיות יום טוב בתוך השבוע, ואפי' באחד בשבת, אומ' ובין יום השביעי לששת ימי המעשה. כי סדר הבדלה הוא מונה. ומי שאין לו יין, ומצפה שיהיה לו יום ראשון, לא יאכל עד למחר עד שיבדיל. ואם אין לו אלא כוס אחד של יין, ואינו מצפה שיהיה לו יום ראשון, מוטב שיאכל קודם שיבדיל ויברך

L. 1. T.B. 'Erub., 43b.
L. 5. Deut. 28,12.
L. 6ff. Siddur R. Amram, ed. Frumkin, II, p. 115; Ṭur, *ib.*, 296f; Ha-Manhig, *ib.*, 65 (p. 34a).
L. 7. T.B. Ber., 52a, and Tosaphot.
L. 11. Mishnah, Ber., VIII, 6.
L. 11f. T.B. Ber., 53b.
L. 15f. T.B. Pesaḥ., 103b.

ברכת מזון, ואחר כך מבדיל עליו כסדר ההבדלה ממה שיבדיל עליו ויברך ברכת המזון בלא כוס. שברכת מזון טעונה כוס. ואין מבדילין על הפת במוצאי שבת, אע״פ שמקדשין עליו ליל שבת. אם אין לו בשמים, אינו צריך לחזור אחריהם, שאין מברכין עליהם אלא להשיב את הנפש, שהיא כואבת מיציאת השבת. אין מברכין על הבשמים של בית הכסא ושל מתים. ונהגו לברך במוצאי שבת על עצי הדס. וסמך לדבר, כל שומר שבת מחללו, וסמיך ליה תחת הסרפד יעלה הדס. ויש מברכין במוצאי שבת על ההדס שהיה קשור על הלולב, מטעם שכבר נעשה בו מצוה אחרת, ושיורי מצוה מעכבין את הפורענות. כדגרסי׳ במ׳ עירובין רב אמי ורב אסי כי מקלעי להו ריפתא דעירובא, הוו מברכו עליה המוציא. אמרי הואיל ואיתעביד בה חדא מצוה, נעביד בה מצוה אחריתי.

ואם אין לו נר אינו צריך לחזור עליו, שאין מברכין עליו אלא זכר שנברא האש במוצאי שבת. ואם אין לו נר, פושט ידו לאור האש ומסתכל בצפרנים ומברך בורא מאורי האש. ואם נתקדרו השמים בעבים, תולש אבן מן האדמה, ומוציא ממנה אור ומברך עליו. וגרסי׳ במ׳ פסחים ירושלמי בפרק מקום שנהגו, א״ר לוי במוצאי שבת זימן הב״ה לאדם הראשון שני רעפים, הקישן זה בזה ויצא מהן אור, ובירך עליו בורא מאורי האש. אמ׳ שמואל לפיכך מברכין עליו במוצאי שבת, שהוא תחלת ברייתה. ורב הונא בשם רב ור׳ אבהו בשם ר׳ יוחנן, אף במוצאי

L. 3ff. Ṭur, *ib.*, 297; Bet Yoseph, *ib.*; T.Y. Ber., 11b–c.

L. 7. Is. 56,6.

L. 7. Is. 55,13.

L. 10ff. T.B. Shab., 117b, bot.; Ber. 39b, bot. It is not found in our 'Erubin, though the Ṭur also refers to it. Note variants. Our text is like Ha-Manhig, *ib.*, 66 (p. 34a), which quotes T.B. Shab.

L. 13. MS omits אינו.

L. 13ff. Ṭur, *ib.*, 279.

L. 14ff. Cf. Pirke R. Eliezer, ch. 20 (ed. Lurya, p. 46–47).

L. 17ff. This quotation is not found in our T.Y. Pesaḥim, though it is so cited by Ha-Manhig, also (*ib.*,67, p. 34b), but in T.Y.Ber., 11b Note variants. Talmud omits רב.

יום הכפורים מברכין עליה, שכבר שבתה האור ממלאכה כל אותו היום. ואפי' עשו בה מלאכה לחולה ולחיה בשבת, הואיל ולא עשו בה מלאכת איסור מברכין עליה. וגרסינן בפירקי ר' אליעזר בפרק עשרים בין השמשות בשבת היה אדם יושב ומהרהר בלבו ואומר, אוי לי שמא יבא הנחש שהטעה אותי בערב שבת וישופני עקב. נשתלחה לו עמוד של אש להאיר לו ולשומרו מכל רע. ראה עמוד האש ושמח בלבו. אמ' עכשו אני יודע שהמקום עמי. פשט ידיו לאור הנר ובירך בא"י אמ"ה בורא מאורי האש. וכשהרחיק ידו מן האש אמ', עכשו אני יודע שנבדל יום הקדש מיום החול ושאין לבער אש בשבת. באותה שעה אמ' המבדיל בין קדש לחול.

מי שאינו מבדיל על היין במוצאי שבת, אין הברכה שורה במעשה ידיו. דאמ' ר' צדוק כל מי שאינו מבדיל על היין במוצאי שבת, או שאינו שומע מאחרים שמבדילים, אינו רואה סימן ברכה. אבל המבדיל על היין, או ששומע לאחר שמבדיל, ומכוין את לבו לצאת ידי חובתו, הב"ה קורהו קדוש ועושהו סגולתו, שנא' והייתם לי סגולה מכל העמים, ואומר ואתם תהיו לי ממלכת כהנים וגוי קדוש, ואומר והייתם לי קדושים כי קדוש אני, ואומר ואבדיל אתכם מן העמים להיות לי. וגרסינן בפרק ערבי פסחים אמר ר' יוחנן שלשה מנוחלי העולם הבא, הדר בארץ ישראל, והמגדל בניו לתלמוד תורה, והמבדיל על היין במוצאי שבת, והוא דשייר מקדושא לאבדלתא. וגרסינן במסכת שבועות בפרק ידיעות הטומאה, א"ר חייא בר אבא א"ר יוחנן, כל המבדיל על היין במוצאי שבתות הויין לו בנים זכרים, כתיב

L. 1f. Cf. Ha-Manhig, *ib.*, 67 (p. 34b).
L. 3ff. Pirke R. Eliezer, ch. 20 (ed. Lurya, p. 46a–b). MS omits יבא.
L. 5. Cf. Gen. 3,15.
L. 11ff. Pirke R. Eliezer, *ib.*, p. 47a–b. Note variants. Also, Sid. R. Amram, p. 32a.
L. 15. Ex. 19,5.
L. 16. *Ib.* 6.
L. 17. Lev. 20,26.
L. 18ff. T.B. Pesaḥ., 113a, bot.; See Tosaphot, *ib.*,
L. 21ff. T.B. Sheb., 18b; note variants.

הכא ולהבדיל בין הקדש ובין החול, וסמיך ליה אשה כי תוריע וילדה זכר, אמ' ר' יהושע בן לוי הויין לו בנים ראויים להוראה, דכתי' להבדיל בין הטמא ובין הטהור, וסמיך ליה ולהורות את בני ישראל. לפיכך מי שאין לו אלא כוס אחד ערב שבת, ואין בו שיעור קדוש והבדלה, יניח אותו להבדלה ומקדש על הפת, שיכול לקדש על הפת ואינו יכול להבדיל על הפת.

וגרסי' בשולחן של ארבע, והוא על דרך הקבלה, דעשה הבדלה היא לכבוד השבת, כדי לזכור את יום השבת בבואו ובצאתו. ודרשו ז"ל זכור את יום השבת לקדשו, זכרהו בכניסתו ובצאתו.

וההבדלה היא רמוזה בארבע ברכותיה בפר' ראשונה של בראשית. ברכה ראשונה, בורא פרי הגפן, היא רמוזה בפסוק הראשון, במלת הארץ, שהוא הגפן בגן והוא היין המשומר בענביו מששת ימי בראשית. ברכה שנייה, בורא עצי בשמים, והיא רמוזה בלשון ורוח אלהים, כי הריח אינו בא אלא באמצעות הרוח, ועוד שאין הגוף נהנה מן הריח הטוב, כי אם הנשמה והרוח. שלישית, בורא מאורי האש, הוא שכתוב ויהי אור. רביעית, המבדיל בין קדש לחול, הוא שכתי' ויבדל אלהים בין האור ובין החושך.

ואסור לאכול שום דבר, או אפי' לשתות יין או שאר משקין

L. 1. Lev. 10,10.

L. 1. Talmud: וכתיב התם להבדיל בין הטמא ובין הטהור; probably omitted by our copyist.

L. 2. Lev. 12,2.

L. 3. *Ib.*, 10,10.

L. 3. *Ib.*, 10,11.

L. 7. Baḥya, Shulḥan shel 'Arba, I (ed. Const., p. 6a). Note variants. Note that in vol. I, p. 35, I referred to the Venice ed. of this work. Prof. Louis Ginzberg has kindly informed me that my copy, which has no title-page, is really the Mantua ed., and that אסממא is a misprint for אשמטיא, a Talmudic variant for אסוניא.

L. 9. Cf. T.B. Pes., 106a; Midr. Leḳaḥ Ṭob, Ex. 20,8 (ed. B., p. 137).

L. 9. Ex. 20,8. L. 13. Gen. 1,2. L. 16. *Ib.*, 3. L. 17. *Ib.*, 4.

L. 18ff. Ṭur, *ib.*. 299: Sid. R. Amram, p. 32a; T.B. Pesaḥ., 107a, and Tosaphot, *ib.*

משתחשך עד שיבדיל בין בלילה בין למחרתו. ומים מותר לשתות. אבל אם היה יושב ואוכל מבעוד יום וחשך לו, אין צריך להפסיק. ואם היה יושב ושותה וחשך לו, צריך להפסיק. טעה ואכל קודם שיבדיל, יכול להבדיל אחר כך. שכח ולא הבדיל במוצאי שבת. כתבו הגאונים שאינו יכול להבדיל אלא כל יום ראשון ולא יותר, וכן כתב הר' יצחק ן' גיאת ז"ל, אבל התוספות ורב עמרם פסקו שמבדיל עד סוף יום שלישי, ודוקא בורא פרי הגפן והמבדיל בין קדש לחול, אבל לא על הבשמים ולא על האש. ואסור לעשות שום מלאכה קודם שיבדיל, ואם אמ' בא"י אמ"ה המבדיל בין קדש לחול, מותר. וכתב רב נטרונאי והלכתא כיון דאבדיל שליחא דצבורא בבית הכנסת, יצאו כל הצבור ידי חובתן, והוא דמכוין דעתיה וענו אמן בתר שליחא דציבורא. והרוצה לחזור ולהבדיל בביתו הרשות בידו, ואם לא רצה או שאין לו יין, יצא ידי חובתו בהבדלת צבורא אבל קדוש ודאי חוזר ומקדש, דאין קדוש אלא במקום סעודה. והלכתה המבדיל בתפלה מותר לעשות מלאכה קודם שיבדיל על הכוס.

L. 6. Cf. R. Isaac Ibn Gayyat, הלכות הבדלה, *op. cit.*, p. 18.

L. 10ff. Cf. Abudarham, p. 68a, where R. Natronai's view is quoted more briefly, without the Aramaic. More at length it is given by Ibn Adret, Responsa, ed. Venice, 1546, nu. 323, p. 46d. Cf. ,also, Ginzberg, Genizah Studies, II, p. 123.

הלכות ראש חדש

מתפללין ערבית כשאר ימי החול, אלא שאומרים יעלה ויבא בהודאה. ובשחרית פותח במאה ברכות, כשאר ימות החול, ומתפללין שמונה עשרה, ואומרים יעלה ויבא בהודאה. כדגרסינן בפרק במה מדליקין ימים שיש בהן קרבן מוסף, כגון ראש חודש וחולו של מועד, ערבית שחרית ומנחה, מתפלל שמונה עשרה ואומר יעלה ויבא ברצה. וחוזר ש"צ התפלה, ואח"כ מברך בא"י אמ"ה אקב"ו לקרוא את ההלל. וקורין אותו בדילוג. ומתחילין הללויה עד חלמיש למעינו מים, ומדלגין לא לנו, ואומר ה' זכרנו יברך עד ואנחנו נברך יה מעתה ועד עולם הללויה. ומדלגין אהבתי עד כל האדם כוזב. ואומרים מה אשיב לה' עד הודו לה'. ואומר הודו לה' כי טוב עד אודך כי עניתני. ומשם ואילך כופלין כל פסוק ופסוק עד זה היום עשה ה' נגילה ונשמחה בו. ואומר אנא ה' הושיעה נא אנא ה' הצליחה נא, וכופלין אותו. ואומרים ברוך הבא עד אלי אתה ואודך. ואומר הודו לה' כי טוב כי לעולם חסדו. יהללוך ה' אלהינו וכו'. וחותם בא"י מלך מהלל בתשבחות. וצריך לקרותו בנעימה. ופסק רבינו תם ז"ל והרא"ש ז"ל שאפי' יחיד קורא את ההלל ומברך לפניו ולאחריו.

L. 3ff. Cf. Ṭur, *ib.*, 422–425; Abudarham, p. 70c.
L. 4ff. T.B. Shab., 24a.
L. 7. Ps. 113–114.
L. 8. Ps. 115,1ff.
L. 9. Ps. 115,12–18.
L. 9. Ps. 116,1–11.
L. 9. Ps. 116,12.
L. 10. Ps. 118,1.
L. 10. Ps. 118,1–21.
L. 11. Ps. 118,24.
L. 12. Ps. 118,25.
L. 13. *Ib.*, 26–28.
L. 14. *Ib.*, 29.
L. 15. T.B. Ber., 14a, Tosaphot.

וגמרים את ההלל בגלה בשמונת ימי חנוכה, ובשני ימים טובים של פסח, ובשני ימים טובים של עצרת, ובחג הסוכות כל שבעה ושני ימים טובים של שמיני חג עצרת, סך אחד ועשרים יום, סימן הודו לה' כי טוב, ובשתי לילות ראשונות של חג המצות, וסימן הללו את ה' כל עבדי ה' העומדים בבית ה' בלילות. ר"ל בבי"ת לילות, שהם שתים, הללו את ה'. בשלשה פרקים ראשונים אין משיבין שלום, ואין צריך לומר לשאול. בשנים האחרונים שואלים מפני היראה ומשיבין מפני הכבוד. ואלו הן שלשה ראשונים, א' הללו עבדי ה', ב' בצאת ישראל ממצרים, ג' אהבתי. ושנים אחרונים, א' הללו את ה', ב' הודו לה'. ויש אומרים ששואלין בשלום אדם נכבד שצריך לנהוג בו כבוד ומשיב שלום לכל אדם, ואפי' באמצע ההלל, אבל לענין אחר אין להפסיק בו, ואם הפסיק בו, אפי' שהה כדי לגמור את כולו, אין צריך לחוור לראש.

ואחר שקורין את ההלל, אומר קדיש תתקבל יהא שלמא. ומוציא ספר תורה וקורין ארבעה בפרשת קרבנות, אין פוחתין מהן ואין מוסיפין עליהן, ואין מפטירין בנביא. ובקריאת הפרשה הלכה כרב דאמ' דולג. פי' כהן קורא ג' פסוקים, שהם צו וידבר ואמרת, ולוי דולג לאחריו וחוזר וקורא ואמרת את הכבש אחד ועשירית האיפה, ושלישי קורא עולת תמיד עד ובראשי חדשיכם, ורביעי קורא ובראשי חדשיכם עד עולת התמיד יעשה ונסכו. ואומרין קדיש עד למעלה, אשרי ובא לציון, וסדר קדושה. ואין אומרים למנצח מזמור לדוד. ואומר יהללו

L. 4. Ps. 118,1.
L. 5. Ps. 134,1; MT: 'ברכו את ה; 117,1.
L. 8. Ps. 113,114.
L. 9. *Ib.*, 116,117,118.
L. 15. Nu. 28.
L. 15. Mishnah, Meg., IV,1.
L. 16ff. T.B. Meg., 22a.
L. 17. Nu. 28,1–3.
L. 18. *Ib.*, 3–5.
L. 19. *Ib.*, 6–10.
L. 20. *Ib.*, 11,15.
L. 21. Ps. 20.

את שם ה'. ומחזיר ספר תורה. ואומרים קדיש עד למעלה.

תפלת מוסף. שלש ראשונות ושלש אחרונות וקדושת השם באמצע, והיא ראשי חדשים. ומה שאומרים זמן כפרה, כדגרסינן בם' שבועות שעיר של ראש חדש מכפר על טומאת מקדש וקדשיו, וכתי' ואותה נתן לכם לשאת את עון העדה. וחוזר ש"צ התפלה ואומר קדושה במקומה. ואומר קדיש תתקבל יהא שלמא. ואומרים מזמור ברכי נפשי את ה', לפי שיש בו עשה ירח למועדים. ואם חל להיות בשבת, ערבית שחרית ומנחה מתפלל תפלות השבת. ואומר יעלה ויבא בעבודה. ומוציאין שני ספרים. קורין באחד שבעה בפרשת אותו שבוע, ובשני קורא מפטיר. מתחיל מן וביום השבת עד על עולת התמיד יעשה ונסכה, ומפטיר השמים כסאי. וראש חדש אלול שחל להיות בשבת, מפטירין עניה סוערה ואין מפטירין השמים כסאי. וגם אם חל להיות ראש חדש אב בשבת, מפטירין חזון ישעיהו ואין מפטירין השמים כסאי. וראש חדש שחל להיות באחד בשבת, בשבת קודם מפטירין ויאמר לו יהונתן מחר חדש. ובמוסף של שבת וראש חדש מתפללין אבות וגבורות וקדושת השם ושלש אחרונות ואתה יצרת באמצע, וכולל שבת וראש חדש, וחותם בא"י מקדש השבת וישראל וראשי חדשים.

ראש חדש מותר בעשיית מלאכה, אבל הנשים נהגו שלא לעשות בו מלאכה, כדגרסי' בירושלמי הני נשי דנהיגי דלא למעבד עיבידתא בריש ירחא מנהגא. וגרסינן בפירקי ר' אליעזר

L. 1. Ps. 148,13.
L. 4f. T.B. Sheb., 2b, 10b.
L. 5. Lev. 10,17.
L. 7. Ps. 104; *Ib.*, 19.
L. 11. Nu. 28,9-15; MT: ונסכו.
L. 11. Is. 66.
L. 12. Is. 54,11.
L. 13. Is. 1.
L. 15. 1 Sam. 20,18ff.
L. 18ff. Tur, *ib.*, 417; Shib. Ha-Leket, 169 (ed. B., p. 135).
L. 19. T.Y. Pes., 30c, Ta'an., 64c; note that בריש ירחא is not in our editions; but Shib. Ha-Leket has בריש ירחין.
L. 20ff. Pirke R. Eliezer, ch. 45 (ed. Lurya, p. 107a). Note that beginning of our quotation is missing in L's edition, which starts with רן אהרן.

כשקבלו ישראל את עשר הדברות, לאחר ארבעים יום שכחו את אלהיהם, ואמרו קום עשה לנו אלהים כשיקוץ מצרים ונראה אותו לפנינו, שנא׳ ויקהל העם על אהרן ויאמרו אליו קום עשה לנו אלהים. דן אהרן בינו לבין עצמו ואמר, אם אני אומר להם תנו לי כסף וזהב מיד, הם מביאים, אלא או׳ להם נזמי נשיכם בניכם ובנותיכם, ויהיה כדבר בטל. שמעו הנשים ולא קבלו עליהן לתת נזמיהן לבעליהן, אלא אמרו להם, אם רצונכם אתם לעשות שקץ ותועבה שאין בו כח להציל, אנחנו לא נשמע לכם. ונתן להם הב״ה שכרן בעולם הזה, שהן משמרות ראשי חדשים יותר מן האנשים. ולעולם הבא עתיד הב״ה לחדש אותן בכל ראשי חדשים, שנא׳ המשביע בטוב עדיך תתחדש כנשר נעוריכי.

ואמ׳ הר׳ יהודה ז״ל בן הרא״ש ז״ל שהמועדים נתקנו כנגד האבות. פסח כנגד אברהם, דכתיב ביה לושי ועשי עוגות, ובפסח היה. שבועות כנגד יצחק, שתקיעת מתן תורה היה בשופר מאילו של יצחק. סוכות כנגד יעקב, דכתי׳ ביה ולמקנהו עשה סכות. ושנים עשר ראשי חדשי השנה, שגם הם נקראים מועדים, כנגד שנים עשר השבטים. וכשחטאו במעשה העגל, בטלום מהם והניחום לנשים, לזכר שלא היו באותו חטא.

ואסור בתענית בראש חדש, דתנן אין גוזרין תענית על הצבור בראשי חדשים ובחנכה ובפורים. ואם התחילו, פי׳ שגמרו להתענות ימים ידועים והתחילו להתענות קודם ראש חדש, אפי׳ יום אחד, אין מפסיקין, ומתענין ומשלימין. ויחיד שקבל עליו תעניות ימים ידועים,

L. 3. Ex. 32,1; MS omits אליו.

L. 5. Ex. 32,2. L. 11. Ps. 103,5.

L. 12ff. Quoted in Ṭur, *ib.*, 417. On R. Judah b. Asher, see Cassel's Introduction to Zikron Yehudah (Berlin, 1846); also, his Ṣawwa'ah, ed. by Schechter (Pressburg, 1885). Note how Aboab (p. 47c) cites this passage: ויא טעם לדבר.

L. 13. Gen. 18,6. L. 15. *Ib.*, 33,17.

L. 16. MS has יום before ראשי. L. 19. Mishnah, Ta'anit., II,10.

L. 21f. Cf. T.B. Ta'an., 12a; Ṭur, *ib.*, 418.

ופגע בו ראש חדש, נדרו בטל, וצריך התרת חכם. ומצוה להרבות בסעודת ראש חדש שהשוה למועד, שנא' וביום שמחתכם ובמועדיכם ובראשי חדשיכם, וכתי' כי זבת משפחה לנו, ודרשו רז"ל שראש חדש היה. וגרסי' בפסיקתא כל מזונותיו של אדם קצובות לו מראש השנה לראש השנה, חוץ משבתות וימים טובים וראש חדש וחולו של מועד ומה שהתינוקות מוליכין לבית רבן. אם מוסיף מוסיפין לו, ואם פוחת פוחתין לו.

ברכת הלבנה. גרסי' במס' סנהדרין בפ' היו בודקין אותו, אמ' ר' יהודה הרואה לבנה בחידושה אומר, בא"י אמ"ה אשר במאמרו ברא שחקים וברוח פיו כל צבאם, חוק וזמן נתן להם שלא ישנו את תפקידם, ששים ושמחים לעשות רצון קוניהם, פועל אמת שפעולתו אמת, וללבנה אמר שתתחדש, עטרת תפארת לעמוסי בטן, שהן עתידין להתחדש כמותה ולפאר ליוצרם על כבוד מלכותו, בא"י מחדש החדשים. פי' פועל אמת, הב"ה שפעולתו אמת, שבדין מיעט את הלבנה לפי שקטרגה על החמה. אמ' ר' יוחנן עד מתי מברכין על החדש, עד שתתמלא פגימתו, אבל מכאן ואילך כבר הוא ישן, ואין ראוי לברך על חידושו. אימתי נתמלאת פגימתו, רב יהודה אמ' עד שבעה, שנתמלאת הפגימה והיא כחצי עגולה, ונהרדעי אמרי עד ששה עשר, ולא ששה עשר בכלל שנעשה כלו שלם. והלכה כנהרדעי. ואלו הי"ו יום מונין אותן משעת המולד ולא מיום קביעות החדש. תאנא דבי ר' ישמעאל, אלו לא זכו ישראל אלא להקביל פני אביהם שבשמים פעם אחת בכל חדש דיים. אמ' אביי הילכך מברכין מעומד. מרימר ורב אשי מכתפי להו ומברכי. פי' שהיו נסמכין ידו של זה על כתיפיו של זה, וידו של זה על כתיפיו של זה, דרך חשיבות, להקביל פני שכינה דרך כבוד.

L. 2. Cf. T.Y. Meg., 70b, bot. MS has שהושה.

L. 3. Nu. 10,10; 1 Sam. 20,29.

L. 3. ודרשו רז"ל: cf. 1 Sam. 20,18,27.

L. 4ff. Pesikta, 28 (ed. Buber, p. 178b). See Buber's Note.

L. 8. T.B. Sanh., 42a. Note variants. Talmud has: קונם; פועלי אמת שפעולתן.

L. 15ff. *Ib.*, 41b, bot.

L. 20ff. *Ib.*, 42a; note variants. Talmud has: מר זוטרא for ר' אשי.

ונרסינן במסכת סופרים אין מברכין על הירח אלא במוצאי שבת, כשהוא מבושם ובגדים נאים. פי' מבושם, שבשבת אדם נאה ומבושם. לפיכך מברכין על הירח מפני כבוד השכינה כשאדם מבושם מן השבת. וי"מ כשהוא מבושם, הירח, דתניא אין מברכין על הירח עד שיתבשם. פי' שיהיה גדול ויעשה כמן כן עטל, כמדתרגמינן את הכיור ואת כנו, ית כירא וית בסיסיה. וי"מ כשהוא מבושם, האדם במוצאי שבת, שבירך כבר בורא עצי בשמים של הבדלה. ותולה עיניו כנגדה, ומיישר רגליו, ומברך ואומר שלשה פעמים, סימן טוב תהיה לישראל, ברוך יוצרך, ברוך בוראך, ברוך מקדשך. ורוקד שלשה פעמים כנגדה, ואומר בכל פעם ופעם, כשם שאני רוקד כנגדך ואיני יכול לינע בך, כך אם ירקדו אחרים כנגדי להזיקני לא יוכלו ליגע בי. ואומר תפול עליהם אימתה ופחד בגדול זרועך ידמו כאבן. וחוזר ואומר אותו למפרע, כאבן ידמו זרועך בגדול ופחד אימתה עליהם תפול. ואומר כן שלשה פעמים אמן אמן הללויה. ואומר לחבירו שלשה פעמים שלום עליך. וילך לביתו בלב טוב. ויש אומרים שצריך לומר על זה הסדר, ברוך יוצרך, ברוך עושך, ברוך קונך, ברוך בוראיך. סימן יעקב, יעקב אבינו ע"ה, והוא רמז לו.

L. 1ff. Mas. Sopherim, XX, 1 (ed. Mueller, p. XXXVIII).
L. 2ff. Cf. Kol Bo, 43, end.
L. 4. Cf. Mas. Sopherim, ed. Mueller, p. 280f.
L. 6. Ex. 35,16.
L. 8ff. Mas. Sopherim, XX, 1,2.
L. 12. Ex. 15,16.
L. 12ff. Ṭur, *ib.*, 426.

הלכות חנוכה

בחמשה ועשרים בכסלו ימי חנוכה אינון, וגרסי' בפ' במה מדליקין בעשרים וחמשה בכסלו יומי חנוכה אינון דלא למספד בהון ולא למגזר בהון תעניתא. כשנכנסו יונים להיכל טמאו כל השמנים שבהיכל, וכשגברה יד חשמונאי ונצחום, בדקו ולא מצאו אלא פך אחד של שמן, שהיה חתום בחותמו של כהן גדול, ולא היה בו אלא כדי להדליק יום אחד בלבד, ונעשה בו נס והדליקו ממנו שמונה ימים. לשנה אחרת קבעום שמונה ימים טובים, פי' בהלל והודאה, אבל מותרים הם בעשיית מלאכה. וכתב הר' מאיר מרוטנבורק שרוב הסעודות שמרבים בהם הם סעודות הרשות, שלא קבעום אלא להלל ולהודות ולא למשתה ולשמחה. ואין מספידין בהם אלא לחכם עד שיסתם הגולל, ואין גוזרים בהם תענית. דתנן במס' תעניות אין גוזרין תענית על הצבור בראש חדש ובחנוכה ובפורים. וגרסי' במ' ראש השנה מעשה וגזרו תענית בחנוכה בלוד, וירד ר' אלעזר ורחץ, ואמ' להם ר' יהושע, צאו וראו והתענו על מה שהתעניתם. וגרסינן במדרש מאי חנוכה, חנו בכ"ה בכסלו.

וחייב כל אדם אחד ואחד מישראל להדליק נרות בשמונה לילות של חנוכה, הואיל ואירע הנס בנרות, כדי להזכיר הנס. וצריך כל אדם ליזהר בהן מאד. ואפי' עני הנוטל צדקה מישראל, שואל צדקה

L. 1ff. Ṭur, *ib.*, 670.

L. 1. T.B. Shab., 21b, bot.

L. 7. Talmud includes בהלל ובהודאה; cf. Ṭur, *ib.*

L. 11. Cf. Me'ah She'arim, II, p. 44: מאמתי התחלת אבלות, ר' אליעזר אומר משיצא מפתח ביתו, ר' יהושע אומר משיסתום הגולל, הלכתא כר' יהושע.

L. 11. Mishnah, Ta'an., II,10.

L. 13. T.B. Rosh Ha-Sh., 18b, bot. Note variants. Talmud: ר' אליעזר.

L. 15. Ṭur, *ib.*; Kol Bo, 44.

L. 16ff. Ṭur, *ib.*, 671.

או מוכר כסותו וקונה שמן להדליק נר של חנכה. והזהיר בהם יהיו לו בנים זכרים עוסקים בתורה, שנא' כי נר מצוה ותורה אור. וידליקם על הסדר הזה. ידליק בלילה הראשונה נר אחד, ובלילה השנית שתי נרות, ומדליק ועולה עד תשלום שמונה לילות בשמונה נרות. דתניא בית הלל אומ' יום ראשון מדליק אחד, מכאן ואילך מוסיף והולך. טעמיהו דבית הלל כנגד הימים היוצאים, אי נמי כנגד מעלין בקדש ולא מורידין. ובית שמאי אומרים, יום ראשון מדליק שמונה, משם ואילך פוחת והולך, וטעמיהו כנגד פרי החג.

וצריך להדליק אותם אדם בן דעת ובן שלש עשרה שנה ויום אחד ומעלה. דתניא הדליקה חרש שוטה וקטן לא עשה ולא כלום. אבל מדליקין אותם נשים, ומוציאין אחרים ידי חובתן, מפני שהם חייבין במצותיה, ותניא אשה ודאי מדליקה, דאמ' ר' יהושע בן לוי נשים חייבות בנר חנוכה, שאף הן היו באותו הנס.

וחייב המדליק אותה בלילה הראשונה לברך שלש ברכות. ואלו הן, בא"י אמ"ה אקב"ו להדליק נר של חנכה, בא"י אמ"ה שעשה נסים לאבותינו בימים ההם בזמן הזה, בא"י אמ"ה שהחיינו וקימנו והגיענו לזמן הזה. והרואה אותה בלילה ראשונה, מברך שתים, שעשה נסים לאבותינו וכו' ושהחיינו וכו', ומכאן ואילך מברך המדליק שתים, להדליק נר של חנוכה ושעשה נסים. והרואה אותה מברך אחת, שעשה נסים וכו'.

מקום הנחתה. צריך להניח אותה בטפח הסמוך לפתח משמאל, כדי שתהא נר חנוכה מימין ומזוזה משמאל. וכתב אבי העזרי שאם אין מזוזה בפתח מניחה מימין. היה דר בעליה, מניח אותה בחלון היוצא ברשות הרבים. הניחה למעלה מעשרים אמה פסולה, כסוכה ומבוי.

L. 2. Pr. 6,23.
L. 5. T.B. Shab., 21b.
L. 10. T.B. *ib.*, 23a, top.
L. 12. T.B. *ib.*
L. 14ff. T.B., *ib.*
L. 21ff. Cf. Ṭur, *ib.*, 672; see Bet Yoseph, *ib.*
L. 24. T.B., *ib.*, 22a, top.

היה תופש נר חנוכה בידו ועומד, לא עשה ולא כלום. מאי טעמא, הרואה אותו יאמר לצרכו הוא דנקיט לה. הדליק שלא במקום הנחתה, והוציא למקום הנחתה, לא יצא, מפני שצריך להדליק אותה במקום הנחתה, דתניא הדליקה בפנים והוציאה לחוץ לא עשה ולא כלום, שההדלקה עושה מצוה ואין הנחה עושה מצוה. וצריך שיהיה בנר שמן שיעור שידליק מאחר שקיעת החמה עד כחצי שעה מן הלילה, אבל לא ידליק ויתן שמן בנר אחר כך.

בית שיש לו שני פתחים משתי רוחות, צריך להדליק נר חנוכה בשניהן. גזירה שמא יראה אדם אותו פתח שלא הדליק בו ויחשוד אותו ויאמר כמה זה מזלזל במצות. אבל אם היו הפתחים מרוח אחת, אינו צריך, אלא מדליק בפתח האחד ודיו.

זמן הדלקתה, מיד אחר שקיעת החמה עד כחצי שעה מן הלילה, שאז העם עוברים ושבים, ויתפרסם הנס. ופסקו התוספות שבזמן הזה אין לדקדק להדליק אותה באותו הזמן שפסקו חכמים, שלא נתנו אותו להם אלא בזמנם, שהיו מדליקין בחוץ, ולאחר אותו זמן שנתנו, אין עוברין ושבין מצויין. אבל אנו שמדליקין בבית להיכרא לבני הבית, אין להקפיד על הזמן. וכתב בספר המצות ומ"מ נכון להדליק בעוד שבני הבית נעורים. וכתב הר' יעקב ז"ל בן הרא"ש ז"ל שאף בזמן הזה צריך לדקדק בשיעור, אע"פ שמדליקין בפנים, כיון שמדליקין בפתח הבית והוא פתוח יש היכרא לעוברים ולשבים.

ואסור להשתמש לאורה כל זמן של זה השיעור שאמרתי, אבל אחר כך, אם רצה לכבותה או להשתמש לאורה, הרשות בידו. ואסרו רז"ל להשתמש לאורה, כדי שלא יקל במצות, וישתמש בהן ויעשה

L. 1ff. T.B., *ib.*, 22b.
L. 4. *Ib.*
L. 8ff. *Ib.*, 23a, bot.
L. 13f. Cf. T.B., *ib.*, 21b, Tosaphot; Ṭur, *ib.*, 672.
L. 17. Sepher Miṣw. Gadol, ed. Muncacs, מ"ע, p. 187b.
L. 18f. Ṭur, *ib.*

בהם צרכיו. ד תניא אסור להרצות מעות כנגד נר של חנוכה, כדי שלא יהיו המצות בזויות עליו. לפיכך צריך להדליק נר אחרת יתר על נרות של חנוכה, להשתמש לאור אותה הנר, ולא יבא להשתמש לנר של חנוכה. דאמ׳ רבא וצריך נר אחרת להשתמש לאורה.

שאל הר׳ יחיאל לרא״ש אביו, נרות חנכה שמדליקין אחד יותר בסתם לשמש, ולא פירש איזה מהם, אם יכול לברור איזה שירצה להיות שמש, אפי׳ ראשון או מן האמצעיים או דוקא האחרון, והכי מסתבר.

תשובה. נרות חנוכה אין להפסיק בהן. הילכך האחרון יהיה שלא לשם חנוכה, אלא לשם שאם ישתמש לאור אותו הנר, ואין שם שמש עליו, כי השמש הוא שמדליק בו הנרות. והר׳ מאיר מרוטנבורק לא היה מדליק בשל חרס, אלא בשל מתכת, ואם לא היה לו אלא של חרס, היה לוקח חדשים בכל לילה, ואם לא היו לו חדשים, היה מסיקן באור, או הוו כמו חדשים. כדגרסי׳ במ׳ סופרים אין מדליקין בנר ישן, אין לו אלא ישן, מלבנו באור יפה יפה ומותר. וסתם נר היא של חרס ושל זכוכית או של חרס מצופה, דינו כמתכת. מדליקין נר מנר, ודוקא בנר עצמו, שיכול להדליק אחד מחבירו. אבל אסור להדליק נר של חול כדי להדליק נר אחר של חנוכה, כ״ש להדליק בה נר של חול לצרכו. כך הסכים הרא״ש ז״ל.

פתילות ושמנים שאסור להדליק בהן בשבת, מותר להדליק בהן בחנוכה, בין בחול בין בשבת, כי לא אסרו חז״ל השמנים והפתילות האסורין בשבת בפרק במה מדליקין אלא מפני שאין אותן השמנים האסורים נמשכין אחר הפתילה. גם אותן הפתילות שאסרו אותן מושכין את השמן, ואסרו אותן כדי שלא ישכח ויתקן אותן בשבת.

L. 1. T.B. *ib.*, 22a.
L. 4. T.B. *ib.*, 21b.
L. 5ff. Quoted in Tur, *ib.*, 673; but there the Responsum stops with דינו כמתכת (l. 16), and the words following begin in section 674. Cf. Abudarham, p. 73c.
L. 20ff. T.B. Shab., 21b, top. L. 22f. *Ib.*, 21a, bot.

אורח הדר עם בעל הבית (חייב) להשתתף בשמן עם בעל הבית, ויתן לו מעות לקנות בהן שמן להדליק נר של חנוכה, ואינו יוצא ידי חובתו בשל בעל הבית. דאמ' ר' זירא כי הואי בי רב הונא משתתיפנא בפריטי בהדא אושפיזא בתר דנסיבנא אמינא, השתא ודאי לא צריכנא, דקא מדליקי עלי בני ביתאי. ואם יש לו פתח פתוח לעצמו, אינו יוצא במה שמדליקין בביתו, ולא במה שישתתף עם בעל הבית, עד שידליק בפתחו.

וצריך הכלי שמדליקין בו נר חנוכה שיהיה לו פיות הרבה, כדי שיתן כל פתילה ופתילה בפה אחר בפני עצמה, ועולה לכמה בני אדם למנין הפיות שבה והנרות שצריך להדליק. ואם כפה על הנר כלי, אע"פ שלא היה בו פה, יצא. דתניא מלא קערה שמן והקיפה פתילות, אם כפה עליה כלי, עולה לכמה בני אדם, לא כפה עליה, עשאה כמדורה, ואפי' לאחד אינו עולה.

היה לו לקיים מצות נר חנוכה ומצות קדוש של שבת על היין, ואין בידו אלא פרוטה אחת לקנות בו שמן להדליק נר חנוכה או יין לקדוש שבת, יקנה בה שמן להדליק בו נר חנוכה ויקדש על הפת. שגדולה הדלקת נר חנוכה, לפרסם הנס שעשה הב"ה עם אבותינו בימים ההם, מקדוש היום. דתניא נר חנוכה וקדוש היום, נר חנוכה עדיף, משום פרסומי ניסא.

תפלות של חנוכה. ערבית כשאר ימות החול, ואומר על הנסים בהודאה, וגומר הלל. ובשחרית אומר הברכות והזמירות כשאר ימות החול, ומתפללין שמונה עשרה, ואומר על הנסים בהודאה, וגומרים

L. 1ff. *Ib.*, 23a; cf. Ṭur, *ib.*, 677.

L. 1. MS omits חייב. R. Israel b. Joseph in Sepher Ha-Miṣwot Ha-Zemaniot writes: הבחור שלא נשא אשה והוא דר עם שלהו, חייב להשתתף עם בעל הבית בשמן, ואם בעל אשה והוא אכסנאי עם שלהו, אינו חייב בזה, כי כבר שמדליקין בביתו יצא ידי חובתו בכל מקום שהוא (MS, Jewish Theol. Sem., New York, p. 23b).

L. 3. T.B., *ib.*; note variants. Talmud omits השתא.

L. 5ff. T.B., *ib.*, 23a, bot.

L. 11ff. T.B., *ib.*, 23b, top.

L. 18f. T.B., *ib.*

L. 22. Cf. T.B. ʻArak., 10a.

ההלל בלא דילוג, ומברך קודם בא"י אמ"ה אקב"ו לגמור את ההלל. ואחר כך אומר ש"צ קדיש תתקבל יהא שלמא, ומוציא ס"ת, וקורין בפרשת נשא בנשיאים שלשה. ובפסיקתא נותן טעם, משום שנשלמה מלאכת המשכן בכ"ה בכסלו. ומתחילין ביום הראשון בברכת כהנים, לפי שנעשה הנס על ידי חשמונאי ובניו ומתתיה בן יוחנן שהיו כהנים. וקורין עם הכהן מן וידבר ה' אל משה לאמר כה תברכו את בני ישראל עד ושמו את שמי על בני ישראל ואני אברכם. וקורין עם הלוי מן והיה ביום כלות משה עד לחנוכת המזבח. וקורא ישראל עד זה קרבן נחשון בן עמינדב. וביום השני קורא עם כהן ולוי וישראל, עם הכהן מן ביום השני הקריב נתנאל בן צוער עד זה קרבן נתנאל בן צוער. וכן בכל יום עד יום השמיני. וביום השמיני מתחיל ביום השמיני נשיא לבני מנשה, ומשלים כל הפרשה, וקורא בפרשת בהעלותך עד כן עשה את המנורה. ובשבת של חנוכה מוציא שני ספרים וקורא באחד פרשת השבוע ובשני קורא עם המפטיר בפרשת חנוכה. ומפטירין רני ושמחי. ואם היו שתי שבתות בחנוכה, מפטירין בשבת שניה ויעש חירם, כדגרסינן במ' מגלה בחנוכה קורין בנשיאים ובשבת דחנוכה מפטירין בנרות דזכריה רני ושמחי, ואי מקלעי שתי שבתות מפטירין בשבת שנייה בנרות דשלמה ויעש חירום. וראש חדש טבת שהוא בתוך שמונת ימי חנוכה מתפללין כשאר ימות ראשי חדשי השנה, ואומרים יעלה ויבא בעבודה, ועל הנסים בהודאה, וגומרין ההלל, ומוציאין שני ספרים, קורין באחד שלשה בפרש' ראש חדש, ובשני קורא אחד

L. 2ff. Cf. Siddur R. Amram, p. 36a.
L. 3f. Pesiḳta Rab., 6 (ed. Fr., p. 24a).
L. 7. Nu. 6,22–26.
L. 8. Nu. 7,1–11.
L. 9. *Ib.*, 17.
L. 11. *Ib.*, 18–23.
L. 12. *Ib.*, 54.
L. 13. Nu. 8, 1–4.
L. 15. Zech. 2,14ff.
L. 16. 1 Kings 7,40ff.
L. 16ff. Cf. T.B. Meg., 31a, bot.

בפרשת חנכה. ומתפללין מוסף ראשי חדשים. ואומרים על הנסים בהודאה. ואומרים מזמור ברכי נפשי ומזמור שיר חנוכת הבית לדוד. ואם חל ראש חדש טבת להיות יום שבת, מוציאין שלשה ספרים וקורין ששה בפרשת השבוע, ובשני קורא אחד בפרשת ראש חדש, ובשלישי קורא מפטיר בשל חנכה, ואין מפטירין בשל אותו שבת ולא בשל ראש חדש. ואם חל להיות ראש חדש באחד בשבת, מפטירין בשבת קודם של חנכה, ולא מחר חדש. ואומרים בכל יום ויום של חנכה מזמור שיר חנכת הבית לדוד ארוממך ה׳ כי דליתני.

L. 2. Ps. 104.
L. 2. Ps. 30.
L. 3ff. T.B. Meg., 29b.
L. 5. Cf., however, T.B., *ib.*
L. 7. 1 Sam. 20,18ff.
L. 8. Ps. 30.

הלכות פורים

גרסי' במ' מגילה אמ' ר' יהושע בן לוי חייב אדם לקרות המגלה בלילה ולשנותה ביום. וצריך לקרותה בעשרה לפרסם הנס, ואם אין שם עשרה אין לחזור אחריהם, אלא אפי' יחיד קורא אותה בזמנה ויוצא ידי חובתו. וצריך אדם שלא יבטל קריאתה בזמנה, ואפי' היה עוסק במצוה אחרת, דוחה אותה וקורא אותה בזמנה. כדגרסי' במסכת ערכין בפרקא קמא, אמ' רב יהודה אמ' שמואל כהנים בעבודתם ולויים בדוכנם וישראל במעמדם, הכל מתבטלין ובאין לשמוע מקרא מגלה. ואפי' תלמוד תורה, ששקול כנגד כל המצות, מבטלין אותו לשמוע מקרא מגלה, כדגרסינן במ' מגלה תלמוד תורה ומקרא מגלה מקרא מגלה עדיף. ואין דבר שנדחה מפני מקרא מגלה אלא קבורת מת מצוה בלבד, שהמוצא מת מצוה קוברו ואחר כך קורא המגלה, אבל שאר המצות נדחין מפניה.

הכל חייבין בקריאת המגלה, כהנים לויים וישראל, ועבדים משוחררים, חללים ממזרים ונתינים, טומטום ואנדרוגינוס. ומחנכין הקטן בקריאתה. ונשים חייבות בקריאתה, שאף הן היו באותו הנס. וקטן, אפי' הגיע לחנוך, אינו מוציא לאחרים ידי חובתן. וכתב בעל הלכות גדולות שהנשים, אע"פ שחייבות בקריאתה, אין מוציאין את האנשים ידי חובתן. אבל רבי' שלמה ז"ל פסק שמוציאין.

L. 1ff. T.B. Meg., 4a; Tur, *ib.*, 687.
L. 6ff. T.B. 'Arak., 4a, top. Note variants.
L. 9f. T.B. Meg., 3b.
L. 13ff. Tur, *ib.*, 689; Halakot Gedolot, ed. H., p. 195ff.
L. 13f. Tosephta, Meg., II. 7 (ed. Z., p. 223).
L. 15. T.B. Meg., 4a.
L. 16. *Ib.*, 19b.
L. 17. Thus in Tur, *ib.*; cf. Tosaphot, 'Arak., 3a. But in Halakot Gedolot we read: נשים ועבדים פטורין מקריאת המגילה אלא שחייבין במשמע (ed. Hild., p. 196; see *ib.*, Note 14).
L. 18. Cf. Rashi, 'Arak., 3a, top.

וצריך הקורא אותה להתכוין להוציא את הרבים ידי חובתן, וצריך נ"כ השומע להתכוין לשמוע, שאין השומע יוצא ידי חובתו עד שיתכוין שומע ומשמיע. ואסור לשוח כשקורין את המגלה בזמנה.

קראה עומד או יושב יצא. ובצבור לא יקראנה יושב לכתחלה, מפני כבוד הצבור, ואם קראה בצבור יושב, בדיעבד יצא. קראה על פה לא יצא. קראה סירוגין, פי' שפסק ושהה בה ואחר כך חזר למקום שפסק, יצא, ואפי' שהה כדי לגמור את כלה. קראה סירוסין, פי' שקרא פסוק ראשון, ודילג השני, וקורא השלישי, ואחר כך קרא השני, לא יצא, והוה לה למפרע, והקורא למפרע לא יצא. לפיכך אם דילג הקורא פסוק, לא יקרא כלה ויחזור אחר כך לקרות הפסוק שדילג, אלא יתחיל מהפסוק שדילג וקורא משם ואילך.

הקורא את המגלה בכל לשון שיבין יצא, ובלבד שתהא כתובה באותו לשון, ובלשון הקדש הכל יוצאין בו, אע"פ שאין מבינין אותו. קראה מתנמנם, פי' היה בין ער לישן, יצא. היה כותבה, קורא פסוק וכותבו, יצא, ובלבד שתהא כתובה כולה לפניו. וכן אם היה מגיהה ודורשה, קורא פסוק ומגיהו או דורשו, יצא. והוא שכיון בקריאתה כראוי, ולא כמי שקורא להגיה. וצריך לומר את פרשנדתא עד עשרת בכלל בנשימה אחת, דבנשימה חדא נפקא נשמתייהו. ומברך קודם קריאתה שלש ברכות. א' באי"י אמ"ה אקב"ו על מקרא מגלה, ב' באי"י אמ"ה שעשה נסים לאבותינו בימים ההם בזמן הזה, ג' באי"י אמ"ה שהחיינו וקימנו והגיענו לזמן הזה. ופסק ר"ת ז"ל והרא"ש ז"ל שאף ביום צריך לברך שהחיינו, אע"פ שברך כבר בלילה, לפי שמצות

L. 2f. Cf. Hal. Ged., p. 195.
L. 4. Mishnah, Meg., IV,1.
L. 6ff. Mishnah, *ib.*, II, 1–2; T.B. *ib.*, 17a, 18a.
L. 9ff. *Ib.*
L. 14ff. T.B., *ib.*, 19b, top.
L. 17ff. *Ib.*, 16b.
L. 17. Est. 9,9.
L. 19ff. T.B., *ib.*, 21b.
L. 21. Cf. Ṭur, *ib.*, 692.

מגלה ביום. ואחר קריאתה מברך, בא"י אמ"ה הרב את ריבנו והדן את דיננו והנוקם את נקמתנו והנפרע לנו מצרינו והמשלם גמול לכל אויבי נפשנו, בא"י הנפרע לעמו ישראל מכל צריהם האל המושיע. וצריך שתהיה המגלה כתובה בכתב אשורית בספר ובדיו. היתה כתובה בסם ובסקרא, בקומוס או בקנקנתום, על הנייר ועל הדפתרא, פסולה. וצריכה שרטוט. וצריך שתהא כתובה לבדה, שלא תהיה מחוברת עם שאר הספרים, ואם היא מחוברת עמהם וקרא בה יחידי, יצא, ובלבד שתהא נגללת כספר תורה, אבל בצבור לא יצא. ואם יריעותיה עודפות מעט על שאר היריעות שבספר, או חסרות מעט, אפי' בצבור יצא בה.

וחייב כל אדם לחלק מעות לאביונים, לפחות שתי פרוטות לשני עניים, דכתי' ומתנות לאביונים, לפחות שנים. מעות שגבו לחלק לעניים בפורים, אין רשאין לשנותן לצדקה אחרת. ואין העני רשאי לשנותן לדבר אחר אלא לסעודות פורים. ואין מדקדקין עליהם, אלא כל מי שפושט ידו ליטול נותנין לו.

וחייב אדם להרבות בסעודת פורים. ומצותה ביום, ואם אכלה בלילה, לא יצא ידי חובתו. ואם התחיל בסעודתו ביום ומשכה עד הלילה, פסק הרא"ש שאין אומרים בברכת המזון על הנסים. כדגרסי' בפרקא קמא דמ' מגלה, אמ' רבא סעודת פורים שאכלה בלילה לא יצא ידי חובתו. מאי טעמא, ימי משתה ושמחה כתיב בהו. וצריך אדם להשתכר בפורים עד שלא ידע בין ארור המן לברוך

L. 4f. Mishnah, *ib.*, II,2.
L. 6f. T.B., *ib.*, 19b, top.
L. 11ff. Ṭur, *ib.*, 694.
L. 11. T.B., *ib.*, 7a, bot.
L. 12. Est. 9,22.
L. 13f. Cf. Tosephta, Meg., I,5 (ed. Z., p. 222); T.B. B. Meṣ., 78b.
L. 16ff. Ṭur, *ib.*, 695.
L. 19. T.B. Meg., 7b.
L. 20. Est. 9,22.
L. 21. On להשתכר, cf. Kol Bo,45, toward end: חייב אדם לבסומי בפוריא, לא שישתכר, שהשכרות אסור גמור ואין לך עבירה גדולה מזו וכו'. אך שישתה יותר מעט כדי שירבה לשמוח ולשמח האביונים וכו'.

מרדכי. רבא ור' זירא עבדו סעודת פורים בהדי הדדי. איבסם רבא וקם שחטיה לר' זירא. למחר, כי פכח ליה חמרא, בעי רחמיה עליה ואחייה. לשנה אחרת אמ' ליה, ייתי מר ונעביד סעודת פורים. אמ' ליה, לאו כל שעתא ושעתא מתרחיש ניסא.

וחייב אדם לשלוח מנות איש לרעהו בפורים, ואם אין לו יחליף סעודתו עם חבירו. כדגרסינן בפרק קמא דמ' מגלה אביי בר אבין ורב חנינה בר אבין מחלפי סעודתיהו להדדי. וצריך שישלח לחבירו לפחות שני מנות, דכתי' ומשלוח מנות איש לרעהו, מנות שתים לפחות. וגרסי' בירושלמי צריך שיאמר ארור המן, ברוך מרדכי, ארורה זרש, ברוכה אסתר, ברוכים כל ישראל. אמ' ר' פנחס, וצריך שיאמר וגם חרבונא זכור לטוב.

סדר התפלות. ערבית מתפלל כשאר ימות החול, ומתפלל שמונה עשרה, ואומר על הנסים בהודאה. ואחר שמתפללין, אומר ש"צ קדיש תתקבל יהא שלמא וכו'. וקורא את המגלה, להוציא את הרבים ידי חובתן, ומברך לפניה ולאחריה, כמו שכתבתי. ואחר קריאתה אומר ובא לציון, וסדר קדושה, וקדיש יהא שלמא. ואם חל להיות פורים באחד בשבת, מוצאי שבת מתפללין שמונה עשרה ואומרים הבדלה בחונן הדעת. ואח"כ אומר ש"צ קדיש תתקבל, ואומר הבדלה על הכוס, ואח"כ קורא את המגלה ומברך לפניה ולאחריה, ואח"כ אומר ויהי נעם וכו', ואח"כ אומר ובא לציון וסדר קדושה, ואח"כ אומר קדיש יהא שלמא.

L. 1ff. T. B., *ib.* Note variants and the better condition of our text.

L. 2. Talmud omits כי פכח ליה חמרא. For the phrase, cf. Meg., 12b and Dikd. Soph., VIII, p. 51.

L. 6. T.B. Meg., 7b.

L. 8. Est. 9,22.

L. 9f. T.Y. Meg., 74b, bot.; *incomplete in our ed.* See T.B., *ib.*, 7b, Tosaphot; *cf.* Ha-Manhig, Hilk., Meg., 18 (p. 42).

L. 12ff. Cf. Shib. Ha-Leḳeṭ, 200 (p. 157).

L. 17ff. Cf. *ib.*, 199 (p. 156).

L. 20. Ps. 90,17.

L. 20. On differences of opinion as to ובא לציון, cf. Shib. Ha-L., *ib.*

תפלת שחרית. הולכין לבית הכנסת ומתפללין כשאר ימות החול,ואומרים על הנסים בהודאה. וחוזר ש"צ התפלה ואומ' קדיש תתקבל יהא שלמא וכו'. ואומרים אתה הראת עד ורעם ונשאם עד העולם. ומוציא ספר תורה, וקורא עם כהן ולוי וישראל בסוף פרשת ויהי בשלח פרעה, מן ויבא עמלק עד סוף הפרשה. ואומר קדיש עד למעלה. ואומר אשרי, ומברך ברכות המגלה, ואומר שהחינו, אפי' ביום, כמו שכתבתי למעלה, וקורא אותה, ומברך לאחריה. ואומר ובא לציון וסדר קדושה, וחוזר ספר תורה למקומו. ואומ' קדיש תתקבל יהא שלמא, ואומר מזמור למנצח על אילת השחר,ואומר קדיש וכו'.

תפלת מנחה. מתפללין כשאר ימות החול, ואומרים על הנסים בהודאה. ואין נופלין על פניהם לא בשחרית ולא במנחה. ואם חל זמן מנחה גדולה קודם שהתחיל בסעודה, טוב הוא שיתפלל קודם שיאכל, שמא ישתה ביותר ותטרף דעתו ולא יוכל להתפלל תפלת מנחה בעונתה. לפיכך צריך שיתפלל קודם סעודה.

יום ט"ו באדר, והוא הנקרא **פורים שושן**, אין נופלין על פניהם, ואסור בהספד ובתענית, ואומר מזמור אלי אלי למה עזבתני. ומותר בעשיית מלאכה, אפי' יום פורים. והעושה בו מלאכה במקום שנהגו שלא לעשות, אינו רואה בה סימן ברכה לעולם. וכתב הר' **מאיר מרוטנבורק** ז"ל שפורים אינו מבטל האבלות. ומ"מ אין אבילות נוהג בו, לא בי"ד ולא בט"ו, אלא דברים שבצינעא. ולאחר שיתפללו בבית האבל בליל פורים, ילך לבית הכנסת לשמוע מקרא מגלה. ויש

L. 1ff. Cf. Shib. Ha-Leḳ., 200 (p. 79).
L. 5. Ex. 17,8–16.
L. 7. See above, p. 213, bot.
L. 9. Ps. 22.
L. 11. Cf. Sid. R. Amram, p. 37b, where we read: נופל אדם על פניו בפורים. On the opposite custom, cf. Shib. Ha-Leḳ., *ib.*, Abudarham, p. 76a, and see Tosaphot, Meg., 5b.
L. 15. Cf. Abudarham, p. 76b, bot.
L. 16. Ps. 22.
L. 17ff. Cf. Seph. Ha-Roḳeaḥ, 237, end.
L. 17. Cf. Ṭur, *ib.*, 696.

אומרים, שאין הולך האבל לבית הכנסת לשמוע מקרא מגלה, אלא קורא אותה בביתו. אבל הרא"ש ז"ל פסק כהר' מאיר. ויום י"ד ויום ט"ו שבאדר ראשון מותרים בהספד ובתענית, אבל נהגו שלא ליפול על פניהם. כך פסק הרא"ש ז"ל, אלא אם התחילו לקרוא את המגלה ונתעברה השנה.

L. 2. Ṭur, *ib.*
L. 4. Cf. Ṭur, *ib.*, 697.
L. 5. Cf. Ṭur, *ib.*

הלכות חג המצות

נחלקים על שמונה חלקים וזה סדרן

החלק הא', בענין הגעלת הכלים הראויין להשתמש בהן בחג המצות

החלק הב', בענין בדיקת החמץ

החלק הג', בענין יום ארבעה עשר

החלק הד', בענין דברים שעוברים בפסח מפני שיש בהן תערובת חמץ

החלק הה', בענין לישת המצה ושמירת העסה מלהחמיץ

החלק הו', בענין איסור מלאכה בי"ט חוץ מלבשל ולאפות לצורך יום טוב

החלק הז', בענין המלאכות שהתירו רז"ל לעשותן בחולו של מועד

החלק הח', בענין תפלות כל שמונת ימי החג והפרשיות וסדר ליל הפסח

החלק הראשון

בענין הגעלת הכלים הראויים להשתמש בהן בפסח. קדרות של חרס שמשתמשין בהן בחמין כל ימות השנה אסור להשתמש בהן בפסח. ואין להם תקנה להשתמש בהן בפסח, בין שנשתמש בהן בחמץ בחמין, בין שנשתמש בהן על ידי האור, כגון קדרות, בין שעירה לתוכן חמץ רותח, כגון קערות. ואפי' הכניסם באש, ואפי' מלא אותם גחלים, אינו די להם, שחוששין שמא יחוס עליהן שישברו ואינו מלבן באש כראוי. אבל אם הכניסן לתוך כבשן האש שמצרפין בו כלי חרס חדשים, הואיל ומכניסן להיסק גדול כזה, ודאי אינו חומל עליהן

L. 15ff. Cf. Tur, ib., 451.

שישברו, ופסק הרא"ש ז"ל שמותר להשתמש בהן בפסח על ידי היסק גדול כזה. אבל אם הכניסן לתוך התנורים שלנו, אסור להשתמש בהן בפסח, גזירה שמא יחוס עליהן שישברו. וסוף סוף כלי חרס אינו די להם בהגעלה ולא בדבר אחר, ואסור להשתמש בהן בפסח. כדגרסי' במ' פסחים וכלי חרס אשר תבושל בו ישבר, התורה העידה על כלי חרס שאינו יוצא מידי דופיו לעולם. ומה שהתירו הרא"ש ז"ל על ידי הסקה גדולה בכבשן שמצרפין בו כלי חרס חדשים, דין הוא, מפני שנעשה על ידי הסקה גדולה כזו כחדש הוא.

השפודין והאסכלאות שמשתמשין בהם על גבי האור בלי מים, בהכשר כלי מים. השפוד והאסכליא מלבנן באור. והכלים המשתמשין בהן בימות השנה בצונן, כגון כלי חרש ששותין בהם או הכלים שנותנין בהם שמן או דבש וכיוצא בהן, די להם בשטיפה יפה ובהדחה בצונן. סכינין צריכין הגעלה בכלי ראשון, וכלי ראשון הוא היורה שהרתיחו בו מים על האש להגעלה. אפי' אינו עתה על האש רק עוד המים שבתוכו רותחין. וקודם ההגעלה צריכין השחזה באבן או במשחז להעביר כל זוהמא שעליהן. ואם יש גומות בסכין אין די לו בהגעלה וצריך ליבון באש, וצריך להכניס הסכין ביורה של הגעלה, הסכין והקתא שלו, דתניא סכיני אידי ואידי ברותחין בין פרזילהו בין קתיהו. כלים שנשתמש בהן בחמין, כפי תשמישן כך הכשירן, אם תשמישן בכלי ראשון, כגון המגרפה שמכניסין בקדרות, צריך להכשירן בכלי ראשון, ואם תשמישן בכלי שני, כגון קערות של עץ או של מתכות או של גללים, מכשירן בכלי שני. ועירוי שמערה עליהן מכלי ראשון חשוב ככלי שני, וכך צריך להכשירו. אבל כלי שנשתמש בו על ידי האור, האור לא די לו בעירוי שמערה עליו מכלי ראשון, אלא צריך להגעילו בכלי ראשון.

זה הכלל בהגעלה ובליבון, מגעילין ומלבנין הכלים כדרך שנשתמש בהן, אם על גבי האור מגעיל אותן במים רותחין בתוך היורה על גבי האור, ואם נשתמש בהן על גבי היורה בלי מים, מלבן אותן

L. 5f. T.B. *Pesaḥ*, 30b.

באש, דקיימ' לן כבולעו כך פולטו. וכלי אבנים דינן בהגעלה ככלי מתכות. כדגרסינן בהלכות גדולות הני בוכני דגללי ככלי מתכות דמיאן. מדוכות של עץ ואבן שדוכין בהן כל השנה, ולפעמים דכין בהם פרנים שומין ופלפלין, אע״פ שנבלע בהן הפת על ידי השומין והפלפלין שהן חריפין ונבלע בתוכן ביותר, כתב ר׳ יצחק אלפסי ואבי העזרי ובעל הערוך והר׳ יצחק ן׳ גיאת והרא״ש זכר צדיקים וקדושים לברכה, שמותר להשתמש בהן בפסח אחר שמגעילן, ובלבד שיהיו חלקים ולא יהיו בהם בקעים, אע״פ שרבי שלמה ור״ת ז״ל לא התירום.

כל הכלים, אפי׳ של חרס, שנשתמש בהן חמץ בצונן, מותר להשתמש בהן במצה, אפי׳ בחמין, חוץ מבית שאור ובית חרוסת. פי׳ בית שאור, הוא הכלי שמשימין בו השאור ונבלע בתוכו שאור הרבה, ובית חרוסת הוא הכלי שמשימין בו החרוסת, והוא פירורין מדוכין עם שומין ופלפלין, ומפני שדברים אלו חריפין ביותר נבלעין הרבה בכלים. אע״פ שלא נשתמש בהן בחמין אלא בצונן, אסור להשתמש בהן בפסח בחמין, אבל בצונן, להניח בהן מצה אפויה, מותר. אבל אסור ללוש בהן, אע״ג דצונן הוא, מפני שממהר להחמיץ. בד״א בלא הגעלה, אבל בהגעלה אפי׳ בית שאור וחרוסת מותרין, אם אינן של חרס, אבל אם הם של חרס, אין הגעלה מועילה להן, אפי׳ לא נשתמש בהן בחמץ אלא בצונן, לא ישתמש בהן במצה אלא בצונן.

מאני דקוניא, פי׳ כלי חרס המוצפין, דינן ככלי חרס לענין חמץ בפסח ושאר איסורים, חוץ מלענין יין נסך, דחיוארי ואוכמי שרו אם

L. 2. Cf. Hal. Gedol., ed. Hild., p. 143: הני כורמי דגללא ככלי מתכות ראמו ושרו.

L. 6. Quoted Ṭur, *ib.*

L. 10ff. Cf. Ṭur, *ib.*, 451, toward end; Ha-Manhig, Hilk. Pesaḥ, 5ff (p. 73b ff.)

L. 10. T.B. Pes., 30b, bot.

L. 12f. The explanations are not in Ṭur; cf. Rashi's different explanation of חרוית, Pes., *ib.*

L. 21ff. T.B., *ib.*

L. 21. Perhaps we should read המצופין. Cf. Ex. 26,32.

הן חלקין, אבל אם יש בהם בקעים או הם ירוקים, אפי' הם חלקים אסורים. הלוח שעורכין עליו כל השנה והערבה שלשין בה כל השנה, אם העריבה של עץ, צריכה הגעלה, ואם העריבה של חרס, אין די לה בהגעלה. והלוח שעורכין עליו דיו בהגעלה. השלחנות שאוכלין עליהם, והתיבות שמצניעין בהן פת כל השנה, רגילין לערות עליהן רותחין, שפעמים נשפך המרק לתוכן, סלין שמולחין בהן הבשר. כתב אבי העזרי שצריכין הגעלה.

מחבת שמטגנין בו, כתב הרא״ש ז״ל שדיו בהגעלה, ואם היא ארוכה מכניס חציה ביורה במים הרותחין, והופך ומגעיל חציה האחרת, ואם היא ארוכה ביותר מלבנה באמצע. וכל כלי שאינו יכול להכניסו בפעם אחת, מכניס חציו ומגעילו וחוזר ומכניס חציו השני. ולא חיישינן שצדו הנגעל בולע מצדו השני שלא נגעל. וכל הכלים שצריך להגעיל, מגעיל ידותיהן כמותן. מכסה של ברזל שמכסין בו את הקדרה בימות השנה, צריך הגעלה, כיון שמזיע בכל שעה מחום הקדרה. ואם נתנוהו בפסח על הקדרה בלא הגעלה, כל התבשיל אסור, שזיעת המכסה מתערבת בתבשיל. ואם אפו עליו בצק, צריך ליבון.

כלים של ברזל, שאין דרך להשתמש בהן בחמץ, אלא שחושש שנשתמש בהן בחמץ, ורוצה להגעילן, כתב אבי העזרי שאין להגעילן עם שאר הכלים, שמתוך שלא בלעו הרבה ממהרין לפלוט, וחוזרין ובולעין מימי ההגעלה האסורין. וכן כל כלי שנשתמש בו בכלי שני, לא יגעילנו עם כלי שנשתמש בו בכלי ראשון, מהאי טעמא. וכתב הר' יעקב ז״ל בן הרא״ש ז״ל שאין לחוש במי שמגעיל קודם שש שעות, אם יבלע הכלי ממי הגעלה, אין צריך לדקדק בכל זה.

קדרות וקערות של חרס, שנשתמש בהן בחמץ בימות השנה ואין

L. 1. For ירוקים cf. Rashi, T.B., *ib.*
L. 7. Quoted Ṭur, *ib.*, middle; cf. Bet Yoseph.
L. 8. Responsa, 14,1; Ṭur, *ib.*
L. 9. MS: סכניו.
L. 22f. Ṭur, *ib.*, where שעה is to be corrected into our שעות.
L. 24ff. Cf. R. Asher, Responsa, 14,1, beg. (ed. Wilna, p. 17c); Ṭur, *ib.*

להם תקנה לפסח, כמו שאמרתי, ושאר הכלים שלא הגעיל אותן להשתמש בהן בפסח והיה רגיל להשתמש בהן בחמץ, גורר אותן יפה יפה, ואם היו בהן סדקים, בודק אותן יפה יפה, וגורר מעליהן החמץ, ומצניע אותן במקום שאין היד מגעת להן עד לאחר הפסח. וטוב לסגר אותן בחדר ויצניע המפתח, שמא יבא להשתמש בהן בפסח. ויש שמכסין אותן בטיט מבית ומחוץ, כדי שיהיו נכרים, ואע"פ שאין היד מגעת להן. ומנהג יפה הוא. צריך לרחוץ כל הכלים שיש לו להגעיל, קודם ההגעלה, וצריך לחכך אותן בחול או בעפר, כדי להסיר מעליהן הזוהמא.

דין ההגעלה. יקח מדה גדולה וימלאנה מים, ויתן אותה על גבי האש עד שירתיחו המים, והיא הנקראת כלי ראשון. ויכניס בה, כשהיא על גבי האש, כל הכלים שצריך להשתמש בהן בפסח ונשתמש בהן בחמץ, חוץ מכלי חרס שאין די להם בהגעלה ולא בדבר אחר, כמו שאמרתי. וצריך להוציא את הכלים מן היורה מיד, קודם שיבלע בהן מהמים שביורה. ואחר שמוציאין אותן מן היורה, צריכין שטיפה והדחה בצונן, כדי שלא יחזרו ויבלעו המים הרותחין שעליהם. והמפשפשין אחר שטיפה והדחה, הרי זה משובח.

יורה גדולה שאין לו אחרת גדולה ממנה שיכניס בה בתוכה להגעילה, ישים עליה שפה של טיט סביב על שפתה, וימלאנה מים, וירתיח אותה על האור. ותהיה מלאה, כדי שיצופו המים על שפתה ברתיחתה. או מלבן אבנים באור ומכניס בה, או לפיד אש וישליכנו לתוכה, ומתוך כך ירתיחו המים יפה עד שיעלו על שפתה. כדגרסי' בהכשר כלי גויים, כיצד מגעילין, מביא יורה קטנה לתוך יורה גדולה, ויורה גדולה מאי, עביד לה גדנפא דטינא ומלייא מייא ומרתח להו.

L. 1. Cf. above, p. 220.
L. 6. Tur does not have ויש שמכסין וכו'.
L. 10ff. Cf. Tur, *ib.*, 452; cf. T.B. 'Ab. Zara, 76a.
L. 14. Cf. above, p. 219, top.
L. 17. Cf. Kol Bo, 48, (p. 56a), in the name of R. Abraham b. David.
L. 23f. T.B. 'Ab. Zar., 76a–b; note variants. Our דטינא seems more correct than דליישא of Talm. ed.

היתה היורה שהגעיל בה בת יומא, פי' שנשתמש בה אותו היום בחמץ, ההגעלה מותרת. כך פסק הרא"ש ז"ל. ולא חיישינן דכלי בן יומו לענין שמגעילין בו. בד"א שהגעיל בה קודם שעה ששית בארבעה עשר בניסן, אבל אם הגעיל בה משעה ששית ואילך, והיא בת יומה צריך להגעילה קודם, מפני שבהגעלה ראשונה נאסרין המים, שאין בהם ששים לבטל פליטת היורה דבכולה משערינן, ונמצא שהמים כולן נאסרין ונבלעים בכלים הנעלין בתוכה, אם משהה אותן בתוכה עד שתגמר פליטתן. אבל קודם שעה חמישית, אע"פ שהמים חוזרים ג"כ ונבלעים בתוכה, אין לחוש, מפני שהיא שעת היתר, ודמי לנותן טעם בנותן טעם, ומתבטלין. וגם נזהרים לשפכם קודם שינוחו מרתיחתן, דהשתא לא בלעו. כך פסק הרא"ש ז"ל. והגעלה בתוך המועד אינה מועלת כלום, שאיסור חמץ בפסח במשהו.

החלק השני

בענין בדיקת החמץ. הואיל וביעור חמץ הוא זכר ליציאת מצרים, שנא' לא תאכל עליו חמץ שבעת ימים תאכל עליו מצות לחם עוני, למען תזכור את יום צאתך מארץ מצרים כל ימי חייך, וכתי' לא תשחט על חמץ דם זבחי, ופירשו חז"ל לא תשחט הפסח והחמץ בבית. והמודה ביציאת מצרים מודה באלהות הב"ה ובמציאותו ובהשגחתו, כדגרסי' בספרי אנכי ה' אלהיך אשר הוצאתיך מארץ מצרים מבית עבדים, כל המודה ביציאת מצרים מודה בהב"ה וכל הכופר ביציאת מצרים כאלו כפר בעיקר. לפי' החמירו ז"ל באיסור חמץ בפסח יותר משאר איסורין, והזהירו הכתוב שלא יראה לו ולא ימצא ברשותו

L. 1ff. R. Asher, Responsa, *ib.*; Tur, *ib.*, 452.
L. 10. Cf. Kol Bo, *ib.*
L. 14. Deut. 16,3.
L. 15. *Ib.*
L. 16. Ex. 34,25.
L. 16. T.B. Pes. 5a.
L. 18ff. This quotation is not in our Siphre.
L. 19. Deut. 5,6.

שנא' ולא יראה לך חמץ, ולא ימצא בכל גבולך שבעת ימים, וכתי' שבעת ימים שאור לא ימצא בבתיכם. וכל האזהרה הזאת שמא ישכח אדם ויאכל ממנו בפסח. ולמה הזהירנו כל כך על חמץ בפסח, יותר משאר איסורי מאכלות, כגון נבלות וטריפות וחלב ודם ושאר איסורין, מפני ששאר איסורין הם אסורים כל ימות השנה, ולפיכך נזדרז אדם ליזהר בהן ויִשמר מלאכלן, ולפיכך אין מבערין אותן. אבל חמץ בפסח, שמותר לאכלו כל ימות השנה ואינו אסור אלא בפסח בלבד, אין אדם יכול ליזהר בו כל כך, הואיל והוא רגיל לאכול ממנו, ולפיכך הזהירה עליו תורה בבל יראה ובל ימצא, וחייבה עליו כרת למי שאוכלו בפסח במזיד, שנא' כי כל אוכל חמץ ונכרתה וגו'.

זמן בדיקת חמץ הוא ליל ארבעה עשר בניסן, **דתנן** אור לארבעה עשר בודקין את החמץ לאור הנר. ופי' אור לארבעה עשר, לילה שמחרתו יהיה ארבעה עשר. שכח ולא בדק ליל ארבעה עשר, בודק יום ארבעה עשר לאור הנר, כדגרסינן **במ' פסחים** אין בודקין לאור החמה ולא לאור הלבנה. ומקשי **בירושלמי** וכי יש חמה בלילה, לא קשיא, לא אמרן אלא בשלא בדק ליל י"ד יבדוק יום י"ד, לא בדק ביום י"ד, יבדק בחולו של מועד, לא בדק בחולו של מועד, יבדוק לאחר המועד. מפני שחמץ שעבר עליו הפסח אסור בהנאה. ועל בדיקה של אחר המועד לא יברך. וחייבו רז"ל בדיקת חמץ בלילה לשני דברים, האחד לפי שבלילה בני אדם מצויין בבתיהם ואין להם שום דבר שמעכב אותן, והשני שבלילה צריך לאור הנר, והבדיקה יפה לאור הנר בחורין האפלין יותר מלאור היום, ואפי' יבדוק אדם בחורין האפלים ובסדקין האפלים ביום לאור הנר, יותר

L. 1. Ex. 13,7; the last part of the quotation is paraphrase.
L. 2. Ex. 12,19.
L. 10. Ex. 12,15.
L. 11f. Mishnah, Pesaḥ. I,1.
L. 13. MS: של מחרתו .
L. 14f. T.B. Pes., 7b, bot.
L. 15. Cf. T.Y. Pes., 27a, bot. In our editions of T.Y., the quotation stops after בלילה. For the rest cf. Mishnah, *ib.*, I,3.

יפה הוא אור הנר בלילה מביום. וכך מפרש בגמ' אמ' רב נחמן בר יצחק בשעה שבני אדם מצויין בבתיהם ואור הנר יפה לבדיקה. ומנין שאור הנר יפה לבדיקה, שנא' ויחפש בגדול החל ובקטן כלה וימצא, הא למדנו שהמחפש מוצא. הא ניחא חיפוש, דמשכח לאור הנר מנא לן. למדנו חפוש מחפוש, כתי' הכא ויחפש וימצא, וכתי' התם נר ה' נשמת אדם תופש כל חדרי בטן. מה התם יפה נר לחיפוש, אף כאן נר יפה לחיפוש. הא למדנו שהחיפוש בנר יפה לחפש חדרים וחדרי חדרים. ועוד כתי' והיה בעת ההיא אחפש את ירושלם בנרות, הא למדנו שהבדיקה לאור הנר יפה.

חל להיות ליל י"ד בליל שבת, יבדוק ליל שלשה עשר, ומבער כל החמץ קודם שיחול השבת, דתנן ארבעה עשר שחל להיות בשבת, מבערין את הכל מלפני השבת, ומניח מזון שתי סעודות וכו'. וליל י"ד משתחשך, לא יאכל אדם עד שיבדוק. ואפי' אם יש לו זמן קבוע ללמד, לא ילמוד עד שיבדוק, ואם התחיל, פסיק ובודק. ואם שח בין הברכה לבדיקה, כתב הרא"ש ז"ל וכך לשנו, יש אומ' שאין לבודק לדבר עד שיגמור כל הבדיקה, ויש מוסיפין עוד לומר שאם שח בדברים בעלמא, שלא מעין הבדיקה, שצריך לחזור ולברך. וכל זה איננו שוה לי אלא שיש ליזהר שלא לדבר בין הברכה לתחלת הבדיקה, אבל משהתחיל לא הויא שיחת הפסק ע"כ. ומ"מ טוב ליזהר שלא לעסוק בשיחה בטלה לכתחלה עד שיגמור כל הבדיקה, כדי שישים אל לבו לבדוק בכל המקומות שמכניסין שם חמץ. ואם אין יכול לבדו לבדוק, יעמיד מבני ביתו אצלו בשעה שהוא מברך, ויתפזרו לבדוק איש איש

L. 1f. T.B. Pes., 4a.
L. 2f. T.B. *ib.*, 8a.
L. 4. Gen. 44,12.
L. 6. Pr. 20,27.
L. 8. Zeph. 1,12.
L. 11. Mishnah, Pes., III, 6, with Rashi's comment.
L. 15ff. R. Asher, Responsa, 14,3 (ed. W., p. 17d); Tur, *ib.*, 432; both have *שיחה* for our *שיחת* (l. 19).
L. 21ff. R. Asher, *ib.*

במקומו, על סמך הברכה שבירך בעל הבית, שעשרה עושין מצוה אחת, ואחד מברך לכולן. ומצוה מן המובחר לבדוק בנר של שעוה. ואין בודקין לאבוקה, מפני שאין יכול להכניסה לחורין ולסדקין. וכתב הרא"ש ז"ל וזה לשנו, על כן נוהגין באשכנז שאין בודקין אלא בנר של שעוה אבל לא בנר של חלב, שמא יטיף על הבגדים, וגם לא בנר של שומן, שמא יטיף החלב, וגם לא בנר של שמן, שמא יטיף על הבגדים, וגם שאינו יכול להכניסו לחורין ולסדקין ע"כ.

מקומות שצריכין בדיקה הם כל מקום שרגיל להכניס בו חמץ, אבל חורים שהם עליונים ביותר, שאין היד מגעת להם, או מקום שהוא משופע ביותר, שלא יעמוד בו דבר, או בתי תרנגולין או בתי התבן או כיוצא בהן, ושאר המקומות שאין רגיל להכניס בהן חמץ, אינן צריכין בדיקה, דתנן כל מקום שאין מכניסין בו חמץ אין צריך בדיקה. וכל מקום שרגילין להכניס בו חמץ, אבל נסתפק אם הכניס לתוכו חמץ או לא, צריך בדיקה, וכ"כ מקום שתינוקות רגילין להכנס לשם צריך בדיקה. ועוד כל מקום שמכניסין בו חמץ, אע"פ שסבור שלא הכניס לשם כל חמץ אותה השנה, הואיל ורגיל להכניס שם חמץ, צריך בדיקה, שאיפשר שהכניס לשם חמץ ושכח, דארז"ל כל מילתא דלא רמיא עליה דאיניש עבד ולא מדעתיה. מקומות המאוסין, שאינו ראויין להכנס בהן לאכול, כגון רפת בקר, אינן צריכין בדיקה. כל מקום שהשמש רגיל להכנס לשם, כגון אוצרות יין ושל מלח ושל עצים ושל תמרים, אע"פ שלא הכניס בהן חמץ צריכין בדיקה, שמא נכנס לשם השמש ופתו בידו. אוצרות של דגים קטנים צריכין בדיקה, שאיפשר שנכנס לשם השמש בתוך הסעודה ופתו בידו, אם לא הספיקו מה

L. 1. Cf. Tosephta, Berak., VII, 15 (ed. Z., p. 16).
L. 4ff. R. Asher, *ib.*; Ṭur, *ib.*, 433.
L. 5. MS: שועה.
L. 8ff. T.B. Pes., 8a.
L. 10. For מקום משופע cf. Rashi, *ib.*
L. 12. Mishnah, Pes., I,1.
L. 17f. T.B. Sheb., 34b; note variants.
L. 20ff. Cf. T.B. Pes., 8a, with Rashi's comments.

שהוציא לסעודה קודם סעודה. ומפני שהם קטנים לא שיערו כראוי כמה הם צריכין לסעודה. אבל אוצרות של דגים גדולים אין צריכין בדיקה, שאין דרך להכנס לשם בתוך הסעודה, מפני שידוע כמה צריכין לסעודה ומביאין הכל קודם הסעודה. כל חדרי הבית והעליות צריכין בדיקה, כי לפעמים אדם נכנס לשם ופתו בידו. חור שבין יהודי לחבירו, כל אחד בודק עד מקום שידו מגעת, והשאר מבטלו כל אחד בלבו, וחור שבין יהודי לגוי אינו צריך בדיקה כלל. בתי כנסיות צריכין בדיקה, מפני שהתינוקות מכניסין לשם חמץ ואוכלין.

הכל נאמנין לבדיקה, נשים ועבדים וקטנים, כולם אם אמרו בדקנו נאמנים בדבריהם, ואין חוזרין ובודקין פעם אחרת.

הבודק צריך ליטול נר בידו, ויהיה של שעוה, כפי שאמרתי, ומברך קודם הבדיקה, בא"י אמ"ה אקב"ו על ביעור חמץ, ואח"כ בודק, דאחז"ל כל המצות מברך עליהן עובר לעשייתן. פי' קודם. ואחר הבדיקה יטול כל החמץ שבידו וישים בארון או במקום שאין עכבר מגיע לו. כדגרסינן בירושלמי כיצד הוא עושה, כופה עליו את הכלי, כפה עליו ולא מצאו, אני אומר יד נטלתו, לא כפה ולא מצאו, צריך לבדוק את הבית פעם אחרת. ואחר כך מבטל כל החמץ שברשותו שאינו יודע בו. והביטול צריך להוציא מפיו דברים שמבטל אותו בהם, באיזה לשון שרוצה. אבל נהגו לבטל בלשון הגמ', והוא, כל חמירא דאיכא ברשותי דלא חזיתיה ולא ידעית ביה, ליבטיל וליהוי חשיב כעפרא דארעא.

L. 5f. Cf. T.B., *ib.*, 8b, top.
L. 7f. Cf. T.Y., Pes., 27b, top.
L. 9f. Cf. T.B., *ib.*, 4a, bot.; T.Y., *ib.*
L. 11ff. T.B., *ib.*, 7a–b.
L. 15f. T.Y., *ib.*, 27c.
L. 17ff. Cf. Hal. Ged., Hilk. Pes. (p. 134).
L. 19ff. Hal. Ged., *ib.*; Al-Fasi, Pes. (p. 134a); Tur, *ib.*, 434. Note that their versions differ from ours. The words are not found in our ed. of the Talmud; cf. Bet Yoseph, on Tur, *ib.* Note that Kol Bo has still another version, and calls it מנהג בעלמא which may be performed in any language (or, perhaps, formula); שהבטול בכל לשון.

החלק הג'

בענין יום ארבעה עשר, אמ' קרא שבעת ימים מצות תאכלו אך ביום הראשון תשביתו שאור מבתיכם, וכתי' שבעת ימים שאור לא ימצא בבתיכם. ודרשו חז"ל שאך ביום הראשון, שהוא יום שלפני שבעת הימים, שהוא י"ד בניסן, נמצא שהוא יום ארבעה עשר בניסן, מותר לאכול חמץ במקצתו ואסור במקצתו. ואיני יודע אימתי מותר ואימתי אסור, אלא שלמדנו מהפסוק, שאמ' לא תשחט על חמץ דם זבחי, ופירשו ז"ל לא תשחט הפסח ועדיין החמץ קיים. לפיכך נתחייב ביעור חמץ קודם שחיטת הפסח, בעת שתפנה השמש לערוב, שהוא אחר חצי היום מיד. למדנו מכאן שזמן ביעור חמץ מן התורה, משש שעות ומעלה ביום י"ד בניסן. ועוד חמץ דם זבחי בגימטריא מאתים ותשעה, כמנין מחצי היום. וחז"ל הוסיפו על זמן האיסור שעה אחת, כדי לעשות סייג לתורה. ואסור החמץ באכילה ובהנאה בשעה הששית, והוא חצי היום והשמש בחצי השמים. דתניא חמץ דאיתסר משש שעות ולמעלה מנא לן. אמ' אביי תרי קראי. כתי' שבעת ימים שאור לא ימצא בבתיכם, וכתי' שבעת ימים מצות תאכלו אך ביום הראשון תשביתו שאור מבתיכם. הא כיצד. לרבות י"ד בניסן לביעור, ואימא מצפרא, אך חלק דהות ליה מתחלת שבע, ועבדו רבנן הרחקה יתירתא דלא ליגע באיסורא דאוריתא.

ועוד חשו רבנן ביום המעונן, שמא יטעה ויאכל בשעה השביעית כסבור שהיא החמישי. ולפיכך אסרו חז"ל אכילת חמץ אף בשעה הה', והתירו ליהנות ממנו כל שעה חמישית, למכור אותו לגוי, או להאכיל אותו לבהמתו או לעופות, ובלבד שיראה אותה בשעת אכילה

L. 2. Ex. 12,15.
L. 3. *Ib.* 12,19.
L. 3. T.B. Pes., 5a, bot.
L. 7. Ex. 34,25.
L. 7. T.B., *ib.*
L. 14ff. T.B. *ib.*, 4b, bot., 5a; note that from ואימא the argument is abridged in our text.
L. 19ff. T.B. Pes., 12b.

שלא יצניעו ממנו, ואם שיירו ממנו יבער אותו קודם שתחול שעה ששית. מתחלת שעה ששית ומעלה אסרוהו אפי' בהנאה. ואם קידש בו אשה אינה מקודשת, כיון שאסרו בהנאה. ואכילתו אסרו מסוף שעה רביעית ואילך. ולא חיישינן רבנן שמא יטעה אף בשעה שביעית ויאכל. כסבור שהיא השעה הרביעית, מפני שהכל בקיאין בשעה הרביעית שהוא זמן האכילה לכל, דתנן ר' יהודה אומר אוכלין כל ארבע ותולין כל חמש ושורפין בתחלת שש, והלכה כותיה. ומפרש בגמ', מאי טעמא לא אוכלין כל חמש. מירה, משום יום המעונן, דכיון דליכא חמה, אתי למטעי, ומיחלף ליה חמש בשבע, ושעה שביעית אסורה לדברי הכל. אי הכי אפי' ארבעה נמי לא ניכול. אמ' רב פפא ארבעה זמן סעודה לכל היא ולא אתי למיטעי.

הא למדנו שצריך לבער החמץ מרשותו עד סוף השעה החמישית, קודם שתחול השעה הששית, ויבטל השאר שאינו יודע בו, כמו שאמרתי. ואם חלה שעה ששית ולא ביער אותו, צריך לשרוף אותו, או מפרר אותו וזורה לרוח, או מפרר אותו וזורק לים, ואפי' לשם לא יזרקנו שלם עד שיפריך אותו. ואע"פ שאמ' ר' יהודה אין ביעור חמץ אלא שרפה, הגאונים פסקו כחכמים, דאמרו מפרר וזורה לרוח או מטיל לים, א"כ השבתתו בכל דבר.

היה ברשותו חמץ של ישראל, ימתין עד שעה חמישית, אם בא הבעל ליטול אותו מטב, ואם לאו ימכרנו לגוי, שעדיין בשעה חמישית מותר בהנאה. לא מצא גוי, צריך לבערו בזמן איסורו, אפי' אם חייב באחריותו.

היה ברשותו חמץ של גוי, אם קבל עליו ישראל אחריותו, או שהיה

L. 3f. T.B. *ib.*, 7a, top.
L. 6f. Mishnah, Pes., I,4.
L. 7ff. T.B., *ib.*, 12b.
L. 14ff. Mishnah, *ib.*, II,1.
L. 16ff. Cf. Ṭur, *ib.*, 455.
L. 19ff. Cf. Mishneh Torah, Hilk. Ḥameṣ, IV,2; Ha-Rokeaḥ, 268, end.
L. 23ff. Cf. Mishneh Torah, *ib.*, 3,4; Sepher Miṣwot Gadol, ל"ה, 79 (p. 131a); Ha-Manhig, *ib.*, 19 (p. 76a). Ṭur, *ib.*, 440.

גוי אנס ויחוש ישראל שמא ישלם אותו לגוי, הרי הוא כשל ישראל וחייב לבערו. וכתב הרמב"ם ז"ל והסכים עמו הרא"ש ז"ל, דאפי' אם הוא שומר חנם עליו, ואינו חייב אלא בפשיעה, שחייב לבערו. אבל אם לא קיבל עליו אחריותו, או שלא היה הגוי אנס, די לו שיעשה לו מחיצה גבוהה עשרה טפחים, כדי שיהיה פרוש ממנו שמא ישכח ויאכל ממנו.

היה ברשותו חמץ של הקדש, אינו צריך לבערו, ואפי' מחיצה אינו צריך. כדגרסינן במ' פסחים שלך אין אתה רואה, אבל אתה רואה של אחרים ושל גבוה. מ"מ לא צריך מחיצה, מפני שבני אדם פורשין ממנו מפני שהוא של הקדש, ואין חוששין שמא יטעה אדם ויאכל ממנו בפסח. היה לו חמץ בגג, די לו שיבטל אותו בדיבור, ואין צריך לומר שהוא אסור בהנאה אחר הפסח. היה לו חמץ בגג, צריך הבערה, שמא יפול לארץ ויאכל ממנו. ואסור לתת חמץ לגוי אחר שעבר זמן ביעור, מפני שהגוי מחזיק טובה לישראל בשבילו ונמצא נהנה ממנו. אבל חמץ בשעה ששית, כתב בעל המאור שאינו אלא מדרבנן, וחייב מיתה בידי שמים כעובר על דברי חכמים, והרמב"ם ז"ל והרא"ש ז"ל כתבו שלוקין עליו. ואם אכלו בשעה שביעית, הרי זה עובר על לאו מדברי תורה לדברי הכל, ולוקה.

ואסור לאכול כלום ממין המצה בערב הפסח, אחר שעה תשיעית, שהוא קרוב לזמן מנחה קטנה, עד שתשקע החמה, כדי שיאכל המצה של מצוה בלילה, כשהוא תאב לאכול וכדי שתהא המצוה חביבה עליו. אם רצה לאכול ממיני פירות או ממיני ירקות הרשות בידו.

L. 7ff. Cf. Mishneh Torah, *ib.*, 2.

L. 8f. T.B. Pes., 5b.

L. 9f. T.B., *ib.*, 6a, with Rashi's comment.

L. 11f. Cf. T.B., *ib.*, 8a.

L. 15. Quoted in Tur, *ib.*, 443 beg., where, however, the opinion here ascribed to בעל המאור is attributed to בעל העיטור (cf. ed. Wilna, p. 124, col. b), and another opinion is given by בעל המאור. Cf. Mishneh Torah, *ib.*, I, end.

L. 19ff. Cf. R. Asher, Responsa, 14,5; Ha-Manhig, *ib.*, 46 (p. 80b); Tur, *ib.*, 471.

דתנן ערב פסחים סמוך למנחה לא יאכל אדם עד שתחשך, ומפרש בגמ' אבל מטבל הוא במיני תרגימא. אבל מצה של מצוה בערב הפסח, ואפי' קודם תשלום תשע שעות, מכין אותו מכת מרדות. כדגרסינן במ' פסחים ירושלמי א"ר לוי האוכל מצה בערב הפסח כבועל ארוסתו בבית חמיו, ומפרש בגמ' ודוקא מצה של מצוה. ולמה הקיש אכילה בערב הפסח לבועל ארוסתו בבית חמיו, לומר לך מה ארוסתו אסור לבעול אותה עד שיכניסה לחופה בשבע ברכות, אף המצה אסור לאכול אותה עד ליל הפסח ויברך קודם שבע ברכות. ואלו הן. א' בורא פרי הגפן, על קידוש שיש בו שם ומלכות. ב' שהחיינו. ג' על נטילת ידים, ראשונה לטיבול ומשקה. ד' בורא פרי האדמה, על אכילת הכרפס. ה' אשר גאלנו. ועל כוס שני אין צריך לברך, על דעת רבי יונה ז"ל ורבני צרפת והרא"ש ז"ל, שפסקו שאין טעון ברכה אלא כוס ראשון, כמו שאפרש לקמן בע"ה. ו' על נטילת ידים שנייה. ז' על אכילת מצה. ועוד הקיש המצה לארוסתו, מה ארוסתו היא שלו אבל לאחר זמן, כך המצה בערב הפסח היא שלו אבל לאחר זמן.

אמר המחבר. המצה בגימטריא מאה וארבעים. מה כלה בלא שבע ברכות אסורה, אף מצה בלא שבע ברכות אסורה.

יום ארבעה עשר שחל להיות בשבת, כתב הר' יעקב ז"ל בן

L. 1. Mishnah, Pes., X,1. L. 2. T.B., *ib.*, 108a.

L. 4. T.Y., *ib.*, 37b; cf. Maḥzor Vitry, ed. Hurwitz, p. 260, 20, and Note 100.

L. 5. Cf. T.B., *ib.*, 38b, top, with Rashi's comment: מצה המשתמרת לשם מצה. L. 6. MS: אכילה for אכילה.

L. 7ff. Cf. Kol Bo, *ib.* (ed. Const., p. 56d), where the seven benedictions are referred to, but not enumerated. See, also, Abraham of Lunel (author of Ha-Manhig), Pirush Mas. Kallah, ed. Toledano, p. 4–5.

L. 8ff. Cf. Moses Mat, Matte Moshe, V, 601 (ed. Frankf., p. 71b), where the blessings are enumerated, with variants from ours.

L. 12. Cf. Ṭur, *ib.*, 474, beg.

L. 15f. MS has היא שלו at the end of the sentence, but, as it does not make any sense, I have omitted it.

L. 17f.] The connexion between the gematria and the simile is not quite clear.

הרא"ש ז"ל באורח חיים שסעודה שלישית, הואיל וזמנה אחר המנחה, אינו יכול לעשותה לא במצה ולא בחמץ, וטוב לעשותה במיני פירות. ע"כ. וכן הודה רש"י ז"ל לבער הכל מלפני השבת, ולשייר מזון שתי סעודות, ולא לאכול מצה, שלא יאכל בלילה מצה שלא לתאבון. אבל ר"ת ז"ל אמרו עליו שהיה רגיל לאכול בערב הפסח שחל להיות בשבת קודם תשע שעות, לקיים מצות סעודת שלישית, מצה שנילושה בביצים או במי פירות, והיא הנקראת מצה עשירה, ואין אדם יוצא בה ידי חובתו בליל הפסח, מפני שצריך לחם עוני. ולפי שאינה מצה של מצוה היה אוכל אותה בערב פסח שחל להיות בשבת קודם ט' שעות, לקיים סעודה שלישית.

ואסור לעשות מלאכה בערב פסחים אחר חצות. עבר ועשה מנדין אותו, דתנן מקום שנהגו לעשות מלאכה בערבי פסחים עד אחר חצות עושין, מקום שנהגו שלא לעשות אין עושין. ולדברי הכל אחר חצות אין עושין. ומפרש בגמ' עבר ועשה, שמותי משמתינן ליה.

השער הרביעי

בענין דברים שעוברין בפסח. כל האוכל כזית חמץ גמור, מתחלת ליל חמשה עשר בניסן עד תחלת ליל אחד ועשרים בו, חייב כרת, שנא' בראשון בארבעה עשר יום לחדש [בערב] תאכלו מצות עד יום האחד ועשרים לחדש בערב, וכתי' שבעת ימים שאור לא ימצא בבתיכם כי כל אוכל מחמצת ונכרתה הנפש ההיא מעדת ישראל. וחמץ שחייב על אכילתו בפסח כרת הוא מאחד מחמשת המינין שיוצאין

L. 1ff. Ṭur, *ib.*, 444.
L. 3. Cf. T.B., *ib.*, 49a, top, Rashi's comment.
L. 5ff. The custom of R. Tam is related by R. Asher, Responsa, 14,5; cf. Ṭur, *ib.* It is probably derived from Tosaphot, Pes., 35b.
L. 7. Cf. T.B., *ib.*, 35a, bot.; 36a; Ṭur, *ib.*, 462.
L. 12f. Mishnah, *ib.*, IV, 1.
L. 14f. T.B., *ib.*, 50b, top.
L. 17. MS omits בערב.
L. 18. Ex. 12,18.
L. 19. *Ib.*, 19. L. 20f. Cf. Mishnah, Pes. II,5.

בהן ידי חובתן בפסח, שהן חטים ושעורים וכוסמין ושפון ושבולת שועל.

וגרסינן במדרש יהי אור ר' חייא ור' יוסי היו מהלכין בדרך. אמ' ר' יוסי לר' חייא, בכל זימנא דאזלינן באורחא, ומלעינא באוריתא דקודשא בריך הוא, מרחיש לן ניסא, וכען אורחא דאאריך לן, נעסוק באוריתא וקודשא בריך הוא יזדווג בהדן. פתח ר' חייא ואמ', בראשון בארבעה עשר יום לחדש בין הערבים תאכלו מצות, וכתי' שבעת ימים תאכלו עליו מצות לחם עני. בוא וראה, כשהיו אבותינו במצרים ורצה הב"ה לקרבן לתורה ולארץ ישראל שמוציאה לחם עני, והיא מלכותו של דוד, שכתי' כי עני ואביון אני, לפי' האכילם לחם עוני כשגאלם. אמ' ר' יוסי לר' חייא, מעולם לא ידעתי למה קורין לפת שהיא מחמשת המינין לחם עוני. שמצה בגימטריא עולה למנין עוני. ומאי טעמא מצה דוקא מחמשת המינין. שתק ר' חייא. עד שהיו מהלכין שמעו קול שהיה צווח ואומר, אל תרדו למטה, מפני שהוא ההר בקוע, ותפלו בין בקעיו, ותרדו לתחתית הארץ. כששמעו נטו להם מן הדרך ועלו אל ההר. אמ' ר' יוסי לר' חייא, הב"ה רוצה לשמור אותנו בדרך הזה ויראה לנו נס מופלא. ראו שהיו בהר סלעים חזקים והיו בהם בקעים בקעים. כשהיו מביטין באותן בקעים, ראו אדם אחד שיצא מהם בבהלה. מיד תמהו ר' חייא ור' יוסי. אמ' ר' יוסי לאותו האיש, מי אתה. אמ' לו, מאנשי ארקא אני, שהוא תחת האדמה הזאת שאתם יושבים עליה. אמ' לו, ויש לשם בני אדם. אמ' לו, הן. אמ' לו, וזורעין

L. 3ff. Cf. Zohar, I,157a.
L. 7. Ex. 12,18; MT: בערב.
L. 8. Deut. 16,3.
L. 10. Ps. 86,1.
L. 12. Possibly the words שמצה וכו' are R. Ḥiyya's answer and ומאי טעמא וכו', is another question of R. Jose's. The gematria seems inaccurate.
L. 13. MS has: אמ׳, which may mean either אמ' or "delete". If it be deleted, we have only one question by R. Jose.
L. 14. MS omits שמעו, though ש at the end of preceding line shows the copyist meant to write it.

וקוצרין. אמ' לו, הן, אבל הם זורעים ורעונים אחרים משונין משלכם, ואפילו זורעין מחמשת המינין, שהן חטין ושעורים וכוסמין ושבולת שועל ושיפון, אין צומחין כמותם, אלא כעין הזרעונים שלנו. אמ' לו ר' חייא, ולמה עלית לכאן. אמ' לו, לדעת מה שמה של אדמה זו שאתם יושבים עליה. אמ' לו, ארץ שמה. אמ' לו, עליה הכתו' אומר, ארץ ממנה יצא לחם, שארצכם זו מוציאה ה' מינין ולא שאר ארצות. ואמ' הכתו' שבעת ימים תאכל עליו מצות לחם עוני. הא למדנו שלחם עוני שאינו אלא מה' המינין היוצאין באדמה ששמה ארץ, ולא בשאר ארצות. וילפינן מגזירה שוה לחם לחם, איזה לחם נקרא לחם עוני, הוי אומר זה הבא מחמשת המינין הצומחין באדמה הנקראת ארץ ולא בשאר ארצות, כדא' ארץ ממנה יצא לחם.

אבל חמץ בפסח פחות מכזית, מכין אותו מכת מרדות, שאיסורו מדרבנן. הניח חמץ ברשותו בפסח, הרי זה עובר על שני לאוין, על לא יראה ועל לא ימצא, ואפי' הכי אין מלקין אותו, דלאו שאין בו מעשה אין לוקין עליו. החמיצה עיסתו, או הביא שום חמץ ברשותו, מלקין אותו, מפני שהוא לאו שיש בו מעשה. מצא חמץ ברשותו בפסח, אם קדם וביטל כל חמץ שברשותו, די לו שכופה עליו את הכלי, ואם לא ביטל אותו קודם זמן הביעור, צריך לטול אותו בידו ויוציאנו מרשותו, מפני שהוא עובר עליו בבל יראה ובבל ימצא. ואתי איסור דאוריתא ודחי איסור טלטול שאינו אלא מדרבנן. מצא פת בפסח, ואינו יודע אם חמץ או מצה, דנין אותו כזמן האחרון והוא מצה, ד ת נ י א הלך אחר האחרון ומותר. ואם הוא מעופש ונראה שהוא מקודם הפסח, דנין אותו כחמץ.

דברים שעושין בתערובת חמץ, כגון כותח הבבלי ושכר המדי

L. 6. Job, 28,5. 7. Deut. 16,3.
L. 12. T.B. Pes., 28a–b.
L. 16ff. Cf. Ṭur, *ib.*, 446.
L. 16f. T.B., *ib.*, 6a.
L. 20ff. *Ib.*, 7a.
L. 24ff. Mishnah, *ib.*, III, 1; cf. Ṭur, *ib.*, 442.

וחומץ האדומי וזיתוס המצרי וזימא של צבעים ועמילן של טבחים וקולן של סופרים. כותח הבבלי הוא כגון מים שחורים שעושים מפת שרוף ומערבים בו דברים אחרים והוא יפה לתקן התבשיל, אלא שכותח הבבלי עושים אותו מדברים אחרים ונותנים בו פירורי פת להחמיצו. ושכר המדי נותנין בו שעורים ומים ומחמיצין. וחומץ האדומי נ"כ נותנים בו שעורים ומחמיץ. וזיתוס המצרי הוא שליש מים ושליש שעורים ושליש מלח או חמץ בלא תערובת, אלא שאינו חמץ גמור, שאינו מעורב בשאור, והוא שחכמים נקורין לו) חמץ נוקשא, פי' שאינו חמץ גמור ואינו ראוי לאכילה. וזימא של צבעים הוא מי סובין. ועמילן של טבחים והיא פת של תבואה שלא נאפת שליש אפייה, ונקראת של טבחים מפני שנותנין אותה על פי הקדרה כשהיא מתבשלת לקבל הזוהמא או העשן אם נתעשן התבשיל. וקולן של סופרים עושין אותו מקמח ומדבקין אתו הסופרים ניירותיהן. והרב ר' יצחק אלפאסי ז"ל והרא"ש ז"ל כתבו שמותר להצניען קודם הפסח ולשהותן עד לאחר יום הפסח ומותר בהנאה. ודוקא שאין בתערובת טעם חמץ, אבל אם יש בו תערובת חמץ, חייבין עליו, שטעם כעיקר מן התורה. ונ"כ דוקא שאין בהן כזית, בכדי אכילת פרס חייבין עליו, כי אכילת פרס הרמב"ם כתב שהוא כדי שלשה ביצים, אבל בם' עירובין גרסי' שהוא כדי ארבעה ביצים, והאוכל מהן כזית בכדי אכילת פרס, חייב כרת. ודברים אלו אינן מצויין בזמן הזה, ואין עושין אותן כתקון, ואין אנו בקיאין בהן, אלא שאנו יודעין שהן מעורבין בחמץ, וטוב להחמיר ולבערן בפסח, חוץ מקולן של סופרים שהודבקו בו הספרים, שלא נשאר בעין וכשהוא יבש, ואין נראה בו מראית חמץ, לא במראה ולא בטעם.

L. 1–2. MS: וקולן של טבחים ועמלן של סופרים.
L. 5ff. T.B., *ib.*, 42b.
L. 13. MS: אותו; Talm.: בהו.
L. 13. Cf. Tur, 442, middle.
L. 18. Mishneh Torah, *ib.*, 1,6, end.
L. 18. T.B. 'Erub., 83a.

המעבדין את העורות, אם נתנו בעריבה שמערבין בה קמח שלשה ימים קודם הפסח, כבר נפסד ואינו צריך ביעור. אבל נתנו בה הקמח תוך שלשה ימים חייב לבער, ואם נתנו לתוכה עורות אפי' שעה אחת אינו חייב לבער, מפני שהעורות מפסידין ומסריחין אותו מידו. והוא הדין ברטואות וברטיות. תחבושת של בצק שמשימין על המכה, אם נתנה על המכה אפי' שעה אחת קודם זמן הביעור, כבר נפסדה ואינה צריכה ביעור. פת שנפסדה, כגון שנתעפשה ביותר קודם זמן איסורא, או נשרפה עד שאינה ראויה לכלב, כתב ר' יהודה ברצלוני ז"ל והסכים עמו הרא"ש ז"ל שאסורה באכילה ומותרת בהנאה.

מצא גרעינה בתבשיל של חטה או של אחד מהדברים שיוצאין בהן ידי חובתן בפסח, שהן חטים ושעורים וכוסמין ושבולת שועל ושיפון, וזה לשון הר' יעקב ז"ל בן הרא"ש ז"ל באורח חיים, מצינו בספר הרוקח חטה שנמצאת בקדרה אסורה, והכף שהגיסו בו הקדרה, שמוה בקדרות אחרות, כלן אסורות. וכתב עוד, חטה שנמצאת בתרנגלת מלוחה ונמלחו עמה אחרות, אותה שנמצאת עליה אסורה, כי נתרככה החטה, וחמץ בפסח במשהו, והשאר מותרות. והוא הדין אם צלו תרנגלת בשפוד, ונמצאת חטה על אחת מהן, אותה אסורה והשאר מותרות. וכתב א"א הרא"ש ז"ל אין דבריו נראים מה שאסר כל התרנגלת המלוחה שנמצאת בה החטה, אלא כאשר כתב הר' אליעזר ממיץ שנוטל מקום פעפועו, אבל התרנגלת הצלויה שנמצאת בה חטה, בזה דבריו נראים שכל התרנגלת אסורה, לפי שכשמהפכין השפוד מתפשט הטעם בכל התרנגלת. ואם היה מעשה בא לידי, הייתי אוסר כל התרנגלות שבשפוד הנוגעות זו בזו, כי על ידי היפוך השפוד מתפשט מזו לזו ע"כ. ויש מן הפסקנין שפסקו

L. 1ff. Cf. T.B. Pes., 45b, bot.
L. 7f. T.B., *ib.*
L. 8f. Cf. Ṭur. *ib.*
L. 12ff. Ṭur, *ib.*, 467 end. Note variants.
L. 13. Cf. Ha-Rokeaḥ, 287, 288.
L. 24ff. Cf. Mishneh Torah, *ib.*, V,8.

שאם נסדקה הגרעינה שכל התבשיל אסור, ואם לא נסדקה הגרעינה עצמה אסורה והתבשיל מותר. וכן אם מצא גרעינה בבשר או בעוף כשהוא ממולח, קודם שנתבשל, חותך הבשר שסביב לגרעינה ומקום הגרעינה ומשליך אותו עם הגרעינה, ושאר הבשר מותר. בגדים המכובסין בקמח או במי חטה מותר לקיימן בפסח, וכן העיד ר' משולם על ר' אליעזר הגדול שהיו בגדיו מכובסין במי קמח בפסח. ואסור לאכול או ללעוס חטה או קמח נא, שמא ישאר מהם בין שניו ויחמיץ, שמי הפרי מחמיצין. ואסור לעשות תבשיל של קמח לחולה בפסח, אלא על פי בקיאים, משום פיקוח נפש, וכל דבר שיש בו פקוח נפש דוחה שבת ויום טוב וכל מצות שבתורה, חוץ מע"ז וגלוי עריות ושפיכות דמים.

גבינה לחה, זה לשון הרא"ש ז"ל בתשובת שאלה. גבינה לחה בפסח מותרת, אע"פ שנעשית בכלים של כל השנה. ולא נזהרו בה, כיון שאין משתמשין באותן כלים בכל השנה בדבר חם, כיון שאין עושין בהם הגבינה בחמין איש מפליט. ועוד כתב, אסור לאכול דגים מלוחים השרויים במים בפסח, והיבשים במקום שנהגין לאכול אוכלין, ובמקום שנהגין שלא לאכול אין אוכלין ע"כ.

השער הה'

בענין לעשות המצות ושמירת העיסה מלהחמיץ. אמ' קרא ושמרתם את המצות, דרש רז"ל שמור עיסת המצה מכל דבר שמביא אותה לידי חמיצה. לפי' אסרו ללוש המצה עיסה גדולה, שאין היד יכולה ליזהר בה כראוי, ותבא לידי חמוץ.

L. 4f. Cf. Ṣedah La-Derek, IV, 3,5: בגדים שכבסו אותם בחלב חטה וכו'.

L. 5f. Cf. Mordecai, Pesaḥim, 596; where, however, we read: שהיו בגדיו שטרקים בפסח. On R. Eliezer and R. Meshullam, cf. Ma'aseh Ha-Geonim, ed. Epstein-Freimann, p. XV. See, also Coronel, Likkuṭim Me-Hilkot 'Amarkal, in Ḥam. Ḳontr., p. 22a. Cf. ,also, Menaḥem di Lonzano, Sh'te Yadot, p. 122a. L. 9f. Cf. T.B. Yoma, 82a.

L. 12ff. Cf. Responsa, 24,5; Ṭur, ib., 447.

L. 15ff. Cf. ib., 24,4; Ṭur, ib. L. 19. Ex. 12,17.

L. 19. Cf. T.B. Pes. 38b, top, with Rashi's comment.

L. 20ff. Cf. T.B. ib., 40a, 48a–b.

שיעור העיסה הראויה ללוש בפסח כאחד היא ארבעים ושלשה ביצים וחומש ביצה סימן חלה. ומזה השיעור חייב אדם להפריש חלה. ועיסה פחותה מזה השיעור פטורה מן החלה. ורבנן קשישי שיערו ואמרו שזה השיעור הוא כלי מרובע שיהיה באוירו ובאורכו וברחבו ובקומתו כל אחד מאלו ששה אצבעות מאדם ממוצע. והרמב"ם ז"ל כתב שהוא כלי שיש באוירו ששה אצבעות פחות משני חלקים מתשעה שיכיל חמשים ושמונה אוקיות, ובחלה שמפרישין ממנו ששים אוקיות. ואם לשו עיסות קטנות יכולין לצרף אותן ביחד בכלי שיש לו שפה, או כל בסל, ומפרישין ממנו חלה. וכן כתב הר' יצחק ן' גיאת ז"ל ואנן לא בריר לן שיעורה. לפיכך נהיגין ללוש מדות קטנות ולאפות כל אחת בפני עצמה ומצרפין אותן בסל ומפרישין החלה. ועוד כלל אחד לדעת זה השיעור, ימלא כלי גדול מים ויתן אותו לתוך כלי אחר ריקן, ויתן במים מג' ביצים בינונים, ויתן אותם בנחת אחת אחת, והמים היוצאים, כלי שמחזיקין אותן, לא פחות ולא יותר, היא השיעור. ועוד כלל אחד. ימלא כלי מים, ויערה המים ממנו לכלי אחר, ואחר כך יתן בו מג' ביצים, ויחזיר בו המים שעירה ממנו, והמים הנותרים הם המדה. וזהו כלל יפה.

מחמין את התנור לפחות חצי חמים, ואז מתחילין ללוש את העסה, כדי שלא תתערב העסה מלהתעסק בה תמיד, כדי שלא תבא לידי חמוץ, ונותנין אותה מיד בתנור, דתניא כל זמן שעוסקין בבצק אינו בא לידי חמוץ. ולכתחלה צריך שלא יגביה ידו ממנו עד שידבקנו בתנור. ואם הניח הבצק ולא נתעסק בו, אין הפת אסורה, אלא באחד מארבעה דברים. א' אם הניח הבצק מלהתעסק בו שיעור מהלך מיל,

L. 1ff. Cf. Tur, *ib.*, 456; T.B. *ib.*, 48b, top, with Rashi's explanation.

L. 5. Cf. Mishneh Torah, Hilk. Bikkur., VI,15; but note that Maimon. says ז' אצבעות.

L. 8f. Cf. T.B., *ib.*, 48b, top.

L. 10. In Me'ah She'arim (II, p. 94), where this subject is discussed, I could not find this quotation.

L. 12ff. Cf. Tur, *ib.*, 456.

L. 20f. Cf. Tosephta, Pesaḥ., II,8 (ed. Z., p. 159, top); T.B. *ib.*, 48b.

L. 23. T.B., *ib.*, 46a.

הוי הפת חמץ. אפי׳ שלא נראה בו סימני חימוץ, דיז בשיעור מהלך מיל. (ב׳) או אם הכסיפו פניה, אע״פ שלא נתעכבה מלהתעסק בה שיעור מהלך מיל, והוי חמץ נוקשא. והאוכל ממנו פטור. אבל הר׳ יצחק בן גיאת כתב שחייב עליו כרת. ג׳ אם נשמע קול בעיסה בשעה שמקישין עליה ביד, או נשמע קול בעיסה אחרת שגילושו שתיהן כאחת, או בעיסה שגילושה אחריה, דתנן החרש, פי׳ העיסה החרשת שלא ישמע קולה, אם יש כיוצא בו, שהחמיץ אסור. ומפרש בגמ׳ אם אין כיוצא בו מאי, אמ׳ ר׳ אבהו, כדי שיהלך אדם ממגדל נוניא לטבריא, דהיינו מיל. ד׳ אם החמיצה עד שיהיה בה סדיקין, אפי׳ לא נתעכבו סדקיה זה בזה, אלא אחד הנה ואחד הנה כקרני חגבים, הוי חמץ גמור, והאוכלו חייב כרת. וכן פסק הר׳ יצחק ן׳ גיאת ז״ל.

אין לשין את המצה לא במים חמין, בין שהוחמו על האור בין שהוחמו לשמש, ואם עבר ולש, אינו צריך לא הכספת פנים ולא השמעת קול ולא מהלך מיל ולא שנסדק הבצק, אלא הפת אסורה מיד. כדגרסי׳ במ׳ פסחים דרש רבא אשה לא תלוש לא בחמה ולא בחמין ולא בחמי חמה ולא במים הגרופים. פי׳ הר׳ יעקב ז״ל מים הגרופין מן המולייר, והוא דוד גדול שנחשתו עבה ותלוי על מקום האש ומים שבתוכו חמין אפי׳ כשאין אש תחתיו. וי״מ מים הגרופים, מים שלא לנו. עברה ולשה מאי, רב אשי אמ׳ הפת אסורה, וכן פסק הר׳ יצחק אלפאסי זצ״ל, וכן כתב בהלכות גדולות. והר׳ יצחק ן׳ גיאת ז״ל אפי׳ במים שלא לנו אוסרין, אבל רש״י ז״ל והרא״ש ז״ל אסרו דוקא בחמין ובחמי חמה, אבל במים שלא לנו בדיעבד שרי, ואפי׳ לכתחלה שרי למילש בהו אי ליכא אחריני.

L. 2. *Ib.*, 48b, bot.
L. 6f. Mishnah, *ib.*, II,3; cf. Rashi (T.B. *ib.*, 46a).
L. 7f. T.B. *ib.*; Talmud: [illegible]
L. 9f. T.B., *ib.*, 48b, bot.
L. 12ff. Cf. Maḥzor Vitry, Hilk. Pes., 14 (p. 258).
L. 15f. T.B., *ib.*, 42a.
L. 16f. Tur, *ib.*, 455.
L. 19. T.B., *ib.*
L. 19ff. Quoted Tur, *ib.*

אין לשין את המצה במקום השמש, ואפי' ביום המעונן, אלא במקום מכוסה. דתניא יומא דעיבא כוליה שמשא, אפי' תחת כל אויר הרקיע לא תלוש. ורבינו יונה ז"ל אסר ללוש המצה בקרוב מן התנור, כדי שלא יגיע החמימות לפת ויבא לידי חמוץ. ואין מעבירין הפת על השמש כשמוליכין אותה לתנור לאפות.

וצריכה האשה שני כלים של מים כשהיא מתעסקת בבצק, אחד שמקטפת בו, פי' שממרחת פני הפת, והשני לצנן ידיה. כדגרסי' בפסחים דרש רבא צריכה האשה להיות לה שני כלים, אחד שמקטפת בו ואחד שמצננת בו את ידיה. ולשין לכתחלה לרמב"ם ז"ל בביצים, אבל רש"י ז"ל היה מסופק אם מחמיצין ואם לאו, ור"ת והרא"ש ז"ל התיר ללוש בהן. ולשין נמי במי פירות ביין או בשמן או בדבש, שאין מי פירות מחמיצין. והוא שלא נתערב בהן מים. ואם לש בהן, הואיל ולא נתערב בהן מים, אינו צריך שמירה ולא אזהרה, שאינו מחמיץ לעולם. ויש מחמירין. ואם נתערב בהן מים ולש אותן בהן, יזהר בעיסה יפה יפה, ויאפה אותה מיד בלא שום עכוב. דתניא אין לשין המצה ביין ושמן ודבש שנתערב בהן מים. ואם לש תאפה מיד. וכך פסקו הר' יצחק ן' גיאת ז"ל והרא"ש ז"ל. והמחמיר הרי זה משובח.

עושין מן המצה עוגות ורקיקין, ואין עושין ממנה צורות וידים וצורת חיה ועוף ולא כיוצא בהם, מפני שמתעכבין בהם. אבל מציירין הפת במסרק של ברזל, כדי שלא תפוח הפת. ובלבד שימהר לעשות בלא שום עיכוב.

מצה שעשאה גוי, כתב הרב ר' האיי גאון ז"ל מצה שאפאה מי

L. 1ff. Cf. Tur, *ib.*, 459; but R. Jonah is not quoted there. Cf. Bet Yoseph.

L. 2. T.B. Yoma, 28b, bot.

L. 8f. T.B. Pes., 42a.

L. 9ff. Cf. Tur, *ib.*, 462; cf. Maḥzor Vitry, *ib.*, 43 (p. 268).

L. 15f. T.B., *ib.*, 36a, with Rashi's comment.

L. 19ff. T.B. *ib.*, 37a; cf. Ṭur, *ib.*, 460, end.

L. 23ff. Cf. Ṭur, *ib.*, 460; Me'ah She'arim, II, p. 93, completes the comparison: אף כאן הוא מסיק ואשתו אופה.

בפני ישראל על ידי שמר כתקנה, מותרת לישראל לאוכלה. ובעלי מעשה וחסידים מחמירים על עצמם כגאונים המחמירים, ולשין בעצמן ואופין המצה, לקיים בה לחם עוני. מה דרכו של עני, הוא מסיק התנור ואשתו אופה. ומצוה על כל אדם להשתדל בעשיית המצות ובאפייתן. וכך היה נוהג הרא"ש ז"ל היה משתדל בהן, והיה עומד על עשייתן לזרז העוסקין בהן, והיה מסייע בעריכתן. ויהיה כל אדם רגיל לומר, כל פירורין שיפלו מן העיסה בשעת לישה ועריבה יהיו בטלים, כדי שיתבטלו קודם חימוצן. וצריך לגרור הבצק מעל המסרק ומעל השולחן שעורכין עליו את הפת, אם נדבק בהן שום דבר מהעיסה, ויזהר בו שאיסור החמץ בפסח במשהו. וכל מה שיגרור ישרוף אותו, אם היה קודם המועד או בחולו של מועד, אבל ביום טוב שהוא אסור לשרוף אותו, יבטלנו קודם שיחמיץ, ויאמר הרי זה בטיל וחשוב כעפר, והמים שרוחצין בהן העריבה והכלים שמשתמשין בהן בעיסה והכלים שבהם המים שקטפו בו ושציננו בו הידים, שפכין אותן המים עם המים שרוחצין בהם העריבה והכלים במורד.

החלק הו'

בענין איסור עשיית מלאכה ביום טוב, חוץ מלבשל ולאפות לצורך יום טוב. והוא הדין בשאר כל המועדים. אמ' קרא בחג המצות, ביום הראשון מקרא קדש יהיה לכם כל מלאכת עבודה לא תעשו. ממה שאמר כל מלאכה נראה אפי' אוכל נפש, כמו שאמרו בשבת, שבת לה' אלהיך כל מלאכת עבודה לא תעשו. והיינו למדים כל דיום טוב מכל דשבת, להיות דינם שוה, אלא ממה שפרט הכתו', אחר שאמר כל מלאכת עבודה לא תעשו, ואמ' אך אשר יאכל לכל

L. 5ff. Tur, *ib.*

L. 19. Lev. 23,7; MS has וביום, from Ex. 12,16.

L. 20. Cf. Ex. 20,10; Deut. 5,13; the quotation is inaccurate. MT: לא תעשה כל מלאכה.

נפש, ביום טוב. דתנן אין בין יום טוב לשבת אלא אוכל נפש בלבד, שמותר ביו"ט. וג"כ כ"ל הכתוב בפ' אמור אל הכהנים ואמ', בחג המצות ובשאר המועדים, ואמ' כל מלאכת עבודה לא תעשו, ולא היינו ידעין אי זו היא מלאכה שאינה מלאכת עבודה, להתיר אותה, אלא ממה שפרט הכתוב ואמ', אך אשר יאכל לכל נפש וגו', ראה שאוכל נפש אינה מלאכת עבודה, ומותרת בי"ט, בין בחג המצות בין בשאר המועדים, ושאר המלאכות אסורות בי"ט. וחז"ל דקדקו על המלאכות שמותר לעשותן בי"ט מפני שהן אוכל נפש, והפרישו אותן מן המלאכות שאסור לעשותן כן קודם י"ט. וזה הכלל במלאכות המותר לעשותן כן בי"ט, מפני שהן אוכל נפש, ובמלאכות שאסור לעשותן, אע"פ שהם אוכל נפש.

כל אוכל נפש שיש בו הפרש אם נעשה מערב י"ט או אם נעשה בי"ט, מותר לעשותו ביום טוב. כיצד, אם הוא דבר שאם עשאו מערב י"ט יפסד, או יהיה צונן ולא יערב לאכילה, או אם ישחוט מערב י"ט ליום טוב יבאיש הבשר, או לא יהיה ערב לאכילה, וכיוצא בזה, מותר לעשותן בי"ט, כדי שיהיו לו מאכלים מתוקנים וערבים לכבוד י"ט. וכל דבר שצריך לאוכל נפש שאין בו הפרש אם נעשה קודם י"ט, כגון טחינה והרקדה וכיוצא בהן, אסור לעשותן בי"ט. כדגרסינן במ' מועד קטן אוכל נפש דוחה י"ט, ולא מכשירי אוכל נפש שאיפשר לעשותן מערב יום טוב. וסמכו רז"ל איסור טחינה והרקדה ביום טוב מאך אשר יאכל לכל נפש, וסמיך ליה ושמרתם את המצות, כלומר מלישה ואילך מותר. ועוד למדנו מאך, שהוא פרט, שאסור לעשות אוכל נפש ביום טוב אלא לאותו יום עצמו ולא ליום שלאחריו, ואפי' הוא יום טוב או שבת, לא על ידי עירוב בשבת, וכ"ש לחולו של מועד או לחול דעלמא, דתנן אין י"ט מכין לחבירו. ומותר לתקן כל מיני

L. 1. Ex. 12,16. L. 1. Mishnah, Beṣah, V,2.
L. 2. Lev. 23,6. L. 3. *Ib.*, 23,7,8,21,25,35,36.
L. 5. Ex. 12,16. L. 7ff. Cf. T.B. Beṣ., 28b.
L. 19f. T.B. *ib.* It is not in our ed. of Mo'ed Ḳaṭ.; cf. 13a.
L. 20f. T.Y. Beṣ., 60d. L. 21. Ex. 12,16,17.
L. 25. The exact quotation I have not found. Cf. Tos., Yom Tob, II,5; T.B. Beṣ., 17a.

שתייה שצריך להם בי"ט ולא איפשר לתקנם מקודם י"ט, ששתייה בכלל אכילה היא. למדנו שמאך אשר יאכל לכל נפש, שמותר לעשות כל צרכי הגוף, כגון רחיצה וסיכה. ומותר לרחוץ בחמין ביום טוב, כמו ידיו ורגליו, אבל גופו אסור לרחוץ, שמא יבא לידי רחיצת גופו בבית המרחץ.

ומה ששנינו במ' מגלה אין בין י"ט לשבת אלא אוכל נפש בלבד, דברי בית שמאי הם, ולא נפסקה הלכה כמותם. ובמ' יום טוב יש דברים שאסרו לעשותן בשבת והתירו בית הלל לעשותן ביום טוב, כגון היציאה מרשות לרשות. וכתב ר' שמואל בן חפני ז"ל אבות מלאכות האסורות בשבת הם ארבעים חסר אחת, השלשים מהן אסורים ביום טוב, מפני שאינן בכלל אשר יעשה לכל נפש, והתשעה מותרין ביום טוב לצורך, מפני שהן אוכל נפש. ואלו הן הט' שמותר לעשותן ביום טוב. א' המרקד, ב' הלש, ג' האופה, ד' השוחט, ה' המפשיט, ו' המולח, ז' מחתך, ח' המבעיר, ט' המוציא מרשות לרשות. ואין מרקדין הקמח לכתחלה ביום טוב אלא על ידי שנוי, אבל אם הרקיד מאתמול ונפל בו צרור או קיסם ורוצה לרקדו פעם אחרת מותר, אפי' בלא שנוי. לא נפל בו דבר, אלא שרוצה לרקדו פעם אחרת כדי שתהיה הפת יפה, צריך שנוי קצת, כגון על גבי שולחן. והמבשל בי"ט מותר לכתחלה, מפני שהוא תולדה דאופה. וכל אחת ואחת מאלו הט' מלאכות שהתירו רז"ל לעשותן בי"ט, אם כיון אדם לעשותן למלאכת עבירה, אסור. והתירו רז"ל להוציא מרשות לרשות בי"ט, כגון דברים קלים שהן לצורך יום טוב, אבל דברים כבדים, כגון משוי על כתפו,

L. 6. T.B. Meg., 7b. L. 7f. T.B. Bes., 9aff.; 12a.

L. 9ff. This quotation from R. Samuel b. Hophni is found, also, in Ibn Israel's S. Miṣwot Zemaniyot (MS, p. 38b), where we read: וכתב ר' שמואל בן חפני ז"ל כבר זכרו הקדמונים ז"ל עיקר המלאכות שהם מ' חסר א'. וכשחקרנו אותם מצאנו שנחלקים לב' חלקים. החלק הא', שלשים מלאכות נכנסים כלם בכלל מלאכת עבודה, והם אשר כלם אסורות במועד כמו בשבת. והחלק הב' שאינו מלאכת עבודה, והוא מותר במועד, המרקיד והלש והאופה והשוחט והמפשיט והמולח והמחתך והמבעיר והמוציא מרשות לרשות. Probably derived from the Gaon's Sepher She'arim (Cf. Lewin, 'Oṣar, I, 2, p. 65ff.). For the principle of this Halakah, see Mueller, Halakot Pesukot, Ha-Ḥoker, I, p. 284, nu. 139.

L. 10. Cf. Mishnah, Shab., VII,2.

שאינו לצורך י"ט, אסור, כגון המפנין מבית לבית וכיוצא בזה. שלא התירו להוציא מרשות לרשות בי"ט אלא להוסיף בשמחה ולהוציא דברים שהוא צריך להם לכבוד יום טוב, כגון מיני מאכל ומשקה ובגדים, שהוא צריך לכבוד יום טוב ללבוש אותן או לכסות אותן או לישב בהן, כל אלו וכיוצא בהן התירו להוציא מרשות לרשות מפני כבוד יום טוב.

ואין הפרש באיסור י"ט ראשון לאיסור י"ט שני אלא בעונש. שכל העושה בי"ט ראשון אחת מכל המלאכות שחייב עליהן בשבת סקילה, מלקין אותו עליהן אם עשאן בי"ט ראשון, ואם עשאן ביום טוב שני מכין אותו מכת מרדות, שאיסורו מדרבנן, חוץ ממה שהתירו לעשות לאוכל נפש. ובענין המת יש הפרש בין יום טוב ראשון ליום טוב שני. שאם מת בי"ט ראשון, אסור להתעסק בו ישראל בו ביום ומתעסקין בו עממין, ואם מת בי"ט שני יתעסקו בו ישראל. ואפי' ביום טוב שני של ראש השנה מותר לישראל להתעסק בו. ועושין כל צרכי המת על ידי ישראל ביום טוב שני. ד ת נ י א ביום טוב שני עושין לו כל צרכיו, ואפי' למיגד ליה אסא ולעשות לו תכריכין ולעשות לו ארון ולעשות לו קבר. והני מילי אם רוצין לקוברו בו ביום, אבל אין רוצין לקוברו בו ביום, אין עושין לו שום דבר איסור מלאכה ואפי' על ידי גוים, אבל מותר לטלטלו. ואין בכל המלאכות שהתירו בי"ט שלא לצורך אכילה אלא הוצאה מרשות לרשות והבערה בלבד, שמתוך שהותרו לצורך אכילה הותרו נמי שלא לצורך אכילה, והתירו ג"כ צרכי המת ביום טוב שני, כמו שכתבתי.

אין צדין דגים מן הביברין בי"ט ואין נותנין לפניהם מזונות. פי' ביברין אגמים. ואם סתם אמת המים בכניסה וביציאה מערב י"ט, מותר

L. 7ff. Cf. Ṭur, *ib.*, 496.
L. 11ff. Cf. Ṭur, *ib.*, 526.
L. 12ff. T.B. Beṣah, 6a, top.
L. 15. Talmud has למיגז. Cf. Rashi, Beṣah, 6a, on custom of laying myrtle on coffin as a sign of respect.
L. 18ff. Cf. T.B., *ib.*, 12a.
L. 23ff. Mishnah, Beṣah, III,1; cf. Ṭur, *ib.*, 497.

ליקה ממנה דגים בי"ט, שהם כמו ניצודין ועומדין. ספק צידה אסור בי"ט. כיצד, היו פרושות מצודות חיה ועופות ודגים מערב י"ט, ולמחר מצא בהן, אסורין, אלא א"כ יודע שניצודו מבעוד יום.

בהמה חיה ועוף שהוזמנו לשחיטה מערב י"ט, מותר לשחוט אותן בי"ט ראשון. אבל דברים שנולדו ביום טוב הראשון אסורין ביום ומותרין בי"ט שני, כמן ביצה שנולדה ביום טוב ראשון תאכל בי"ט שני, או חיה ועוף שצד אותן גוי ביום טוב ראשון, מותר לשחוט אותן לצורך אותו היום.

פירות ומיני ירקות שהיו מחוברין לקרקע ותלש אותן גוי ביום טוב ראשון, מותר לישראל לאוכלן בי"ט שני. אווזים ותרנגולים ויונים המתגדלים בבית, חשבין אותן כאלו הוזמנו לשחיטה מבעוד יום, ואין צריכין הזמנה, וצד אותן בי"ט ושוחט מהן לצורך אותו היום, ואין בכך כלום, הואיל והן ברשותו, אבל יונים שבשובך ויונים שבעליה וצפרים שקננו בפנות הבית אסור לצודן, ואין מועיל להם זמון, הואיל ויכולין לפרוח. והני מילי בגדולים, אבל קטנים מותר לצודן, ומ"מ זמון צריכין. וכיצד הוא הזמון, אומ' זה וזה אני נוטל למחר, ואין צריך לנענעם. זימן שחורים ומצא לבנים, או לבנים ומצא שחורים, או שנים ומצא שלשה, משום שאסורין. אלא אפי' זימן שחורים ולבנים, ומצא שחורים במקום לבנים, או לבנים במקום שחורים, אסורים. זימן שלשה ומצא שנים מותרין. זימן בתוך הקן ומצא לפני הקן ולא בתוכו, אסורין. ואם אין שם קן אחר, מותרין.

L. 2f. Mishnah, *ib.*, 2.
L. 4. Cf. Ṭur, *ib.*, 498.
L. 6. Cf. Mishnah, 'Erub., III,8; T.B., *ib.*, 6a, top.
L. 10ff. Cf. Ṭur, *ib.*, 467.
L. 13ff. T.B., *ib.*, 24a; Ṭur, *ib.*, 467.
L. 14. Ṭur has שקננו בפסידים. *For* פסידים, see 'Arukh and Jastrow, Dict., s.v.. Our author may have accepted the explanation of פסידים as עשבים (cf. 'Arukh), or בנות may be an error for פנות.
L. 15f. Mishnah, *ib.*, I,3.
L. 16. MS: יו.
L. 17ff. Mishnah, *ib.*, 4.

מי שהביא לישראל בי"ט עוף או דגים או מיני צמחים או מיני פירות, אם יראה בהן שצד אותן בי"ט באותו היום, או שתלש הצמחים, אסור לישראל לאוכלן בו ביום, אלא ימתין עד שתחשך. וממתין אחר חשיכה, בכדי שיעשו. אם היו עופות או דגים, ימתין בכדי שיצודו, ואם הם פירות או ירקות, בכדי שיתלשו, ויובאו ממקום הסמוך לעיר שיש בו מאותו מין. ואם חל להיות י"ט ראשון יום ששי והובאו בו ביום, הר' יחיאל מפריש ז"ל התיר אותם בליל שבת, בכדי שיעשו, ולזה הסכים הרא"ש ז"ל. אבל אם יראה שצד אותן או תלשן מערב י"ט או קודם, מותר. ואם הביא אותן מחוץ לתחום, אסורין לאותו ישראל שהובאו בשבילו, ומותר לטלטלן, ולאחרים מותרין, אף לאוכלן בו ביום. ואם יודעין בודאי שלא צד אותן הגוי, או שלא תלשן בו ביום לערב, מותרין מיד לישראל שהובאו בשבילו בלא שום עיכוב. כך פסק הרב ר' יצחק אלפאסי ז"ל, ולזה הסכים הרא"ש ז"ל. דתניא ההוא ליפתא דאתיא למחוזא, חזייה רבא דמיכמשא, אמ' האי ודאי מאתמול עקירא, מאי אמרת מחוץ לתחום אתאי, הבא בשביל ישראל זה מותר לישראל אחר.

כל דבר שלא היה מזומן אלא שנולד ביום טוב, כגון ביצה שנולדה ביום טוב ועצים שנשרו מן האילן, הרי אלו מוקצה, ואסור לטלטלן ביום טוב. ואם נתערבו באחרים ואינם ניכרים ביניהם, הרי כולם מוקצה, ואסור לטלטל אותן ביום טוב. ואפי' נתערבו באלף משיעורן אינן בטלין.

אפר של תנור או של כירה שהסיקו אותן בי"ט, אסור לשחוט בו חיה ועוף, אלא אם היה רותח, שהביצה נצלית בו, שעדין הוא בחזקתו. ולא הקצו אותו, הואיל והוא רותח עדין. ואם שחט כבר ואין לו עפר אחר לכסות בו, יוכל לכסות באפר, אע"פ שאין הביצה נצלית בו.

L. 1ff. Cf. T.B., *ib.*, 24b, bot.; Ṭur, *ib.*, 515.
L. 7f. Quoted Ṭur, *ib.*
L. 13. Ṭur, *ib.*
L. 14ff. T.B. 'Erub., 40a, top. Note variants.
L. 17ff. Cf. T.B., Beṣah, 3b.
L. 22ff. Cf. T.B., *ib.*, 8a; Ṭur, *ib.*, 498.

גבינה שקפאה ביום טוב אסורה. ומותר לשחוק את התבלין ביו"ט, אם ידע שאם שחקן מערב יו"ט שיחלש כחן וריחן. אבל המלח אסור לשחוק אותו ביום טוב אלא על ידי שנוי. ומותר לברור מיני הקטניות שצריך להם ליום טוב. דתנן בית הלל אומ' בורר כדרכו ובתמחוי. ומפרש בגמ' כדרכו, שמוציא הפסולת מתוך האוכל, כדי שישאר האוכל נקי, ובלבד שיהא האוכל יותר מן הפסולת.

האופה או המבשל מיום טוב לחול חייב מלקות, כדגרסי' במ' יום טוב, האופה מיום טוב לחול, רב חסדא אמר לוקה, והלכה כותיה. אבל ממלא אשה קדרה בשר, אע"פ שאינה צריכה אלא לחתיכה אחת, מפני שמתקן התבשיל כשיש הרבה בקדרה. ויש אומרים שאפי' אמרה בפירוש שהיא רוצה השאר למחר, שהוא מותר, ויש אוסרין. וכתב הר' יעקב ז"ל באורח חיים, ונראה לי שהוא מותר כיון שהטעם ההיתר מפני שהתוספת גרם טעם בתבשיל. וכתב בעל העטור דוקא שממלאה אשה קדרה בשר וכו' קודם אכילה, אבל לאחר אכילה אינה יכולה לבשל ולומר אוכל ממנו כזית, דאין לך הערמה גדולה מזו.

אין מבשלין לצורך גוי ביו"ט. אם כן אסור להזמינו, שמא ירבה בשבילו, ודוקא להזמינו, דכיון שרוצה לכבדו, חיישינן שמא ירבה בשבילו. אבל עבדו ושפחתו או שליח ששלחו לו אחרים, מותר להאכילם עמו, דלא חיישינן שמא ירבה בשבילם.

ביצה שנולדה ביו"ט או בשבת אסורה אותו היום. ואסור ליגע בה,

L. 1ff. Cf. Tur, *ib.*, 505,510; T.B. Shab., 134a.
L. 4. Mishnah, Beṣah, 1,8.
L. 5. T.B., *ib.*, 14b.
L. 8. T.B., *ib.*, 21a.
L. 9. Tur: ממלאה אשה הקדרה מבשר; but note that Sepher Ha-'Ittur has exactly the same version as ours (ed. Wilna, p. 294).
L. 9ff Tur, *ib.*, 503; T.B., *ib.*, 17a.
L. 12. Tur, *ib.*
L. 14. Ha-'Ittur, *ib.*
L. 17. T.B., *ib.*, 21b; Tur, *ib.*, 512.

ואפי' נתערבה באלף כולן אסורות. ספק נולדה ביום טוב ספק נולדה בחול, אסורה. ומותר לכסות עליה כלי, כדי שלא תשבר, ובלבד שלא יגיע בה הכלי. וביו"ט שני מותרת, כמו שאמרתי. והני מילי בשאר מועדים, אבל בראש השנה אסורה ביום טוב שני. ואסורה ג"כ משבת ליום טוב שלאחריו, או מי"ט שלפני השבת, כגון שהיה י"ט יום ששי, אסורה. ביצה שיצא רובה מערב י"ט וחזרה ויצאה בי"ט, מותרת, דחשיבא לידה משיצא רובה. מותר ליקח ביצים מן הגוי בליל י"ט ראשון, דתלינן מערב י"ט ילדה, ואין התרנגולת יולדת בלילה. וכן בי"ט שני בשני ימים טובים של גליות, אבל לא בליל שני של ראש השנה, ולא בליל ראשון של י"ט שלאחר השבת, דאימור מאתמול היה. השוחט תרנגולת ומצא בה ביצים גמורות, מותרות, אפי' בי"ט שלאחר שבת.

שפוד שנשבר החד שלו, בענין שאין ראוי לצלות בו, מותר לתקנו, אם הוא צריך לצלות בו, אבל אם נתעקם קצת ועדין ראוי לצלות בו, אסור לתקנו. ואפי' אם יכול לתקנו בלא כלי.

מותר לעשות מדורה להתחמם כנגדה ולחמם מים לרחוץ רגליו, אבל לא כל גופו, כמו שכתבתי למעלה. ואסור לרחוץ כל גופו, ואפי' במים שהוחמו מערב י"ט. כך פסק הרא"ש ז"ל.

ואסור לכבות את הנר או את האור בי"ט. ואסור להסיר את השמן מן הנר כשהיא דולקת, מפני שהוא גורם לכבותה, אבל משים הוא פתילות הרבה, כדי שידלקו ויחסר השמן. ואסור לכבות את הנר, ואפי' הוא צריך לכבותה לשמש מטתו. ואסור להטותה כדי שיתרחק השמן מן הפתילה, שאף זה חשוב כיבוי. ואסור ליקח הפתילה מנר

L. 1ff. Ṭur, *ib.*, 513; T.B., *ib.*, 3b.
L. 4. T.B., *ib.*, 4b, bot.
L. 5f. *Ib.*, 4a.
L. 6ff. *Ib.*, 7a; Tosephta, Yom Tob, I,3 (ed. Z., p. 201).
L. 11. Tos., *ib.*, I,2 (ed. Z., p. 200).
L. 12ff. T.B., *ib.*, 28b; Ṭur, *ib.*, 509.
L. 15f. Mishnah, *ib.*, II,5.
L. 16. Cf. above, p. 243.
L. 17. Cf. Ṭur, *ib.*, 511.
L. 18ff. Cf. T.B., *ib.*, 22a; Ṭur, *ib.*, 514.

דולק, אפי' ליתנה בנר אחר. נר של שעוה, שרוצה להדליקו בי"ט, וחש עליה שלא ישרף כולו, יכול ליתן סביבו דבר שמונעו מלישרף ויכבה כשיגיע לשם. אסור לכבות הדלקה בי"ט, אפי' רואה את ביתו שנשרף. ואסור לכבות את הבקעת, בין מכבה אותה בין שחס עליה שלא תשרף, בין מכבה אותה כדי שלא תתעשן הקדרה. בד"א כיבוי כגון שיסירנה מעל אש זה וישימנה על אש אחר, אבל אם אין לו אש אחר ואם לא יכבנה תתעשן מותר לכבותה, כדי שלא תתעשן הקדרה.

שוחטין בהמה לכתחלה בי"ט, וחיה ועוף אם יש לו עפר תיחוח לכסות הדם. ואסור לשחוט בהמה מסוכנת ביום טוב עם חשיכה, אלא אם יש שהות ביום לאכול ממנו כזית קודם שקיעת החמה.

סכין שנפגמה בי"ט מותר לחדדה במשחות של עץ או על האבן גבי חבירתה, ומורין לעשות כן, אבל לא במשחות של אבן, אע"פ שמותר לחדדה בה אין מורין כן, אבל להעביר שמנוניתו אף בשל אבן מורין לעשות כן. ואם נפגמה מערב י"ט אסור. כך כתב הרא"ש ז"ל. ואם לא נפגמה מערב י"ט אלא עמדה, פירוש התחילה להתקלקל קצת ואינה חותכת יפה, אם יכול לחתוך בה על ידי הדחק יכול להשחיזה בי"ט, אבל אם אינו יכול לחתוך בה אפי' על ידי הדחק, אסור להשחיזה, דהוה ליה מתקן מנא.

אין מרגילין בי"ט. פירוש מרגילין, שמפשיטין העור שלם כדי לעשות ממנו נאד. השוחט בהמה בי"ט צריך שלא(ו) יבדוק עד שיפשיטנה, שאם תהיה טרפה אסור להפשיטה בי"ט. בהמה שנשחטה בי"ט מותר להגביה עורה ולתת אותה במקום דריסת הרגלים, אע"פ שאין עליו בשר כלל, ומותר למלוח עליו בשר מליחה מועטת, כדרך שמולחין

L. 8ff: Cf. Tur, *ib.*, 498.
L. 9f. Mishnah, *ib.*, III,3.
L. 11ff. Tur, *ib.*, 509; cf. T.B., *ib.*, 28a–b. L. 14. Tur, *ib.*
L. 19ff. Tur, *ib.*, 499. Cf. Bet Yoseph.
L. 19. T.B., Bekor., 33a.
L. 20. MS has שלא ; but the לא is out of place.
L. 21f. T.B., Beẓah, 11a.
L. 23ff. T.Y., *ib.*, 60c.

לצלי, אע"ג דדמי קצת לעיבוד. ומותר להערים בזה, למלוח כאן מעט וכאן מועט, עד שימלח כל העור, אבל אם נשחטה מערב י"ט אסור. אין מולחין החלבים ולא מהפכין בהם, אפי' לשוטחן על גבי יתדות, ואע"פ שנשחטה בי"ט.

אין שוקלין הבשר בי"ט ולא שאר אוכלין, כ"ש דברים אחרים. ואסור ליתן הבשר בכף מאזנים לשומרו מן העכברים, אם הם תלויות במקום שרגילין לשקול בהם, מפני שנראה כשוקל. ואסור לשקול מנה כנגד מנה, ואסור לשקול במים. ומותר לשקול בידו, ר"ל שלוקח החתיכה בידו ומשער כמה יש בה. וטבח אומן אסור אפי' לשער בידו.

לוקח אדם בשר מן הקצב, אבל לא יפסוק עמו דמיו ופורע אותו לאחר י"ט. דתניא אל יאמר אדם לחבירו תן לי בדינר בשר, אלא שוחטו ומחלק ביניהם. היכי עביד, כי הא דמתא מחסיה אמרי רבעא ופלגא דרבעא. ואסור לומר לו הריני שותף עמך בסלע, אלא מחלק להם שלישיות או רביעיות, כפי החלקים בלא פיסוק. כיצד הוא עושה, מביא שתי בהמות זו בזו, ושוחט האחת בי"ט, ומחלק אותה, ולאחר י"ט שמין הנשארת ופורעין לו דמיה כל אחד ואחד כפי אשר נטל מן הבשר. ואומר אדם לחבירו מלא לי כלי זה שמן או יין או שאר דברים, אבל לא ימלאנו בכלי שמודד בו. אבל נוטל הוא מן החנוני ביצים ואגוזים במנין, שכן דרך בעלת הבית להיות מונה בתוך ביתו.

מולגין הראש והרגלים ברותחין בי"ט, כדי להסיר מהן השער ומהבהבין אותן באש. אבל אין טחין אותן בסיד, ולא בחרסית ולא בעפר, מפני שיראה כמעבד. ואין גוזזין אותן במספרים, מפני שנראה כעושה לצורך השער. ומותר למלוח הרבה חתיכות כאחד, אע"פ שאינו צריך אלא לחתיכה אחת.

L. 3. T.B., *ib.*, 11a.
L. 5ff. Ṭur, *ib.*, 500; Mishnah, *ib.*, III,6; T.B., *ib.*, 28a.
L. 10ff. Ṭur, *ib.*
L. 11f. Mishnah, *ib.*, III,7; T.B. *ib.*, 28b-29a.
L. 13ff. T.B., *ib.*, 27b, bot.
L. 17ff. Cf. Mishnah, *ib.*, III,8.
L. 20ff. Ṭur, *ib.*, 500, end; T.B. *ib.*, 34a.
L. 23f. T.B., *ib.*, 11b, top.

אין מוציאין האש לא מן העצים, ולא מן האבנים, ולא מן המים שמשימין בזכוכית ומוצאין מהם האש לחום השמש.

אין מבקעין עצים מן הקורות שעומדין לבנין, ר"ל קורות שאינן רעועות, אבל אם הם רעועות וקרובות לישבר מותר. ומפרש בגמ' וכשהוא מבקע לא יבקע אלא בקופיץ, אבל לא בצד הרחב שבו, ובקרדום, אפי' בצד הקצר, אסור. וכן לא יבקע לא במגל ולא במגרה. ובספר המצות אסר אף בקופיץ, לפי שאין אנו בקיאין מהו קופיץ. ולא התיר אלא בסכין. ואפי' בקופיץ לא שאני. אלא בקורה גדולה, שאי איפשר להסיקה בלא ביקוע. אבל עצים של הסקה גדולים קצת וראויין להסקה בלא ביקוע, לא יבקעם כלל. ולשברם ביד, רבינו שלמה ז"ל התיר. והרא"ש ז"ל אסר אפי' לשברם ביד.

וחייב אדם לשמח את אשתו ואת בניו ברגל, שנא' ושמחת אתה וביתך וגו'. ומפרש בגמ' במה משמחן, אנשים בראוי להם, ר"ל בגדים חמודות וכיוצא בהן, ונשים בראוי להן, בגדים הראויים להם ומאכל ומשקה ומיני פירות ומיני מגדנות.

החלק הז'

בענין מלאכות שהתירו לעשות בחול המועד.

אמ' קרא את חג המצות תשמור, הואיל ואמר תשמור ולא אמר כל מלאכת עבודה לא תעשו, כמו שאמ' בראשון ובשביעי, ביום הראשון מקרא קדש יהיה לכם [ו]ביום השביעי מקרא קדש [יהיה לכם] כל מלאכת עבודה לא תעשו, לא איפשר שיאמר את חג המצות תשמר

L. 1f. Mishnah, *ib.*, IV,7; Ṭur, *ib.*, 502.
L. 3ff. Mishnah, *ib.*, IV,3; Ṭur, *ib.*, 501.
L. 5. T.B., *ib.*, 31b, top.
L. 7. Quoted Ṭur, *ib.* In SMG (ל"ת, 75, p. 127a) I cannot find it, but it is found in the הגהה on SMḲ, 194 (ed. Cracow, p. 82a).
L. 10f. Ṭur, *ib.*
L. 12ff. T.B. Pes., 109a; T.Y., *ib.*, 37b, bot.
L. 13. Cf. Deut. 16,11,14.
L. 17. Ex. 23,15.
L. 20. Lev. 23.7–8.

בשביל ראשון ושביעי שכבר הזהיר עליהן אזהרה יותר חמורה, ואמ' כל מלאכת עבודה לא תעשו, לפי' אוקמו רבנן צווי את חג המצות תשמר לחולו של מועד, ר"ל שומרהו מלעשות בו מלאכה. כדגרסינן במ' חגיגה את חג המצות תשמר, לימד על חולו של מועד, שהוא אסור בעשיית מלאכה. תניא אידך וביום השביעי עצרת תהיה לכם, יכול מה שביעי עצור בכל מלאכה אף ששי עצור בכל מלאכה, ת"ל וביום השביעי, השביעי עצור בכל מלאכה, ואין הששי עצור בכל מלאכה. הא למדנו שמקצת מלאכות מותרות בחולו של מועד ומקצתן אינן מותרות.

ואין אנו יודעין איזו מלאכה מותרת בחולו של מועד ואיזו מלאכה אסורה. ולא אמר הכתו' איזו מלאכה מותרת בחולו של מועד ואיזו מלאכה אסורה, אלא לחכמים, וקבלו ולמדונו איזו מלאכה אסורה ואיזו מותרת בחולו של מועד.

והמלאכות המותרות בחולו של מועד הם חמש הכללים. א' כל המלאכות שהן לצורך המועד. ב' התירו לאדם לעשות מלאכה להתפרנס ממנה, אם אין לו פרנסה אחרת. ג' כל דבר האבד, התירו לעשות בו מלאכה, כדי שלא יפסד. ד' מלאכות קלות שהתירו, כגון כתיבת ספרים ששולחים ממקום למקום, או כתיבת חשבון ההוצאה, או כיוצא באלו. ה' התירו לעשות צרכי צבור. וכולן אפרש לקמן בע"ה.

בכל מה שהתירו רז"ל לעשות בחולו של מועד, צריך העושה אותן שיעשה בצינעא, כדי שלא יראה שהוא מבזה את המועדות, שכל המבזה את המועדות אין לו חלק לעולם הבא. וצריך ג"כ לעשות אותן על ידי שנוי, כדי שלא יראה שהוא עושה מלאכתו בחולו של מועד כדרך שהוא עושה בחול. וצריך ג"כ שלא יתכוין להניח אותן קודם

L. 2. *Ib.*, 23,8.
L. 4ff. T.B. Ḥag., 18a, abridged; note variants.
L 4. MS has ליחיד for ליםד.
L 5. Deut. 16,8; MT: עצרת לה' אלהיך.
L 23. T.B. Pesaḥ., 118a.

המועד לעשותן במועד. כדגרסינן במ' מועד קטן ושולה פשתנו מן המשרה בשביל שלא יאבד, תאנא ובלבד שיכניסם בצינעא. ולא יכוין מלאכתו במועד, וכל מי שכיון מלאכתו במועד, חייבין ב"ד לבער ולאבד אותו דבר שכיון לעשותו במועד, חוץ ממה שמענישין אותו על ביזוי המועד.

והתירו לעשות שהן לצורך המועד. כיצד, מותר לטחון קמח במועד לצורך המועד, ואפי' כיון מלאכתו במועד. ומותר לקצץ עצים מן המחובר. פירות שנתבשלו קצת ונאכלין על ידי הדחק, מותר ללקטן כדי לאוכלם במועד, ואם לקטן לאכלם, והותיר מהן, וחושש שמא יתליעו אם לא יכבשם להוציא הליחה מהם, יכול לכובשם, אבל אסור ללקטן כדי לכבשן. ומותר לצוד דגים לאוכלם, ואם הותיר מהן, יכבוש אתן, אבל אסור לצודן או לקטתן כדי לכתשן, אלא א"כ היו ראויים לאכול מהם במועד, ואפילו על ידי הדחק. וכן כל דבר אסור לכובשו, אלא אם הוא ראוי לאכול ממנו במועד, אבל אם הוא דבר שאינו נמצא אחר המועד, מותר לקטתו ולכבשו. הציידין שצדין חיה ועוף, צדין בצנעא בחולו של מועד לצורך המועד. וכן כותשין חטין לעשות דייסא, וטוחנין פולין לעשות גריסין לצורך המועד בצנעא. הצריך לרכוב על גבי בהמתו לעשות דברים לצורך המועד, אם לא היה רגיל ללכת ברגליו, מותר. ומותר ליטול צפרני בהמתו, ולתקן המסמרים, ולתקוע הברזל ברגליה, ולתקן האוכף והרסן וכל עניני הרכבה, ובלבד שלא יכוין מלאכתו במועד. ירקות שרוצה לאוכלן

L. 1ff. Mishnah, Mo'ed Ḳaṭ., II, 3; T.B., *ib.*, 12b, bot.
L. 1. MS: ושורה.
L. 2. Mishnah: תאבד.
L. 6ff. Cf. Ṭur, *ib.*, 533.
L. 7ff. T.B., *ib.*, 12b.
L. 10f. T.B., *ib.*, 11a.
L. 15f. Mishnah, *ib.*, II,5; T.B., *ib.*, 13b.
L. 16. MS omits וכן כותשין חטין; cf. Ṭur, *ib.*
L. 19ff. Cf. Ṭur, *ib.*, 536; T.B., *ib.*, 10a, bot.
L. 20. Cf. T.B., *ib.*, 10b, top, and the interesting explanation of Tosaphot.

במועד, יכול לדלות מים ולהשקותן, כדי שיתגדלו ויהיו ראויין לאכילה במועד. אבל אם אינו רוצה לאוכלן וכוונתו להשביחן, אסור. ומותר לתפור במועד תפירה של הדיוט, ולצורך המועד מותר, ד תנן ההדיוט תופר כדרכו והאומן מכליב. פי׳ האומן תופר תפירה של הדיוט שלא תהי מתוקנת.

זה הכלל, המלאכות שהתירו לעשותן בחולו של מועד, לא התירום אלא לעשותם אדם לעצמו או לחבירו בלא שיקבל עליהם מחבירו שכר, אבל אסור לעשותן בשכר. והני מילי אם נוטל שכר קצוב אבל אם אוכל בשכרו עם בעל הבית, מותר. וכל מלאכה מותר לעשות על ידי אדם שאין לו מה יאכל, כדי שישתכר וירויח פרנסתו. ומותר לקבל קיבולת במועד ולעשותה אחר המועד, פי׳ מותר להתפשר עם האומן לעשות מלאכתו לאחר המועד ועם הפועלים לעשות בשדהו לאחר המועד. ומותר לחכור במועד שדה או ריחים או מכס וכיוצא באלו ולקבל אותן לאחר המועד. ואסור להתעסק בחפירות עד לאחר המועד. וכל דבר שאסור לעשותו ישראל בעצמו, אסור לומר לגוי לעשותו במועד, כדגרסי׳ במ׳ יום טוב, ת״ר מקבלין קבולת במועד לעשותה לאחר המועד ובמועד אסור. כללו של דבר כל שהוא עושה אומר לגוי ועושה, וכל שאינו עושה אינו אומר לגוי ועושה.

כל דבר התירו לעשות בו מלאכה כדי שלא יפסד. הגנות והפרדסים שהוא צריך להשקותן תמיד, שאם כן לא יפסדו, מותר להשקותן במועד. והני מילי שהתחיל להשקותן קודם המועד, שאז יפסדו אם לא ישקה אותן במועד, אבל אם לא השקה אותן קודם המועד, אסור להשקותן במועד. ואם היא שדה לחה, הרי היא כאלו

L. 1ff. Cf. Ṭur, *ib.*, 537; Ha-Rokeaḥ, 307: מדלין מים לירקות לאכלן ולא ליפותן.

L. 4f. Mishnah, *ib.*, I,8, with R. Obadyah di Bertinoro's comment; cf. Ha-Rokeaḥ, האומן כשתי כלב.

L. 6ff. Ṭur, *ib.*, 542.

L. 16ff. Read: במ׳ מועד קטן. Cf. T.B., *ib.*, 12a; cf. Ṭur, *ib.*, 543.

L. 19ff. Cf. Ṭur, *ib.*, 537.

התחיל להשקותה קודם. אבל שדה שאין צריך להשקותה, ודילה במימי הגשמים, וכוונתו להשקותה כדי להשביחה, אסור להשקותה במועד. דתנן משקין בית השלחין במועד, ושאלו בגמ' בית השלחין אין, בית הבעל לא, מ"ט לא גרו רבנן אלא במקום פסידא, פי' בית השלחין השדות והגנות והפרדסים שהן צמאין ביותר ואם לא ישקה אותן יפסדו, ומתרגמי' עיף ויגע משלהי ולהי, בית הבעל, שדות וגנות ופרדסים שאינן כל כך צמאים ואינן נפסדין אם תתעכב ההשקאה עד לאחר המועד. ואפי' בית השלחין לא התירו להשקותן במועד אלא אם אין טורח בדבר, אבל יש טורח בדבר אסור להשקותן במועד. וכן שאר מלאכות שהתירו רז"ל לעשותן בחולו של מועד, לא התירו לעשותן אלא אם אין בהם טורח גדול, אבל אם יש בהם טורח גדול אסור לעשותן במועד. דתניא ואפי' במקום פסידא טירחא יתירתא לא שרינן.

ואסור להתעסק בפרקמטיא במועד, דתניא פרקמטיא כל שהוא אסור. ובדבר האבד מותר, ומפרש בגמ' דהאידנא משכח ליה וביומא אחריני לא משכח ליה, כדבר האבד דמי ומותר. ואסור לקנות או למכור שום סחורה במועד, כמו שאמרתי, ואפי' סחורה שמכר קודם המועד, אסור לתבוע דמיה במועד. אלא אם אינו מצוי הלוקח במקום המוכר לאחר המועד, אם נזדמן לו במועד הדבר, מותר לתבוע דמי סחורתו ממנו, וכדבר האבד דמי. היתה לו סחורה ונזדמן לו תגר לקנותה ממנו במועד, ואם לא ימכרנה עתה יפסיד מן הקרן, מותר למוכרה במועד, אבל אם לא יפסיד מן הקרן, אלא אם ימכרנה עתה ירויח יותר משאם ימכרנה לאחר המועד, אסור למכרה במועד. ואם אין לו מה יאכל, או אפי' יש לו אלא שאם ימכרנה עתה

L. 3. Mishnah, *ib.*, I,1; see Tosaphot.
L. 3ff. T.B., *ib.*, 2a.
L. 3. MS has: השלהין. L. 6. Deut. 25,18.
L. 12f. T.B., *ib.*,: ואפילו במקום פסידא פירחא נמי לא טרחינן.
L. 14ff. Cf. Tur, *ib.*, 539.
L. 15ff. T.B. *ib.*, 10b, bot.

יהיה לו מעות הרבה ויוציא יותר לכבוד י"ט, מותר למוכרה במועד.

מי שליקט זיתיו ונתנן בבית הבד והפכן בענין שנפסדין אם אינו דורך אותן מיד, או שהיו בבור ואירע לו אונס שלא היה יכול לדורכן עד שהגיע המועד, דורך זיתיו או ענביו כדרכן, ומכניס היין והשמן לחביות, וסותמן ועושה כל הצריך להן כדרכו בלא שינוי, ובלבד שלא יכוין מלאכתו במועד. ומותר לזפת בין חביות גדולות בין כלים קטנים שהן לשתייה. ויש אוסרין בקטנים ומתירין בגדולים, אבל הר א"ש לא חילק בין גדולים לקטנים. ומותר להכניס פירות במועד מפני העבים, ואם הם במקום המשתמר אסור להכניסם במועד. ואסור לקצור השדה בחולו של מועד. אם אינו נפסד אם יעמוד לאחר המועד. ואם אין לו מה יאכל, קוצר ודש ובורר וזורה כדרכו. היה לו כרם אצל כרמו של גוי, והגוי בוצר את כרמו בחולו של מועד, ואם לא יבצור הישראל את כרמו יפסד, מותר לבצור אותו ולדרוך היין ולעשות כל צרכי היין, ובלבד שלא יכוין את מלאכתו במועד.

אין מגלחין במועד. והטעם שלא יכנס המועד כשהוא מנוול, ומצוה על כל אדם לגלח קודם המועד לכבוד המועד, ואסרו לגלח במועד, כדי שיהיה זהיר לגלח קודם המועד. ואלו מגלחין במועד, מי שיצא מבית השביה, שלא היה לו פנאי לגלח קודם המועד. ומי שיצא מבית האסורים, ואפי' היה חבוש ביד ישראל שהיו מניחין לו לגלח. וכן המנודה, שלא היה יכול לגלח קודם, שהרי הוא אסור בתגלחת כל שלשים, שאין נדוי פחות משלשים יום, וחל יום שלשים במועד, הרי זה מגלח במועד. אבל אם נשאר בנדוי, כגון שעברו ימי הנדוי קודם

L. 2ff. Mishnah, *ib.*, II,1,2; cf. Tur, *ib.*, 538.
L. 3. MS: ולא ירע for ואירע.
L. 7. Cf. Tur, *ib.*
L. 8f. Mishnah, *ib.*, II,3.
L. 11. T.B., *ib.*, 12b, top.
L. 11ff. Tur, *ib.*, 537, end; cf. Bet Yoseph, *ib.*; T.B., *ib.*, 12b; T.Y. *ib.*, 81b, top.
L. 15ff. Tur, *ib.*, 532.
L. 15f. T.B., *ib.*, 14a.
L. 18ff. Mishnah, *ib.*, III,1.

הרגל, ולא בקש להתיר לו, והתירו לו במועד, הרי זה לא יגלח עד לאחר המועד, שאין זה אנוס, הואיל ולא בקש להתיר לו נדויו קודם הרגל. וכן מי שנדר שלא לגלח, אם מצא להתיר לו הנדר קודם המועד, הרי זה לא יגלח במועד, אבל אם לא מצא קודם המועד, ובמועד מצא, הרי זה יגלח במועד אחר שהתירו לו נדרו. והבא ממדינת הים, כגון שהלך להרויח מזונותיו או להתעשר, הרי זה מגלח במועד, אבל אם לא הלך אלא לטייל, לא יגלח, דלאו אנוס הוא. קטן מותר לגלח בחול המועד. לא שנא נולד בחול המועד ולא שנא קודם, לכן אבל שחל שביעי שלו להיות בערב הרגל, מותר, מפני שלא היה יכול לגלח קודם לכן. ומותר לכל אדם לגלח מה שעל שפתו, אפי' אינו מעכב עליו, ומה שאצל שפתו, אם מעכב עליו יגלח, ואם לאו לא יגלח. ומותר ליטול צפרניו של ידו או של רגלו, ואפי' במספרים.

אין מכבסין במועד, והטעם כמו שאמרתי בתגלחת, ומי שהתירו לו בתגלחת, התירו לו בכביסה. מטפחות הידים, שאפי' אם כבסן קודם הרגל חוזרין ומתכלכלין, ומטפחות הספרים, פי' מטפחות שמתכסין בני אדם בהן כשהן מסתפרים, ומטפחות שמסתפגין בהן בבית המרחץ, ובגדי קטנים וכל כלי עשיתן, מותר לכבסן, אבל הרא"ש ז"ל כתב ולא נהגו כן ואין להתירן. מי שאין לו אלא חלוק אחד, אפי' אינו של פשתן, מותר לכבסו, מפני שהוא מתלכלך מיד, ואפי' כבסו קודם לכן. מי שיש לו כלים בבית האומן, והן לצורך המועד, [ויכול להביאם לביתו, ואם אינן לצורך המועד] לא יביאם. ואם אין לאומן מה יאכל, יתן לו שכרו ומניחן אצלו, ואם אינו מאמינו, נוטלן ממנו ומניחן

L. 6. T.B., *ib.*, 14a. L. 7ff. T.B., *ib.*, 14b. L. 10f. T.B., *ib.*, 18a.

L. 13ff. Mishnah, *ib.*, III,2; Tur, *ib.*, 534.

L. 15. הַסַּפָּרִים: so voweled in MS. Cf. Mishnah, Kelim, XIII,1: זוג של סַפָּרִים.

L. 17. Quoted Tur, *ib.*

L. 18f. T.B., *ib.*, 18a.

L. 20-21. MS omits words in brackets.

L. 22ff. T.B., *ib.*, 13b.

בבית הסמוך לו. ואם יתיירא שמא יעבו משם, יפנה אותן למקום הראשון שמשתמר.

מלאכות קלות שהתירו לעשות בחולו של מועד, כגון כתיבת ספרים ששולחין ממקום למקום, או כתיבת חשבונות, וכיוצא בהן. ואסור לכתוב בחול המועד דבר אחר, ואפי׳ להגיה אות אחת בספר. ואסור לכתוב תפלין ומזוזות בשכר, אבל לעצמו או לאחרים בחנם, מותר. או אפי׳ בשכר, כדי שיהיה לו הוצאתו יותר בריוח לשמחת יום טוב, מותר, ואפי׳ יש לו מה יאכל בצמצום. שאם אין לו מה יאכל, מותר לעשות כל מלאכה, בין כתיבה בין דבר אחר, דוקא תפלין ומזוזה משום מצוה, שבחולו של מועד מותר להניח תפלין ולברך עליהם, אבל שאר ספרים, בין בחנם בין בשכר, אסור לכתוב אותן, אלא אם [אין] לו מה יאכל. ומותר לטוות תכלת ציציותיו, בין ביד בין בפלך, אבל לאחרים אסור. ושאר כתיבה אסורה בחול המועד, אלא אלו שהתירה המשנה.

דתנן ואלו שכותבין במועד, קדושי נשים, וגטין, ושוברים, דאתיקי, מתנה, ופרוזבול, ואגרות שום, ואגרות מזון, ושטרי חליצה, ומיאונין, ושטרי בירורין, וגזירות ב״ד, ואגרות של רשות. פי׳ קדושי נשים, אם נתקדשה אשה, כותבין אותו היום, כדי שידעו באיזה יום נתקדשה. שוברים, ספרי המחילה. דיאתיקי, מתנה, מתנת שכיב מרע, פרוזבול, אדם המוסר שטרותיו כדי שלא תשמט אותן שביעית. אגרות שום, קרקעות ששמין ב״ד כדי להגבות אותן לבעל חוב בחובו. אגרות מזון, שטרי קרקעות שמוכרין ב״ד למזונות האלמנה והבנות. שטרי בירורין, כשיסכימו שני בעלי דינין לסמוך על אדם שיבררו לדון בפניהם, אגרת הברירות כותבין אותה בחולו של מועד. וגזירות ב״ד הם הפסקי דינין. ואגרות של רשות הם אגרות ששולחין ממקום למקום.

אין עושין חופות חתנים במועד, ר״ל אין נושאין אשה, לא בתולה

L. 3ff. Cf. Mishnah, *ib.*, III,3–4; Tur, *ib.*, 545.

L. 5ff. R. Asher wrote his Opinion on Praying for Rain on חוה״מ, because of the urgency of the subject; but it was against his habit (cf. Responsa IV, 10, end; ed. Wilna, p. 8a). L. 15ff. Mishnah, *ib.*, III,3.

L. 15. MS: דאתיקי and דיאתיקי; Mishnah: דייתיקי.

L. 26ff. T.B., *ib.*, 8b, bot.; Tur, *ib.*, 546.

ולא אלמנה. ולא מיבמין במועד. ומותר ליארס, ובלבד שלא יעשה סעודת אירוסין, שאין מערבין שמחה בשמחה. דתניא ושמחת בחגך, ולא באשתך. ומותר להחזיר גרושתו במועד, דוקא מן הנשואין אבל לא מן האירוסין. עושה אשה כל תכשיטיה בחולו של מועד, כוחלת ופוסקת וכיוצא בהן.

צרכי צבור התירו לעשתן בחול המועד. כיצד, דתנן עושין כל צרכי צבור ומתקנין את הרחובות ואת מקוות המים. את הרחובות, כגון ליישר הדרכים, ולהסיר מהן המכשולות, ולציין הקברות, כדי שיזהרו בהן הכהנים. ואת מקוות המים, כגון בורות ומעיינות של רבים, שנפל בהן אבנים או עפר ונתקלקלו, מותר לתקן, ואפי' אין הרבים צריכין להם עתה, אפי' כוון מלאכתן במועד, ואפי' בפרהסיא ובטרחא יתירתא. ואם אין צריכין להן עתה לא יעשו. אבל בורות שיחין ומערות של יחיד, אסור לחפור אותן מחדש, ואפי' צריך להם עתה, ואם היו עשויין כבר ונתקלקלו, אם צריך להם עתה, מותר לתקנם, ואם אין צריך להם עתה, אסור לתקנן, אבל מותר להמשיך מים לתוכן, אפי' אם אין צריך להן עתה. כותל רעוע שנטה ליפול ויש בו סכנה, סותרין אותו ובונהו במועד, דתניא וכותל מהה סותרו ובונהו.

חנויות שמוכרין בהם כסות או פירות ודברים הצריכין לאכול או לצורך המועד, אם הם פתוחות לרשות הרבים, מוכר בצנעא. כיצד, פותח אחת ונועל אחת, ר"ל לא יסיר כל הסבלאות שנועל בהן החנויות, אלא מסיר אחת ומניח אחת, כדי שיעשה שני קצת, ושאינן פתוחות, לרשות הרבים פותח כדרכו ומוכר. ואם מוכר ירק וכל דבר שאינו

L. 2. Deut. 16,14.
L. 3ff. T.Y., *ib.*, 80d.
L. 6ff. Ṭur, *ib.*, 544; cf. Mishnah, *ib.*, I,2.
L. 9ff. T.B., *ib.*, 5a.
L. 16f. T.B., *ib.*, 7a.
L. 17. Talmud has מתה. Cf. Ben Yehuda, Millon, s.v. מהה, vol. II, p. 711, and Note.
L. 18ff. Mishnah, *ib.*, II,5; T.B., *ib.*, 13b.

מתקיים, פותח ומוכר כדרכו. ובערב י"ט האחרון פותחין ומוכרין כדרכן, ומעטרין השוק בפירות, משום כבוד י"ט האחרון.

אין גוזרין תענית בחולו של מועד. היחיד אסור להתענות. ואין מספידין בחולו של מועד ובחנוכה ובפורים ובראש חדש, ואין צריך לומר בי"ט. לפי' אין מניחין המטה ברחובה של עיר, כדי שלא ירבו בהספד. אין קורעין בחול המועד, ולא חולצין כתף, לא מברין אלא קרוביו של מת. חכם ששאל אותו דבר הלכה בכל מקום ואומרה, הכל קורעין עליו, בין בפניו בין שלא בפניו, וחולצין עליו, ומברין עליו בחול המועד, ואפי' ביום שמועה שאינו יום קבורה, אבל משיסתם הגולל ואילך, אין מספידין אותו עד לאחר המועד, ויום שמועה כקודם קבורה דאמי, ומותר להספיד אותו. ועל רבו שלמדו חכמה או שהאיר עיניו אפי' במשנה אחת, קורע עליו בחול המועד ואינו מאחה לעולם. ועל אדם כשר שאינו חשוד על שום עבירה ולא על ביטול מצוה, אע"פ שאינו חכם בתורה, קורע עליו אם יודע בין מיתה לקבורה, אבל אם לא ידע בין מיתה לקבורה, לא יקרע עליו. ועל כל אדם, אם עמד בשעת יציאת נשמה, חייב לקרוע אפי' בחול המועד, ואפי' חשוד בכל עבירות, רק שלא יהא משומד לע"ז או משומד להכעים לעבור על כל אחת מכל המצות. עושין כל צרכי המת בחול המועד, גוזזין לו שערו ומכבסין לו כסותו ומנסרין לו ארזים, ובלבד שלא יקוץ אותן מן המחובר, ועושין לו הארון בצנעה ועמו בחצר, כדי שיהא ניכר שיהא לצרכו. אין חופרין כוכין לקבור בהן אחר המועד, אבל לקבור בהן במועד חופרין אותן אפי' במועד. כך כתב ר ש"י זצ"ל ובזה הסכים

L. 3ff. Cf. Mishnah, *ib.*, III,7; Ta'an., II,10; Ṭur, *ib.*, 547.
L. 7. MS: ששאל; Ṭur, ששואלין.
L. 7ff. T.Y., Mo'ed Ḳaṭ., 83b.
L. 12. Ṭur: ואין מאחין וכו'; our reading is the better.
L. 13ff. T.B., *ib.*, 25a.
L. 18ff. T.B., *ib.*, 8b; T.Y., *ib.*, 80d.
L. 19. MS: ומסנרין.
L. 21ff. Cf. Mishnah, *ib.*, I,6; T.B., *ib.*, 8b, and Tosaphot.
L. 22f. Quoted Ṭur, *ib.*, 547, end.

הרא"ש ז"ל. ואסור לקרוע על מת בי"ט שני, ואפי' קרוביו הראוין להתאבל עליו, אע"פ שהוא מדרבנן, כ"ש בי"ט ראשון.

החלק הח'

בענין התפלות הפרשיות וסדר לילי הפסח. ביום ארבעה עשר בניסן, שהוא ערב הפסח, מתפללין כשאר ימי החול, אלא שאין נופלין על פניהן, לא בשחרית ולא במנחה. וקורין בשחרית ובמנחה מזמור למנצח משכיל לבני קרח, כאיל תערג על אפיקי מים וגו'. וגרסי' במסכת סופרים הבכורות מתענין בערב יום פסח. והטעם זכר לנס שניצולו בכורי ישראל ממכת בכורים. וגדול הבית אין צריך להתענות, אע"פ שהיתה המכה בהן. והאיסטניסין מתענין כדי שיאכלו המצה בתיאבון. פי' איסטניסין. מי שאוכלין אלא פעם אחת ביום, ואם אוכלים ביום אפי' אכילת עראי, לא יוכלו לאכול בלילה לתאבון. כדגרסי' במ' פסחים רב ששת הוה יתיב בתעניתא כל מעלי יומא דפיסחא, משום דאיסטנים הוה, ואי הוה אכיל בימְמא, לא מצי אכיל בלילה.

תפלת ערבית. פותח ש"צ והוא רחום, ואומר ק"ש בברכותיה, ואומר השכיבנו עד והושיענו בקרוב למען שמך, ואומר ופרוש וכו', וחותם הפורש סוכת שלום עלינו ועל עמו ישראל ועל ירושלם. ומתפללין אבות, וגבורות, וקדושת השם, אתה בחרתנו, יעלה ויבא, והשיאנו, וחותם בא"י מקדש ישראל והזמנים. ואם חל להיות בשבת, מזכיר שלש בתקונם, ואומר ואת יום המנוח הזה, את יום חג המצות הזה, את יום טוב מקרא קדש הזה, וחותם בא"י מקדש השבת

L. 1f. Cf. Ṭur, *ib.*, 548.
L. 3ff. Cf. Ṭur, *ib.*, 470.
L. 6. Ps. 42, 1–2ff.
L. 7. Mas. Sopherim, XXI, 3 (ed. Mueller, p. XLI).
L. 9. Talmud: איסטניס; Ṭur, אסטניס.
L. 12ff. T.B. Pes., 108a, top; our version varies from Talmud, but is the same as in Ṭur.
L. 15ff. Cf. Ṭur, *ib.*, 487.

וישראל והזמנים. וכן בשאר כל המועדים. ואין אומר שליח צבור מגן אבות בדברו, לפי שתקנה מפני המזיקין, וליל הפסח הוא ליל שמורים ואין המזיקין מצויין בו. ובטוליטולה נהגו לומר קדוש בבית הכנסת. ואין אומר במה מדליקין אם חל להיות בשבת. ואם חל להיות באחד בשבת אומר ליל מוצאי שבת שהוא ליל הפסח, ותודיענו. וכן בשאר כל המועדים.

סדר ליל הפסח. חייב אדם להסדיר שולחנו מבעוד יום בכלים נאים כפי כחו, ויפן מקום מושבו בהסבה דרך חירות. וכשהוא מיסב, לא יטה על גבו, ולא על פניו, ולא על ימינו, אלא על שמאלו. וימהר להתפלל, כדי שיאכל מיד כשתחשך, ובשביל שלא ישנו התינוקות, מפני שהתינוקות צריכין וחייבין בסדר ליל הפסח, כדי שיראו שנוי וישאלו. דתנן ערבי פסחים, סמוך לחשכה, לא יאכל אדם עד שתחשך וכו'. ואע"פ שבשאר שבתות וימים טובים יכול להוסיף מחול על הקדש, בפסח אינו רשאי, שאין זמן אכילת מצה של מצוה אלא בלילה, שנא' בערב תאכלו מצות. אשה חשובה צריכה הסבה, בן אצל אביו, ואפי' הוא רבו, צריך הסבה, אבל תלמיד חכם אצל רבו אינו צריך הסבה, אלא א"כ נתן לו רבו רשות. השמש צריך הסבה. וכל המחוייב בהסבה בליל הפסח, אם אכל מצה של מצוה, או אם שתה ארבעה כוסות של חובה בלא הסבה, לא יצא.

וחייב כל אחד מישראל גדול ובריא לשתות בליל הפסח ארבעה כוסות ועל הסדר, כמו שאפרש לקמן בע"ה. ואם שתה אותן זה אחר זה שלא על הסדר, לא יצא.

שיעור הכוס רביעית או יותר, ושיעור רביעית הוא כלי שיהיה בארכו שני גודלים וגבהו ברוחב שני גודלים וחצי גודל וחומש גודל. וצריך לשתות בכל פעם ופעם לפחות רובו. ויזהר ביין שיהיה מן

L. 7ff. Cf. T.B., Pes., 108a; Ṭur, *ib.*, 472.
L. 12f. Mishnah, Pes., X,1: ערבי פסחים סמוך למנחה וכו'.
L. 15. Ex. 12,18.
L. 15ff. T.B. Pes., 108a; cf. Ṭur, *ib.*, 486.
L. 23f. T.B., *ib.*, 109a; T.Y., *ib.*, 37c.

המשבח משום מצוה מן המובחר. כדגרסינן בירושלמי מצוה לחזור אחר יין אדום. ואם הלבן משבח מן האדום, הלבן קודם. ויין מבושל כתב רב האיי גאון ז"ל שאין יוצאין בו בליל הפסח. ומברכין עליו שהכל. אבל בירושלמי אומר שיוצאין במבושל ובקונדיטון. ואפי' עני המחזר על הפתחים חייב ארבע כוסות בליל הפסח. דתנן אפי' עני שבישראל לא יאכל עד שיסב ולא יפחתו לו מארבע כוסות של יין. ואפי' מן התמחוי, ואפי' אין לו אלא מזון שתי סעודות, ימכרם ויקח יין לארבע כוסות, אע"פ שצריך אחר כך לקבלן מן הצדקה.

נשים חייבות בארבע כוסות ובכל מצות האמורות בליל הפסח, כמו מצה ומרור. ומצוה ליתן לפני התינוקות לפני כל אחד ואחד כוסו ומחלקין להם קליות ואגוזים, כדי שיראו שנוי וישאלו.

וגרסי' בבראשית רבה ונתת כוס פרעה בידו. ומהיכן קבעו רז"ל ארבעה כוסות בליל הפסח. ר' הונא אומר, כנגד ארבעה גאולות שנאמרו במצרים, והוצאתי וגאלתי והצלתי ולקחתי, שנא' לכן אמור לבני ישראל אני ה' והוצאתי אתכם מתחת סבלות מצרים והצלתי אתכם מעבודתם וגאלתי אתכם בזרוע נטויה בשפטים גדולים, וכתי' ולקחתי אתכם לי לעם והייתי לכם לאלהים וידעתם כי אני ה' אלהיכם המוציא אתכם מתחת סבלות מצרים. ר' שמואל בר נחמני אומר, כנגד ארבע כוסות שנאמרו בכאן, וכוס פרעה בידי, ואקח את הענבים ואשחט אותם על כוס פרעה, ואתן את הכוס על כף פרעה, וכתי' ונתת

L. 1f. T.Y., *ib.*: מצוה לצאת ביין אדום .
L. 3. Quoted Tur, *ib.*, 472.
L. 4. T.Y., *ib.*
L. 5ff. Mishnah, *ib.*, X,1.
L. 9. T.B. *ib.*, 108a, bot.
L. 11. T.B., Pes., 109a.
L. 12ff. Gen. R., 88;5 (ed. Theodor, p. 1081); note variants.
L. 12. Gen. 40,13.
L. 13. Midrash: ר' חנה בש' ר' ב"ה.
L. 16. Ex. 6,6.
L. 18. *Ib.* 6,7.
L. 20. Gen. 40,11; MT: אל כוס.

כוס פרעה בידו. ר' יהושע בן לוי אומר, כנגד ארבעה כוסות של תרעלה שעתיד הב"ה להשקות את אומות העולם, דכתיב כה אמר ה' קח את כוס היין החמה, כוס זהב בבל ביד ה' משכרת כל הארץ, וכתי' כי כוס ביד ה' ויין חמר מלא מסך ויגר מזה, וכתי' ימטר על רשעים פחים אש ונפרית ורוח זלעפות מנת כוסם. וכנגדן משקה לישראל ארבעה כוסות של ישועה, שנא' ה' מנת חלקי וכוסי אתה תומיך גורלי, וכתי' תערוך לפני שולחן נגד צוררי דשנת בשמן ראשי כוסי רויה, וכתי' כוס ישועות אשא ובשם ה' אקרא. כוס ישועה לא נאמר, אלא כוס ישועות, שנים. הרי כאן שנים. ארבעה כוסות של ישועה.

והגדול שבבית נוטל הכוס, ויקדש קודם נטילה, ומברך בא"י אמ"ה בורא פרי הגפן. בא"י אמ"ה אשר בחר בנו מכל עם, ורוממנו מכל לשון, וקדשנו במצותיו, ותתן לנו ה' אלהינו באהבה, מועדים לשמחה, חגים וזמנים לששון, את יום חג המצות הזה, את יום טוב מקרא קדש הזה, זמן חירותנו באהבה, מקרא קדש, זכר ליציאת מצרים. כי בנו בחרת ואותנו קדשת מכל העמים, ומועדי קדשך בשמחה ובששון הנחלתנו, בא"י מקדש ישראל והזמנים. בא"י אמ"ה שהחיינו וקיימנו והגיענו לזמן הזה. סימן יק"ז. יין קדוש זמן. וישתה כל אחד ואחד שיעור רביעית או רובו, שהוא מלא לוגמיו, בהסבה הראוין להסב, כמו שאמרתי. ואם רצה לשתות בין ראשון לשני, אפי' כמה פעמים, הרשות בידו.

L. 1. *Ib.*, 11,13. L. 3. Jer. 25,15.
L. 4. *Ib.*, 51,7.
L. 4. Ps. 75,9.
L. 5. Ps. 11,6.
L. 6. Ps. 16,5.
L. 7. Ps. 23,5.
L. 8. Ps. 113,13.
L. 8f. The text at end of passage is defective. Halakot Gedolot reads as follows: שני כוסות אחד ליסות הפסיח ואחד לעתיד לבוא, הרי ארבעה. Cf. Theodor's Note on parallels (*ib.*, p. 1081f.).
L. 10ff. Sid. R. Amram, p. 38a.
L. 17. Cf. Tur, *ib.*, 486.
L. 18f. Cf. T.B. Pes., 108b.
L. 18f. Cf. Mishnah, Pes., X,7.

ואם חל להיות ליל ראשון של פסח במוצאי שבת, מברך בא״י אמ״ה בורא פרי הגפן. בא״י אמ״ה אשר בחר בנו מכל עם, ורוממנו מכל לשון, וקדשנו במצותיו, ותתן לנו ה׳ אלהינו באהבה, מועדים לשמחה, חגים וזמנים לששון, את יום חג המצות הזה, את יום טוב מקרא קדש הזה, זמן חירותנו באהבה מקרא קדש, זכר ליציאת מצרים. כי בנו בחרת ואותנו קדשת מכל העמים, ומועדי קדשך בשמחה ובששון הנחלתנו, בא״י מקדש ישראל והזמנים. בא״י אמ״ה בורא מאורי האש. בא״י אמ״ה המבדיל בין קדש לחול, ובין אור לחשך, ובין ישראל לגויים, ובין יום השביעי לששת ימי המעשה, בין קדושת שבת לקדושת יום טוב הבדלת, ואת יום השביעי מששת ימי המעשה הקדשת והבדלת, וקדשת את עמך ישראל בקדושתך, בא״י המבדיל בין קדש לקדש. סימן יקנה״ז, יין קדוש נר הבדלה זמן.

ויביאו לפניו קערה ובה שלש מצות סדורות זו על זו, ומרור וכרפס, ושני תבשילין, האחד זרוע של טלה מבושל, והשני ביצה מבושלת, בין חל להיות ליל פסח במוצאי שבת בין בשאר הלילות. ונוטל ידיו ומברך על נטילת ידים. ונוטל מן הכרפס וטובל בחומץ ולא בחרוסת ומברך בורא פרי האדמה. ואוכל ונותן לאחרים. ואינו מברך אחריו בורא נפשות רבות. ולוקח המצה האחת, האמצעית מן השלשה, ובוצע אותה לשנים, ונוטל החצי ומניח אותו תחת המפה, והוא אפיקומן, ויניח חציה השני בין שתי השלימות, ויגביה הקערה, ויאמר הא לחמא עניא וכו׳, עד מה נשתנה. ואין צריך להסיר מטנה השני תבשילין. ומסיר הקערה מעל השלחן, כאלו כבר אכלו, ומוזג כוס שני ומסדר הקערה לפניו ואומר מה נשתנה. וכשיגיע למצה זו שאנו אוכלין, יגביה המצה, וכשיגיע למרור זה, יגביה המרור. ולא יגביה התבשיל כשיגיע לפסח שהיו אבותינו אוכלין. וכשיגיע לפיכך אנחנו חייבין להודות, יטול הכוס בידו ויגביהנו וקורא ההלל עד למעינו מים

L. 12. Note that in our text ברכת הזמן is missing.

L. 12. Cf. T.B., *ib.*, 103a.

L. 13ff. Cf. Mishnah, *ib.*, X, 2ff; T.B., *ib.*, 116a-b.

L. 19. Cf. Tur, *ib.*, 473: ויתן חציה לאחד מן המסובין וכו׳.

L. 20. On custom of putting 'Aphikoman under the cloth, cf. Ha-Manhig, Hilk. Pesah, 75 (p. 85a).

ואינו מברך לפניו. ואומר בא"י אמ"ה אשר גאלנו וכו', וחותם בא"י גאל ישראל. ושותה כוס שני בהסבה. ופסקו הגאונים ורבי יצחק אלפאסי ז"ל והרמב"ם ז"ל שחייב לברך על כוס וכוס מהארבעה כוסות, שכל אחד מצוה בפני עצמו, אבל ר' יונה ז"ל ורבני צרפת ז"ל והרא"ש ז"ל פסקו שאינו חייב לברך אלא על כוס ראשון וכוס של ברכת המזון בלבד. ומנהג הגאונים שפסקו לברך על כל אחד ואחד מהארבעה כוסות. וכן עמא דבר.

ונוטל ידיו ומברך על נטילת ידים. ונוטל הקערה שבה השלש מצות, השתים שלימות והאחת פרוסה, ויקח מצה אחת מן השתים השלימות, ויקח הפרוסה וישים אותה תחת השלימה שלקח כבר, ומברך המוציא, ואל יבצע, ומברך על אכילת מצה, ויבצע משתיהן כאחת כזית מכל אחת, ויאכלם ביחד בהסבה. ואם אכלן בלא הסבה לא יצא, וצריך לאכול פעם אחרת. ואם אינו יכול לאכול אותן ביחד, יאכל תחלה של המוציא, שהיא של הפרוסה, שעל הפרוסה מברך המוציא משום לחם עוני, שכך דרכו של עני בפרוסה, ועל השלימה מברך על אכילת מצה, משום מצוה מן המובחר.

וחייב כל אחד מישראל לאכול לפחות כזית מצה של מצוה בליל הפסח, שהוא ליל ט"ו בניסן, שנא' בערב תאכלו מצות. ואין אכילה מן התורה פחות מכזית. אבל מליל ראשון של פסח ואילך, אם רצה שלא לאכול מצה הרשות בידו, ויכול לכלכל עצמו במיני פירות ובמיני קטניות ובמיני ירקות ובכל דבר שאין בו חמץ. דכתי' שבעת ימים מצות תאכלו, ופסוק אחד אומר ששת ימים מצות תאכלו, וקיימ' לן

L. 1f. Sid. R. Amram, p. 39a.
L. 2ff. Cf. Ṭur, *ib.*, 474.
L. 9ff. Cf. Ṭur, *ib.*, 475.
L. 15. T.B. Pes., 115b, bot.
L. 17f. T.B., *ib.*, 120a.
L. 18. Ex. 12,18.
L. 21ff T.B., *ib.*, 120a.
L. 22. Ex. 12,15; Dt. 16,8.

כל דבר שהיה מן הכלל ויצא ללמד, לא ללמד על עצמו יצא אלא על הכלל כלו יצא, ואין מצות אכילת מצה אלא בליל הפסח בלבד, שנא' בערב תאכלו מצות.

ויקח כזית מרור ויטבלנו כלו בתוך החרוסת, ולא ישהנו בתוכו, ומברך בא"י אמ"ה אקב"ו על אכילת מרור, ויאכלנו בלא הסבה. ואם לא היה לו כרפס אלא מרור בטיבול ראשון, מברך עליו בורא פרי האדמה ועל אכילת מרור, ובטיבול השני טובל אותו בחרוסת ואינו מברך עליו. ונוטל כזית מן המצה השלישית, וכורך אותו בכזית מן המרור, וטובל אותו בחרוסת, ואוכל זכר למקדש כהלל. ואינו מברך, דתניא אמרו עליו על הלל הזקן שהיה כורך הפסח והמצה והמרור, כזית מכל אחד ואחד, והיה אוכלן ביחד, משום שנא' על מצות ומרורים יאכלוהו. ונומר סעודתו. ואוכל ושותה כל צרכו. ואוכל באחרונה כזית אפיקומן בהסבה וקודם חצות הלילה. ואחריו לא יאכל ולא ישתה יין זולתי הכוסות של חובה. ואם שכח מלאכלו עד שנטל ידיו לברך, או שאמר הב לן ונבריך, יטול ידיו ויברך המוציא ויאכלנו. אבל אם לא נזכר עד שבירך ברכת המזון ובירך בורא פרי הגפן, לא יאכל פעם אחרת.

ויטול ידיו, אם הוא רגיל במים אחרונים, ולא יברך עליהם. וידיח כוס של ברכה מבפנים, וישטפנו מבחוץ, וימלאנו יין, ויאחזו אותו בימין, ומברך ברכת מזון, בלא הסבה, ויאמר יעלה ויבא בבונה ירושלם. ויברך בורא פרי הגפן, וישתה בהסבה. ולא יברך אחריו. ואם שתה

L. 3. Ex. 12,18.

L. 4ff. The author of Ha-Manhig expresses surprise at the custom of dipping the Massa in Ḥaroset, saying he had never seen it nor heard of it (cf. *ib.*, 79; p. 85b).

L. 4. T.B., *ib.*, 115b, top.

L. 4. MS has defective word for ישהו. Cf. Ṭur, *ib.*, 486.

L. 6ff. T.B., *ib.*, 115a.

L. 10. T.B., *ib.*

L. 12. Num. 9,11.

L. 12ff. T.B. *ib.*, 119b, bot.; 120b, bot.

L. 18ff Ṭur, *ib.*, 486, end; Sid. R. Amram, p. 41a.

בלא הסבה, צריך לשתות פעם אחרת בהסבה. ולא ישתה בין כוס שלישי לרביעי יין. ומתחיל לא לנו ה׳ לא לנו. ולא יברך על ההלל. וגומר ההלל. ואומר יהללוך ה׳ אלהינו כל מעשיך עד מעולם עד עולם אתה אל. ואינו חותם. ואומר הלל גדול, והוא הודו לה׳ קראו בשמו עד הודו לה׳ כי טוב כי לעולם חסדו, הודו לאלהי האלהים כי לעולם חסדו, עד הודו לאל השמים כי לעולם חסדו. ואומר נשמת כל חי, וחותם בא״י מלך מהולל בתשבחות. ומברך כמנהג הגאונים בורא פרי הגפן, ושותה בהסבה, ומברך אחריו על הגפן ועל פרי הגפן. ואחר כך לא ישתה אלא מים. ואם רצה לשתות כוס חמישי, לא יחתום ביהללוך אחר ההלל, ושותה ואינו מברך לפניו ולאחריו, ואומר הלל גדול ונשמת כל חי וחותם בא״י מלך מהולל בתשבחות, ושותה כוס חמישי, ולא יברך לפניו, ולאחריו יברך.

תפלת שחרית של יום טוב ראשון של פסח. פותח מאה ברכות כסדר השבתות. ואין אומרים בפרשת הקרבנות וביום השבת, אלא אם חל להיות בשבת. ומוסיף, אחר שיר למעלות אשא עיני אל ההרים, שיר המעלות לדוד שמחתי באומרים לי. ואומר בברוך שאמר ברוך המנחיל מועדי שמחה לעמו ישראל, ברוך הוא וברוך שמו וכו׳, ומשלים הסדר עד גאל ישראל. ומתפללין תפלת ערבית, לא פחות ולא יותר. וחוזר ש״צ התפלה בקול רם. ואומר קדושה במקומה, ומברך לגמור את ההלל, וקורין אותו בלא דילוג. וכן בי״ט שני. ומוציאין שני ספרי תורה, וקורין באחד חמשה בפרשת בא אל פרעה, כהן ולוי ושלשה

L. 1f. Mishnah, *ib.*, X,7.
L. 2ff. T.B. *ib.*, 118a; 117a, bot.
L. 2. Ps. 115.
L. 3. Cf. Ha-Manhig, *ib.*, 89 (p. 87b).
L. 5. Ps. 105,1.
L. 5–6. Ps. 136,1,2,26.
L. 13ff. Cf. Sid. R. Amram, p. 41b; Tur, *ib.*, 487,488.
L. 15. Ps. 121.
L. 16. Ps. 122.
L. 21. Ex. 10,1.

ישראלים, מן והיה היום הזה לכם לזכרון עד ויהי בעצם היום הזה. ואם חל להיות בשבת קורין שבעה ואת הפרשה עצמה. וכן בשאר המועדים, אם חל להיות באחד מימות השבוע קורין הפרשה חמשה, ואם חל להיות בשבת קורין אותה שבעה.

סימן לפרשיות המועד, מש"ך תור"א קד"ש בכספ"א פס"ל במדבר"א של"ח בוכר"א. ביום ראשון מש"ך, פירוש משכו, אע"פ שמתחילין הפרשה מוהיה היום הזה לכם לזכרון. ביום השני תור"א, פי' שור או כשב או עז כי יולד. בשלישי קדש לי כל בכור. ברביעי בכספא, פי' אם כסף תלוה את עמי. ביום הה' פסל לך שני לוחות אבנים. ביום הששי במדברא, פי' וידבר ה' אל משה במדבר סיני, בפרשת פסח שני. בשביעי של"ח, פי' ויהי בשלח פרעה. בוכר"א, פי' כל הבכור. וקורא המפטיר בספר השני, בי"ט הראשון בפרשת פנחס מן ובחדש הראשון עד כל מלאכת עבודה לא תעשו, וההפטרה בעת ההיא אמר ה' אל יהושע. ואומר המפטיר בברכות על התורה ועל הנביאים, ועל יום חג המצות הזה ועל יום טוב מקרא קדש הזה שנתת לנו ה' אלהינו לששון ולשמחה לכבוד ולתפארת, ועל הכל ה' אלהינו אנו מודים לך ומברכין את שמך, יתברך שמך ה' תמיד לעולם ועד, בא"י מקדש ישראל והזמנים. ואם חל להיות בשבת, חותם בא"י מקדש השבת וישראל והזמנים. ואומר ש"צ מי שבירך וכו'. ואומר ברוך ה' אשר נתן מנוחה לעמו ישראל

L. 1. Ex. 12,14.
L. 1. *Ib.*, 51.
L. 3f. Cf. Mishnah, Meg., IV,2.
L. 5f. T.B. Meg., 31a.
L. 6. Ex. 12,21.
L. 7. *Ib.*, 14.
L. 8. Lev. 22,27.
L. 8. Ex. 13,2.
L. 9. Ex. 22,24; 34,1.
L. 10. Num. 9,1.
L. 11. Ex. 13,17; Deut. 15,19.
L. 12. Cf. T.B. Meg., 31a.
L. 13. Num. 28,16–25.
L. 14. Josh. 5,2.

ככל אשר דבר וכו'. ואומר ימלוך ה' לעולם אלהיך ציון לדור ודור הללויה וכו', מזמור לדוד הבו לה' בני אלים וגו'. וחוזר הספרים ואומר קדיש תתקבל, ומתפללין.

תפלת מוסף. אבות וגבורות וקדושת השם, ואתה בחרתנו, ומפני חטאינו, והשיאנו, רצה, ומודים, ושים שלום. וחוזר ש"צ התפלה בקול רם. ואומר קדושה רבה, ואומר קדיש תתקבל יהא שלמא רבה. ושונין משניות אלו עוברין בפסח, ממס' פסחים, ואומר קדיש על ישראל ועל רבנן. ונפטרין הצבור לבתיהם לשלום.

תפלת מנחה. אומר ש"צ אשרי וסדר קדושה, ואומר קדיש עד למעלה, ומתפללין כתפלת שחרית. ואם חל להיות בשבת אומר ש"צ ואני תפלתי. ומוציא ספר תורה, וקורא בו מפרשת של שבת של אחר המועד. ואינו אומר צדקתך, שכל יום שאין בו נפילת אפים, כגון ראש חדש או חנוכה או יום טוב או חולו של מועד, אם חל להיות אחד מאלו בשבת, אין אומרים צדקתך צדק בתפלת המנחה. והטעם לפי שאומרים צדקתך במנחה מפני שנפטר משה רבינו ע"ה ביום השבת בעת המנחה, ואומרים צדקתך לפי שהוא כמו צדוק הדין, זכר למשה רבינו ע"ה, וימים אלו אין בהם הספד, לפי' אין אומרים צדקתך בהם, דהיינו כמו הספד. ואומר ש"צ קדיש תתקבל יהא שלמא. ואומר שליח צבור למנצח משכיל לבני קרח כאיל. ואומ' קדיש.

תפלת ערבית. פותח והוא רחום, וקורין קרית שמע בברכותיה. ומתפללין כתפלת מנחה, אלא שאם היה מוצאי שבת שאומרים ותודיענו בואתה בחרתנו. ואחר שמתפללין, אומר ש"צ קדיש עד למעלה, ומברכין בא"י אמ"ה על ספירת העומר, היום יום אחד, הרחמן הוא יחזיר עבודת בית המקדש למקומה במהרה בימינו. ועושין ההגדה כסדר ליל ראשון, מפני הספק.

סדר ספירת העומר. מתחילין לספור אותו מליל שש עשרה

L. 1. I Kings 8,56. L. 2. Ps. 146,10; Ps. 29.
L. 7. Mishnah, Pes. III,1ff.
L. 11. Cf. Responsum of R. Natronai in Sid. R. Amram, p. 42a.
L. 14ff. For discussion of this tradition, cf. Kol Bo, ed. Const., 46d.
L. 19. Ps. ch. 42.

בניסן, ומונה והולך עד תשעה וארבעים יום. ולמה אין מתחילין לספור מליל חמשה עשר בניסן, שהוא ליל ראשון של פסח, לפי שאין העומר קרב עד למחרת הפסח, שהוא יום טוב שני, והלילה הולכת אחר היום.

זמן הספירה מתחלת הלילה, ואפי' הוא ספק חשיכה יכולין לספור. שכח לספור בתחלת הלילה, הולך וסופר כל הלילה. ומצוה על כל אחד ואחד לספור לעצמו, וצריך לספור מעומד ולברך תחלה. וסופר הימים והשבועים. כיצד, בלילה הראשונה עומד ומברך בא״י אמ״ה אקב״ו על ספירת העומר, היום יום אחד. וכן עד שמגיע לשבעה ימים, ויאמר היום שבעה ימים שהן שבוע אחד. ובליל שמיני יאמר, היום שמונה ימים שהן שבוע אחד ויום אחד, עד שמגיע לארבעה עשר יום, יאמר היום ארבעה עשר יום שהם שני שבועות. וכן לכולן. דתניא מצוה למימני יומי ולמימני שבועי, יומי דכתי' תספרו חמשים יום, שבועי, דכתיב שבעה שבועות תספר לך. ואם שכח מלספור בלילה, יספור ביום ולא יברך. כך פסק הרא״ש ז״ל.

בזמן שבית המקדש היה קיים, היו ישראל מקריבים העומר של שבלים, שהיה בו משקל ארבעים וג' ביצים, ומזה השיעור חייב להפריש חלה. קודם הפסח היו חוקרין בארץ ישראל על העומר באיזה מקום ימצא תחלה, והיו קוצרין אותו בערב הפסח, וממחרת הפסח היו מקריבין אותו לפני הארון מבחוץ, והיה נוטל אותו הכהן ומרים אותו ומוליכו ומביאו, והיו טוחנין אותו ועושין ממנו לחם ואוכל אותו הכהן.

L. 4ff. Ṭur, *ib.*, 489; T.B. Men., 66a.
L. 12. T.B. Ḥag., 17b.
L. 12. Lev. 23,16. L. 13. Deut. 16,9.
L. 14. Cf. Ṭur, *ib.*, end.
L. 15ff. Cf. Maḥzor Vitry, Hilk. Pesaḥ. 105 (p. 302), and Notes.
L. 16. For שבלים cf. Siphra, אמור, XI (ed. Weiss, p. 100c): שלשה סאות יש לו עומר שבלים עומר תנופה וכו׳. Cf. also Midrash Leḳaḥ Ṭob: שלשה סאות יש לו עומר קמה עומר שבלים עומר תנופה וכו׳ (ed. Padwa, Lev., p. 125).
L. 19f. For נוטל אותו הכהן וכו׳ cf. Lev. R., 28,5; Pesiḳta, ed. B., p. 70b, bot.; Pes. R., ed. Fr., p. 92a, bot.: כיצד היה מניף וכו׳, מוליך ומביא לבטל רוחות קשות, מעלה ומוריד לבטל טללים רעים וכו׳.

ואחר כך היה מותר לכל ישראל לקצור ולאכול מן התבואה החדשה, שנא' ולחם וקלי וכרמל לא תאכלו עד עצם היום הזה עד הביאכם את קרבן אלהיכם. ויש הפרש בין העומר לביכורים, כי העומר היו קוצרין אותו מאיזו שדה נודמנה לו תחילה, אבל הביכורים היו של פירות, מחמשת מיני פירות הכתובים בפסוק ארץ חטה, שהן גפן תאנה רמון זית דבש של תמרים, כי חטה ושעורה בעומר היו מותרין, ולא היו מפרישין הביכורים אלא מאלו החמשה מיני פירות שאמרתי. וכל זמן שהיה רואה כל אחד ואחד מישראל בכרמו או בגנו אחד מחמשת המינין הללו שביכר תחלה, היה עושה בו סימן עד שהיה מתבשל, ואחר כך היה משים אותו בטנא ומביאו לכהן, והכהן מקריבו לפני הארון מבחוץ, ומרים אותו ומוליכו ומביאו ואוכלו הכהן עם אנשי ביתו, ואח"כ התירו לו לאכול פירותיו החדשות. ובזכות העומר שהיו מקריבים בפסח, היה הב"ה מברך כל תבואת השנה ההיא, כדגרסינן בפרקא קמא דראש השנה תאנא דבי ישמעאל, בארבעה פרקים בשנה העולם נידון, בפסח על התבואה וכו'. תניא ר' יהודה אומר משום ר' עקיבא, מפני מה אמרה תורה הביאו לפני עומר בפסח, מפני שהפסח זמן תבואה הוא. אמ' הב"ה הביאו לפני עומר בפסח, כדי שתתברך לכם התבואה שבשדות.

וגרסי' בויקרא רבה אמ' ר' בניה, אמ' הב"ה לישראל, בני כשהייתי נוותן לכם את המן, הייתי נותן עומר לגלגלת, ועכשיו שאתם נותנין לי את העומר, אין לי אלא עומר אחד משל כלכם, ולא עוד אלא שאינו של חטים אלא של שעורים. לפי' משה מזהיר את ישראל ואומר והבאתם את עומר התנופה וגו'. ר' שמעון אומר אל תהי מצות

L. 1. Cf. Mishnah, Men., X,5; T.B., *ib.*, 68a.
L. 3. Lev. 23,14.
L. 3f. Mishnah, *ib.*, X,2; Bikkur., 1,3; T.B. Men. 84a, bot., 68b.
L. 5. Cf. Deut. 8,8.
L. 8f. Mishnah, Bik., III,1.
L. 14ff. T.B. R.-Ha-Sh., 16a.
L. 19ff. Lev. R., 28,3. Note variants of both sequence and style.
L. 23. Lev. 23,10,15.

העומר קלה בעיניך, שהרי על מצות העומר עשה הב"ה שלום בין איש לאשתו, שנא' והביא האיש את אשתו אל הכהן והביא את קרבנה עליה עשירית האיפה קמח שעורים, שהוא העומר, שנא' והעומר עשירית האיפה הוא. אמ' ר' אלעזר, כתי' ולא אמרו בלבבם נירא נא את ה' אלהינו הנותן גשם יורה ומלקוש בעתו שבועות קציר ישמר לנו, מן השרב ומן הרוחות הקשים. אימתי, בשבע שבתות שבין פסח לעצרת. תני ר' חייא אומר, שבע שבתות תמימות תהיינה, אימתי הן תמימות, בזמן שישראל עושין רצונו של מקום, יהיו תמימות בטללים ושבלים מלאות ובריאות. לפי' משה מזכיר את ישראל ואומר והבאתם את עומר וגו'.

וגרסינן במדרש יהי אור ר' אבא ור' חייא היו מהלכין בדרך. א"ר חייא, וכתי' וספרתם לכם ממחרת השבת מיום הביאכם את עומר התנופה שבע שבתות תמימות תהיינה. כשהיו ישראל במצרים, היו ברשות אחרים, והיו שרויים בטומאה, כאשה שהיא טמאת הנדה. אחר שנימולו, נכנסו ברשותו של הב"ה, ופסקה מהם הטומאה, כנדה שפסקו דמיה. לפיכך כתי' וספרתם לכם, כדא' באשה וספרה לה, לה לעצמה, כך וספרתם לכם, לעצמכם. והלא דברים ק"ו, ומה אם אשה בשביל טפת דם כחרדל היתה סופרת שבעה ימים ואז תטהר, ישראל שהיו שרויין בטומאה ויושבים בארץ טמאה, אינו דין שיספרו נ' יום אחר שיהיו טהורים. לאחר הספירה היו טהורים לפני הב"ה, אמ' הגיעה השעה שאתן תורתי לבני.

L. 1ff. Lev. R., 28,6.
L. 1. Midrash: עי' פסח וכו'.
L. 3. Num. 5,15.
L. 4. Ex. 16,36.
L. 4ff. Lev. R., 28,3.
L. 5. Jer. 5,24; MT: שבועת חקות.
L. 5. Note that our ed. of Lev. R. omits מן השרב וכו'. But the words are found in the version of Pesiḳta (ed. B., p. 69b) and Pesiḳta R. (ed. Fr., p. 91a).
L. 7. Lev. 23,15.
L. 9. *Ib.*, 10.
L. 10ff. Cf. Zohar, III, 97a.
L. 12. Lev. 23,15.
L. 15. Lev. 15,28.

תפלת יום טוב שני. מתפללין כמו ביום ראשון, לא פחות ולא יותר. אלא שפרשת יום טוב שני היא שור או כשב או עז, ועם המפטיר ובחדש הראשון כמו ביום טוב ראשון. ומפטירין וישלח המלך. ושונין משניות פרק מקום שנהגו ממסכת פסחים.

תפלת ערבית של מוצאי י"ט לחולו של מועד. מתפללין שמונה עשרה כמו בשאר לילות של חול. ואומר הבדלה בחונן הדעת. ואומר יעלה ויבא בעבודה. ומבדילין על הכוס ואום' בא"י אמ"ה בורא פרי הגפן, בא"י אמ"ה המבדיל בין קדש לחול ובין אור לחשך ובין ישראל לגויים ובין יום השביעי לששת ימי המעשה, בא"י המבדיל בן קדש לחול.

תפלת חולו של מועד. כסדר ימות החול. ומתפללין שמונה עשרה. ואומר יעלה ויבא בעבודה. וחוזר ש"צ התפלה, ומברך לקרוא את ההלל, וקורין אותו בדילוג, שאין גומרים את ההלל בפסח אלא בשני ימים טובים ראשונים בלבד. ואח"כ מוציאין שני ספרי תורה. קורין באחד כהן ולוי וישראל בפרשת בוא אל פרעה, מן קדש לי כל בכור עד סוף הפרשה. ואומ' קדיש עד למעלה. וקורא ובספר השני עד הרביעי בפרשת פנחס, מן והקרבתם אשה עולה לה' עד כל מלאכת עבודה לא תעשו. וזאת הפרשה עצמה של ספר שני קורא הרביעי כשאר ימות חולו של מועד, ועם המפטיר בשני ימים טובים ראשונים ובשני ימים טובים אחרונים. ואומר קדיש עד למעלה. ואומר אשרי וסדר קדושה. ומחזירין הספרים למקומן. ואום' קדיש עד למעלה. ומתפללין כמוסף י"ט, אלא שאומרים בחולו של מועד את יום מקרא קדש הזה. וחוזר ש"צ התפלה, ואומר קדושה במקומה, ואין אומרים

L. 2. Lev. 22,27.
L. 3. Num. 28,16.
L. 3. 2 Kings, 23,1.
L. 4. Mishnah, Pes., IV,1.
L. 8f. T.B. Pes., 103b, bot.
L. 13f. T.B. 'Arak., 10a, bot.
L. 15. Ex. 13,2.
L. 17–18. Num. 28,19–25.

כתר. ואומ' קדיש תתקבל יהא שלמא. ואומר מזמור למנצח משכיל לבני קרח ומ'. ואין הפרש בין יום ראשון של חולו של מועד לשאר ימים של חולו של מועד אלא בפרשיות בלבד שקורין בספר הראשון, כי פרשת הספר השני אחת היא לשמונה ימי הפסח. ופרשת הספר הראשון ביום השני, בפרשת ואלה המשפטים, מן אם כסף תלוה את עמי עד לא תבשל גדי בחלב אמו. וביום הג', בפרשת כי תשא, מן פסל לך עד לא תבשל גדי בחלב אמו. וביום הרביעי, בפרשת בהעלותך, מן וידבר ה' אל משה במדבר סיני עד ולגר ולאורח הארץ.

תפלות של שבת וחולו של מועד. שחרית כשאר השבתות עד גאל ישראל. ומתפללין ישמח משה, ואומר יעלה ויבא בעבודה. וקורין ההלל בדילוג, כשאר ימות חולו של מועד. מוציאין שני ספרי תורה, וקורין בא' ז', בפרשת כי תשא, מן ויאמר ה' אל משה ראה אתה אומר אלי העל את העם הזה ומ' עד לא תבשל גדי בחלב אמו, ובספר השני עם המפטיר והקרבתם אשה עולה לה'. וההפטרה היתה עלי. ואין מזכירין בברכות ההפטרה של פסח, לא באמצע ולא בחתימה. ומתפללין מוסף כשאר ימות חולו של מועד, אלא שמזכירין של שבת באמצע, וחותם מקדש השבת וישראל והזמנים. ושונין משניות פרק אלו מגלחין במועד, במסכת מועד קטן, ואומר קדיש על ישראל.

תפלות של שני ימים טובים אחרונים כשני ימים טובים ראשנים, אלא שאין גומרין ההלל באחרונים. ופרשת י"ט ראשון של שני ימים אחרונים מתחילין מן ויהי בשלח פרעה עד כי אני ה' רפאך. ואם

L. 2. Ps. 42.
L. 3. MS repeats לשאר before אלא.
L. 5. Ex. 21,1.
L. 6. Ex. 22,24; 23,19.
L. 6. Ex. 30,12.
L. 7. Ex. 34,1; 26. Num. 8,1f.
L. 8. Num. 9,1–14.
L. 13. Ex. 33,12; 34,26.
L. 14. Num. 28,19. L. 15. Ez. 37,1 (cf. T.B. Meg., 31a, bot.).
L. 18. Mishnah, Mo'ed Ḳaṭ., III.
L. 21. Ex. 13,17–15,26.

חל להיות בשבת קורין אותה שבעה, ועם המפטיר בספר השני והקרבתם, ומפטירין שירת וידבר דוד. ושונין משניות פרק ביצה שנולדה ביום טוב, ממסכת מועד קטן. וביום טוב השני, הפרשה כל הבכור עד סוף הפרשה, ואם חל להיות בשבת מתחיל מן עשר תעשר, והמפטיר והקרבתם. ומפטירין עוד היום בנוב לעמוד. והפרק הכל חייבין בראייה, ממסכת חגיגה. ואומר קדיש.

תפלת חג השבועות. דין של שני ימים טובים של חג השבועות בתפלה כדין ימים טובים של פסח, אלא שאומרים בחג השבועות את יום חג השבועות הזה, את יום טוב מקרא קדש הזה, זמן מתן תורתנו. ואם חל להיות בשבת, מזכיר של שבת באמצע ובחתימה. וגומרין ההלל. ומוציאין שני ספרי תורות, וקורין באחד חמשה בפרשת וישמע יתרו, מן בחדש השלישי עד סוף הפרשה. ואם חל להיות בשבת קורין זאת הפרשה עצמה שבעה. וקורא המפטיר בפרשת פנחס [מן וביום הבכורים] עד תמימים יהיו לכם ונסכיהם. ומפטירין ויהי בשלשים שנה. ושונים משניות פרק כיצד מפרישין את הביכורים. וביום טוב שני כמו ביום טוב ראשון, אלא שקורין בספר האחד בפרשת ראה, מן כל הבכור עד סוף הפרשה, וקורא המפטיר בספר השני וביום הבכורים, ומפטירין וה' בהיכל קדשו. ושונין משניות הכל חייבין בראייה.

L. 2. Num. 28,19. L. 2. 2 Sam., 22,1.
L. 3. Mishnah, Beṣah, I; in our text the source is incorrect.
L. 4. Deut. 15,19.
L. 4. *Ib.* 14,22.
L. 5. Num. 28,19; Is. 10,32.
L. 6. Mishnah, Ḥag., I.
L. 7ff. Cf. Ṭur, *ib.*, 494, where Shabuot is introduced as the fiftieth day of 'Omer, and so linked with Passover.
L. 11ff. Cf. T.B. Meg., 31a.
L. 12. Ex. 18,1; 19,1.
L. 14. MS omits our words in brackets.
L. 14. Num. 28,26–31. L. 15. Ez., 1,1.
L. 15. Mishnah, Bik., III.
L. 16. Deut. 11,26. L. 17. 15,19.
L. 17. Num. 28,26.
L. 18. Hab. 2,20.
L. 18. Mishnah, Ḥag., I.

ונהגו לומר באלו השני ימים של חג השבועות אזהרות לר' שלמה ן' גביירול, לפי שבי"ט של שבועות ניתנה תורה ובאזהרות אלו זוכר כל המצות. ונהגו לומר מצות עשה בי"ט ראשון ומצות לא תעשה בי"ט שני. ויש מקומות שנהגו לקרותן כשיחזור ש"צ תפלת מוסף. כשיגיע אל כמו שכתבת עלינו בתורתך על ידי משה עבדך, מתחילין האזהרות. ויש מקומות שקורין אותם אחר שמסיים ש"צ תפלת מוסף בקול רם, כדי שלא יפסיקו בתפלה. והאחרון מנהג יפה, וכן עמא דבר.

ואחר שמשלימין אזהרות אומר ש"צ קדיש תתקבל יהא שלמא רבא מן שמיא וכו'. ושנין הכל חייבין בראיה. ואומר קדיש על ישראל וכו'.

L. 2. Note spelling of Ibn Gabirol's name; so in MS. R. Jacob b. Asher (Tur, *ib.*,) mentions 'Azharot, but he does not name Ibn Gabirol nor the details of the various customs. For various theories about the name of Ibn Gabirol, including the one that the G was soft, cf. Simḥoni's essay on the poet, Ha-Tekuphah, X, p. 178. Our passage about Shabuot occurs also in Miṣwot Zemaniyot (MS, p. 43 a–b), and Gabirol is written as in our MS, with a dot over the ג.

L. 10. Mishnah, *ib.*

הלכות התענית

כל התעניות שבשנה, חוץ מתשעה באב, נקראין תענית יחיד. ואין קוראין תענית צבור אלא ט' באב בלבד, דאמ' רב אין תענית צבור בבבל אלא בתשעה באב בלבד. והתעניות שמתענין בשנה, חוץ מט' באב ויום הכפורים, וחוץ מן התעניות שמתענין על צרה שלא תבא על הצבור, נקראין תענית צבור. והם ארבעה. שלשה מן הפסוק, והוא צום רביעי, והוא י"ז בתמוז, ונקרא רביעי מפני שהוא בחדש הרביעי. וצום השביעי, והוא בג' בתשרי, והוא הנקרא צום גדליה. ולמה נקרא צום השביעי, שהוא בחדש השביעי. וצום העשירי, והוא עשרה בטבת, ונקרא צום העשירי מפני שהוא בחדש העשירי. והרביעי, והוא צום אסתר, אינו מן המקרא, אלא רבנן בתראי תקנוהו.

ודין ארבעת הצומות האלו בתענית ובתפלות שוה, ואין ביניהם חילוק אלא בענין הפיוט בלבד שאומרים בכל תענית ותענית מהן, פיוט בפני עצמו הראוי ליום, מעין המאורע. והואיל ונקראו ארבעת הצומות האלו תעניות יחיד, צריך אדם לקבלן על עצמו מבעוד יום בתפלת המנחה, דתניא אמ' רב חסדא כל תענית שלא קבלו מאתמול אינו תענית. אימתי מקבלו, רב אמ' במנחה, כשיגיע זמן המנחה יאמר, הריני בתענית למחר, ושמואל אמר בתפלת המנחה יאמר בשומע תפלה, הריני בתענית יחיד למחר, יהי רצון שתקבלנו באהבה.

ולפי' נהגו להכריז ש"צ ביום השבת שהתענית חל להיות באותו שבוע הבאה אחריו. ואומר, אחינו ישראל שמעו, צום פלוני ביום פלוני,

L. 1ff. Cf. Ṭur, *ib.*, 562.
L. 2f. T.B. Ta'an., 11b; Talmud: א' ר' ירמיה בר אבא.
L. 5. Probably הם was meant for הן.
L. 6ff. Cf. T.B. Rosh Ha-Sh., 18b, top.
L. 6f. Zech. 8,19. L. 7. *Ib.* L. 8. *Ib.*
L. 15ff. T.B. Ta'an., 12a. Note variants. Our text seems to quote freely, partly similar to Ṭur. See, also, Tosaphot, *ib.*
L. 16ff. Ṭur, *ib.*, 563.

יהפוך אותו הב"ה לששון ולשמחה, כמו שהבטיחנו בנחמות, ונאמר אמן. כדי שיקבלוהו הקהל עליהם קודם שיחול, לפי שאין רובם בקיאים לקבל אותו עליהם מבעוד יום בתפלת המנחה, כמו שאמרתי.

ומותר לאכול עד שיעלה עמוד השחר, שאין מפסיקין מבעוד יום אלא בט' באב ויום הכפורים בלבד. בד"א אם לא פסק סעודתו, אלא אם היה יושב ואוכל, יכול לאכול עד שיעלה עמוד השחר, אבל גמר סעודתו, או אפי' לא גמר אלא שישן בתוך הסעודה, אסור לאכול עוד. כך פסק הראב"ד זצ"ל, אבל הר' יצחק אלפאסי ז"ל פסק, והסכים עמו הרא"ש ז"ל, שאפי' גמר סעודתו, כל זמן שלא ישן מותר לאכול, ואם ישן בתוך הסעודה מותר עד שיגמור ויישן אחר כך, ודוקא שנת קבע, אבל מתנמנם מותר. ואם התנה לאכול כל הלילה, הכל לפי תנאו, אפי' גמר וישן, יש אומ' שאין צריך תנאי לשתיה, ומסתמא דעתו של אדם לשתות אחר השינה, כיון שדרך כל אדם להיות צמא כאלו התנה. אבל אם התנה לאכול או לשתות כל הלילה, יכול לאכול ולשתות כל הלילה, עד שיעלה עמוד השחר.

תיקון התפלות. מתפללין כשאר ימות השבוע. ויחיד אומר עננו בשמע תפלה, ושליח צבור אומרו בין גואל לרופא, ואומרים אותו בערבית ובשחרית ובמנחה. וכשיגיע שליח צבור לסלח לנו אבינו כי חטאנו, אומר מחוללנו מלכנו על ידי רחמיך הרבים, ואומר סלח לנו אבינו כי ברוב אולתנו שגינו. ואומר פזמונים ופיוטים ווידוים הראויים ליום מעין המאורע. ומשלים שליח צבור התפלה, ואומר תחנונים כמו בשני ובחמישי, ומפלין על פניהם. ואומר ש"צ תחנה מיושב. ואומר אם עונינו ענו בנו, ה' עשה למען שמך, אבינו מלכנו אבינו אתה וכו'. ואומר קדיש עד למעלה. ואח"כ אומר אל ארך אפים וכו'. ומוציא ש"צ ספר תורה, וקורא בו כהן ולוי וישראל, בפרשת כי תשא, מן ויחל משה.

L. 4ff. Ṭur, *ib.*, 564, 565; T.B., *ib.*, 12a, bot.
L. 8. Quoted Ṭur, *ib.*
L. 16ff. Ṭur, *ib.*, 565; cf. T.B. *ib.*, 13b.
L. 23. MS: לשכך. L. 25. Ex. 32,11.

ואומר אשרי, למנצח מזמור לדוד, ובא לציון, וסדר קדושה, יהללו את שם ה'. ומחזיר את ספר תורה להיכל, ואומר קדיש תתקבל, ובמקום תפלה אומר לדוד מזמור הראוי ליום, כמו שכתבתי למעלה.

תפלת המנחה, אומר שליח צבור אשרי וקדיש עד למעלה, ואומר אל ארך אפים מלא רחמים וכו'. ומוציא ספר תורה וקורין בו ג' גברי, כהן ולוי וישראל, בפרשת שקרא שחרית. ואומר ש"צ יהללו את שם ה' כי נשגב שמו לבדו וכו'. וחוזר ספר תורה למקומו. ואומר קדיש עד למעלה. ומתפללין י"ח. ואומר עננו אבינו, יחיד בשומע תפלה וש"צ בין גואל לרופא, כמו בשחרית. וחוזר ש"צ את התפלה ואומר בסלח לנו אבינו כי חטאנו, סלח לנו אבינו כי ברוב אולתנו שגינו, כמו בשחרית. ואומר וידוי וברכת כהנים בשים שלום, ואין חוששין משום שכרות, הואיל וכהנים שרויים בתענית. ויש **חסידים שנוהגין** לומר בתפלת המנחה ביום התענית, לאחר שמסיימין את תפלתם, קודם שעוקרין רגליהם, רבון העולמים, גלוי וידוע לפניך, שבזמן שבית המקדש קיים, אם אדם היה חוטא, היה מקריב קרבן, ולא היו מקריבין ממנו כי אם חלבו ודמו, ואתה ברחמיך הרבים תכפר. ועתה בעונותינו חרב מקדש, ואין לנו לא כהן ולא קרבן שיכפר בעדנו, יהי רצון מלפניך שיהא חלבי ודמי שנתמעט היום בתענית כחלב המונח לפניך על המזבח ותרצני. ואחר כך נופלים על פניהם ואו' תחנה וקדיש יהא שלמא.

הלכות התעניות שמתענין הצבור **על הגשמים** בזמן שהצבור צריכים לגשמים ולא ירדו. יחידים מתענין שני וחמישי ושני. פי' יחידים תלמידי חכמים. ומתפללין כשאר ימי התענית. עברו אלו ולא נענו, ב"ד גוזרין עוד ג' תעניות אחרות, שני וחמישי ושני, ומפסיקין בהם מבעוד יום, ומתפללין כשאר התעניות. עברו אלו ולא נענו, ב"ד גוזרין שבע תעניות על הצבור, שני וחמישי ושני וחמישי ושני וחמישי

L. 1. Ps. 20. L. 3. Cf. above, p. 162.
L. 14ff. Cf. T.B. Ber., 17a; Ṭur, *ib.*, 565.
L. 20ff. Cf. Mishnah, Ta'an., I,4.
L. 22. MS: תלמידים. Cf. R. Obadyah di Bertinoro's comment, *ib.*
L. 24f. Cf. Mishnah, *ib.*, 5.

ושני ומתריעין בהן בשפרות, ועל הברכות שמוסיפין בתפלה על י"ח והן ששה ברכות, כנגד כ"ד רננות שאמ' שלמה בשעה שהכניס הארון לבית קדשי הקדשים. ותרסינן בפ' סדר תעניות ירושלמי עשרים וארבע ברכות של תעניות מנין, ר' חלבו ור' שמואל בר נחמן תרויהון אמרין כנגד כ"ד פעמים שכתוב בפרשת שלמה תפלה ותחנה.

כיצד הם ששה ברכות שמוסיף ש"צ. א' מי שענה את משה ואבותינו על ים סוף. ב' מי שענה את יהושע בגלגל. ג' מי שענה את שמואל במצפה. ד' מי שענה את אליהו בהר הכרמל. ה' מי שענה את יונה במעי הדגה. ו' מי שענה את דוד ואת שלמה בנו בירושלם. ואע"פ שהן שבעה ברכות, ראשונה שהיא מי שענה את אברהם בהר המוריה, מכלל שמונה עשרה היא, מפני שחתימתה גואל ישראל. ואומר אותה ש"צ באמצע ברכת ראה בענינו, וחותם בא"י גואל ישראל. דתנן על הראשונה הוא אומר, מי שענה את אברהם אבינו בהר המוריה, הוא יענה אתכם וישמע קול צעקתכם ביום הזה, בא"י גואל ישראל. על השנייה אומר, מי שענה למשה ואבותינו על ים סוף, הוא יענה אתכם וישמע קול צעקתכם, בא"י זוכר הנשכחות. ועל השלישית הוא אומ' מי שענה ליהושע בגלגל, הוא יענה אתכם וישמע קול צעקתכם ביום הזה, בא"י שומע תרועה. על הרביעית הוא אומר, מי שענה לשמואל במצפה, הוא יענה אתכם וישמע קול צעקתכם ביום הזה, בא"י שומע צעקה. על החמישית הוא אומר, מי שענה לאליהו בהר הכרמל, הוא יענה אתכם וישמע קול צעקתכם, בא"י שומע תפלה. על הששית הוא

L. 1. Cf. Mishnah, *ib.*, II,2

L. 4ff. T.Y. Ta'an., 65c. Note that Talmud has רינה before תפלה.

L. 11. Cf. Rashi, T.B. Ta'an., 15a.

L. 14ff. Mishnah, *ib.*, II,4. Note variants.

L. 22. Note that *Mishnah* here has: מי שענה את יונה ממעי הדגה, הוא יענה אתכם וישמע בקול צעקתכם היום הזה. בא"י העונה בעת צרה. Our sixth is seventh in Mishnah. Note also that in Rashi's and in our author's comments below, the instance of Jonah is included.

אומר, מי שענה את דוד ואת שלמה בנו בירושלים, הוא יענה אתכם וישמע קול צעקתכם ביום ההוא, בא"י המרחם על הארץ.

ופי' רש"י ז"ל מי שענה את אבותינו על ים סוף אומר בזכרונות, לפי שהיו ישראל נשכחים במצרים כמה שנים ונתיאשו מן הגאולה וזכר אותם המקום וגאלם, שנא' ואזכור את בריתי, ובשופרות הוא אומר, מי שענה את יהושע בגלגל שנענה בשופרות, דכתי' וירע העם ויתקעו בשופרות וגו', דזה הוא בעוד שהיו עומדין בגלגל, ואליהו בהר הכרמל, כנגד אשא עיני אל ההרים, ושמואל במצפה, כדכתי' ויאמר שמואל קראו לי את ישראל המצפתה, ומעין אל ה' בצרתה לי. ויונה ממעי הדגה מעין ממעמקים קראתיך ה', ועונה בעת צרה, שכן כתי' קראתי מצרה לי. ובשמואל כתי' ויצעק אל ה', ובאליהו כתי' ענני ה' ענני, זו תפלה. עד כאן פירש רש"י ז"ל. ועל השביעית מפרש בגמרא מאי שביעית, מי שענה את דוד, דכתי' ויהי רעב בימי דוד שלש שנים שנה אחר שנה. ושלמה כשהכניס הארון לבית קדשי הקדשים אמ' רעב כי יהיה בארץ וגו'. ולפי' חותם בה המרחם על הארץ, שכן התפללו על ארץ ישראל. ותפלה לעני על דוחק הגשמים, וכתי' ביה בהעצר שמים וכו'.

L. 3ff. Rashi, T.B. Ta'an, 15a.
L. 5. Ex. 6,5.
L. 7. Josh. 6,20.
L. 8. Ps. 121,1.
L. 9. 1 Sam.7,5;Rashi also has קראו, but MT:קבצו את כל ישראל המצפתה.
L. 9. Ps. 120,1.
L. 10. Ps. 130,1.
L. 11. Jon. 2,3.
L. 11. 1 Sam. 7,9.
L. 11. 1 Kings 18,37.
L. 12ff. From ועל השביעית to end of paragraph also belongs to Rashi. See, T.B., *ib.* Where Rashi saw this passage, I do not know. It does not seem to be in our Gemara. Cf. T.B., *ib.*, 17a, top; Tosaphot, *ib.*, 16b, bot.; T.Y., *ib.*, 65d.
L. 14. 2 Sam. 21,1; Rashi also has אחר, but MT: אחרי.
L. 15. 1 Kings 8,37.
L. 16. *Ib.*, 8,35.

אמר המחבר. טעם ברכה ראשונה, מי שענה את אברהם אבינו בהר המוריה וכו', וחתימה בא"י גאל ישראל. מה ענין מי שענה את אברהם אבינו לגאל ישראל. אלא כדההיא תניא כשמלך המשיח בא וגאל ישראל מבין האומות העולם, תוקע בקרנו של אילו של אברהם, שנא' והיה ביום ההוא יתקע בשפר גדול ובאו האובדים בארץ אשור והנדחים בארץ מצרים, שזה זמן הגאולה. וטעם ברכה שניה, מי שענה את משה ואבותינו על ים סוף, וחתימתה בא"י זוכר הנשכחות, לפי שנשתכחו במצרים, שנא' וימת יוסף וכל אחיו וכל הדור ההוא. ובני ישראל פרו וישרצו וירבו וגו', ויקם מלך חדש על מצרים אשר לא ידע את יוסף. כלומר נשתכחו ולא היה שום אדם נזכר ליוסף ולבני ישראל היכן היתה ירידתן למצרים, והב"ה זכר להן בריתו וגאל אותן, דכתי' וישמע אלהים את נאקתם ויזכור אלהים את בריתו את אברהם את יצחק ואת יעקב. וטעם ברכה שלישית בשופרות וחותמין בא"י שומע תרועה, לפי שכשהיה יהושע וישראל צרים על יריחו, אמ' הב"ה ליהושע שיתקעו הכהנים בשפרות, ויריעו כל העם, וישמע קולם בעת צרתם, שנא' ויאמר ה' אל יהושע ראה נתתי בידך את יריחו ואת מלכה גבורי החיל, וכתי' וסבותם את העיר, וכתי' היובלים לפני הארון, וכתי' והיה במשוך היובל כשמעכם את קול השופר ויריעו כל העם תרועה גדולה ונפלה חומת העיר תחתיה ועלו העם איש נגדו. וטעם ברכה רביעית, שיר המעלות אל ה' בצרתה לי קראתי ויענני, וחתימתה מי שענה את שמואל במצפה וגו', בא"י שומע צעקה, לפי שכשהיו ישראל בצרה גדולה עם פלשתים בימי שמואל הנביא במצפה ע"ה, עשו תשובה,

L. 3ff. Cf. Gen. R., 56,13 (ed. Theodor, p. 605), and see Th.'s Note for parallels. Cf. also Pirke R. Eliezer, ch. 31, end (ed. Lurya, p. 72a) and Midr. Ha-Gadol, ed. Schechter, col. 324. Our text differs from all other versions, and is more direct.

L. 6. Is. 27,13.

L. 10. Ex. 1,6 8.

L. 13. Ex. 2,24.

L. 17. Josh. 6,2,3,6 (MT: ארון, יובלים).

L. 19. Cf. *ib.*, 20, paraphrase.

L. 20. Ps. 120,1.

והתפלל שמואל לפני הב"ה בעד ישראל בצעקה וענהו, שנא' ויאמר שמואל אל כל ישראל אם בכל לבבכם אתם שבים אל ה' וגו'. וכתי' ויאמר שמואל קבצו את כל ישראל המצפתה ואתפלל בעדכם אל ה', וכתי' ויאמרו בני ישראל אל תחרש ממנו מזעוק אל ה' אלהינו ויושיענו מיד פלשתים, וכתי' ויקח שמואל טלה חלב אחד ויעלהו עולה כליל לה' ויזעק שמואל אל ה' בעד ישראל ויענהו ה'. וטעם ברכה חמישית, שיר המעלות אשא עיני אל ההרים מאין יבא עזרי, וחתימתה ראשונה מי שענה את אליהו בהר הכרמל וכו', בא"י שומע תפלה, לפי שהיה אליהו זכור לטוב בהר הכרמל, ויתוכח עם נביאי הבעל שהיו ארבע מאות וחמשים איש, ואין לו עוזר אלא הב"ה, שנא' אני נותרתי נביא לה' לבדי ונביאי האשרה ארבע מאות איש, והיה הוא לבדו והם היו שמונה מאות איש כנגדו, והיה בצרה גדולה, מיד נשא עיניו לשמים והתפלל לפני הב"ה, שנא' ויהי בעלות המנחה ויגש אליהו הנביא וגו', וכשהיה מתוכח עמהם היה מלעיג להם מפני שלא היו נענין, שנא' ויהי בעלות המנחה ויהתל בם אליהו ויאמר קראו בקול גדול כי אלהים הוא כי שיח וכי שיג לו וכי דרך לו אולי ישן הוא ויקץ. לפי' הוא אומר במזמור הזה של שיר המעלות הנה לא ינום ולא יישן שומר ישראל. כלומר אין מדת הב"ה כמדת אלהיכם, באלהיכם כתי' אולי ישן הוא וייקץ, אבל הב"ה לא ינום ולא יישן, וו"ה כי לא כצורנו צורם. וטעם ברכה ששית, שיר המעלות ממעמקים קראתיך ה', וחתימתה בא"י העונה בעת צרה, לפי שהיה יונה בצרה גדולה כשהיה בספינה ונפל עליו הגורל והטילוהו בים וירד לעמקי מצולה, שנא' ותשליכני מצולה

L. 2. MT: אל כל בית ישראל לאמר.
L. 2–6. 1 Sam. 7,3,5,8,9.
L. 7. Ps. 121,1.
L. 11. 1 Kings 18,22; MT: ונביאי הבעל ארבע מאות וחמשים איש; cf. for the number, *ib.*, 19.
L. 13. *Ib.*, 36.
L. 16. *Ib.*, 27.
L. 17. Ps. 121,4.
L. 19. Deut. 32,31.
L. 20. Ps. 130,1.

בלבב ימים ונהר יסובבני כל משבריך וגליך עלי עברו, ואף כשהיה במעי הדגה היה במקום צר. וטעם ברכה שביעית, תפלה לעני כי יעטף ולפני ה' ישפך שיחו, וחתימתה מי שענה לדוד ולשלמה בנו בירושלם וכו', בא"י המרחם על הארץ, היה ראוי לזכור לדוד ולשלמה בנו מיד אחר שמואל, כמו שהן כלן על הסדר כפי זמניהם, אלא הזכיר דוד ושלמה בנו באחרונה, רמז למשיח בן דוד שיגלה במהרה בימינו שהוא בא באחרונה, ולפי' אמ' תפלה לעני כי יעטף, בשביל המשיח, שנא' גילי מאד בת ציון הריעי בת ירושלם הנה מלכך יבוא לך צדיק ונושע הוא עני ורוכב על חמור. ענין המזמור הזה היא תפלת המלך המשיח להקב"ה לגאול את ישראל ולבנות את ירושלים, שנאמ' אתה תקום תרחם ציון וגו', כי רצו עבדיך את אבניה וגו' כי בנה ה' ציון וגו' לשמוע אנקת אסיר וגו' לספר בציון שם ה' וגו'. ולפי' חותמין בה בא"י המרחם על הארץ. וקבעו ברכת המשיח בברכת שביעית, לפי שכך קבעוה בברכת הגאולה בשמונה עשרה בברכה שביעית. דתניא א"ר חייא בר אבא לפי שישראל עתידין לגאול בשביעית קבעוה בשביעית, ואמר מר בששית קולות, בשביעית מלחמות, במוצאי שביעית בן דוד בא. ע"כ דברי המחבר.

וכשם שמתענין ומתריעין על הגשמים, כך מתענין ומתריעין על כל צרה שלא תבא על הצבור.

בזמן שהגשמים יורדין בעתם הוא עת ברכה לישראל, שנא' יפתח ה' לך את אוצרו הטוב את השמים לתת מטר ארצך בעתו וגו', וכתי'

L. 1. Jon. 2,4.
L. 3. Ps. 102,1.
L. 4ff. Cf. T.B. Ta'an., 17a, top, and Rashi's comment.
L. 7. Ps. 102,1.
L. 9. Zech. 9,9.
L. 11-12. Ps. 102,14,15,17,21,22.
L. 15ff. T.B. Meg., 17b; Talmud has: אמר רבא.
L. 18f. T.B. Ta'an., 19a.
L. 21. Deut. 28,12.

ונתתי גשמיכם בעתם, בלילות. מעשה בימי הורדוס המלך שהיו הגשמים יורדים בלילות, ובשחרית זרחה השמש. ונשבה הרוח, ונתנגבה הארץ, והפועלים יוצאים למלאכתן ויודעים שמעשיהם לשום שמים. ד"א ונתתי גשמיכם בעתם, בלילי שבתות. מעשה בימי ר' שמעון בן שטח ובימי שלציון המלכה שהיו הגשמים יורדין מליל שבת לליל שבת, עד שנעשו חטים ככליות ושעורים כגרעיני זתים ועדשים כדינרי זהב, וצררו מהם חכמים והניחו לדורות הבאים להודיע כמה החטא גורם, לקיים מה שנא' עונותיכם הטו אלה וחטאתיכם מנעו הטוב מכם. ד"א ונתתי גשמיכם בעתם, לא גשמי כל הארצות, מה אני מקיים ונברכו בך כל משפחות האדמה ובזרעך, שהוא שובע בארץ ישראל ורעב בכל הארצות, והם באין וקונין מכם ומעשירים אתכם, כענין שנא' וילקט יוסף את כל הכסף הנמצא בארץ מצרים. וכן הוא אומר וכימיך דבאך, שיהו כל הארצות דובאות כסף ומביאות לארץ ישראל, והשיג לכם דיש את בציר, שתהיו עסוקים בדיש עד שהוא מגיע הבציר, ושתהיו עסוקים בבציר עד שהוא מגיע הזרע, ואכלתם לחמכם לשובע, אין צריך לומר שיהא אדם אוכל הרבה ושבע, אלא אוכל קימעא ומתברך במעיו, כענין שנא' ועבדתם את ה' אלהיכם וברך את לחמך ואת מימיך. וישבתם לבטח בארצכם, בארצכם אתם יושבים לבטח, אין אתם יושבים לבטח חוצה לה. שמא תאמרו הרי מאכל הרי משקה,

L. 1ff. Siphra, בחוקותי, 1 (ed. Weiss, 110d). Note variants. Cf. T.B. *ib.*, 23a.
L. 1. Lev. 26,4.
L. 5. Siphra: שלמצו. For our form of the name, cf. T.B. Shab., 16b, and Tosaphot, *ib.*; Jastrow, Talm. Dict., s.v. שלמצה.
L. 8. Jer. 5,25.
L. 10. Gen. 28,14.
L. 11. Siphra: אותם, incorrect.
L. 12. Gen. 47,14.
L. 13. Deut. 33,25.
L. 14. Lev. 26,5.
L. 15. Lev., *ib.*
L. 18. Ex. 23,25.; Lev., *ib.*

אם אין שלום אין כלום, ת"ל ונתתי שלום בארץ, מגיד שהשלום כנגד הכל.

ובזמן שאין הגשמים יורדין בעתם הוא עת צרה ופורענות, והב"ה ממטיר מן השמים פורענות ונפרע מן הפושעים והמורדים, שנא' יתן ה' את מטר ארצך אבק ועפר מן השמים ירד עליך עד השמדך. ולפי' נקראו השמים קדושים, שנא' השקיפה ממעון קדשך מן השמים וברך את עמך את ישראל ואת האדמה אשר נתת לנו כאשר נשבעת לאבותינו ארץ זבת חלב ודבש. ונקראו השמים קדושים, ששמו של הב"ה מתקדש בהם, שמדת הטוב מהן ומדת הפורענות מהן. מדת הטוב מנין, שנא' הנני ממטיר לכם לחם מן השמים. מדת הפורענות מנין, שנא' וה' המטיר על סדום ועל עמורה גפרית ואש מאת ה' מן השמים. וכן הוא אומר כי בם ידין עמים יתן אוכל למכביר. [כי בם ידין עמים], זו מדת הפורענות. יתן אכל למכביר, זו מדת הטוב. ר' חנינא בן פזי אומר, אין דבר רע יורד מן השמים, דכתי' לא יגרך רע. ומפני מה יורד מטר ושורף, אלא באויר הוא נהפך.

וגרסי' בפרקי ר' אליעזר ר' יהודה אומר, פעם אחת בכל חדש וחדש סילונות עולין מהתהומות להשקות כל פני האדמה, שנא' ואד יעלה מן הארץ והשקה את כל פני האדמה. העבים משמיעים קול צנורות לתהומות, ותהום קורא לחבירו לעלות מים וליתן בעבים,

L. 1. Lev. 26,6.

L. 3ff. Cf. T.B. Ḥag., 12b; Gen. R., 51,3 (ed. Theodor, p. 535). See Th.'s Note on parallels. Also, Pirḳe R. Eliezer, ch. 25, ed. Lurya, p. 60a, bot., and Note 79; Tanḥuma, ed. B., Gen., p. 95; Midrash Ha-Gadol, ed. Sch., col. 292; Midr. Tehillim, ed. B., p. 539, Note 4–5.

L. 5. Deut. 28,24.

L. 8. Deut. 26,15.

L. 10. Ex. 16,4.

L. 11. Gen. 19,24. L. 12. Job, 36,31.

L. 12. MS omits our words in brackets, which are necessary.

L. 14. Ps. 5,5.

L. 16ff. Pirḳe R. Eliezer, ch. 5, end (p. 12b, bot.) Note variants.

L. 17. MS: פה for פני.

L. 18. Gen. 2,6.

שנא׳ תהום אל תהום קורא לקול צנוריך, והעבים שואבים מן התהומות, שנא׳ מעלה נשיאים מקצה הארץ. ובמקום שיפקוד המלך הם מנשימים, ומיד הארץ מתעברת וצמחה, כאשה אלמנה שהיא מתעברת מזנות. אבל כשירצה הב״ה לברך צמחה של ארץ וליתן צדה לבריות, פותח אוצרו הטוב שבשמים, וממטיר על הארץ, שהם מים זכרים, ומיד הארץ מתעברת ככלה שהיא מתעברה מבעלה, וצמחה זרע של ברכה, שנא׳ יפתח ה׳ לך את אוצרו הטוב את השמים לתת מטר ארצך וגו׳, וכתי׳ כי כאשר ירד הגשם והשלג מן השמים ושמה לא ישוב כי אם הרוה את הארץ והולידה והצמיחה ונתן זרע לזורע ולחם לאכל.

וגרסי׳ במ׳ תעניות ירוש׳ בפרק סדר תעניות. א״ר לוי המים העליונים זכרים והתחתונים נקבות. מאי טעמא תפתח ארץ ויפרו ישע. [תפתח ארץ], כנקבה שהיא פותחת לזכר, ויפרו ישע, זו פריה ורביה, כזכר הזה שהוא מצווה על מצוה פריה ורביה, כיצד וצדקה תצמיח יחד, זו ירידת גשמים, אני ה׳ בראתיו, כלן בראתיו לתיקונו של עולם. ר׳ אחא ותני ליה בשם ר׳ שמעון בן גמליאל, למה נקרא שמה רביעה, שהיא רובעת את הקרקע. וגרסינן בפרק קמא דמסכת תעניות, א״ר שמואל בר נחמני א״ר יונתן, מאי דכתי׳ אם לשבט אם לארצו אם לחסד ימציאהו, אם לשבט, בהרים ובגבעות, אם לחסד, בשדות ובכרמים. פי׳ אם לשבט, אם לעברה, כד״א בשבט עברתו. ר״ל אם הוא עת עברה וזעם, הב״ה מוריד את הגשמים על ההרים ועל הגבעות, במקום שאין מועילין. ואם לחסד, ר״ל הב״ה יושב על

L. 1. Ps. 42,8.
L. 2. Ps. 135,7.
L. 7. Deut. 28,12.
L. 9. Is. 55,10.
L. 10ff. T.Y. Ta'an, 64b. Note variants; also, that it is in סדר מפיסתי מזכירין. Cf. Gen. R., 13,13 (ed. Theodor, p. 122).
L. 12. Is. 45,8. Our bracketed words are not in MS.
L. 14. Is. *ib.*
L. 17ff. T.B., *ib.*, 8b, top. Talmud omits א״ר יונתן.
L. 18. Job 37,13; MS has ימציאנו.
L. 19. Lam. 3,1.

כסא רחמים ועושה חסד עם בריותיו, מוריד וממציא להם הגשמים על השדות ועל הכרמים במקום שמועילין.

ד"א למה נקראו השמים קדושים, ששמו של הב"ה מתקדש בהן אימתי, בירידת הגשמים. שמתחלה לא היתה שותה הארץ אלא מלמטה, שנא' ואיד יעלה מן הארץ והשקה את כל פני האדמה, ומפני ארבעה דברים עשאה הב"ה שתהא שותה מלמעלה, א' כדי להריח טללים רעים שבאויר, ב' שיהא הגבוה שותה כנמוך, ג' כדי שלא ימנעו בעלי זרועות את העניים מן הנהר, ד' בשביל שיהו הכל תולין עיניהם למעלה ושמו של הב"ה מתקדש ומתעלה.

ר' אליעזר אומר, כל העולם כלו ממימי אוקיאנוס שותה, שנא' ואיד יעלה מן הארץ וגו'. אמ' לו ר' יהושע, והלא מימי אוקיאנוס מלוחים הם. אמ' לו מתמתקים הם בעבים, שנא' אשר יזלו שחקים וגו'. אימתי הן נעשין נוזלין, בשחקים. ר' יהושע אומר, כל העולם כלו ממים העליונים הוא שותה, שנא' משקה הרים מעליותיו וגו'. אמר לו ר' אליעזר, והלא כבר נאמר ואד יעלה מן הארץ. אמ' לו, ענים מתגברים ועולים ומקבלים ממנו כמפי הבאר, שנא' יזקו מטר לאידו. וכן הוא אומר. מעלה נשיאים מקצה הארץ וגו'. והלכה כר' יהושע. ר' שמעון בן אלעזר אומר, אין לך תהום יורד מלמעלה שאין הארץ מעלה כנגדו טפחים מלמטה, שנא' תהום אל תהום קורא לקול צנוריך. ואין הארץ

L. 4ff. Cf. Midr. Ha-Gadol, Gen., ed. Sch., col. 71 (end of sect. 6); *Gen. R.*, 13,9 (ed. Theodor, p. 119); T.Y., Ta'an., 66c.

L. 5. Gen. 2,6.

L. 10ff. T.B. Ta'an., 9b. Note variants. Midr. Ha-Gadol, Gen., ed. Sch., col. 70.

L. 12. Job, 36,28.

L. 13ff. From here on our author follows the version of Midrash Ha-Gadol (ed. Sch., col. 70–71).

L. 14. Ps. 104,13.

L. 16. Job, 36,27.

L. 17. Ps. 135,7.

L. 18f. T.B. *ib.*, 25b; T.Y., *ib.*, 64b. Note variation on טפח and תהום. Cf. Gen. R., 13,13,17 (ed. Theodor, p. 122,125–126).

L. 19. Ps. 42,8.

שותה אלא צרכה, והשאר משקה בו שרשי האילנות אחת לשלשים, ושרשי החרוב ושרשי שקמה, שאין הגשמים מגיעין אליהם. הב"ה מעלה את התהום אחת לע' שנה ומשקה אותן, שנא' אני ה' נוצרה לרגעים אשקנה.

ר' אושעיא אומר, בתורה ובנביאים ובכתובים מצינו שירידת הגשמים שקולה כנגד כל מעשה בראשית. מן התורה, שנא' בראשית ברא אלהים את השמים ואת הארץ, וכתי' ורוח אלהים מרחפת על פני המים, בזמן שהרוחות נשבות על פני המים או הגשמים יורדים. מן הנביאים מנין, שנא' עושה ארץ בכחו מכין תבל בחכמתו ובתבונתו נטה שמים. ואומר, לקול תתו המון מים בשמים וגו'. מן הכתובים מנין, שנא' עושה גדולות עד אין חקר ונפלאות עד אין מספר, וכתי' הנותן מטר על פני ארץ ושולח מים על פני חוצות. ר' יוחנן וריש לקיש. ר' יוחנן אומר אין עננים אלא מלמעלה, שנא' ואדו עם ענני שמיא וגו'. וריש לקיש אמר אין עננים אלא מלמטה, שנא' מעלה נשיאים מקצה הארץ וגו'. על דעתיה דר' יוחנן משל לאחד שכבד את חבירו בחבית של יין וקנקנה עמה. ריש לקיש אמ' לאחד שאמ' לחבירו הלויני סאה של חטים, ואומר לו הבא קופתך ובוא מדוד לך. כך אמר הב"ה לישראל אייתי ענניך וקבל מטרך. חמשה שמות יש לה לענן. עב, ענן,

L. 1ff. Cf. T.Y., *ib.*
L. 3. Note that אחת לע' שנה is not in T.Y.
L. 4. Is. 27,3.
L. 5ff. Cf. Midrash Ha-Gadol, Gen., ed. Sch., col. 70. But note that our text is more complete and its Biblical verses are different. Cf. Gen. R., 13,4 (ed. Theodor, p. 115).
L. 7. Gen. 1,1.
L. 8. Gen., 1,2.
L. 8. Not in Midr. Ha-Gadol.
L. 10. Jer. 10,12,13.
L. 11. Job, 9,10.
L. 12. Job, 5,10.
L. 12ff. Gen. R., 13,14 (ed. Theodor, p. 120). Note variants.
L. 13. Dan. 7,13.
L. 15. Ps. 135,7.
L. 18. Theodor: איטי לארץ; see his Notes.

אד, נשיאים, חויז. עב, שהוא מעבב את הרקיע. ענן, שהוא עושה עניים לבריות אלו על אלו, פי' מי שאין לו אצל מי שיש לו. אד, שהוא שובר לבעלי שערים. נשיאים, שהוא עושה לבריות נשואים אלו על אלו. חויז, שהוא [עושה] חויזות ברקיע ומשרה רוח הקדש על הבריות, כדא' חזון ישעיהו. א"ר שמעון בן גמליאל ארבעה שמות יש לה לארץ, כנגד ארבע תקופות. ארץ, תבל, אדמה, ארקא. ארץ, כנגד תקופת ניסן שהיא מריצה את פירותיה. אדמה, כנגד תקופת תשרי שהיא עשויה בולין בולין של אדמה. ארקא, כנגד תקופת טבת שהיא מורקת פירותיה.

גדולה ירידת גשמים, שהיא מרצה בקרבנות, שנא' רצית ה' ארצך שבת שבות יעקב, ובקרבנות כתי' ונרצה לו לכפר עליו. והגליות מתכנסות בם, שנא' שבת שבות יעקב. והעונות נמחלין בם, שנא' נשאת עון עמך כסית כל חטאתם סלה. והעברה נאספת בם, שנא' אספת כל עברתך. והגייסות פסוקות בם, שנא' תלמיה רוה נחת גדודיה ברביבים תמוגגה צמחה תברך. גדודיה, כענין שנא' וגדודי מואב. גדולה ירידת גשמים, שהיא שקולה כנגד תחיית המתים. ולפיכך

L. 1ff. T.Y. Ta'an., 66c; Gen. R., 13,12 (ed. Th., p. 120–121); Midr. Ha-Gadol, ed. Sch., col. 69 (6, beg.).

L. 2. T.Y. and Midr.: עוים; but see the explanation of our author.

L. 3. Other versions: נשואים for our נשיאים.

L. 4. MS *omits* עושה.

L. 5. Is. 1,1.

L. 5ff. Gen. R., *ib.* Note variants.

L. 7. Our MS omits: *תבל כנגד תקופת תמוז שמתבלת פירותיה*.

L. 10ff. Gen. R. 13,5 (ed. Theodor, p. 116). Note that our version is more complete and partly removes difficulty pointed out by Theodor (Note 1).

L. 11. Ps. 85,2; Lev. 1,4.

L. 12. Ps. 85,2.

L. 13. *Ib.*, 3.

L. 14ff. Cf. T.B. Ta'an., 8b, bot.

L. 14. *Ib.*, 4.

L. 15. Ps. 65,11.

L. 15. 2K. 13,20.

L. 16f. T.B. Ber., 33a, Ta'an, 7a; Gen. R., 13,6 (ed. Theodor, p. 116).

קבעו גבורות גשמים בתפלה בתחיית המתים. בזו כתי' יד, דכתי' פותח את ידיך ומשביע לכל חי רצון, ובזו כתי' יד, דכתי' היתה עלי יד ה' ויוציאני ברוח ה' ויניחני בתוך הבקעה והיא מלאה עצמות, וכתיב בן אדם התחיינה העצמות האלה ואומר ה' אלהים אתה ידעת. בזו כתי' פתיחה, דכתי' יפתח ה' לך את אוצרו הטוב את השמים וגו', ובזו כתי' פתיחה, דכתי' הנה אנכי פותח את קברותיהם והעליתי אתכם מקברותיכם עמי וידעתם כי אני ה'. בזו שירה, דכתי' לבשו כרים הצאן ועמקים יעטפו בר יתרועעו אף ישירו, ובזו שירה, דכתי' הקיצו ורננו שוכני עפר, וכתי' ירונו יושבי סלע, שהם המתים הקבורים בסלעים ובאשמנים. ר' יוחנן אומר גדולה היא מתחיית המתים, שתחיית המתים למתים בלבד, וזו לחיים ולמתים, שתחיית המתים לאדם, וזו לאדם ולבהמה, שתחיית המתים לישראל, וזו לישראל ולאומות העולם. א"ר אבהו גדולים הגשמים מתחיית המתים, דאלו תחיית המתים לצדיקים בלבד. ואלו לצדיקים ולרשעים. א"ר יוחנן גדול יום הגשמים כיום קבוץ גליות, שנא' שובה ה' את שביתנו כאפיקים בנגב, ואין אפיקים אלא מטר, שנא' ויראו אפיקי מים. א"ר אושעיא גדול יום הגשמים, שאפי' ישועה פרה ורבה בו, שנא' תפתח ארץ ויפרו ישע. א"ר אבהו גדול יום הגשמים כיום שנתנה בו תורה, שנא' יערף כמטר לקחי, ואין לקח אלא תורה, שנא' כי לקח טוב נתתי לכם תורתי אל תעזובו. רבא

L. 2ff. Gen. R., *ib.* L. 2. Ps. 145,16.
L. 3. Ez. 37,1.
L. 4. Ez., *ib.*, 3.
L. 5. Deut. 28,12.
L. 7. Ez., *ib.*, 12,13; MT: אני for אנכי.
L. 8. Ps. 65,14.
L. 9. Is. 26,19.
L. 9. Is. 42,11.
L. 13f. T.B. Ta'an., 7a.
L. 15f. T.B., *ib.*, 8b, bot. L. 15. Ps. 126,4.
L. 16. Ps. 18,16 (Talmud: 2 Sam., 22,16: ויראו אפיקי ים).
L. 17f. T.B., *ib.*, 7b, top.
L. 17. Is. 45,8.
L. 18ff. T.B., *ib.*, 7a, top. Talmud: אמר ר' יהודה.
L. 18. Deut. 32,2. L. 19. Pr. 4,2.

אמר יותר מיום שניתנה תורה בו, שנא' יערוף כמטר לקחי, מי נתלה במי, הוי אומר קטון נתלה בגדול.

וגרסי' בבראשית רבה א"ר שמעון בן יוחאי ג' דברים שקולין זה בזה, ארץ אדם ומטר. א"ר לוי בר חייתא ושלשתן משלש שלש אותיות, ללמדך שאם אין ארץ אין מטר, ואם אין מטר אין ארץ, ואם אין שניהם אין אדם. וכשהב"ה רוצה בעמו ממטיר גשמי רצון על הארץ, וכשחוטאין לפניו הוא עוצר להם את השמים ולא יהיה מטר, ודומין לאשה שהיא יושבת על המשבר, והיא בצער גדול, ואינה יולדת, ותולה עיניה למרום לבקש על נפשה מאת הב"ה. כדגרסי' במס' תעניות בפ"ק א"ר שמעון בן לקיש, ועצר את השמים ולא יהיה מטר, בשעה שהשמים נעצרין מלהוריד טל ומטר, דומין לאשה שמחבלת ואינה יולדת. דאמ' ר' שמעון בן לקיש משום בר קפרא, נאמרה עצירה באשה ונאמרה עצירה בגשמים, עצירה באשה, דכתי' כי עצור עצר ה' בעד כל רחם לבית אבימלך, עצירה בגשמים, דכתי' ועצר את השמים ולא יהיה מטר. נאמרה לידה באשה, דכתי' ותהר האשה ותלד בן, לידה בגשמים, דכתי' והולידה והצמיחה. נאמרה פקידה באישה ונאמרה פקידה בגשמים, פקידה באשה, דכתיב וה' פקד את שרה, וכתי' ותהר ותלד שרה, פקידה בגשמים, דכתי' פקדת הארץ ותשוקקה רבת תעשרנה פלג אלהים מלא מים. מאי פלג אלהים מלא מים. תאנא כמן קובה יש ברקיע שממנה הגשמים יורדין.

L. 3ff. Gen. R., 13,3 (ed. Th., p. 115). Note variants.
L. 10ff. T.B., *ib.*, 8a–b. Note variants.
L. 10. Deut., 11,17.
L. 14. Gen. 20,18.
L. 15. Deut. *ib.*
L. 15. Ex. 2,2.
L. 16. Is. 55,10.
L. 17–18. Gen. 21,1,2.
L. 19. Ps. 65,10.
L. 19. Talmud: כמין.

ובשעה שהגשמים יורדין בעתן, הב"ה משמח את לב בריותיו, ישראל וגויים, ואדם ובהמה, וכל עצי השדה. גוי אחד שאל את ר' יהושע בן קרחה ואמ' ליה, הרי בשעה שיש לנו מועדות ואנו שמחים אין לכם מועדות ואין אתם שמחים, ובשעה שיש לכם מועדות ואתם שמחים אין לנו מועדות ואין אנו שמחים, אימתי אנו ואתם שמחים, אמ' לו, למחר, בירידת הגשמים, שנאמר לבשו כרים הצאן ועמקים יעטפו בר יתרועעו אף ישירו, מה כתי' בתריה, הריעו לה' כל הארץ, ר"ל כל הארץ, ישראל וגויים. א"ר מעשה היה בצידן, שצדו דג אחד, ושיערוהו שלש מאות ליטרין, ושקלוהו ולא מצאו בו כי אם מאתים. וכיון שירדו גשמים, צדו דג אחר, ושיערוהו במאתים ליטרין, ומצאוהו שלש מאות. ולא עוד אלא שמשא ומתן מתברך, שנא' עטרת שנת טובתך, כל מיני טובה נמצאת. למד שבזמן שהגשמים יורדין בעונתן, הוא עת רצון, והב"ה מרחם על בריותיו ומוריד להם גשמי רצון בעתן, ובזמן שהגשמים חסרין בעונתן, הוא עת זעם, והב"ה יושב על כסא דין. ואין הגשמים נעצרין אלא בעונותיהן של ישראל. כדגרסי' בפ"ק דמ' תענית. א"ר תנחום בריה דר' חייא איש כפר עכו, אין הגשמים נעצרין אלא בעונותיהן של ישראל, אם נתחייבו שונאיהם של ישראל כלייה, דכתי' ציה גם חום יגזלו מימי שלג שאול חטאו, וכתי' ועצר את השמים ולא יהיה מטר ואבדתם מהרה. ואמ' רב חסדא אין הגשמים נעצרין אלא בשביל ביטול תרומה ומעשרות, שנא' ציה גם חום יגזלו מימי שלג שאול חטאו. מאי משמע, תאנא דבי ר' ישמעאל, דברים

L. 1ff. Gen. R., 13,6 (p. 116f.). Note variants.

L. 7. Ps. 65,14; 66,1: MT: לאלהים.

L. 8ff. Gen. R., 13,16 (p. 125), where the story is in Aramaic. A Hebrew version is found in Dt. R., 7,6. But our version is different and was made, no doubt, by our author. Gen. R. has ר' פנחס and Deut. R. רבותינו for our רב.

L. 11. Cf. Gen. R., *ib.*, (p. 124, bot.).

L. 11. Ps. 65,12.

L. 16ff T.B. *ib.*, 7b. Note variants.

L. 18. Job 24,19.

L. 19. Deut. 11,17.

שצויתי אתכם בימות החמה ולא עשיתם, שהם תרומה ומעשרות, ימלו מכם מימי שלג בימות הגשמים. א"ר שמעון בן פזי א"ר יהושע בן לוי אין הגשמים נעצרין אלא בעון לשון הרע, שנא' רוח צפון תחולל גשם ופנים נזעמים לשון סתר. אמ' רב סלאן אמ' רב המנונא, אין הגשמים נעצרין אלא בשביל עזי פנים, שנא' וימנעו רביבים ומלקוש לא היה ומצח אשה זונה היה לך מאנת הכלם. אמ' רב קטינא אין הגשמים נעצרין אלא בענין ביטול תורה, שנא' בעצלתים ימך המקרה, וכתי' ואם מך הוא מערכך, ואין מקרה אלא הב"ה, שנא' המקרה במים עליותיו, פי' בשביל עצלות שהיתה בישראל, שלא עסקו בתורה, נעשה שונאו של הב"ה מך מלהוריד גשמים. וגרסי' במ' תעניות ירושלמי בפרק סדר תעניות, בעון ד' דברים הגשמים נעצרין, בעון ע"ז ומגלי עריות ושופכי דמים ופוסקין צדקה ברבין ואינן נותנין. בעון ע"ז מנין, שנאמר השמרו לכם פן יפתה לבבכם וסרתם ועבדתם אלהים אחרים והשתחויתם להם, מה כתי' בתריה, וחרה אף ה' בכם ועצר את השמים ולא יהיה מטר. בעון שפכי דמים מנין, שנא' כי הדם הוא יחניף את הארץ, יחין אף על הארץ. ובעון מגלי עריות מנין, דכתי' ותחניפי ארץ בזנותך וברעתך, מהו עונשו, וימנעו רביבים ומלקוש לא היה. בעון פוסקי צדקה ברבים ואינן נותנין מנין, שנא' נשיאים ורוח וגשם אין איש מתהלל במתת שקר, בעון איש מתהלל במתת שקר העבין עולין והרוח מנשבת ואין הגשמים באין, כשם שהוא מראה בעצמו אותות שהוא נותן צדקה ואינו נותן, כך הב"ה מראה בעולם אותות שהוא נותן גשמים, שהן הרוח והעבים, ואין הגשמים יורדין.

L. 4. Pr. 25,23.—Talmud: ר' סלא.
L. 6. Jer. 3,3.
L. 7. Eccl. 10,18. L. 8. *Lev.* 27,8.
L. 8. Ps. 104,3.
L. 10ff. T.Y. Ta'an, 66c.
L. 14. Deut. 11,16.
L. 15. *Ib.*, 17.
L. 15. Before correct verse, MS has נשיאים ורוח כו'.
L. 16. Num. 35,33; MS has ידין for יחין (T.Y. יחן).
L. 17. Jer. 3,2; 3.
L. 19. *Pr.* 25,14.

לפיכך צריכין הקהל וב"ד, כשיראו שהוא עת זעם והב"ה עוצר את השמים, לדרוש ולחקור אם יש אדם שיש בידו אחת מהעבירות הללו ויחזירוהו למוטב, כדי שיהו הכל בתשובה שלימה, וירחם עליהם הב"ה ועונה אותם ומוריד להם גשמי רצון. ולפיכך הזהיר הב"ה את ישראל על ידי הנביא, כשהתחיל העולם להשחנות והגשמים חסרין, לעשות תשובה מיד ולרצות להב"ה בתשובה ובמעשים טובים, שנא' כה אמר ה' צבאות שימו לבבכם על דרכיכם זרעתם הרבה והבא מעט אכול ואין לשבעה שתה ואין לשכרה לבוש ואין לחום לו והמשתכר משתכר אל צרור נקוב. זרעתם הרבה והבא מעט, מפני שבטלתם תרומות ומעשרות. אכול ואין לשבעה, מפני שבטלתם חלה ומצה בפסח. שתה ואין לשכרה, מפני שבטלתם עני יום הכפורים. לבוש ואין לחום לו, מפני שבטלתם ציצת ותפלין. והמשתכר משתכר אל צרור נקוב, מפני שבטלתם צדקה ומעשים טובים. שכישראל עושין צדקות עם העניים ומרחמין עליהם, הב"ה מתמלא רחמים ומרחם על ישראל ומוריד להם גשמי רצון בעתם. כדגרסי' בב"ר בימיו של ר' תנחומא איצטריכו ישראל למיטרא. אתי לגביה, אמרי ליה, ר' גזר תעניתא. גזר תעניתא יום קדמאי, יום תניין, ויום תליתאי, ולא נחית מיטרא, עאל ודרש להון ואמ', בני איתמליאו רחמין אלו לאלו והב"ה מתמלא עליכון רחמים. אמ' להון שיהו מחלקין צדקה לענייהון. וראו אדם אחד שהיה נותן מעות לגרושתו. שלח בתריהון. אמ' ליה, מי זאת. אמ' ליה, גרושתי היא. אמ' ליה, למה נתת לה מעות. אמ' ליה, ראיתיה בצרה ונתמלאתי עליה רחמים. אותה שעה הגביה ר' תנחומא עיניו

L. 9. Hag. 1,5–6.

L. 10ff. This is either from a Midrash unknown to me, or the author's own exposition.

L. 13. Cf. Midr. Tanḥuma, Ḳedoshim, 7 (ed. B., p. 75): משבטלו עושי צדקה. Yalḳ. Makiri has: משרבו פוסקי צדקה ברבים ואין נותנין Cf. ed. Greenup, Haggai, p. 6, where we have ואין פוסקין, which no doubt is erroneous.

L. 15ff. Gen. R., 33,3 (ed. Theodor, p. 304). Note variants. Cf. Lev. R., 34,14.

למעלה ואמ׳, רבון העולמים, מה אם זה, שאין לזו עליו מזונות, ראה אותה בצרה ונתמלא עליה רחמים, ואת שכתוב בך חנון ורחום ה׳ ואנו בניך בני ידידיך אברהם יצחק ויעקב, על אחת כמה וכמה. מיד ירדו גשמים ונתרווה העולם. וכל זמן שישראל עושין רצונו של מקום, הופך להם את החורבן ליישוב, שנא׳ ישם נהרות למדבר ומוצאי מים לצמאון, וכתי׳ ויושב שם רעבים ויכוננו עיר מושב, וכתי׳ ויזרעו שדות ויטעו כרמים, ויברכם וירבו מאד ומ׳. ובזמן שאין עושין רצונו של הב״ה הופך להם את היישב לחורבן, שנא׳ ארץ פרי למלחה מרעת יושבי בה, וכתי׳ וימעטו וישחו מעוצר רעה ויגון וכו׳, וכתי׳ שופך בוז על נדיבים וגו׳. ואע״פ שהגזירה יוצאה, אם ישראל עושין תשובה הב״ה מבטל את הגזירה, שנא׳ וירא בצר להם.

וכן מצינו נביאים הראשונים, כשהיו הצרות באות להם לישראל, היו גוזרין תענית ועושין תשובה, והב״ה שומע את תפלתן ועונה אותן. ממי את למד, ממשה רבי׳ ע״ה במלחמת עמלק. כיון שהיתה עת צרה, גזר תענית על כל ישראל, וזימן המלחמה ליום אחד אחר התענית, שנאמר ויאמר משה אל יהושע בחר לנו אנשים וצא הלחם בעמלק מחר אנכי נצב על ראש הגבעה. ר׳ אלעזר המודעי אומר, מה תלמוד מחר, אמ׳ לו מחר נגזור תענית ונהיו מעותדין על מעשה האבות ומעשה האמהות, שנא׳ מחר אנכי נצב על ראש הגבעה. ראש אלו האבות, שנא׳ כי מראש צורים אראנו, גבעות, אלו האמהות, שנא׳ עד תאות גבעות עולם. קראו כל ישראל צום, ולא טעמו כלום אותו היום, ועמדו

L. 2. Ps. 145,8.
L. 6. Ps. 107,33.
L. 6–7. *Ib.*, 36–38.
L. 9. *Ib.*, 34; 39.
L. 10. *Ib.*, 40.
L. 11. Ps. 106,44.
L. 17. Ex. 17,9.
L. 17ff. Mekilta, בשלח (ed. Fr., p. 54a; ed. Hor., p. 179, with Note on parallels).
L. 20. Num. 23,9. L. 21. Gen. 49,26.

בתפלה ובתחנונים עד הערב, שנא׳ ויהי ידיו אמונה עד בא השמש. ולמה פירש ידיו. אמ׳ משה רבינו, רבונו של עולם, על ידי הוצאת את ישראל ממצרים, ועל ידי קרעת את הים ועשית להם כמה נסים וגבורות, ועל ידי תעשה להם התשועה הזאת. ומה ת״ל אמונה. אמ׳ משה לפני הב״ה, רבונו של עולם, הידים שלא קבלו מאומה מישראל אל תשיבם ריקם.

וכן מצינו בשמואל הנביא ע״ה, כיון שראה שהיתה עת צרה והשונאים באים על ישראל, גזר תעניות ועשה תשובה וצדקה, שנא׳ ויאמר שמואל אל כל ישראל אם בכל לבבכם אתם שבים אל ה׳ הסירו את אלהי הנכר מתוככם והעשתרות והכינו לבבכם אל ה׳ ועבדוהו לבדו ויצל אתכם מיד פלשתים וכתי׳ ויסירו בני ישראל את הבעלים ואת העשתרות ויעבדו את ה׳ לבדו. וכתי׳ ויאמר שמואל אל כל ישראל קראו את כל ישראל המצפתה ואתפלל בעדכם אל ה׳. ויסירו בני ישראל את הבעלים, מכאן שעשו תשובה. ויעבדו את ה׳ לבדו, מכאן שקבלו עליהן את כל מצותיה של תורה. ויקבצו המצפתה, מכאן שקראו עצרה. וישאבו מים וישפכו, מכאן שעשו צדקה, כדא׳ שלח לחמך על פני המים. ויצומו ביום ההוא, מכאן שהתענו. ויאמרו שם חטאנו לה׳, מכאן שהתודו. וישפוט שמואל את בני ישראל, מכאן שהחזירו גזילות וחבלות לבעליהן.

וכן מצינו בשאול, כיון שראה שהיתה עת צרה, גזר תענית על כל

L. 1. Ex. 17,12.
L. 2ff. Cf. Midrash Ha-Gadol, Ex., ed. Hoffmann, p. 183.
L. 4. MS: עשיית for תעשה.
L. 5. Cf. Midr. Ha-Gadol, *ib.*: ידו שלא נטל בו כלום מישראל וכו׳.
L. 13ff. Cf. T.Y. Ta'an., 65d (Hal. 7).
L. 13. 1 Sam. 7,3–5. MT in 3: אל כל בית וגו׳; in 5: ויאמר שמואל קבצו וגו׳.
L. 15. *Ib.*, 6.
L. 16. *Ib.*, *ib.*
L. 17. Eccl. 11,1.
L. 17. 1 Sam., *ib.*
L. 18. *Ib.*
L. 18. *Ib.*

ישראל, שנאמר ואיש ישראל נגש ביום ההוא ויואל שאול את העם לאמר ארור האיש אשר יאכל לחם עד הערב ונקמתי מאויבי. ולא טעם כל העולם כלום. ולא היתה עת צרה ביום ההוא. דכתי' ואיש ישראל ראו כי צר לו כי נגש העם ויתחבאו העם במערות ובחוחים ובסלעים ובצחיחים ובבורות, ובזכות יהונתן שמסר עצמו על ישראל נענו, דכתי' ותהי המכה הראשונה אשר הכה יהונתן ונשא כליו כעשרים איש וגו', וכתי' ותהי חרדה במחנה בשדה וגו'. מהו אומר, ויושע ה' ביום ההוא את ישראל והמלחמה עברה.

וכן מצינו ביואל בן פתואל שעלה הנבאי והשחית את הזרעים והאילנות, שנאמר כי גוי עלה על ארצי, עצום ואין מספר, שיניו שני אריה ומתלעות לביא לו, שם גפני לשמה ותאנתי לקצפה, חשוף חשפה והשליך הלבינו שריגיה הגפן הובישה והתאנה אומללה, רמון גם תמר ותפוח כל עצי השדה יבשו כי הוביש ששון מן בני אדם. הלא נגד עינינו אוכל נכרת מבית אלהינו שמחה וגיל. עבשו פרורות תחת מגרפותיהם נשמו אוצרות נהרסו ממגרות כי הוביש דגן. מה נאנחה בהמה נבוכו עדרי בקר כי אין מרעה להם גם עדרי הצאן נאשמו. הובישה גפן, זה שרפון. והתאנה אומללה, זה ירקון. רמון גם תמר ותפוח כל עצי השדה יבשו, זה צמאון. ומנין שאף שמחת בני אדם פוסקת, שנא' כי הוביש ששון מבני אדם. ומנין שאף היין והשמן מתעפשין, ת"ל עבשו פרורות תחת מגרפותיהן, אלו גרבי היין. ומנין שאפי' דברים

L. 2. 1 Sam. 14,24.
L. 3. Cf. *ib.*
L. 5. *Ib.* 13,6.
L. 6. *Ib.* 14,14; MT: יתן.
L. 7. *Ib.*, 15.
L. 8. *Ib.*, 23.
L. 9. For נבאי cf. Y.T. Ta'an., 66d: ולמה נקרא שמו נבאי, דו נבי דינא דמריה
Yalk. Makiri: ולמה נקרא שמו נבאי, דהוא נבה וכו' (ed. Greenup, Joel, p. 4).
L. 12. Joel 1,6,7.
L. 14. *Ib.*, 12.
L. 16. *Ib.* 16,17 (MT: ketib פרדות), 18 (MS: צאן for בקר).
L. 19. Joel 1,12.
L. 20. *Ib.*, 17.

שאין דרכם להתעפש מתעפשין, ת"ל נשמו אוצרות. ומנין שאף הבתים נופלים, ת"ל נהרסו ממגורות. ומנין שהתבואה היתה נרקבת, ת"ל כי הוביש דגן. ומנין שאף עשבות השדה היו כלין, ת"ל מה נאנחה בהמה נבוכו עדרי בקר כי אין מרעה להם. ומנין שאף וולדות הבהמה המארת נכנסת בהן, ת"ל גם עדרי הצאן נשמו. ומנין שאף הפרוטה שבכיס המארה נכנסת בה, ת"ל הלא נגד עינינו אוכל נכרת. ומנין שאף אותו המעט שהיו אוכלין לא היו שבעים בו, ת"ל הקיצו שכורים ובכו. באותה שעה היו הכל צועקין והכל מתחננין, שנא' אליך ה' אקרא כי אש אכלה נאות מדבר ולהבה להטה כל עצי השדה. גם בהמות שדה תערוג אליך כי יבשו אפיקי מים ואש אכלה נאות מדבר. מיד השיב להם הב"ה על ידי הנביא ואמר, עשו תשובה ואני מעביר מכם את כל הצרות האלו, שנא' תקעו שופר בציון קדשו צום קראו עצרה. אספו עם, קדשו קהל, קבצו זקנים, אספו עוללים ויונקי שדים, יצא חתן מחדרו וכלה מחופתה. בין האולם ולמזבח יבכו הכהנים משרתי ה', ויאמרו חוסה ה' על עמך ואל תתן נחלתך לחרפה למשול בם גויים. למה יאמרו בעמים איה נא אלהיהם. מיד עשו תשובה, והתפללו לפני הב"ה, ושמע את תפלתן וריחם עליהם, שנא' ויקנא ה' לארצו ויחמול על עמו. ויען ה' ויאמר לעמו הנני שולח לכם את הדגן ואת התירוש והיצהר ושבעתם אותו ולא אתן אתכם עוד חרפת רעב בגוים.

ולפי' אנו עושים כסדר הזה בכל צרה שלא תבא על הצבור. תקעו שופר בציון, מכאן שתוקעין ומתריעין בשופרות. קדשו צום, מכאן שמתענין. קראו עצרה, מכאן שאסורין בעשיית מלאכה. אספו

L. 1. *Ib.*, *ib.* L. 2. *Ib.*
L. 3. *Ib.*
L. 4. *Ib.*, 18.
L. 5. *Ib.*
L. 6. *Ib.*, 16.
L. 7. *Ib.*, 5.
L. 10. *Ib.*, 19-20.
L. 16. *Ib.*, 2,15-17. MT has no נא.
L. 19. *Ib.*, 18-19; MT has no ואת before התירוש; for our חרפת רעב MT has חרפה.

עם, מכאן שאסורין במשא ומתן. קדשו קהל, מכאן שמתקבצין כל החברים כאחד. קבצו זקנים, מכאן שיורדין לפני התיבה עם שליח צבור. אספו עוללים, מכאן שעושים אותם שניים להם. וגרסי׳ בפרק סדר תעניות. תנן הנחבא בר בריה דחוני המעגל הוה. כי מצטריך עלמא למיטרא, משדרי רבנן ינוקי דבי רב גביה. הוו נקיטי ליה בשיפוליה, ואמרי ליה, אבא אבא הב לן מיטרא. אמ׳ לפניו, רבון העולם, עשה בשביל הללו שאין יודעין מה בין אבא שהוא נותן מטר לבין אבא שאינו נותן מטר, ואתא מיטרא. ויונקי שדים, מכאן ששומעין נדר מפי הקטן. יצא חתן מחדרו וכלה מחופתה, מכאן שאסורין בתשמיש.

וכן מצינו בעזרא כיון שראה שהיתה עת צרה, גזר תענית על עצמו ועל ישראל הנמצאים שם, שנא׳ ואקרא צום על הנהר נהר אהוא להתענות וגו׳. מיד נענה, דכתי׳ ויד אלהינו היתה עלינו ויצילנו מכף אויב ואורב בדרך. וגרסי׳ במ׳ תעניות ירוש׳ בפרק סדר תעניות. כתיב יצא חתן מחדרו וכלה מחופתה. יצא חתן מחדרו, זה ארון, וכלה מחופתה, זו תורה. ד״א יצא חתן מחדרו, זה נשיא, וכלה מחופתה, זה אב בית דין.

לפיכך כשהגשמים נעצרין חייבין לעשות תשובה ולהתענות ולהתפלל עד שנענין. דתנן הגיע י״ז במרחשון ולא ירדו גשמים, התחילו היחידים להתענות. אוכלין ושותין משחשכה, ומותרין במלאכה וברחיצה ובסיכה ובנעילת הסנדל ובתשמיש המטה, ונועלין את המרחצאות. עברו אלו ולא נענו, גוזרין שבעה תעניות על הצבור, כמו שכתבתי

L. 4ff. T.B. Ta'an., 23b (מ' סדר תעניות אלו.
L. 4. Talmud: בר ברתיה.
L. 7. Talmud has this in Aramaic.
L. 13. Ezr. 8,21. MT: ואקרא שם צום על הנהר אהוא.
L. 14. *Ib.*, 31.
L. 14ff. T.Y. Ta'an., 65a.
L. 15. Joel 2,16.
L. 19ff. Mishnah, Ta'an., I,4. Note variants.
L. 21ff. *Ib.*, 6.
L. 22. Cf. above, p. 280f.

למעלה. ונועלין באלו השבעה ימים האחרונים את החניות. עברו אלו ולא נענו, ממעטין במשא ובמתן, בבנין ובנטיעה, באירוסין ובנשואין, ובשאלת שלום בין אדם לחבירו. החבירים, פי' תלמידי חכמים אין ביניהם שאלת שלום, ועם הארץ ששאל משיבין אותו בשפה ברורה ובכובד ראש. ויושבין כאבלים וכמנודין עד שירוחמו, שנא' הנה כעיני עבדים אל יד אדוניהם כעיני שפחה אל יד גבירתה כן עינינו אל ה' אלהינו עד שיחננו. והיחידים חוזרים ומתענין עד שיצא ניסן. יצא ניסן, שוב אין מתענין, מפני שהגשמים סימן קללה, שנא' הלא קציר חטים היום ומ'. וזה הענין של זמנים הללו היה בארץ ישראל, שהיו התבואות מתבשלות ובאות בניסן. אבל בארצות האלו, מתענין ומתריעין על הגשמים כל זמן שצריכים להם, ואפי' בחדש סיון.

סדר שבעת ימים אחרונים. שנינו במ' תעניות סדר תעניות כיצד. מוציאין את התיבה לרחובה של עיר, ונותן אפר מקלה על גבי התיבה, ובראש הנשיא ובראש אב ב"ד, וכל אחד ואחד נוטל ונותן בראשו. והזקן שבהם אומר לפניהם דברי כיבושים, אחינו, לא נאמר באנשי נינוה וירא אלהים את שקם ואת תעניתם, אלא וירא אלהים את מעשיהם כי שבו מדרכם הרעה, וכן בקבלה הוא אומר וקרעו לבבכם ואל בגדיכם ושובו אל ה' אלהיכם כי חנון ורחום הוא, וניחם על הרעה. ובגמ' מפרש למה יוצאין לרחובה של עיר, ליכנסו בי כנישתא וליצלו התם. אמ' ר' חייא בר אבא לומר צעקנו בצינעא ולא נענינו, נבזה עצמותינו בפרהסיא. ר' שמעון בן לקיש אומר גלינו ונלותנו

L. 1ff. Mishnah, *ib.*, 7.

L. 4f. T.B., *ib.*, 14b; this passage from the Gemara is inserted by our author in his quotation from the Mishnah. The verse from Ps. is not found in our Talmud ed.

L. 4. Talm.: בשפה רפה.

L. 7. Ps. 123,2.

L. 7ff. Mishnah, *ib.*

L. 9. 1 Sam. 12,17.

L. 12ff. Mishnah, *ib.*, II,1. Note variants.

L. 17. Jon. 3,10; MT: האלהים.

L. 19. Joel 2,13.

L. 19ff. T.B., *ib.*, 16a. Note variants and expansion.

מכפרת עונותינו. ולמה מוציאין את התיבה, א"ר יהושע בן לוי, כלי צנוע היה לנו ונתבזה בעונותינו. ולמה מתכסים בשקים, א"ר חייא בר אבא לומר הרי אנו חשבין לפניך כבהמה, כלומר אם אין אתה מרחם עלינו מפני שאנו בני אדם וחטאנו לפניך, רחם עלינו שאנו כבהמה, שכן דרכך להושיע את האדם ואת הבהמה, שנא' אדם ובהמה תושיע ה'. וגרסינן בב"ר ובפסיקתא. אלכסנדרוס מקדון הלך למדינה ששמה אפריקי ויצאו לקדם לפניו בחוררין של זהב וברמונים של זהב ובלחם של זהב ובקרין של זהב. אמ' להם, ומה זהב יאכל בארצכם. אמרו לו, לא היה כך בארצכם. אמ' להם, לא עשרכם באתי לראות, אלא דינכם באתי לראות. עודם מדברים והנה שני אנשים באין לדין לפני המלך. פתח האחד ואמר, אדוני המלך, אני קניתי מזה חרבה אחת והתחלתי לבנותה ומצאתי בה מטמון, אמרתי לו קח מטמונך, שהחרבה קניתי ממך והמטמון לא קניתי. אמ' בעל דינו, אדוני המלך, כשמכרתי לו החרבה כל אשר בה מכרתי. אמ' המלך לאחד מהם, יש לך בן זכר. אמ' לו, הן. ואמ' לבעל דינו, יש לך בת. אמ' לו, הן. אמ' המלך, יתנשאו ביחד ויאכלו שניהם המטמון. מיד תמה אלכסנדרוס. אמ' לו המלך, מה את תמה, לא דנתי בטוב. אמ' לו, בטוב דנת. אמ' לו המלך, ואלו איתו כזאת בארצכם, מה הייתם עושים. אמ' לו, היה המלך חותך ראש הטוען והנטען, והיה נוטל המטמון לנפשו. אמ' לו המלך, ותזרח השמש בארצכם. אמ' לו, הן. אמ' לו, ויירדו גשמים בארצכם. אמ' לו, הן. אמר לו, יש בהמה דקה בארצכם. אמ' לו, הן. אמ' לו, תפח רוחו של אותו האיש, בזכות הבהמה הב"ה עושה עמכם כל אלו הנסים האלו. הה"ד אדם ובהמה תושיע ה', אדם עם בהמה תושיע ה', אדם מפני בהמה תושיע ה', אדם בזכות בהמה תושיע ה'. כך עתה אדם אנחנו וכבהמה תושיענו.

L. 6. Ps. 36,7.

L. 6ff. Cf. Gen. R., 33,1 (ed. Theodor, p. 301ff); Pesikta, ed. B., p. 74a, where this story appears in Aramaic. Our author translated it into Hebrew. For discussion of parallels, see Theodor's Note, *ib.*

L. 7. MS: ליפריקי for אפריקי; *no doubt, a copyist's error.*

L. 23f. Note our author's exposition of the verse.

ונרסי' במ' תעניות ירוש' בפ' סדר תעניות. א"ר חייא בר אבא ולמה יוצאין ברחובה של עיר, כלומר חשבנו כאלו גלים לפניך. ולמה נותנין אפר מקלה על גבי התיבה, ר' חונא רבה דציפורין אמ', אבותינו חפו ארון זהב ואנו חפינו אותו אפר. ובראש הנשיא, א"ר תחליפא קיסריא, כדי לפרסמו, לא דומה מתבוה מעצמו למתבוה מאחר. ולמה תוקעין בקרנות, א"ר יעקב דרומאה, לומר חשבנו כאלו געים לפניך כבהמות ע"כ.

ובתלמודא דידן. ולמה תוקעין בקרנות, לומר הרי אנו ריקים. ולמה נותנין אפר על גבי ספר תורה, לומר עמו אנכי בצרה. ר' שמעון בן לקיש אומר, בכל צרתם לו צר. א"ר זירא כי הוה חזינא דיהבי עפרא על ספר תורה, הוה מזדעזע בכל גופו. ולמה נותנין עפר בראש כל אחד ואחד. פליגי בה ר' חמא ב"ר חנינא ור' לוי בר חמא. אחד אמ' הרי אנו חשובין לפניך כעפר, וחד אמ' כדי שתזכור לנו אפרו של יצחק אבינו ותרחם עלינו. ולמה יוצאין לבית הקברו'. פליגי בה ר' לוי בר חמא ור' חמא ב"ר חנינא. חד אמ' הרי אנו חשובין לפניך כמתים, וחד אמ' כדי שיבקשו המתים רחמים עלינו.

ושומע הב"ה תפלתן של צדיקים המתים, ורוצה בה כשמתפללין על ישראל בעת צרה, ומרחם על עמו בתפלתן. כדגרסי' בפרק קמא דמ' שוטה. א"ר חמא בר חנינא, מפני מה נקבר משה רבינו ע"ה מול בית פעור, כדי לכפר על עון בית פעור. מפני מה נסתר קברו של משה מעיני בשר ודם, מפני שגלוי וידוע לפני הב"ה שעתיד המקדש

L. 1ff. T.Y. Ta'an., 65a; note different sequence.
L. 1ff. T.B., *ib.*, 16a. Note variants.
L. 8. Note that ולמה תוקעין וכו' is not in our ed. of T.B. Cf. T.Y., *ib.*, 65a: ולמה תוקעין בקרנות, לומר חשבינו כאילו גועים כבהמה לפניך.
L. 9. Ps. 91,15.
L. 10. Is. 63,9.
L. 12. Talm.: ר' חנינא.
L. 15. Talm.: ר' חנינא.
L. 19f. T.B. Sot., 14a. Note variants.
L. 20f. This is a separate passage, either the author's own or a quotation from a Midrash.

ליחרב, בית ראשון ובית שני, ולגלות ישראל מארצם, ואמ' שמא יבואו לקבורתו של משה, ויעמדו בבכיה ויתחננו למשה ויאמרו לו, רבינו משה, עמוד בתפלה בעבורנו, ועומד משה ומבטל את הגזירה. מפני שחביבין הצדיקים במיתתן יותר מבחייהן. שכן אתה מוצא, כשהיו ישראל במדבר וסרחו במעשיהם בעשיית העגל, קצף הב"ה עליהם ואמ' למשה הרף ממני ואשמידם, כמה צדיקים היו באותו הדור, וכמה חסידים, משה ואהרן ויהושע אלדד ומידד וע' זקנים, ושאר חכמים ותלמידיהם, ולא עשה הב"ה בשבילם; ולא בטל את הגזירה אלא בשביל אברהם יצחק ויעקב, שנא' זכור לאברהם ליצחק ולישראל עבדיך וגו'.

ר' תנחומא אומר, והן אומרים אם [גלות] אנו חייבים הרי גלינו, ואם רעבון אנו חייבין הרי צמנו ואנו רעבים, ואם מיתה אנו חייבין, הרי אנו כמתים. ויש אומרים, אם הריגה אנו חייבים הרי צמנו ואנו רעבים, ואם מיתה אנו חייבין הרי אנו כמתים. ויש אומרים, אם הריגה אנו חייבים, הרי אברהם אבינו ע"ה ששפך דמו במילה ומסר עצמו למיתה, ואם שריפה אנו חייבים, הרי יצחק אבינו ע"ה שמסר עצמו לשריפה, ואם גלות אנו חייבים, הרי יעקב אבינו ע"ה שגלה כמה גליות.

דברי כבושין. אמ' אביי יש שם זקן וחכם אומר, אין שם זקן, אומר חכם, אין שם זקן ולא חכם, אומר אדם של צורה. לא שק ולא תענית גרמין, אלא תשובה ומעשים טובים גרמין. שכן מצינו באנשי נינוה, שלא נאמר בהם וירא אלהים את שקם ואת תעניתם, אלא וירא אלהים את מעשיהם כי שבו מדרכם הרעה. ויתכסו שקים האדם והבהמה, מאי עביד, אסרו את הבהמות לחוד ואת הוולדות לחוד, ואמרו לפניו, רבונו של עולם, אם אין אתה מרחם עלינו, אין אנו מרחמין

L. 5ff. Cf. Deut. R., 3,15.
L. 6. Deut. 9,14.
L. 10. Ex. 32,13.
L. 11ff. This saying I have been unable to trace.
L. 11. MS omits גלות.
L. 18ff. T.B. Ta'an., 16a. Note variants.
L. 22. Jon. 3,10; MT: וירא האלהים. L. 23. 3,8.

על אלו. ויקראו אל ה׳ בחזקה, מאי אמור. רב יהודה אמר רב, רבונו של עולם עלוב ושאינו עלוב יכול ושאינו יכול, צדיק ורשע, מי נדחה מפני מי. לפי׳ צריכין הקהל לצעוק ולהתחנן בבכיה לפני הב״ה, בדאגה ובשברון לבב, ויצעקו הכל, גדולים וקטנים אנשים ונשים וטף, עד שירוחמו. כדגרסי׳ בפ׳ סדר תעניות ת״ר פעם אחת יצא רוב אדר ולא ירדו גשמים. שלחו לו לחוני המעגל ואמרו לו, התפלל וירדו גשמים. התפלל ולא ירדו גשמים. עג עוגה ועמד בתוכה, כדרך שעשה חבקוק, שנאמר על משמרתי אעמודה ואתיצבה על מצור. אמ׳ לפניו, רבונו של עולם, בניך שמו פניהם עלי, שאני כבן בית לפניך, נשבע אני בשמך הגדול שאיני זז מכאן עד שתרחם על בניך. התחילו הגשמים מנטפין. אמרו לו, ר׳ ראינוך לא נמות, כמדומין אנו שאין הגשמים יורדין אלא להתיר שבועתך. אמר להם, ראיתוני לא תמותו. אמ׳ לא כך שאלתי, אלא גשמי בורות שיחין ומערות. ירדו בזעף, כל טיפה וטיפה כמלא פי חבית. שיערו חכמים, אין טפה פחותה מלוג. אמרו לו, ראינוך לא נמות, כמדומין אנו שאין הגשמים יורדין אלא לשחת העולם. אמ׳ להם, ראיתוני לא תמותו. אמ׳ לא כך שאלתי, אלא גשמי רצון ברכה ונדבה. ירדו כתקנן, עד שיצאו ישראל מירושלם להר הבית מפני רוב הגשמים. אמרו לו, כשם שהתפללת עליהם שירדו, כך התפלל עליהם שילכו להם. אמ׳ להם, כך מקובלני, שאין מתפללין על רבוי הטובה. הביאו לו פר הודאה, וסמך שתי ידיו עליו ואמ׳, רבונו של עולם, ישראל שהוצאת מארץ מצרים אינן יכולין לקבל רוב טובה ולא רוב פורענות, השפעת להם טובה אין יכולין לקבל, יהי רצון מלפניך שיהא ריוח בעולם. מיד נשבה רוח ונתפזרו העבים וזרחה חמה ויצאו וראו הר הבית שמלא כמהין ופטריות. שלח לו שמעון בן שטח, אלמלא חוניי אתה גוזרני עליך נדוי, אלו היו שנים כשני אליהו שמפתחות גשמים בידו, לא נמצא שם שמים מתחלל על ידיך, אבל מה אעשה, שאתה

L. 1. *Ib.*, *ib.* Talmud omits: ר׳ יהודא אמר רב.
L. 2. Talmud omits: יכול ושאינו יכול.
L. 5ff. T.B., *ib.*, 23a. Note variants.
L. 8. Hab. 2,1; MS has מצפה for מצור.

מתחטא לפני המקום כבן שמתחנן לפני אביו ועושה לו כל רצונו, אמ' לו הוליכני לחמין מוליכו, הוליכני לצונן מוליכו, תן לי אגוזים אפרסקין ורמונים נותן לו, ועליך הכתוב אומר ישמח אביך ואמך ותגל יולדתך.

ועוד גרסינן בפ' קמא דמסכת תעניות ירושלמי. דרש ר' תנחום בר עילוי, ויכנעו שרי ישראל והמלך ויאמרו צדיק ה', ובראות ה' כי נכנעו היה דבר ה' אל שמעיה לאמר נכנעו ולא אשחיתם. נתענו אין כתי' כאן, אלא נכנעו, הא למדנו שההכנעה גדולה מן התענית. א"ר יהושע בן לוי, כתי' ואד יעלה מן הארץ והשקה את כל פני האדמה, עלה שבר מלמטן, הגשמים יורדין מלמעלה. אמ"ר ברכיה, יערף כמטר לקחי, כפפו ערפן לתשובה, מיד הגשמים יורדין. א"ר אלעזר, הכזה יהיה צום אבחרהו יום ענות אדם נפשו, איזה צום שאני חפץ בו, פתח חרצבות רשע התר אגודות מוטה, הלא פרוס לרעב לחמך ועניים מרודים תביא בית, כי תראה ערום וכסיתו. מה כתי' בתריה, אז תקרא וה' יענה. לוי גזר תעניתא, בעא רחמי, ולא אתא מיטרא. אמ' רבונו של עולם, עלית וישבת במרום ואין אתה מרחם על בניך. מיד אתא מיטרא. ר' יהודה נשיאה גזר תעניתא, ולא אתי מיטרא. אמ' כמה משמואל הרמתי ליהודה בן גמליאל. פי' שמואל הרמתי צעק לפני הב"ה ומיד נתן הב"ה מטר, דכתי' ויצעק שמואל אל ה' ויתן קולות ומטר, ואני צעקתי ולא נעניתי, אוי לו לדור שעלתה בימיו כך. חלש דעתיה ואתי מיטרא. ר' גזר תעניתא, ולא אתא מיטרא. נחית קמיה אילפא. אמ' משיב הרוח, נשא זיקא, ומוריד הגשם, אתא מיטרא. אמ'

L. 3. Pr. 23,25.
L. 4ff. T.Y., *ib.*, 65a. Note difference of sequence.
L. 6. 2 Chr. 12,6–7.
L. 8. Gen. 2,6.
L. 10. Deut. 32,2.
L. 11. Is. 58,5.
L. 13. *Ib.*, 6,7.
L. 14. *Ib.*, 9.
L. 14ff. T.B., *ib.* 25a. Note variants.
L. 16ff. T.B., *ib.*, 24a.
L. 19. 1 Sam. 12,18; MT: ויקרא; ויתן ה'.

ליה, מאי עובדך. אמ׳ בכפר דחוק יתיבנא, ולא שכיח ביה יין לקידושא ולהבדלה, ומטרחנא ומייתינא להו ומפיקנא להו ידי חובתיהו. רב נחמן גזר תעניתא, ולא אתי מיטרא. אמ׳ חבוטי ליה לנחמן מגדא לארעא, ואבסיף, ואתי מיטרא. ת״ר מעשה בר׳ אליעזר שגזר י״ג תעניות על הצבור ולא ירדו גשמים, התחילו כל העם לצאת; אמ׳ להם קברים תקנתם לעצמכם, געו כל העם בבכיה, וירדו גשמים. וישובו איש מדרכו הרעה ומן החמס אשר בכפיהם, אמ׳ שמואל, אפי׳ גזל מריש ובנאו בבירה, מקעקע כל הבירה כלה ומשיב מריש לבעליו. פי׳ מריש, קורה.

ואלו צרות שחייבין להתריע עליהן בני אותה העיר שנשתלחו בה בלבד. גשמים שפסקו בין גשם לגשם מ׳ יום, וצמחים ששנו, מתריעים עליהם מיד. וגשמים שירדו לצמחים ולא לאילן, כגון שירדו בנחת. וגשמים שירדו לצמחים ולאילן ולא לבורות שיחין ומערות, כגון שירדו בכח ולא עשו זרם. וגשמים שירדו לבורות שיחין ומערות ולא ירדו לצמחין ולא לאילן, כגון שלא ירדו אלא בזרם בלבד. ועיר שיש בה אכסרה בזמן שיש בה מיתה, ועיר שיש בה דבר. איזה דבר, עיר המוציאה חמש מאות רגלי ויצאו ממנה ג׳ מתים בג׳ ימים זה אחר זה. ועיר שיש בה מפולת בריאות שאין ראויות ליפול ורעועות שראויות ליפול. כל עיר שיש בה אחת מכל המכות הללו, אותה העיר מתענה ומתרעה, וכל סביבותיה מתענות ולא מתריעות, ושאר כל ישראל הרחוקין מהן לא מתענין ולא מתריעין, אבל מבקשים רחמים על אחיהם ישראל השרויים בצער, שנא׳ ונשאת תפלה בעד השארית הנמצאה. ואם לא

L. 1. Talmud: בקוסטא רחיקא; Rashi: בכפר רחוק.
L. 4ff. T.B., *ib.*, 25b.
L. 5ff. T.B., *ib.*, 16a, bot.
L. 7. Jon. 3,8.
L. 9. Cf. Rashi *ad loc.*
L. 11ff. Mishnah, *ib.*, III,1.
L. 18. Cf. T.B., *ib.*, p. 20b, and Rashi's comment.
L. 22. 2 Kings 19,4.

בקשו עליהן רחמים, הרי הן חוטאין, שנא' גם אני חלילה לי מחטוא אל ה' מחדול להתפלל בעדכם וגו'.

אלו צרות שחייבין להתריע עליהן אנשי אותה העיר שנשתלחו בה וכל ישראל השומעין בהן. שדפון וירקון, ארבה וחסיל, וחיה רעה, חרב ורעב. מפני שכל אחת מאלו היא מכה מהלכת, וחוששין שמא ימשכו המכות הללו ממקום למקום. ואם היו שתי צרות כאחת, מטריחין על הצבור יותר מדאי, ומתענין ומתריעין וצועקים ומתחנים לפני אביהן שבשמים עד שיחטאו.

עמדו בתפלה. מורידין לפני התיבה זקן ורגיל ופרקו נאה ויש לו בנים וביתו ריקם ושפל ברך ונוח לתשחורת ומרוצה לעם, כדי שיהא לבו שלם בתפלה. ירד לפניהם, מזכיר זכות אבות וזכות חסידים הראשונים. שכן מצינו במשה רבינו ע"ה שהזכיר לפני הב"ה זכות אבות, דכתי' זכור לאברהם ליצחק ולישראל עבדיך וגו'. ודוד ע"ה אמר, ה' אלהי אברהם יצחק וישראל אבותינו וגו'. ואליהו הנביא ז"ל, דכתי' ויגש אליהו הנביא ויאמר ה' אלהי אברהם יצחק וישראל היום יודע וגו'. והרמב"ם ז"ל אמ' בפזמון שעשה ליום הכפורים, אני מזכיר היום חסד אבותי. ור' משה ן' עזרא אמר בפזמון אחר זכור להם צדקת יעקב אביהם.

L. 2. 1 Sam., 12,23; MT: לחד.

L. 8. If correct as in MS, עד שיחטאו would mean until their sins are expiated. Cf. Jastrow, Talm. Dict., s.v. חטא.

L. 9ff. Cf. Mishnah, *ib.*, II,2; T.B., *ib.*, 16a, bot.

L. 10. For נוח לתשחורת, which does not occur in the Mishnah, see T.Y., Ta'an., 65b, bot.

L. 13. Ex. 32,13.

L. 14. 1 Chr. 29,18.

L. 16. 1 Kings 18,36.

L. 16. Cf. Davidson, 'Oẓar Ha-Shirah, I, p. 306, 6742.

L. 17. Cf. *Sid. R. Amram*, II, p. 48a; Tashlum Abudarham, ed. Prins, p. 82; Brody's Note, *ib.*, p. 172. The poem אז צעקו שבים, in which our line forms the refrain, is usually attributed to R. Isaac Ibn Gayyat (cf. Landshuth, 'Amude Ha-'Abodah, p. 113, no. 29). In some Maḥzorim it appears as part of a Ḳerobah by R. Moses Ibn Ezra (cf. Davidson, *ib.*, II, p. 346).

ויעמוד הגדול שבהם ויוכיח בעניינים של תוכחות כפי כחו, עד שיצעקו הקהל ויבכו לפני אביהם שבשמים ויכופו את יצרם ויעשו תשובה. ואם הוא המוכיח ראוי להתפלל בעדם, עומד ומתפלל, ואם לאו, מעמידין ש"צ הראוי להתפלל בעדם. ואיזה הוא ראוי, זה הרגיל בתפלה ובכל הברכות, ורגיל לקרות בתורה נביאים וכתובים, ולא יהיה בעל עבירות, ולא יצא עליו שם רע. וצריך שיהא קולו ערב.

והגאונים ז"ל סדרו התפלה של ז' ימים האחרונים של תענית צבור שמתענין על הגשמים ועל כל צרה שלא תבא על הצבור, סדור נאה, על זה הסדר.

משכימין לרחובה של עיר, ופותחין אשר יצר את האדם בחכמה, אלהי נשמה וכו', יהי רצון, יהי רצון, ופרשת ברכת כהנים, ופרשת הקרבנות, איזהו מקומן, וזמירות של שבת עד ואראהו בישועתי. ואומר אלו המזמורים, תפלה לדוד שמעה ה' צדק וכו', לדוד אליך ה' נפשי אשא, לדוד משכיל אשרי נשוי פשע, תפלה לדוד הטה ה' אזנך עניי, לדוד ברכי נפשי את ה' ואל תשכחי כל גמוליו, ברכי נפשי את ה' ה' אלהי גדלת מאד, הללויה הללו את שם ה', שיר המעלות אל ה' בצרתה לי, שיר למעלות אשא עיני אל ההרים, שיר המעלות לדוד אליך נשאתי את עיני, שיר המעלות לדוד לולי ה' שהיה לנו, שיר המעלות ממעמקים קראתיך ה', הודו לה' כי טוב כי לעולם חסדו. ברוך שאמר וזמירות של חול עד גאל ישראל. ומתפללין י"ח, ואומרים עננו בשומע תפלה. ומחזיר ש"צ התפלה, ואומר סליחות בברכת סלח

L. 1ff. Cf. T.B., *ib.*, 16a, bot.
L. 10ff. Cf. Ṭur, *ib.*, 579. Note variants.
L. 13. Ps. 17.
L. 14. Ps. 25.
L. 14. Ps. 32; 86.
L. 15. Ps. 103.
L. 16. Ps. 104; 113.
L. 17. Ps. 120; 121.
L. 18. Ps. 123,124.
L. 19. Ps. 130.
L. 19. Ps. 136.

לנו, ואומר כשחטאו ישראל במדבר, ואומר אלהינו ואלהי אבותינו אל תעש עמנו כלה, ואו' וידוי אשמנו מכל עם, ואומר וידוי לעינינו עשקו עמלנו, ואומר וידוי, ואומר עזרא הסופר, ואומר ברכת ראה בעניינו עד כי גאל חזק אתה, ואומר עננו עד ומרחם בכל עת צרה וצוקה. ואח"כ אומר, וקיים לנו ה' אלהינו את הברית ואת החסד ואת השבועה שנשבעת לאברהם אבינו בהר המוריה, ואת העקידה שעקד את יצחק בנו על גבי המזבח, וכבש רחמיו לעשות רצונך בלבב שלם, כן יכבשו רחמיך את כעסך, ויפלו רחמיך על מדותיך, וישוב חרון אפך מעמך. מי שענה את אברהם אבינו בהר המוריה, הוא יענה אתכם וישמע קול צעקתכם ביום הזה. בא"י גאל ישראל.

ועונין הקהל אמן, ותוקעין תקיעה ותרועה. ואומר שליח צבור ויעבר, היום יבואונו חסדיך עם רחמיך, היום הרק עלינו מי נשמך, אם כבנים אם כעבדים, עד קדוש.

אתה זוכר מעשה עולם, ופוקד כל יצורי קדם, כי זכר כל היצור לפניך בא. מעשה איש ופקודתו ועלילות מצעדי גבר, מחשבות אדם ותחבולותיו, יצרי מעללי איש. אשרי איש שלא ישכחך ובן אדם יתאמץ בך. כי דורשיך לעולם לא יכשלו ולא תכלים לנצח כל החוסים בך. וגם את נח באהבה זכרת, ותפקדהו בדבר ישועה ורחמים, בהביאך את מי המבול, ככתוב בתורתך, ויזכר אלהים את נח ואת כל החיה ואת כל הבהמה אשר אתו בתיבה ויעבר אלהים רוח על הארץ וישכו המים. ונאמר וגם אני שמעתי את נאקת בני ישראל אשר מצרים מעבידים אותם ואזכר את בריתי. ונאמר וישמע אלהים את נאקתם ויזכר אלהים את בריתו את אברהם את יצחק ואת יעקב. ונאמר ויזכר אלהים בריתו וינחם כרב חסדיו. אלהינו ואלהי אבותינו, זכרנו בזכרון טוב מלפניך, ופקדנו בפקודת ישועה ורחמים משמי שמי קדם, וזכור לנו, ובעבור

L. 9f. Mishnah, *ib.*
L. 21. Gen. 8,1.
L. 22. Ex. 6,5.
L. 23. Ex. 2,24.
L. 24. Ps. 106,45; MT: ויזכר להם,

שמך הגדול ישוב חרון אפך מעמך ומעירך ומארצך ומנחלתך. וקיים לנו ה׳ אלהינו את הדבר שהבטחתנו בתורתך על ידי משה עבדך, כאמור וזכרתי להם ברית ראשונים אשר הוצאתי אותם מארץ מצרים לעיני הגוים להיות להם לאלהים אני ה׳. מי שענה את משה ואבותינו על ים סוף, הוא יענה אתכם וישמע קול צעקתכם ביום הזה, בא"י זוכר הנשכחות. ותוקעין תרועה תקיעה תרועה. ויעבור. ואומר היום גשם נדבות תניף אלהים, היום מלא מים פלג אלהים, היום תכין בטובתך לעני אלהים. אם כבנים וכו׳.

אתה נגלית בענן כבודך על עם קדשך לדבר עמהם, מן השמים השמעתם קולך ונגלית עליהם בערפלי טוהר. גם כל העולם כלו חל מלפניך, ובריות בראשית חרדו ממך, בהגלותך מלכנו על הר סיני ללמד לעמך תורה ומצות, ותשמיעם את הוד קולך ודברות קדשך מלהבות אש. בקולות וברקים עליהם נגלית, ובקול שופר עליהם הופעת, ככתו׳ בתורתך, ויהי ביום השלישי בהיות הבקר ויהי קולות וברקים וענן כבד על ההר וקול שופר חזק מאד ויחרד כל העם אשר במחנה. ונאמר ויהי קול השופר הולך וחזק מאד משה ידבר והאלהים יעננו בקול. ונאמר כל העם רואים את הקולות ואת הלפידים ואת קול השופר ואת ההר עשן וירא העם וינעו ויעמדו מרחוק. ובדברי קדשך כתוב לאמר, עלה אלהים בתרועה ה׳ בקול שופר. ונאמר בחצוצרות וקול שופר הריעו לפני המלך ה׳. ונאמר תקעו בחדש שופר בכסא ליום חגנו, הללויה הללו אל בקדשו הללוהו ברקיע עוזו הללוהו בגבורותיו, הללוהו כרב גדלו, הללוהו בתקע שופר, הללוהו

L. 1. Tur omits: ומעירך ומארצך.
L. 4. Lev. 26,45.
L. 7. Cf. Ps. 68,10.
L. 7–8. Cf. Ps. 65,10; 68,11.
L. 16. Ex. 19,16.
L. 17. *Ib.*, 19,19.
L. 18. *Ib.*, 20,18.
L. 19. Ps. 47,6.
L. 20. Ps. 98,6.
L. 21. Ps. 81,4.

בנבל וכנור, הללוהו בתוף ומחול, הללוהו במינים ועוגב, הללוהו בצלצלי תרועה, כל הנשמה תהלל יה הללויה. ועל ידי עבדיך הנביאים כתוב לאמר, והיה ביום ההוא יתקע בשופר גדול ובאו האובדים בארץ אשור והנדחים בארץ מצרים והשתחוו לה' בהר הקדש בירושלם. ונאמר כל יושבי תבל ושכני ארץ כנשא נס הרים תראו וכתקוע שופר תשמעו. וה' עליהם יראה ויצא כברק חצו וה' אלהים בשופר יתקע והלך בסערות תימן. ונאמר וירע העם ויתקעו בשופרות ויהי כשמוע העם את קול השופר ויריעו העם תרועה גדולה ותפול החומה תחתיה ויעלו העם העירה איש נגדו וילכדו העיר. ובתורתך ה' אלהינו כתו' לאמר, וכי תבאו מלחמה בארצכם על הצר הצורר אתכם והרעותם בחצוצרות ונזכרתם לפני ה' אלהיכם ונושעתם מאויביכם. אנא ה' אלהינו זכור לנו היום זכותו של יהושע עבדך, ורחם עלינו למען שמך. מי שענה את יהושע בגלגל, הוא יענה אתכם וישמע קול צעקתכם ביום הזה, בא"י שומע תרועה. ותוקעין תקיעה תרועה ותקיעה. ואומר ויעבור. ואומר היום אל תזכור לנו עונות עמשה, היום אל תשים שמיך כנחושה, היום זכור לנו ברית אבות שלשה. אם כבנים וכו'.

שיר המעלות אל ה' בצרתה לי קראתי ויענני. ה' הצילה נפשי משפת שקר מלשון רמיה. מה יתן לך ומה יוסיף לך לשון רמיה. חצי גבור שנונים עם גחלי רתמים. אויה לי כי גרתי משך שכנתי עם אהלי קדר. רבת שכנה לה נפשי עם שונאי שלום. אני שלום וכי אדבר המה למלחמה.

אנא ה' אלהינו, זכור לנו היום זכותו של שמואל חוזך, ורחם עלינו למען שמך.

L. 2. Ps. 150; 5a missing in MS.
L. 4. Is. 27,13.
L. 6. Is. 18,3.
L. 7. Zech. 9,14.
L. 9. Josh. 6,20; MT: ויעל אל העיר.
L. 11. Num. 10,9.
L. 13f. Mishnah, ib., II,4.
L. 17-21. Ps. 120.
L. 20. MT: שונא.

מי שענה את שמואל במצפה, הוא יענה אתכם וישמע קול צעקתכם ביום הזה. בא"י שומע צעקה. ותוקעין תרועה תקיעה תרועה. ואומר ויעבור. היום ענה אל נערץ בסוד קדושים רבה, היום ענו בגשמי רצון ברכה ונדבה, היום ענו ופתח לנו אוצרך הטובה. אם כבנים וכו'.

שיר למעלות. אשא עיני אל ההרים מאין יבא עזרי. עזרי מעם ה' עושה שמים וארץ, אל יתן למוט רגלך אל ינום שומרך. הנה לא ינום ולא יישן שומר ישראל. ה' שמרך ה' צלך על יד ימינך. יומם השמש לא יככה וירח בלילה. ה' ישמרך מכל רע ישמר את נפשך. ה' ישמר צאתך ובואך מעתה ועד עולם.

אנא ה' אלהינו זכור לנו היום זכותו של אליהו נביאך, ורחם עלינו למען שמך. מי שענה את אליהו בהר הכרמל, הוא יענה אתכם וישמע קול צעקתכם ביום הזה. בא"י שומע תפלה. ותוקעין תקיעה תרועה ותקיעה. ואומר ויעבור. ואומר היום תתן מטר משמיך גשם על פני האדמה, היום העלה אד מן האדמה והשקה את פני האדמה, היום תבשר ברחמים אל תראי אדמה. אם כבנים וכו'.

שיר המעלות ממעמקים קראתיך ה'. אדני שמעה בקולי תהיינה אזניך קשובות לקול תחנוני. אם עונות תשמר יה אדני מי יעמוד. כי עמך הסליחה למען תורא. קויתי ה' קותה נפשי ולדברו הוחלתי. נפשי לה' משומרים לבקר שומרים לבקר. יחל ישראל אל ה' כי עם ה' החסד והרבה עמו פדות. והוא יפדה את ישראל מכל עונותיו.

אנא ה' אלהינו זכור לנו היום זכותו של יונה נביאך, ורחם עלינו למען שמך. מי שענה את יונה במעי הדגה, הוא יענה אתכם וישמע קול צעקתכם ביום הזה. בא"י העונה בעת צרה. ותוקעין תרועה תקיעה תרועה. ואומר ויעבור. ואומ' היום הענה לעם שופכי לב כמים, היום

L. 1f. Mishnah, *ib.*

L. 5-9. Ps. 121,2-8; the opening words of the Psalm are omitted in MS.

L. 11f. Mishnah, *ib.*

L. 16-20. Ps. 130.

L. 22f. Mishnah, *ib.*

L. 24. Ṭur, *ib.*, 579: העתר for הענה.

הבא ברכה עם מלות מים. אם כבנים אם כעבדים, אם כבנים רחמנו כרחם אב על בנים וכו'.

תפלה לעני כי יעטוף ולפני ה' ישפוך שיחו. ה' שמעה תפלתי ושועתי אליך תבא. אל תסתר פניך ממני. ביום צר לי הטה אלי אזנך, ביום אקרא מהר ענני. כי כלו בעשן ימי ועצמותי כמוקד נחרו. הוכה כעשב וייבש לבי כי שכחתי מאכול לחמי. מקול אנחתי דבקה עצמי לבשרי. דמיתי לקאת מדבר הייתי ככוס חרבות. שקדתי ואהיה כצפור בודד על גג. כל היום חרפוני צוררי מהוללי בי נשבעו. כי אפר כלחם אכלתי ושקוי בבכי מסכתי. מפני זעמך וקצפך כי נשאתני ותשליכני. ימי כצל נטוי ואני כעשב איבש. ואתה ה' לעולם תשב וזכרך לדור ודור. אתה תקום תרחם ציון כי עת לחננה כי בא מועד. כי רצו עבדיך את בניה ואת עפרה יחננו. וייראו גוים את שם ה' וכל מלכי הארץ את כבודך. כי בנה ה' ציון נראה בכבודו. פנה אל תפלת הערער ולא בזה את תפלתם. תכתב זאת לדור אחרון ועם נברא יהלל יה. כי השקיף ממרום קדשו ה' משמים אל ארץ הביט. לשמוע אנקת אסיר לפתח בני תמותה. לספר בציון [שם] ה' ותהלתו בירושלם. בהקבץ עמים יחדו וממלכות לעבד את ה'. ענה בדרך כחי קצר ימי. אומר אלי אל תעלני בחצי ימי בדור דורים שנותיך. לפנים הארץ יסדת ומעשה ידיך שמים. המה יאבדו ואתה תעמוד וכלם כבגד יבלו כלבוש תחליפם ויחלופו. ואתה הוא ושנותיך לא יתמו. בני עבדיך ישכונו וזרעם לפניך יכון.

אנא ה' אלהינו, זכור לנו היום זכותם של דוד עבדך משיחך ושל שלמה בנו מלכך, ורחם עלינו למען שמך. מי שענה את דוד ואת שלמה בנו בירושלם, הוא יענה אתכם וישמע קול צעקתכם היום הזה. בא"י המרחם על הארץ. ותוקעין תקיעה תרועה תקיעה. ואומ' ויעבר. ואומר היום רצה תפלתנו לשום שארית בארץ, היום גשם אל יכלה

L. 1. Tur: מלת המים.
L. 3ff. Ps. 102.
L. 8. MT: אויבי for our צוררי.
L. 16. MS omits שם.
L. 22f. Mishnah, *ib.*

לרוות הארץ, ויום הפר כעסך עמנו ומטובך תשבע הארץ. אם כבנים וכו'. ואומר רפאנו, ומשלים התפלה. וכשיגיע לשמע קולנו יאמר, שמע קולנו ה' אלהינו ורחם עלינו, וקבל ברחמים וברצון את תפלתינו, כי אל שומע תפלות ותחנונים אתה. ומלפניך מלכנו ריקם אל תשיבנו, ועננו בורא עולם במדת רחמים, בחר בעמו להודיע גדלו והדרת כבודו. שומע תפלה, תן טל ומטר לברכה על פני האדמה, ורוה פני תבל ושבע את העולם כלו מטובך, ומלא ידינו מברכותיך ומעושר מתנות ידיך. שומרה והצילה שנה זו מכל דבר רע, ומכל מיני משחית ומכל מיני פורענות, ועשה לה תקוה ואחרית שלום. חוס ורחם עלינו ועל כל תבואתה ופירותיה, (וברכה בנשמי רצון ברכה ונדבה) ותהי אחריתה בנשמי רצון ברכה ונדבה וחיים טובים ושובע ושלום כשנים הטובות. והסר ממנו חרב ודבר ורעב וחיה רעה ושבי ובזה ויצר רע ואויב וחולאים רעים וקשים, וקבל ברחמים וברצון את תפלתנו, כי אתה שומע תפלת כל פה. בא"י שומע תפלה.

ואומר רצה ומודים וברכת כהנים ושים שלום, ואומר קדיש תתקבל יהא שלמא וכו'. ואומר פזמונים ופיוטים של רחמים. ואומר אם עונינו ענו בנו, אבינו מלכנו, והסליחות עד רחמנא רחם עלן בדיל שמך רבא. ונופלין על פניהם. ואחר כך אומר ש"צ תחנה מיושב, והסליחות, ואומר אם עונינו ענו בנו, אבינו מלכנו וכו', ואנחנו לא נדע. ואומר קדיש תתקבל וכו'. ואומר אל ארך אפים וכו'. ומוציא ספר תורה וקורין בפרשת אם בחקותי. כהן עד וישבתם לבטח עליה. לוי עד והקימותי את בריתי אתכם. [שלישי והוא המפטיר] עד סוף הקללות עד בהר

L. 10f. These lines seem to contain a repetition, perhaps of two versions. The MS has faint dots over וברכה בנשמי, which may suggest deletion. But this is the reading of Ṭur, which, on the other hand, omits ותהי אחריתה.

L. 12. Ṭur adds: ומאורעות רעות וקשות, תזור עלינו חדות טובות מלפניך, ויגולו רחמיך על מדותיך. ותתנהג עם בניך במדת רחמים.

L. 21. Lev. 26,3–5; read בארצכם for עליה.

L. 22. *Ib.*, 9.

L. 22. MS omits our bracketed words. Cf. Ṭur, *ib.*

סיני ביד משה. ואומר קדיש עד למעלה. ומפטירין דבר ה' אשר היה אל ירמיהו על דברי הבצרות. ואין קורין אותה בנגון ההפטרות, אלא בתמרור אסף אסיפם. ומברך לאחריה עד בא"י מגן דוד. ואומר ש"צ מצלאין אנתנא וכו'. וידרוש להם איש זקן וחכם בענין התשובה, ויוכיחם בדברים המכניעים את הלב, עד שיבכו הכל ויצעקו לפני ה' אביהם שבשמים אולי ירוחמו, ותינוקות של בית רבן נאנחים ונאנקים, כדי שתעלה שועתן לשמים. ואומר קדיש על ישראל ועל רבנן וכו'. ומחזירין ספר תורה להיכל. ואומר קדיש תתקבל. ואומר למנצח מזמור לדוד שיר לך דומיה תהלה וגו'. ואומר קדיש יהא שלמא וכו'. ויוצאין לבית הקברות, ומשתטחים על קברי החסידים, ובוכין ומתחננין בדאגה ובשברון לבב, ובוכין וצועקין, אולי ירחם. ובאין מיד וחוזרים לבית הכנסת ואומרים פזמונים וסליחות, או קורין בתהלין עד זמן המנחה.

תפלת מנחה. אומר ש"צ אשרי וקדיש עד למעלה, ואומר אל ארך אפים. ומוציא ספר תורה וקורין בפ' כי תשא, ויחל משה, כהן לוי ומפטיר, ומפטירין שובה ישראל בענין ההפטרות. ומחזיר ספר תורה. ומתפללין כתפלת יוצר, וחוזר ש"צ התפלה, ואומר סליחות ווידויים באמצע, כשאר תפלות התעניות. ואין אומרים שבע ברכות בתפלת מנחה, כי אם בשחרית ובנעילה לבד. ואין אומרים ש"צ ברכת כהנים במנחה. אע"פ שהכהנים שרויים בתענית ואין שכרות מצויה, אפי' הכי הואיל ותפלת נעילה אחריה יאמר ברכת כהנים בנעילה וידלג אותה במנחה. ונופלין על פניהם. ומתחנן מיושב ואו' אם עונינו ענו בנו ה' עשה למען שמך, אבינו מלכנו וכו'. ואומר קדיש תתקבל, ואומר למנצח מזמור לדוד שיר לך דומיה תהלה וגו', ואומר קדיש יהא שלמא וכו', ואומר סליחות עד שעת נעילה.

L. 1. Lev. 26,46. L. 2. Jer. 14,1; MT: אשר היה דבר ה'.
L. 3. Jer. 8,13; Tur: ויקראוה בניגון הפטרת ט' באב.
L. 9. Ps. 65.
L. 14. Ex. 32,11.
L. 15. Hos. 14,2.
L. 18ff. Cf. T.B., *ib.*, 26b. See Tosaphot, *ib.*
L. 23. Ps. 65.

תפלת נעילה. אומר ש"צ אחר סליחות של מנחה קדיש עד למעלה, ואומר בקול רם מה אנו מה חיינו, וכדי שיזכיר לקהל לאומרו. ומתפללין י"ח, ואומר עננו בשומע תפלה. וכשמגיעין להמברך את עמו ישראל בשלום, אומר וידוי, מה נאמר לפניך יושב מרום ומה נספר לפניך שוכן שחקים הלא כל הנסתרות והנגלות אתה יודע, מה אנו מה חיינו וכו' עד ומבלעדיך אין לנו מלך וסולח. אלהי עד שלא נוצרתי וכו'. וחוזר ש"צ התפלה, ואומר כתר. כשיגיע לסלח לנו אבינו, אומר סליחות ווידוים. ואומר שבע ברכות כמו בשחרית, ותוקעין על כל אחת ואחת. ואומר מה אנו מה חיינו וכו'. ומתפללין אתה הבדלת וכו', רצה ומודים וברכת כהנים ושים שלום, ואומר קדיש תתקבל וכו' תענו ותעתרו וכו'. ומתפללין ערבית בשאר כל הלילות.

תענית יחיד. הנודר להתענות יום אחד סתם, ולא פירש איזה יום יתענה, והתחיל יום אחד להתענות לשלם נדרו, ושכח ואכל, איבד תעניתו, וצריך להתענות יום אחר לשלם נדרו. התחיל להתענות ונזדמנה לו אכסניא או סעודת מצוה או כיוצא בזה, אוכל באותו היום ומתענה יום אחר. דתניא בירושלמי לווה אדם תעניתו ופורע. ועוד גרסי' בירושלמי נדר תענית ושכח ואכל איבד תעניתו. והוא שאמ' יום סתם, ואם פירש איזה יום יתענה, כגון שאמר יום פלוני, ושכח ואכל, משלים תעניתו אותו היום, ואין לו רשות לדחותו ליום אחר. דתניא בירושלמי נדר תענית ואכל ושכח מתענה ומשלים.

הרוצה להתענות תענית יחיד, צריך שיקבלנו עליו יום אחד קודם בתפלת המנחה, כמו שאמרתי למעלה. ויאמר קודם שיעקור רגליו מתפלת המנחה, רבונו של עולם קבלתי עלי תענית למחר, יהי רצון מלפניך ה' אלהי שתרחיב לי בצרותי, ענני ותשמע תפלתי. ואם הסכים קודם יום אחד להתענות, אע"פ שלא אמר דברים אלו בתפלת המנחה, יתענה ויאמר עננו. אבל אם לא הסכים יום אחד קודם, ולא אמר

L. 1ff. Cf. Tur, *ib.*
L. 16ff. T.Y. Nedar., 40d. Cf. T.B. Ta'an., 12b.
L. 21f. T.B., *ib.*, 12a. Cf. Mishneh Torah, Hilk. Ta'an., I, 10–11.
L. 22. See above, p. 278, bot.

דברים אלו בתפלת המנחה, אינו חשב תענית. ואם התענה, לא יאמר עננו.

הרואה חלום והבהילו, צריך להתענות אותו היום, ואפי' בשבת, ואינו דוחה אותו ליום אחר. כדגרסי' במ' ברכות יפה תענית לחלום כאש בנעורת. רב חסדא אמ' ובו ביום. אמ' רב יוסף ואפי' בשבת. וגרסי' בפסיקתא אמ' רבא בר מעשיה ור' חמא בר גוריא בשם רב, יפה תענית לחלום כאש בנעורת. רב יוסף אמ' חלום בן יומו, ואפי' בשבת, דכתי' יענך ה' ביום צרה. פי' באותו היום שאתה בצרה, ר"ל שראית צרה בחלום, התפלל והתענה לפני הב"ה ועונה אותך. ופי' כאש בנעורת, כשם שהאש שורפת את הנעורת מיד ומכלה אותה, כך מתהפך החלום לטובה מיד בתענית אותו היום.

אין מתענין בשבת אלא יום הכפורים אם חל להיות בשבת ותענית חלום שחלם ליל שבת בלבד. והמתענה על חלומו בשבת, יתענה גם באחד בשבת, כדגרסי' במ' ברכות וצריך למיתב תעניתא על תעניתא, פי' שהמתענה בשבת על חלומו, אע"פ שיש לו רשות צריך להתענות באחד בשבת, לכפר על נפשו על ביטול עונג שבת. ואם אינו יכול להתענות באחד בשבת יתענה יום אחר.

הרואה חלום שצריך להתענות עליו, אע"פ שמתענה ליום אחר צריך שיטיבנו לפני ג' קודם שיאכל. ואומרים לו ג' הפכות וג' פדיונות וג' שלומות. כדגרסי' במ' ברכות בפרק הרואה מקום. אמ' רב חנן

L. 4ff. The reference to Ber. is an error. Perhaps the author had in mind Ber., 31b, bottom. For our passage, cf. T.B. Shab., 11a; Ta'an., 12b.

L. 6ff. Cf. Pesikta, ed. B., p. 191a; Pes. Rab., ed. Friedman, p. 200b; see Fr.'s Note on variants, especially of the names. Koh. R. has: רבה בר מחסיא וחמא בר גוריא. Our MS has בר חמא for ור'.

L. 8. Ps. 20,2.

L. 11. MS has את החלום.

L. 14. T.B. Ber., 31b, bot.

L. 16. MS: *ענש* for ענג.

L. 18ff. Cf. Mahzor Vitry, 79 (p. 48); Tur, *ib.*, 220.

L. 20ff. T.B. Ber., 55b. Note variants.

בר אמי אמ׳ ר׳ פדת א״ר יוחנן, הרואה חלום ונפשו עגומה ילך ויפטרנו אצל ג׳. יפטרנו סלקא דעתך, אלא ילך וייטיבנו בפני ג׳. ייתי תלתא דמרחמי ליה, ולימא להו, חלמא טבאי חזאי, חלמא טבא חזאי, חלמא טבא חזאי. ולימרו ליה הנך תלתאי, חלמא טבא חזית, חלמא טבא חזית, חלמא דידך טבא הוא וטבא ליהוי, רחמנא לישוייה לטב. ז׳ ומנין יגזרון עליה מן שמיא דליהוי טבא, טבא הוא וטבא ליהוי. ויאמר כך ז׳ פעמים, חילמא טבא חזאי, והם אומרים לו ג״כ ז׳ פעמים, חלמא טבא חזית וכו׳. ואחר כך אומרים לו ג׳ הפוכות, והם הפכת מספדי למחול לי פתחת שקי ותאזרני שמחה, או תשמח בתולה במחול ובחורים וזקנים יחדו והפכתי אבלם לששון ונחמתים ושמחתים מיגונם, ולא אבה ה׳ אלהיך לשמוע את בלעם ויהפוך ה׳ אלהיך לך את הקללה לברכה כי אהבך ה׳ אלהיך. ג׳ פדיונות, והן פדה בשלום נפשי מקרב לי כי ברבים היו עמדי, ופדויי ה׳ ישובון ובאו ציון ברנה ושמחת עולם על ראשם ששון ושמחה ישיגו ונסו יגון ואנחה, ויאמר העם אל שאול יהונתן ימות אשר עשה הישועה הגדולה הזאת בישראל חלילה חי ה׳ אם יפול משערת ראשו ארצה כי עם ה׳ עשה היום הזה ויפדו העם את יהונתן ולא מת. ג׳ שלומות, והן בורא ניב שפתים שלום שלום לרחוק ולקרוב אמר ה׳ ורפאתיו, ורוח לבשה את עמשאי ראש השלישים, לך דוד ועמך בן ישי שלום, שלום לך [שלום] לעוזרך, כי עזרך אלהיך, ויקבלם דוד ויתנם בראשי הגדוד. ואמרתם כה לחי אתה שלום וביתך שלום

L. 1. Talm.: רב התא.
L. 3. Talm. omits דמרחמי ליה.
L. 5. For ז׳ ומנין cf. Ber., *ib.*, Tosaphot.
L. 9. Ps. 30,12.
L. 10. Jer. 31,12.
L. 12. Deut. 23,6; MT: אל בלעם.
L. 13. Ps. 55,19.
L. 14. Is. 35,10.
L. 15. MS: כי אם.
L. 16. MS: העם for היום.
L. 17. 1 Sam. 14,45. MT: יונתן.
L. 18. Is. 57,19.
L. 19. MS omits ושלום.
L. 20. 1 Chr. 12,19; MT: עמשי.

וכל אשר לך שלום, ברוך הגבר אשר יבטח בה׳ והיה ה׳ מבטחו. ה׳ עז לעמו יתן ה׳ יברך את עמו בשלום. ואין אומרים לו לך אכול בשמחה לחמך ושתה בלב טוב יינך, שראשית תיבות אבל.

אלו הן התעניות שמקצת חסידים מתענין בכל שנה ושנה. באחד בניסן מתו שני בני אהרן. בעשרה בו מתה מרים הנביאה ונסתלקה הבאר. בעשרים ושׂשה בו מת יהושע בן נון. בעשרה באייר מת עלי הכהן ושני בניו ונשבה ארון האלהים. בעשרים ושמונה בו מת שמואל הנביא וספדו עליו כל ישראל. בעשרים ושלשה בסיון בטלו הקרבנות מעלות לירושלם בימי ירבעם בן נבט. בעשרים וחמשה בו נהרגו רבן שמעון בן גמליאל ור׳ ישמעאל בן אלישע ור׳ חנניה בן תרדיון וספר תורה עמו. בשבעה עשר בתמוז נשתברו הלוחות ובוטל התמיד והבקעה העיר ושרף אפוסתמוס את התורה והעמיד צלם בהיכל. בתשעה באב נגזר על אבותינו שלא יכנסו לארץ וחרב הבית ראשון ושני ונלכדה ביתר ונחרשה העיר. בשבעה עשר בו כבה נר מערבי בימי אחז. בשבעה באלול מתו מוציאי דבת הארץ רעה במגפה. בשלשה בתשרי נהרג גדליה בן אחיקם, הוא והיהודים אשר אתו במצפה. בחמשה בו מתו עשרים מישראל ונחבש ר׳ עקיבא בן יוסף בבית האסורים ומת. בשבעה בו נגזרו על אבותינו שימותו בחרב ברעב ובדבר. בעשרה בו נתענו על מעשה העגל. בששה במרחשון עורו עיני צדקיהו ושחטו בניו לעיניו. בשבעה בכסלו שרף יהויקים את המגלה אשר כתב ברוך מפי ירמיהו. בשמונה בטבת נכתבה התורה יונית לתלמי המלך והיה החשך שלשה ימים. בתשעה בו לא כתבו חכמים על מה הוא. בעשרה בו סמך מלך בבל על ירושלם והחריבה. בחמשה בשבט מתו

L. 1. 1 Sam. 25,6; Jer. 17,7.

L. 2. Ps. 29,11.

L. 3. Eccl. 9,7.

L. 4ff. Cf. Halakot Gedolot, ed. Hild., p. 193f., and Notes on variants. Note our variants. See also Sidur R. Amram, p. 34a; Tur, *ib.*, 580 Cf. Zunz, Die Ritus, p. 125f.

L. 11ff. Cf. T.B. Ta'an., 26a–b.

L. 12. Others spell אפוסטמוס. Cf. Jastrow, Dict., s.v.

L. 13. Hal. Ged. has: בא׳ באב מת אהרן הכהן.

הזקנים בימי יהושע בן נון. בשלשה ועשרים בו נתקבצו כל ישראל על שבט בנימין על פילגש בגבעה ועל פסל מיכה. בשבעה באדר מת משה רבינו ע"ה. בתשעה בו גזרו תענית על שנחלקו בית שמאי ובית הלל זה בזה, והיה קשה אותו היום כעשיית העגל. ויש מקצת חסידים ואנשי מעשה שמתענין שני ימים בשבוע, שני וחמישי, כל השנה כולה, על חורבן בית המקדש ועל שריפת התורה ועל שם ה' המחולל בגויים בעונותינו. והעושה כן שכרו הרבה מאד. והב"ה הבטיחנו על ידי ירמיה נביאו להפוך אבלנו לששון ולנחמנו, דכתי' והפכתי אבלם לששון וגו'.

מאורעות שאירעו לאבותינו בחורבן בית ראשון ובית שני. כה אמר ה' צבאות התבוננו וקראו למקוננות ותבואנה. ר' יוחנן וריש לקיש ורבנן. ר' יוחנן אמ', משל למלך שהיו לו שני בנים, כעס על הראשון, נטל את המקל וחבטו והגלהו, אמ' אוי לזה מאוי זה. כעס על השני, נטל את המקל וחבטו והגלהו, אמ' אנא הוא דתרבותא בישא. כך גלו עשרת השבטים, התחיל הב"ה אומר להם הפסוק הזה, אוי להם כי נדדו ממני. וכיון שגלו יהודה ובנימן, כביכול אמ' הב"ה, אוי לי על שברי. ר' שמעון בן לקיש אמ', משל למלך שהיו לו שני בנים, כעס על הראשון, נטל את המקל וחבטו, ופרפר ומת. התחיל מקונן עליו, [וכעס על השני וחבטו ופירפר ומת], אמ' מעתה אין לי [כח] לקונן עליהם, אלא קראו למקוננות ותבאנה, ואל החכמות שלחו ותבאנה, ויקוננו עליהם. כך גלו עשרת השבטים והתחיל מקונן עליהם, שמעו את הדבר

L. 9. Jer. 31,12.

L. 10ff. Pesikta, איכה, ed. Buber, p, 120a; 'Ekah Rab., Petihta, 2 (ed. Buber, Wilna, 1899, p. 4).

L. 11. Jer. 9,16.

L. 13. Our version differs from others. Pes. reads: אוי לו לזה מאיזה שלה עלה; 'Ek. R.: אוי לזה וכו'. Ours is more pithy: "Woe to him for this woe!"

L. 16. Hos. 7,13. L. 17. Jer. 10,19.

L. 19f. MS omits the words in brackets.

L. 20. Jer. 9,16.

הוה אשר אני נשא עליהם קינה בית ישראל, וכיון שגלו יהודה ובנימין, כביכול אמ' הב"ה, אין בי כח לקונן עליהם. הה"ד התבוננו וקראו למקוננות ותבאנה ואל החכמות שלחו ותבאנה ותמהרנה ותשאנה עלינו נהי. עליהם לא נאמר אלא עלינו, דידי ודידהון. ותרדנה עיניהם דמעה אין כתי' כאן, אלא עינינו, דידי ודידהון. ועפעפיהם יזלו מים אין כתי' כאן, אלא ועפעפינו, דידי ודידהון. ורבנן אמרי, משל למלך שהיו לו שנים עשר בנים, מתו שנים, התחיל מתנחם בעשרה, מתו עוד שנים, התחיל מתנחם בשמונה, מתו עוד שנים התחיל מתנחם בששה, מתו עוד שנים התחיל מתנחם בארבעה, מתו עוד שנים התחיל מתנחם בשנים, וכיון שמתו שנים התחיל מקונן עליהם איכה.

ר' יצחק פתח, כי קול נהי נשמע מציון איך שדדנו. וכי יש עצים בוכים, וכי יש אבנים בוכות, שאתה אומר כי קול נהי נשמע מציון, אלא ממי שהוא משרה שכינתו בציון. וגרסי' בבראשית רבה ויקרא ה' אלהים צבאות ביום ההוא לבכי ולמספד ולקרחה ולחגר שק. אמרו מלאכי השרת לפני הב"ה, רבונו של עולם, כתי' הוד והדר לפניו, עוז וחדוה במקומו, ולא אבל ומספד במקומו. אמ' להם, אנא מליף להון, הה"ד פשטה ועורה וחגרה על חלצים, [וכך תהיו מספידין, על שדים סופדים], על חרבן ראשון ועל חורבן שני. על שדה חמד. על שדה חמדתי שעשיתי אותה כשדה, הה"ד ציון שדה תחרש. על גפן פוריה, כדא' גפן ממצרים תסיע.

L. 1. Am. 5,1; MT: אנכי. L. 4. Jer. 9,16–17.
L. 5. *Ib.* L. 6. *Ib.*.
L. 10. Other versions have כולם for final שנים.
L. 10. Lam. 1,1.
L. 11ff. 'Ekah Rab., *ib.*, 8 (p. 7).
L. 11. Jer. 9,18.
L. 13. In our Gen. R. the passage is not found, but in 'Ek. R., *ib.*, 24 (p. 24f.). See Buber's Notes.
L. 14. Is. 22,12.
L. 16. 1 Chr. 16,27.
L. 17. 'Ek. R.: לכון for our להון.
L. 17. Is. 32,11; MS omits words in brackets.
L. 18. Is. *ib.*, 12; MT: שדי חמד. L. 19. Mic. 3,12; Is. *ib.*
L. 20. Ps. 80,9.

א"ר נחמיה, אמ' הב"ה למלאכי השרת, מלך בשר ודם אבל מה הוא עושה, אמרו לו תולה שק על פתחו, אמ' להם אף אני עושה כן, שנא' אלביש שמים קדרות ושק אשית כסותם. ועוד שאל להם, מלך בשר ודם אבל מהו עושה, אמרו לו מכבה את הנרות, אמ' להם, אף אני אעשה כן, שנא' שמש וירח קדרו וכוכבים אספו נגהם. ועוד שאל להם, מלך בשר ודם אבל מהו עושה, אמרו לו, מהלך יחף, אמ' להם, אף אני עושה כן, שנא' בסופה ובסערה דרכו. ועוד אמ' להם, מלך בשר ודם מהו עושה, אמרו לו קורע כסותו, אמ' להם, אף אני עושה כן, שנא' בצע אמרתו. מהו אמרתו, א"ר יעקב דכפר שחין, פורפוריה. ועוד שאל להם, מלך בשר ודם אבל מהו עושה, אמרו לו יושב ודומם, אמ' להם אף אני עושה כן, שנא' ישב בדד וידם כי נטל עליו. ועוד אמ' להם, מלך בשר ודם אבל מהו עושה, אמרו לו יושב ומקונן, אמ' להם אף אני אעשה כן, שנא' ויקרא ה' אלהים צבאות לבכי ולמספד.

וש"ה אלה אזכרה ואשפכה עלי נפשי. אמרה כנסת ישראל לפני הב"ה, רבונו של עולם, זכורה אני בטחון ושאנן ושלוה שהייתי שרויה בו, ועכשו נתרחק ממנו, ואני בוכה ומתאנחת ואומרת, מי ישימני כשנים הראשונים, שהיה מקדש בנוי בתוכי, ואתה יורד משמי מרומים ומשרה שכינתך עלי, ואומות העולם מקלסין אותי, ובשעה שהייתי מבקשת רחמים אתה עונה אותי, ועכשו הייתי בבושה וכלמה. ועוד אמרה לפניו,

L. 1ff. Pesikta, *ib.*, p. 119b; 'Ek. Rab., I, 1 (ed. B., p. 42). Note variants. *Cf.* Joel Ibn Shu'aib, Kol Bokim, ed. Venice, p. 11a.

L. 1. Pes.: בר קפרא; 'Ek. R.: ר' נחמן.

L. 3. Is. 50,3.

L. 4. Other versions have הפנסים for הנרות. See B.'s Note in 'Ek. R., *ib.*

L. 5. Joel 4,15.

L. 7. Nah. 1,3.

L. 9. Lam. 2,17.

L. 11. *Ib.*, 3,28.

L. 13. Is. 22, 12.

L. 14ff. 'Ek. R., Pet., 24 (p. 25); note variants.

L. 14. Ps. 42,15.

רבונו של עולם, שממה עלי נפשי כשאני עוברת על ביתך והוא חרב וקול דממה בתוכו, ומקום שורעו של אברהם הקריב לפניך קרבן, והכהנים עומדים על דוכנם. והלוים מקלסין בכנורות, היו שועלין הולכין בו, עונותי גרמו לי, ונביאי השקר שהיו בתוכי הטעו אותי והטוני מדרך החיים לדרך המות. לכך נאמר אלה אזכרה ואשפכה עלי נפשי. ד"א ויקרא ה' צבאות ביום ההוא לבכי ולמספד. בשעה שבקש הב"ה להחריב את בית המקדש, אמ' כל זמן שאני בתוכו, אין אומות העולם נוגעין בו, אלא אכביש עיני ממנו, ואשבע שלא אזקק לו עד עת קץ, ויבואו האויבים ויחריבו אותו, הה"ד השיב אחור ימינו מפני אויב. באותה שעה נכנסו אויבים להיכל ושרפוהו. וכיון שנשרף, אמ' הב"ה שוב אין לי מושב בארץ, אסלק שכינתי ממנה ואעלה למכוני הראשון, הה"ד אלכה ואשובה אל מקומי הראשון עד אשר יאשמו ובקשו פני. באותה שעה היה הב"ה בוכה, ואומר מה עשיתי, השריתי שכינתי במקדש בשביל ישראל, ועכשו שחטאו חזרתי למקומי הראשון. אמ' להן הב"ה למלאכי השרת, בואו ונלכה אני ואתה ונראה ביתי, מה עשו אויבים בתוכו. מיד הלך הב"ה ומלאכי השרת וירמיה לפניו. כיון שראה הב"ה בית המקדש, אמ' בודאי זה ביתי וזו היא מנוחתי שבאו אויבים ועשו בו כרצונם. באותה שעה היה הב"ה בוכה ואומר, אוי [לי] על בני ביתי, היכן אתם, אוהבי היכן אתם, כהני היכן אתם, מה אעשה לכם, הרציתי אתכם ולא עשיתם תשובה. אמ' הב"ה לירמיהו, אני דומה היום לאדם שיש לו בן יחידי, ועשה לו חופה ומת בתוך חתונתו, ואין לך כאב עליו ולא על בני, לך וקרא לאברהם ליצחק וליעקב ולמשה והם יודעים לבכות. אמ' לפניו, רבונו של עולם, איני יודע משה היכן קבור. אמ' לו הב"ה, לך ועמוד על הירדן, והרם קולך וקרא, בן עמרם, עמוד וראה צאנך שבלעוהו אויבים. מיד ירד ירמיה למערת המכפלה

L. 1. MS: עברת.
L. 4. MS: הלכו; 'Ek. R.: סרקרין; but text there not as good as ours.
L. 9. Lam. 2,3.
L. 12. Hos. 5,15, [illegible] in text.
L. 22. MS: הפסה, [illegible]

ואמר, אבות העולם עמדו, שהגיע זמן שאתם מתבקשים לפני הב"ה. אמרו לו למה. אמ' להם, איני יודע, מפני שהיה מתיירא שמא יאמרו לו בימיך היתה זאת. הניחן ירמיה, ועמד על שפת הירדן, וקרא, בן עמרם עמוד, שהגיע זמן שאתה מתבקש לפני הב"ה. אמר לו, מה היום מימים. אמ' לו, איני יודע, הניח משה לירמיהו, והלך אצל מלאכי השרת. היה מכיר אותן משעת מתן תורה. אמ' להם, משרתי עליון, כלום אתם יודעים מפני מה אני מתבקש לפני הב"ה. אמרו לו, אי אתה יודע שבית המקדש חרב וישראל גלו. והיה צועק ובוכה עד שהגיע לאבות העולם. אף הם קרעו בגדיהם, והניחו ידיהם על ראשם, והיו צועקים ובוכים עד שערי בית המקדש. כיון שראה אותם הב"ה, מיד ויקרא ה' אלהים צבאות ביום ההוא לבכי ולמספד, ואלמלא מקרא כתו' אי איפשר לאומרו, והיו בוכים והולכים משער זה לשער זה, כאדם שמתו מוטל לפניו.

א"ר שמואל בר נחמני בשעה שחרב בית המקדש בא אברהם אבינו לפני הב"ה, בוכה וממרט זקנו ותולש שערות ראשו ומכה על פניו ומדו קרוע ואפר על ראשו, והיה מהלך בבית המקדש וסופד וצועק. אמ' לפני הב"ה, מה נשתניתי מכל אומה ולשון שבאתני לידי בושה וכלימה זאת. כיון שראוהו מלאכי השרת, אף הם קשרו הספד, שורות שורות, ואמרו נשמו מסלות שבת עובר אורח. אמ' הב"ה למלאכי השרת, מה לכם קושרים הספד שורות שורות. אמרו לפניו, רבונו של עולם, מפני שאברהם אוהבך בא לביתך וסופד וצועק. אמ' להם, מיום שנפטר אוהבי לא בא לביתי, ועכשו מה לידידי בביתי. אמ' לפניו, רבונו של עולם, מפני מה הגלית את בני, ומסרתם בידי האומות, והרגום בכל מיתות משונות, והחרבת בית המקדש, מקום שהעליתי את יצחק בני לעולה לפניך. אמ' לו הב"ה, בניך חטאו ועברו

L. 11. Is. 22,12.
L. 17. 'Ek. R.: שבאתי.
L. 19. Is. 33,8.
L. 22. Jer. 11,15.
L. 24. Cf. T.B. Zeb., 62a: מזבח סנא ידעי וכו'.

על התורה כלה וכל כ״ב אותיות שבתורה, הה״ד וכל ישראל עבר תורתך. אמ׳ אברהם לפני הב״ה, רבונו של עולם, מי מעיד בהם בישראל שעברו על תורתך. אמ׳ הב״ה, תבא תורה להעיד בהם. מיד באה תורה להעיד בהם. אמ׳ אברהם לה, בתי, את באה להעיד בהם בישראל שעברו על מצותיך, ואין לך בושת פנים, זכרי יום שהחזירך הב״ה על כל אומה ולשון, ולא רצו לקבלך, עד שבאו בני להר סיני לקבל אותך, ועכשו את באה להעיד עליהם ביום צרתם. כיון ששמעה תורה כך, עמדה לצד אחד, ולא העידה בהם. באה אל״ף להעיד על ישראל שעברו על התורה. אמ׳ לה אברהם, אל״ף, את ראש לכל האותיות, ובאת להעיד בישראל ביום צרתם, זכרי יום שנגלה הב״ה על הר סיני, ופתחו בך, אנכי ה׳ אלהיך, ולא קבלוך אומה ולשון אלא בני, ואת באת להעיד בהם. מיד עמדה אל״ף לצד אחד ולא העידה עליהם. באה בי״ת להעיד עליהם. אמ׳ לה, בתי, את באה להעיד על בני שהן זריזין בחמשה חומשי תורה, שאת בראש התורה, בראשית ברא אלהים. מיד עמדה בי״ת לצד אחד ולא העידה עליהם. עמדה גימ״ל להעיד על ישראל שעברו על התורה. אמ׳ להם, כלום יש אומה שמקיימין מצות ציצית שנתן הב״ה אל בני, הה״ד גדילים תעשה לך. מיד עמדה גימ״ל לצד אחד. וכיון שראו כל האותיות שהשתיקן אברהם, עמדו כלם ונתביישו מעצמן, ולא העידו בישראל. מיד פתח אברהם לפני הב״ה ואמ׳ לפניו, רבונו של עולם, למאה שנה נתת לי בן, וכשעמד על דעתו והיה בחור בן ל׳ שנה, אמרת לי תעליהו לי לעולה לפני, ונעשיתי לפניו כאכזרי, ולא רחמתי עליו, ולא עברתי על דבריך, ולא הרהרתי על מדותיך, אלא אני בעצמי כפפתי אותו, ולא תזכור לי זאת ולא תרחם על בני. פתח יצחק ואמר, רבונו של עולם, כשאמ׳ לי אבי יראה אלהים לו השה לעולה בני, ולא עברתי על דבריך, ונעקדתי ברצון לבי על גבי המזבח, ופשטתי צוארי תחת החרב, ולא

L. 2. Dan. 9,11; MT: את תורתך.
L. 11. Ex. 20,2.
L. 15. Gen. 1,1.
L. 17. Deut. 22,12. L. 25. Cf. Gen. 22,8.

תזכור לי זאת ותרחם על בני. פתח יעקב ואמר, רבונו של עולם, לא הייתי עשרים שנה בבית לבן, וכשיצאתי מביתו פגע בי עשו הרשע ובקש להרגן לבני, ומסרתי עצמי למיתה עליהם, ועכשו נמסרו ביד שונאיהם כצאן לטבחה, לאחר שגדלתי אותן. פתח משה ואמר, רבונו של עולם, לא ארבעים שנה רצתי במדבר כסוס לפניהם ולא נכנסתי עמהם לארץ. באותה שעה אמ' משה לירמיהו, לך לפני, ואני אלך ואביאם, ואראה מי מניח ידו עליהם. אמ' לו ירמיהו, אי איפשר לילך בדרך, מפני ההרוגים. אמ' לו, אעפ"כ לך. מיד הלך משה וירמיהו לפניו עד שהגיעו לנהרות בבל. ראוהו למשה, ואמרו, הנה בן עמרם בא מקברו לפדותנו מיד צרינו. מיד יצא בת קול ואמרה, משה גזירה היא מלפני. אמ' להם משה, בני, להחזיר אתכם אי איפשר, שכבר נגזרה גזירה, המקום יחזיר אתכם במהרה. והניח אותם. באותה שעה הרימו קולם בבכיה גדולה עד שעלתה בכייתם למרום. ה"ה על נהרות בבל שם ישבנו גם בכינו בזוכרנו את ציון. כיון שבא משה לפני אבות העולם, אמרו לו, מה עשו אויבים בבנינו. אמ' להם, מהם הרגו, ומהם כפתו, ומהם אסורים בכבלי ברזל, ומהם נפשטו ערומים, ומהם מושלכים לחמה, רעבים וצמאים. מיד פתחו כלם וקוננו בקינות. ווי על דמטא לבנן, בנן היכי הויתון כיתמי בלא אבא, היכי דמיכתון בטיהרא ובקיטא בלא לבושא ובלא כסוי, היכי הלכתון בטורי ובחציצי חלצי מסאני ובלא סנדלא, היכי טענתון מכל טעוני על כתפיכון, היכי הוו ידיכון כפיתין לאחוריכון. פתח משה ואמ', לטא שמשא, אמאי לא חשכת בההיא שעתא דעאל שנאה לבי מקדשא. אהדר ליה שמשא, בחייך משה רעיא מהימנא, לא שבקין לי, דנקטין לישתין שוטי דנורא, ואמרין ליפוק ונהר נהוריך. שוב פתח משה ואמר, ווי על זיווך מקדשא היכי חשך, ודרדקי דבי רב מתקטלין, ואבוהון אולין בשביה ובגלותא. תוב פתחו נביאיא, בחייכון אתון קטולי, לא תקטלון קטלא אכזריאה,

L. 6. MS: הולך for לך; ה repeated from ירמיהו.
L. 14. Ps. 137,1.
L. 23. 'Ek. R.: כשיתין.

ולא תעבדון גמירא, ולא תקטלון ברא באנפוהי דאבא ולא ברתא באנפוהא דאימא, דמאטי דוימנא אתי ומארי ענא חושבנא דריש מעאניה, ומתנקם מן די משעבדין בהון. וכשדאי רשיעיא לא הוו עבדין כדין. אלא מיתבין ליה לברא בכנפיה דאימא, ואמרין ליה לאבוה, קום נכסיה ונתרין דמעתא דאימיה עליו. אמרו לפניו, רבונו של עולם, כתבת בתורה ושר או שה אותו ואת בנו לא תשחטו ביום אחד, ואלו שהרגו בנים ואמותם על אחת כמה וכמה. באותה שעה קפצה רחל אמנו לפני הב"ה, ואמרה לפניו, רבונו של עולם, גלוי וידוע לפניך שיעקב עבדך אהבני אהבה יתירה, ועבד בשבילי לאבא שבע שנים, וכשהשלים אותם והגיע זמן נישאי לבעלי, יעץ אבא שיחליף לאחותי בשבילי, והוקשה עלי הדבר מאד, כי נודעה לי העצה, והודעתי לבעלי, ומסרתי לו סימן שיכיר ביני ובין אחותי, כדי שלא יוכל אבי להחליפנו, ואחר כך נחמתי על עצמי וסבלתי על תאותי, ורחמתי על אחותי, שלא תצא לחרפה, ולערב חלפו לאחותי בשבילי, ומסרתי לאחותי כל הסימנים שמסר לי בעלי, כדי שיהא סבור שהיא רחל, ולא עוד אלא שנכנסתי תחת המטה שהיה שוכב בה עם אחותי, והיה מדבר עמה, והיא שותקת, ואני משיבתו על כל דבר ודבר, כדי שלא יכיר לקול אחותי, וגמלתי חסד עמה, ולא קנאתי בה, ולא הוצאתיה לחרפה, ומה אני, בשר ודם עפר ואפר, לא קנאתי לצרתי, ולא הוצאתיה לחרפה ולבושה, ואתה מלך חי וקים, מפני שקנאת לע"ז, שאין בה ממש, גלית בניט ונהרגו בחרב ועשו בהם אויבים כרצונם. מיד נתגלגלו רחמיו של הב"ה, ואמ' רחל, בשבילך אני מחזירם למקומם. הה"ד כה אמר ה' קול ברמה נשמע נהי בכי תמרורים רחל מבכה על בניה וכו', וכתיב כה אמר ה' מנעי קולך מבכי ועיניך מדמעה כי יש שכר

L. 6. Lev. 22,28.

L. 7ff. Cf. Seder 'Eliyahu R., ed. Fr., p. 148.

L. 15. 'Ek. R. (*ib.*, p. 18): ומסרתי לבעלי. Our version correct. Cf. T.B. Meg., 13b: מסר לה סימנים. See Buber, *ib.*, Note 24.

L. 23. Jer. 31,14.

לפעולתך נאם ה' ושבו מארץ אויב, וכתי' ויש תקוה לאחריתך נאם ה' ושבו בנים לגבולם.

על ההרים אשא בכי ונהי. כשהיה ירמיהו רואה כת של בחורים נתונים בקולרין, היה הולך ומטייל צוארו עמהם, ונבוזראדן היה בא ומעבירן הימנו, והיה הולך ומוצא ידים מקוטעות, והיה מלקטן ונותנן בתוך טליתו, ומחבקן ומנשקן ומנפפן, ובוכה עליהם, ואומר להם, בני, לא כך הייתי אומר לכם, תנו לה' אלהיכם כבוד בטרם יחשיך. ר"א תנו לה' אלהיכם כבוד בטרם יחשיך. עשר מסעות נסעה שכינה, מכרוב לכרוב, ומכרוב למפתן הבית, וממפתן הבית לכרובים, ומן הכרובים לשער הקדמוני, ומשער הקדמוני לחצר, ומחצר לגג, ומן הגג למזבח, ומן המזבח לחומה, ומן החומה לעיר, ומן העיר להר הזתים. מכרוב לכרוב, דכתי' וירם כבוד ה' מעל הכרוב על מפתן הבית. ממפתן הבית לכרובים, דכתי' ויצא כבוד ה' מעל מפתן הבית. ויצא, ויבא הוה צריך לומר. א"ר אחא משל למלך שהיה יוצא מפלטרין שלו בכעס, והיה חוזר ומגפף ומנשק בכותלי פלטרין שלו. כך כשהיתה השכינה יוצאה מבית המקדש, היתה חוזרת ואומרת, הוי שלום בית יקרי. מן הכרוב לשער הקדמוני, דכתי' וישאו הכרובים את כנפיהם. משער הקדמונים לחצר, והחצר מלאה נוגה כבוד ה'. מן החצר לגג, דכתי' טוב שבת על פנת גג. מן הגג למזבח, דכתי' ראיתי את ה' נצב על המזבח. מן המזבח לחומה, דכתי' ראיתי והנה ה' נצב על חומת אנך.

L. 1. *Ib.*, 15.
L. 2. *Ib.*, 16.
L. 3ff. Pes., Dibre Yirm., ed. Fr., p. 113b; 'Ek. R., *ib.*, p. 37. Note variants.
L. 3. Jer. 9,9.
L. 7. Jer. 13,16.
L. 8ff. 'Ek. Rab., *ib.*, 25 (p. 29); Pes., *ib.*, p. 114b.
L. 13. Ez. 10,4.
L. 13. MS: לעיר for לכרובים.
L. 13. *Ib.*, 18.
L. 17. *Ib.*, 19.
L. 18. *Ib.*, 4; MT: את נגה.
L. 19. Pr. 25,24.
L. 20. Am. 9,1. L. 20. *Ib.* 7,7.

מן החומה לעיר, דכתי' קול ה' לעיר יקרא. מן העיר להר הזתים, דכתי' ויצא כבוד ה' מעל תוך העיר ויעמד על ההר. א"ר יונתן, שלש שנים ומחצה היתה יושבת שכינה על הר הזתים, שמא ישראל עושין תשבה, ולא עשו. היתה בת קול מכרזת ואומר, שובו בנים שובבים, שובו אלי ואשובה אליכם. וכיון שלא עשו תשובה, אמרה אלכה ואשובה אל מקומי הראשון. על אותה שעה הוא אומר, תנו לה' אלהיכם כבוד בטרם יחשיך, בטרם יחשיך לכם מדברי תורה, בטרם יחשיך לכם מדברי נבואה, ובטרם יתנגפו רגליכם על הרי נשף, וקויתם לאור, בבבל, ושמה לצלמות, ביון, ושית בערפל, בדרום.

ר' אבהו פתח דרכיך ומעלליך עשו אלה לך. אימתי שבתו של מלך להזקק ללגיונתיו במדבר או ביישוב, הוי אומר ביישוב. במדבר כתי' הנני ממטיר לכם לחם מן השמים, וביישוב כתי' עוללים שאלו לחם. במדבר כתי' הן הכה צור ויזובו מים. והכא כתי' דבק לשון יונק אל חכו בצמא. במדבר כתי' פרש ענן למסך, והכא כתי' צפד עורם על עצמם, הה"ד דרכיך ומעלליך עשו אלה לך. ד"א דרכך ומעלליך עשו אלה לך. זה עונו של זכריה, דכתי' ורוח לבשה את זכריה בן יהוידע הכהן ויעל מעם לעם ויאמר למה אתם עוברים את מצות ה' ולא תצליחו כי עזבתם את ה'. מיד ויקשרו עליו וירגמהו

L. 1. *Ib.* 6,9.
L. 2. Ez. 11,23; MT: ויעל.
L. 4. Jer. 3,14. L. 5. Mal. 3,7.
L. 6. Cf. Hos. 5,15.
L. 7. Jer. 13,16.
L. 8. *Ib.*
L. 9. *Ib.* MT: לערפל.
L. 10ff. 'Ek. R., *ib.*, 16 (p. 13).
L. 10. Jer. 4,18.
L. 12. Ex. 16,4.
L. 13. Lam. 4,4; Ps. 78,20.
L. 14. Lam., *ib.*; Ps. 105, 39.
L. 15. Lam. 4,8.
L. 16ff. 'Ek. R., *ib.*, 23 (p. 20ff.); cf. T.B. Git., 57b.
L. 18. 2 Chr. 24,20.

אבן. ר' יודן שאל לר' אחא, היכן הרגו ישראל את זכריה, בעזרת ישראל או בעזרת נשים. אמ' לו, לא בעזרת ישראל, ולא בעזרת נשים, אלא בעזרת כהנים, ולא נהגו בדמו לא כדם הצבי ולא כדם האיל, דכתי' ושפך את דמו וכסהו בעפר, והיה על צחיח סלע. וכל זה למה, להעלות חמה ולנקום נקם, שבע עבירות עשו ישראל אותו היום, הרגו כהן ונביא ודיין, ושפכו דם נקי, וחללו את השם, וטמאו את העזרה, ויום שבת וכפור היה. וכיון שעלה נבוזראדן התחיל הדם מבצבץ. אמ' להם, מה טיבו של דם זה. אמרו, דם פרים אילים וכבשים שהיינו מקריבים. מיד איתו דמי זבחים ולא אידמי ליה, אמ' להו, אי אמריתו מוטב, ואי לא סריקנא לבשריכו במסרקא דפרזלא. אמרי ליה, מה נימא לך, נביאה הוה, דהוה מוכח לן במילי דשמיא, ולא קבילנא מיניה, וקיימי' עילויה וקטלינן ליה, והא כמה שני דלא ניח. אמ' להו, אנא מפייסנא ליה. אייתי סנהדרי גדולה וקטנה וקטל עילויה ולא נח, אייתי שמונים אלף פרחי כהונה וקטיל עילויה ולא נח, לקיים מה שנא' פרצו ודמים בדמים נגעו. ועדיין הדם תוסס. אמ' לו, זכריה זכריה, כל הטובים שבהם אבדתים, ניחא לך איכלנהו לכוליה. כי אמ' ליה הכי, נח. באותה שעה הרהר לעשות תשובה, ואמ' ומה הן על נפש אחת כך, על כלם על אחת כמה וכמה. הלך ונתגייר. מיד נתמלא הב"ה רחמים, ורמז לדם ונבלע במקומו. הה"ד דרכיך ומעלליך עשו אלה לך. וישראל אומרים לפני הב"ה, ראה ה' והביטה למי עוללת כה אם תאכלנה נשים פרים עוללי טפוחים, והוא משיב ואומר, אם יהרג במקדש ה' כהן ונביא. לקיים מה שנא' דרכך ומעלליך עשו אלה לך.

מעשה בדואג בן יוסף שמת, והניח בן קטן, והיתה אמו ממדדת

L. 1. *Ib.*, 21.
L. 1ff. Cf. T.Y. Ta'an., 69a.
L. 4. Lev. 17,13; Ez. 24,7.
L. 5. *Ib.*, 8.
L. 15. Hos. 4,2.
L. 21. Lam. 2,20.
L. 22. *Ib.*
L. 22. Jer. 4,18.
L. 23ff. 'Ek. R., I,51 (ed. Wilna, p. 35), where the version is like

אותו בטפחים, והיתה מתנת משקלו זהב לשמים בכל שנה ושנה. וכיון שהקיפה מצודה בירושלם, טבחתו אמו ואכלתו. והיה ירמיה מקונן עליה ואומר, למי עוללת כה, ורוח הקדש משיבתו, אם יהרג במקדש ה' כהן ונביא. וגרסי' בירושלמי ויהי אפרים כיונה פותה אין לב. אדרייטס שחיק עצמות רדף אחר נדודיהן של ישראל, ונכנסו כלן לבקעת בית רמון. אמ' לשר צבאו. עד שאני אוכל קרן דגלוסקא וו וירך דתרנגול זה, אבקש חד מנהון ולא אמצא. מיד הפקיד לגיונותיו והרגום, והיה הדם בוקע והולך עד שהגיע לקפרוס הנהר, ורוח הקדש צווחת ואומרת, על אלה אני בוכיה, והנשארים בהם היו אוכלים בשר ההרוגים. ובכל יום היה יוצא אחד מהם, ומביא להם מבשר ההרוגים, והיו אוכלים. יום אחד אמרו, יצא אחד ממנו ויבא לנו בשר אם ימצא. הלך אחד מהם להביא, ומצא לאביו שהיה הרוג מוטל בשדה, ולקח אותו וקברו, ונתן עליו סימן, ובא ואמר, לא מצאתי כלום. אמרו, ילך אחר, אולי ימצא. הלך אחר, ולריח אותו קבור, הלך ומצאו. חמר והוציאו מקברו, והביא להם ואכלו, ואכל גם בנו ממנו. אמ' בנו לאותו האיש שהביאו, אנא מצאת פגר זו. אמ' לו, במקום פלוני, והיה קבור, ומצאתי עליו סימן כך וכך. מיד ענה בנו ואמ', אוי לו לאותו האיש מבשר אביו אכל, לקיים מה שנא' לכן אבות יאכלו בנים בתוכך ובנים יאכלו אבותם.

וגרסי' במ' שוטה ירושלמי לאמותם יאמרו איה דגן ויין

oura. Cf. ed. B., p. 85, bot., and Buber's Note on parallels. See Siphra, בחוקתי, VI,3 (ed. Weiss, p. 112a); T.B. Yoma, 38b.

L. 3. Lam. 2,20. L. 4. *Ib.*

L. 4ff. This story is not found in our ed. of T.Y., but in 'Ek. R., I, 45 (ed. Wilna, p. 33), which is nearest to our version. Cf. ed. B., p. 82. Note that our author gives a Hebrew translation of the Aramaic.

Regarding citations from Yerushalmi, we should recall Zunz's reminder "dass *Jerushalmi bei den Alten eine weite Bedeutung hatte*" (cf. Lit. d. syn. Poesie, p. 12, and Note). See articles by Epstein, Rabbinowitz, and Buber in Luncz, Yerushalayim, vol. VII, p. 157ff, p. 177ff, p. 229ff; and Lewin, ערבוב חשן, Haifa, 1926.

L. 4. Hos. 7,11. L. 9. Lam. 1,16. L. 19. Ez. 5,10.

L. 20ff. In our T.Y. this passage is not found, but in 'Ek. Rab., II, 16 (ed. W., p. 46). Cf. ed. B., p. 117. L. 20. Lam. 2,12.

ר׳ חנינא אמר, איה גלוסקין וקונדיטון. פי׳ ככרות לחם חם ויין רובו מבושל ומבושם. ר׳ דימוס אומר, גלוסקין וחמר עתיק. בהתעטפם כחלל ברחובות עיר. הות איתתא אמרה לבעלה, סק לשוקא, מאין את משכח כלום, ותיתי ואנן אכלין. הוה סליק לשוק, ולא משכח כלום והוה מפרפר ומיתי. והות אמרה לברה רבה, סק לשוקא וחמי מה עבד אביך. סלק לשוקא וחמא לאבוהי מיית, והוה הוא מפרפר ומית עליה. הה״ד בהתעטפם כחלל ברחובות עיר. הוה ברא זעירא בעי למינק, ולא אשכח חלב, ומפרפר ומית. הה״ד בהשתפך נפשם אל חיק אימותם. וגרסי׳ במסכת גיטין בפ׳ הניזקין. מרתא בית ביתוס עתירתא דירושלם הות. שדרתיה לשלוחא, אמרה לו, אייתי לי סמידא. אדאזיל איזדבן. אמ׳ לה, סמידא ליכא, חיוורתא איכא. אמרה ליה, זיל אייתי. אדאזל אזדבן. אתא ואמ׳ לה, חוורתא ליכא, גשקרא איכא. אמרה, אייתי גושקרה. אדאזל איזדבן. אמ׳ לה, גושקירא ליכא, קימחא דשערי איכא. אמרה ליה, זיל אייתי. אדאזל אזדבן. ונתערב ולא בא. הות שליפא מסאנה, אמרה, איפוק ואיחזי אם משכחנא מידי למיכל. איתיב לה פרתא בכרעא ומתה. פי׳ נכנס לה קוץ ברגלה ומתה. קרי עלה רבן יוחנן בן זכאי, הרכה בך והענוגה אשר לא נסתה כף רגלה וכו׳.

מעשה במרים בתו של נקדימון בן גוריון, שפסקו לה חכמים שלש מאות דינרי זהב לקופה של בשמים, והיא עמדה וקללה אותם ואמרה, כך יפסקו לבנותיהם. אמ׳ ר׳ אחא, אנו עונין אחריה אמן. א״ר אלעזר, אראה בנחמה אם לא ראיתיה שהיתה מלקטת שעורים מתחת טלפי סוסים בעכו. וקראתי עליה, אם לא תדעי לך היפה בנשים צאי לך

L. 3. *Ib.*
L. 9. *Ib.*
L. 9ff. T.B. Giṭ., 56a.
L. 17. Deut. 28,56.
L. 19ff. 'Ek. R., I, 48 (ed. W., p. 34). Cf. ed. B., p. 86, with his Note on parallels in Tosephta, Ket., V, 9–10 (ed. Z., p. 267), T.Y., *ib.*, 30c, top, T.B., *ib.*, 66b, Pes. R., נחמו, ed. Fr., p. 140a.

בעקבי הצאן ורעי את גדיותיך על משכנות הרועים. אל תקרי גדיותיך אלא גויותיך.

מעשה במרים בת ביתוס, שקדשה יהושע בן גמלא, ומנהו המלך להיות כהן גדול. ואמרה פעם אחת, אלך ואראה אותו כשהוא קורא ביום הכפורים בבית המקדש, ופרשו לה מטפחות מפתח ביתה עד בית המקדש, כדי שלא יתיחפו רגליה. וכשמת יהושע בעלה, פסקו לה חכמים סאתים יין בכל יום לתיקון התבשילין. א"ר אלעזר ב"ר צדוק, אראה בנחמה אם [לא] ראיתיה שקשרו שערותיה בזנבי סוסיהן של ערביא, והיו מריצין לה מירושלם ועד לוד. וקראתי עליה הרכה בך והענוגה.

ומה היו עושים האויבים, היו מביאין גדיים וצולין אותם במערבה של עיר. והיה הריח מפעפע והיו מתים, לקיים מה שנא' שהם יזובו מדוקרים וגו'. עשרת אלפים בקעו בחיילותיו של נבוכדנאצר, ובידם מגיני זהב. הלכו להם אצל ישמעאלים והוציאו להם מיני מלוחים ונאדות מנופחות. אמרו להם, נשתה קדמאי, אמרו להם, אכלו קדמאי. היה נסיב כל חד וחד מינייהו זיקא, ויהב ליה בפומיה, והוא רוחא עאיל בכריסיה ובקעיה ליה. הה"ד משא בערב ביער בערב תלינו ארחות דדנים, לקראת צמא היתיו מים. וכי כך עשה אבינו לאביהם, מה כתי' באבינו, ויפקח אלהים את עיניה ותרא באר מים, ואתם לא קיימתם, לקראת צמא היתיו מים.

א"ר יוחנן שלש מאות מוחות של תינוקות נמצאו על אבן אחת.

L. 1. Cant. 1,8.
L. 2. T.B., *ib.*, 67a.
L. 3ff. 'Ek. R., I, 47 (ed. W., p. 34). Cf. ed. B., p. 86, and his Note.
L. 10. Deut., 28,56.
L. 11. Cf. T.Y. Ta'an., 69b, top, and note numerous variants.
L. 13. Lam. 4,9
L. 18. Is. 21,13–14.
L. 19. Gen. 21,19.
L. 21ff. T.Y., *ib.*, 69a, top. Cf. 'Ek. R., II,4 (ed. W., p. 42; ed. B., p. 104).

ושלש מאות קופות של קבוצי תפלין נמצאו בביתר, וכל אחת ואחת מחזקת שלש סאין. א"ר גמליאל חמש מאות בתי סופרים היו בביתר, וקטון שבהם לא היה פחות משלש מאות תינוקות, והיו אומרים אם יבואו השונאים עלינו, בכתבין שלנו אנו יוצאין ודוקרין אותן. וכיון שגרמו עונות, כרכו כל אחד ואחד בספרו ושרפו אותן, ולא נשתייר מהן אלא אני. וקורא על עצמו, עיני עוללה לנפשי. ר' פנחס בשם ר' הושעיא אמר ארבע [מאות] ושמונים בתי כנסיות היו בירושלם, מנין מלאתי משפט, וכל אחת ואחת היה לה בית תלמוד למקרא ובית תלמוד למשנה.

אמר רב יהודה אמ' רב, מעשה בבנו ובבתו של ר' ישמעאל בן אלישע שנשבו לשני אדונים. זה אומר יש לי עבד שאין כיופיו בכל העולם, וזה אומר יש לי שפחה שאין כיופיה בכל העולם. אמרו בוא ונשיאם זה לזה ונחלוק בוולדות. הכניסום לחדר. זה יושב בקרן זוית וזו יושבת בקרן זוית. זה אומר אני כהן בן כהנים גדולים, אנשא לאשה שפחה, וזו אומרת אני כהנת בת כהנים גדולים, אנשא לעבד. ישבו ובכו כל הלילה. כיון שעלה עמוד השחר, הכירו זה את זה, וגעו בבכיה, עד שיצאה נשמתם.

א"ר שמעון בן לקיש, מעשה באשה אחת, וצפנת בת פנואל שמה, בתו של כהן ששימש לפני ולפנים. נתעלל בה שבאי כל הלילה. למחר הלבישה חלוקות והוציאה למוכרה בשוק. בא אדם אחד שהיה מכוער ביותר. אמ' ליה, הראיני את יופיה, אמ' לו, ריקה, אם אתה רוצה ליקח, קח, שאין כיופיה בכל העולם כלו. אמ' אעפ"כ הראיני את

L. 2ff. T.Y., *ib.*; 'Ek. R., *ib.*
L. 3. T.Y.: מחמש מאות.
L. 6. Lam. 3,51.
L. 6ff. T.Y. *Meg.*, *73d.* MS *omits* מאות, and has תשעים for שמנים. Note that מנין מלאתי משפט is not in our T.Y. What seems to be meant, is the numerical value of מ'ל'את'י', equaling 480.
L. 8. Is. 1,21.
L. 10ff. T.B. Giṭ., 58a.
L. 18ff. T.B., *ib.*, Talmud adds: צפנת שהכל צופין ביופיה, בת פניאל בתו של כהן גדול ששימש וכו'.

יפיה. הפשיטוה ששה חלוקות, שביעי קרעתו ונתפלשה באפר. אמרה לפניו, רבונו של עולם, אם עלינו לא חסת, על קדושת שמך לא חסת. ועליה נאמר, בת עמי חגרי שק והתפלשי באפר.

מעשה בשני בני צדוק שנשבו, אחד זכר ואחד נקבה. נפל זה לסרדיוט אחד וזה לסרדיוט אחר. הלך זה אצל הזונה ונתן לה הזכר, והלך זה אצל החנוני ונתן לו הנקבה ביין, לקיים מה שנא' אל עמי ידו גרל ויתנו הילד בזונה והילדה מכרו ביין וישתו.

מעשה בחנה בת תנחום שנשבית היא ושבעה בניה. נטלן קיסר, הוציא את הראשון ואמ' לו, השתחוה לצלם. אמ' לו שכך כתוב בתורתנו, אנכי ה' אלהיך אשר וגו'. מיד הוציאו והרגו. הוציא את השני, אמ' לו השתחוה לצלם. אמ' לו, לא שכך כתי' בתורתנו לא יהיה לך אלהים אחרים על פני. הוציאו והרגו. הוציא את השלישי ואמ' לו, השתחוה לצלם. אמ' לו, לא שכך כתוב בתורתנו, לא תשתחוה לאל אחר. הוציאו והרגו. הוציא הרביעי, אמ' לו, השתחוה לצלם, אמ' לו, לא שכך כתוב בתורתנו, זבח לאלהים יחרם. וצוה עליו והרגוהו. הוציא את החמישי. אמ' לו, השתחוה לצלם. אמ' לו, כתוב בתורה שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד. הוציאו והרגו. הוציא את הששי. אמ' לו, השתחוה לצלם. אמ' לו, חס ושלום, שכך כתוב בתורתנו, כי אל קנא ה' אלהיך בקרבך.

L. 3. Jer., 6,26.

L. 4ff. 'Ek. Rab., I,46 (ed. W., p. 34). Cf. ed. B., p. 83, and B.'s Note.

L. 7. Joel 4,3; MS has וילד.

L. 8ff. 'Ek. R., I,50 (ed. W., p. 34f.). Cf. ed. B., p. 84, and B.'s Note on parallels. See, also, Sed. 'Eliy. R., ed. Fr., p. 151f. In all other versions, the heroine is called Miriam b. Tanḥum; in ours Ḥannah, the name by which she is known popularly. In 2 Mac., 7, the name of the mother is not given, but Yosiphon calls her Hannah (cf. ch. 19, ed. Venice, 1544, p. 33b,ff). Cf. the elegy בת עמי הילל ביללה על חנה ועל שבעה בניה (Ḥamesh Ta'an., p. 228). For parallels see Gaster, Exempla, p. 196 (Engl. part).

L. 10. Ex. 20,2.

L. 12. *Ib.*, 3.

L. 13. *Ib.*, 34,14.

L. 15. *Ib.*, 22,19.

L. 17. Deut. 6,4.

L. 18. *Ib.*, 6,15.

הוציאו והרגו. הוציא את הז׳, והוא הקטון שבכלם. אמ׳ לו, בני השתחוה לצלם. אמ׳ לו, חס ושלום. שכך כתוב בתורתנו, וידעת היום והשבות אל לבבך כי ה׳ הוא האלהים בשמים ממעל ועל הארץ מתחת אין עוד, ולא עוד אלא שנשבענו לאלהינו שאין אנו ממירין אותו באל אחר, שנא׳ את ה׳ האמרת היום להיות לך לאלהים וגו׳. והוא נשבע לנו שלא ימיר אותנו באומה אחרת, שנא׳ וה׳ האמירך היום וגו׳. אמ׳ לו קיסר, אחיך ראו חיים ושבעו ימים, ואתה לא שבעת חיים, השתחוה לצלם ואתן לך מתנות טובות הרבה. אמ׳ לו, כתוב בתורתנו, ה׳ ימלוך לעולם ועד, ואומר ה׳ מלך עולם ועד אבדו גוים מארצו, ואתם בטלים ומלכותכם בטלה, בשר ודם היום חי ומחר מת, היום עשיר ומחר עני, אבל הב״ה חי וקיים לעולם ועד ולעולמי עולמים. אמ׳ לו קיסר, ראה אחיך הרוגים לפניך, והריני משליך טבעתי לארץ לפני הצלם, הגביהה כדי שיראו הכל ששמעת לקולי. אמ׳ לו, חבל עליך קיסר, אתה עושה כך לכבוד עצמך, ואם לא אעשה לכבוד מלך מלכי המלכים הב״ה, שהוא אלהים חיים ומלך עולם. אמ׳ לו קיסר, וכי יש אלוה לעולם. אמ׳ לו, אהה עליך קיסר, וכי עולם של הפקר הוא, אמ׳ לו, מפני מה אינו מציל מידי, כמו שהציל לחנניה מישאל ועזריה מיד נבוכדנאצר. אמ׳ לו, חנניה מישאל ועזריה כשרים היו, ונבוכדנאצר מלך הגון היה, וראוי ליעשות נס על ידו, אבל אתה אינך הגון, ואנחנו נתחייבנו מיתה לשמים, אם אתה הורג אותנו, הרבה הורגים יש לו, הרבה זאבים יש לו, הרבה אריות ונחשים ונמרים ועקרבים שיפגעו בך, ולסוף הב״ה עתיד ליפרע ממך ולנקום את דמינו. מיד גזר עליו להורגו. אמרה אמו, בחיי ראשך, קיסר, תנה את בני ואחבקהו ואנשקהו. לקחתו וחבקתו ונשקתו. ואמרה לו, חיי ראשך, קיסר, הרוג אותי תחלה ואחר כך הרוג אותו. ויאמר לה קיסר, איני עושה, שכתוב בתורתכם, ושור את שה אותו ואת

L. 4. *Ib.*, 4,39.
L. 5. *Ib.*, 26,17.
L. 6. *Ib.*, 18.
L. 9. Ex. 15,18.
L. 9. Ps. 10,61.

בנו לא תשחטו ביום אחד. אמרה לו, שוטה שבעולם, כבר קיימת כל המצות, לא נשאר לך אלא המצוה הואת בלבד. מיד צוה עליו להורגו. נפלה אמו עליו וחבקתו ונשקתו. ואמרה לו, לך בני אצל אבו״הם, ואמור לו, אל תזוח דעתך עליך, אתה בנית מזבח והעלית את יצחק בנך עליו, הרי אמנו בנתה שבעה מזבחות והעלתנהו שבעה בנים ביום אחד. עלתה לגג נפלה ומתה, לקיים מה שנאמר אומללה יולדת השבעה. ובת קול יוצאת ואומרת, אם הבנים שמחה, ורוח הקדש צווחת, על אלה אני בוכיה, וכתי׳ בכה תבכה בלילה. אמ׳ רבא א״ר יוחנן, שתי בכיות אלו למה, אחת על מקדש ראשון ואחת על מקדש שני. בלילה, על עסקי לילה, שנא׳ ותשא כל העדה ויתנו את קולם ויבכו העם בלילה ההוא. אמ׳ רבא א״ר יוחנן, אותו היום ערב תשעה באב היה. אמ׳ הב״ה אתם בכיתם בכיה של חנם, אני אקבע לכם בכיה לדורות. ד״א בלילה, כל הבוכה בלילה קולו נשמע. ד״א בלילה, כל הבוכה בלילה כוכבים ומזלות בוכים עמו. ד״א כל הבוכה בלילה, כל השומע בוכה כנגדו. הה״ד בכה תבכה בלילה.

מעשה בשכונתו של רבן גמליאל, שהיה לה בן תשחורת ומת. והיתה בוכה עליו בלילה, והיה רבן גמליאל שומע קולה. והיה זוכר על חורבן בית המקדש, והיה בוכה עד שנשרו ריסי עיניו. וכיון שהרגישו תלמידיו בדבר, עמדו ופנו אותה משכונתו.

ר׳ יצחק פתח, תחת אשר לא עבדת את ה׳ אלהיך, ועבדת את אויבך אשר ישלחנו ה׳ בך. אלו זכיתם הייתם קוראים בתורה, ליל

L. 1. Lev. 22,28.
L. 7. Jer. 15,9.
L. 7. Ps. 113,9.
L. 8. Lam. 1,16; 1,2.
L. 8ff. T.B. Sanh., 104b.
L. 11. Num. 14,1. L. 15. Lam. 1,2.

L. 16ff. T.B., *ib.* (omits תשחורת); 'Ek. R., I,24 (ed. W., p. 26; ed. B., p. 61). Cf. 'Ekah Zuṭa, ed. Buber, p. 61, and Note. Cf: Joel Ibn Shu'aib, ib., p. 12a.

L. 20ff. 'Ek. Rab., Pet., 11 (ed. W., p. 5; ed. B., p. 10). Note variants in sequence of verses at beginning and end.

L. 21. Deut. 28,47,48.

שמורים הוא לה', ועכשו שלא זכיתם, הרי אתם קוראים בכה תבכה בלילה. אלו זכיתם, הייתם קוראים בתורה, שמעו עמים ירגזון, ועכשו שלא זכיתם, הרי אתם קוראים, שמעו כי נאנחה אני. אלו זכיתם, הייתם קוראים בתורה, ראה ראיתי את עני עמי, ועכשו שלא זכיתם, הרי אתם קוראים, ראה ה' כי צר לי. אלו זכיתם, הייתם קוראים בתורה, וקראתם בעצם היום הזה, ועכשו שלא זכיתם, הרי אתם קוראים, קראתי למאהבי. אלו זכיתם, הייתם קוראים בתורה, צדק צדק תרדוף, ועכשו שלא זכיתם, הרי אתם קוראים, צדיק הוא ה' כי פיהו מריתי. אלו זכיתם, הייתם קוראים בתורה, אלה מועדי ה', ועכשו שלא זכיתם, הרי אתם קוראים, על אלה אני בוכיה. אלו זכיתם, הייתם קוראים בתורה, ויאמרו אליו בני ישראל במסלה נעלה, ועכשו שלא זכיתם, הרי אתם קוראים נסלה כל אבירי אדני. אלו זכיתם הייתם קוראים בתורה פתח תפתח את ידך, ועכשו שלא זכיתם, הרי אתם קוראים], פרשה ציון בידיה. אלו זכיתם, הייתם קוראים בתורה, ואשבור מוטות עולכם, ועכשו שלא זכיתם, הרי אתם קוראים, נשקד עול פשעו בידו. אלו זכיתם הייתם קוראים בתורה, אש תמיד תוקד על המזבח לא תכבה, ועכשו שלא זכיתם, הרי אתם קוראים, ממרום שלח אש בעצמותי וירדנה.

L. 1. Ex. 12,42.
L. 2. Lam. 1,2.
L. 2. Ex. 15,14.
L. 3. Lam. 1,21.
L. 4. Ex. 3,7. L. 5. Lam. 1,20.
L. 6. Lev. 23,21.
L. 6. Lam. 1,19.
L. 7. Deut. 16,20.
L. 8. Lam. 1,18.
L. 9. Lev. 23,4.
L. 10. Lam. 1,16.
L. 11. Num. 20,19. L. 12 Lam. 1,15. L. 13 Deut. 15,8.
L. 13. MS omits bracketed words, which I supply from 'Ek. R.
L. 14. Lam. 1,17; Lev. 26,13.
L. 15. Lam. 1,14.
L. 16. Lev. 6,6.
L. 17. Lam. 1,13.

אלו זכיתם, הייתם קוראים בתורה, בכל הדרך אשר הלכתם, ועכשו שלא זכיתם, הרי אתם קוראים, לא אליכם כל עברי דרך. אלו זכיתם, הייתם קוראים בתורה, ואכלתם לחמכם לשובע, ועכשו שלא זכיתם הרי אתם קוראים, כל עמה נאנחים מבקשים לחם. אלו זכיתם, הייתם קוראים בתורה, ולא יחמוד איש את ארצך, ועכשו שלא זכיתם, הרי אתם קוראים, ידו פרש צר על כל מחמדיה. אלו זכיתם, הייתם קוראים בתורה, כי ביום הזה יכפר עליכם לטהר אתכם, ועכשו שלא זכיתם, הרי אתם קוראים, טומאתה בשוליה. אלו זכיתם, הייתם קוראים בתורה, מכל חטאתיכם לפני ה' תטהרו, ועכשו שלא זכיתם, הרי אתם קוראים, חטא חטאה ירושלם. אלו זכיתם, הייתם קוראים בתורה, ונזכרתם לפני ה' אלהיכם, ועכשו שלא זכיתם, אתם קוראים, זכרה ירושלם ימי עניה ומרודיה. אלו זכיתם, הייתם קוראים בתורה, והתהלכתי בתוככם, ועכשו שלא זכיתם, הרי אתם קוראים, ויצא מבת ציון כל הדרה. אלו זכיתם, הייתם קוראים בתורה, ונתנך ה' אלהיך לראש ולא לזנב, ועכשו שלא זכיתם, הרי אתם קוראים, היו צריה לראש. אלו זכיתם, הייתם קוראים בתורה, שלש פעמים בשנה יראה כל זכורך, ועכשו שלא זכיתם, הרי אתם קוראים, דרכי ציון אבלות. אלו זכיתם, הייתם קוראים בתורה, וישבתם לבטח בארצכם, ועכשו שלא זכיתם,

L. 1. Deut. 1,31.
L. 2. Lam. 1,12.
L. 3. Lev. 26,5.
L. 4. Lam. 1,11.
L. 5. Ex. 34,24.
L. 6. Lam. 1,10.
L. 7. Lev. 16,30.
L. 8. Lam. 1,9.
L. 9. Lev., *ib.*
L. 10. Lam. 1,8.
L. 11. Num. 10,9.
L. 12. Lam. 1,7.
L. 13. Lev. 26,12.
L. 14. Lam. 1,6.
L. 15. Deut. 28,13; Lam. 1,5.
L. 16. Deut. 16,16.
L. 17. Lam. 1,4. L. 18. Lev. 26,5.

הרי אתם קוראים, גלתה יהודה מעני. אלו זכיתם, הייתם קוראים בתורה, איכה אשא לבדי, ועכשו שלא זכיתם, הרי אתם קוראים, איכה ישבה בדד. ר' אבין פתח, והוא מהשנא עדניא וזמניא. אמ' ירמיה לישראל, אלו זכיתם, הייתם יושבים בירושלים ושותין מי השילוח, שמימיו נקיים ומתוקים, ועכשו שלא זכיתם, הרי אתם גולים לפרת, שמימיו עכורים וסרוחים, הה"ד ועתה מה לך לדרך מצרים לשתות מי שיחור ומה לך לדרך אשור לשתות מי נהר. אלו זכיתם, הייתם יושבים בירושלם, ואומרים שירים ותשבחות לפני הב"ה, ועכשו שלא זכיתם, הרי אתם גולים לבבל, וקוראים קינים ונהי, שנא' על נהרות בבל שם ישבנו גם בכינו בזוכרנו את ציון.

וכשהב"ה שב את שבות ציון יהפוך לנו כל הנבואות הקשות לנחמות. וכן אתה מוצא שכל נבואות קשות שנתנבא ירמיהו על ישראל, הקדים ישעיה ורפאן. ירמיה אמ', איכה ישבה בדד, ישעיה אמר, ואמרת בלבבך מי ילד לי את אלה. ירמיה אמ', בכה תבכה בלילה, ישעיה אמ', כי עם בציון ישב בכה לא תבכה. ירמיה אמר, גלתה יהודה מעוני, ישעיה אמ', ונפוצות יהודה יקבץ. ירמיה אמר, דרכי ציון אבלות, ישעיה אמר, קול קורא במדבר פנו

L. 1. Lam. 1,3.
L. 2. Deut. 1,12.
L. 3. Lam. 1,1.
L. 3ff. 'Ek. Rab., *ib.*, 19 (ed. W., p. 8). Cf. ed. B., p. 15, with Note.
L. 3. Dan. 2,21.
L. 4ff. On the difference between the waters of Jerusalem and those of Parat, cf. Pesikta Rab., ed. Fr., p. 135a; Sed. 'Eliy. R., ed. Fr., p. 154, top; Midr. Tehillim, 137,3 (ed. B., p. 522).
L. 7. Jer. 2,18.
L. 10. Ps. 137,1.
L. 12ff. 'Ek. R., I,23 (ed. W., p. 25; ed. B., p. 57); Pesikta, ed. B., p. 148b; Pes. Rab., ed. Fr., p. 139b.
L. 14. Lam. 1,1; Is. 49,21; note that other verses are given in other versions.
L. 15. Lam. 1,2; Is. 30,19.
L. 16. Lam. 1,3; Is., 11,12.
L. 17. Lam. 1,4.

דרך ה׳. ירמיה אומר, היו צריה לראש, ישעיה אמ׳, ופדויי ה׳ ישובון ובאו ציון ברנה ושמחת עולם על ראשם. ירמיה אמר, זכרה ירושלם ימי עניה ומרודיה, ישעיה אמ׳, ולא תזכרנה הראשונות. ירמיה אמ׳, חטא חטאה ירושלם, ישעיה אמ׳, מחיתי כעב פשעיך וכענן חטאתיך. ירמיה אמר, טומאתה בשוליה, ישעיה אמר, אם רחץ ה׳ את צואת בנות ציון. ירמיה אמ׳, ידו פרש צר, ישעיה אמר, יוסיף ה׳ שנית לקנות את שאר עמו. ירמיה אמר, לא אליכם כל עוברי דרך, ישעיה אמר, והולכתי עורים בדרך לא ידעו. ירמיה אמר, כל עמה נאנחים מבקשים לחם, ישעיה אמר, לא ירעבו ולא יצמאו. ירמיה אמר, ממרום שלח אש בעצמותי, ישעיה אמר, עד יערה עלינו רוח ממרום. ירמיה אמר, נשקד עול פשעו בידו, ישעיה אמ׳ התפתחי מוסרי צוארך שביה בת ציון. ירמיה אמר, סלה כל אבירי ה׳, ישעיה אמר, סלו סולו המסלה. ירמיה אמר, על אלה אני בוכיה עיני עיני יורדת מים. ישעיה אמר, עין בעין יראו בשוב ה׳ את ציון. ירמיה אמר, פרשה ציון בידיה אין מנחם לה, ישעיה אמר, אנכי אנכי הוא מנחמכם. ירמיה אמר, צדיק הוא ה׳ כי פיהו מריתי, ישעיה אמר, ועמך כולם צדיקים. ירמיה אמר, קראתי למאהבי המה רמוני, ישעיה אמר, וקראת ישועה חומותיך. ירמיה אמר,

L. 1. Is. 40,3; Lam. 1,5.
L. 2. Is. 35,10.
L. 3. Lam. 1,7; Is. 65,17.
L. 4. Lam. 1,8; Is. 44,22.
L. 5. Lam. 1,9.
L. 6. Is. 4,4; Lam. 1,10.
L. 7. Is. 11,11; MT: שנית ידו.
L. 7. Lam. 1,12.
L. 8. Is. 42,16.
L. 9. Lam. 1,11; Is. 49,10.
L. 10. Lam. 1,13; Is. 32,15.
L. 11. Lam. 1,14; Is. 52,2.
L. 12. Lam. 1,15; Is. 62,10.
L. 13. Lam. 1,16.
L. 14. Is. 52,8.
L. 15. Lam. 1,17; Is. 51,12.
L. 16. Lam. 1,18; Is. 60,21.
L. 17. Lam. 1,19; Is. 60,18.

ראה ה׳ בצר לי, ישעיה אמר, וראיתם ושש לבכם. ירמיה אמר, שמעו כי נאנחה אני אין מנחם לי, ישעיה אמר, נחמו נחמו עמי. ירמיה אמר. תבא כל רעתם לפניך, ישעיה אמר, והביאותים אל הר קדשי ושמחתים בבית תפלתי עולותיהם וגו׳.

L. 1. Lam. 1,20; Is. 66,14.
L. 2. Lam. 1,21; Is. 40,1.
L. 3. Lam. 1,22.
L. 4. Is. 56,7.
L. 4. MS has וכו׳.

הלכות תשעה באב

שנינו במסכת תעניות משנכנס אב ממעטין בשמחה. שבת שחל תשעה באב להיות בתוכה אסורין לספר ולכבס, ובחמישי מותרין, מפני כבוד השבת. ובגמ' מפרש מאימתי לספר ולכבס, מראש חדש ועד (ה)תענית, דברי ר' מאיר, רבן שמעון בן גמליאל אומר אינו אסור אלא אותו שבת בלבד, והלכה כדברי שניהם להקל. פי' כר' מאיר עד התענית, וכרבן שמעון בן גמליאל אותה שבת בלבד אסורין ולאחר התענית מותרין. וכשם שאסור לכבס ללבוש מיד, כך אסור לכבס ולהניח אחר התענית. ויש מתירין כיבוס שלנו. ואבי העזרי כתב, ונהגו אבותינו איסור אף בכיבוס שלנו. והמחמיר הרי זה משובח. ויש להחמיר אפי' במי שאין לו אלא חלוק אחד, אסור לכבסו וללבשו או לכבסו ולהצניעו, והמכובסין קודם לכן אסור ללבשן, ולא ללבשן בלבד, אלא אפי' להציע בהן המטה. ואפי' מפות הידים והשולחן ידין לאיש ולאשה בכיבוס, כזמן שהוא אסור לאיש בשבת של ט' באב אסור לאשה. אבל גיהוץ איסורו כלי פשתן, ואין בהן משום גיהוץ, והן ככיבוס שלנו.

ערב תשעה באב לא יאכל אדם שני תבשילין, ולא יאכל בשר ולא ישתה יין בסעודה המפסקת. והוא שיאכל אותה משש שעות ולמעלה, אבל אם אכלה קודם שש שעות, ואין מפסיק בה, מותר לאכול בשר

L. 1ff. Mishnah, Ta'an., IV,7.

L. 3ff. T.B., *ib.*, 29b–30a; see Rashi's comment.

L. 7ff. Cf. Ṭur, *ib.*; 551 (ed. Venice, p. 378b).

L. 8. Quoted by Ṭur, *ib.*; cf. Bet Yoseph, *ib.*

L. 14f. Cf. Tosaphot, Mo'ed Ḳaṭ., 23a; Naḥmani, *Torat Ha-'Adam*, ed. Venice, p. 81c: פירש הגאונים.

L. 16ff. Mishnah, *ib.*, T.B., *ib.*, 26b, top; 30a, top

ולשתות יין. וכל זמן שמותר לאכול מותר לרחוץ. וכתב הרמב"ן ז"ל ומסתברא סעודה המפסיק בה, שאין דעתו לאכול עוד אחריה סעודת קבע, אע"פ שדעתו לאכול עוד אחריה סעודת עראי, לא כאלו שבטנם בטן רשעים, אוכלים בשר ושותים יין ומשתכרין ואחר כך אוכלים עראי, כדי להפסיק באכילה שאין בה בשר ויין ע"כ. ותשעה באב שחל להיות בשבת, או ערב ט' באב שחל להיות בשבת, אוכל ושותה כל צרכו, אפי' בסעודה המפסקת, ואפי' אחר שש שעות, ואוכל בשר ושותה יין ומעלה על שולחנו אפי' כסעודת שלמה בשעתה. וכתב רבי האיי גאון ז"ל שני תבשילין שאמרו כגון אורז ועדשים, ר"ל שני מינין בשתי קדרות. ובשר אפי' תבשיל אחד אסור. יראה שאם בשל שני מינין בקדרה אחת, כגון פולין ועדשים, שמותר. והר' יצחק ן' גיאת ז"ל כתב כל שני תבשילין שהן דרך כבוד אסרום ז"ל, ואפי' ממין אחד, ר"ל כגון שני תבשילין של עדשים בשתי קדרות, וכ"ש משני מינין. ונוהגין בצרפת ליתן כמה מינין בקדרה אחת, הואיל ויתבשלו יחד, הכל נקרא תבשיל אחד, ובאשכנז מחמירין. ויש מקומות שנוהגין להפסיק בעדשים, שהוא סימן לאבל, מה עדשה זו אין לה פה, אף אבל אין לו פה, שאין לו להרבות בדיבור. וכתב הרמב"ם ז"ל מימינו לא אכלנו אפילו תבשיל של עדשים בערב ט' באב אלא א"כ בא בשבת. ואם רצה לאכול בשר מליח ולשתות יין מגתו, הרשות בידו. ועד כמה נקרא בשר מליח אינו מליח, כל זמן שהוא כשלמים, שלא עבר עליו יותר משני ימים ולילה אחת, אבל מכאן ואילך נתבטל טעמו. ועד כמה נקרא יין מגתו, כל תוך שלשה ימים לדריכתו. ויש שמחמירים על עצמם וטובלים פתם באפר ואוכלין, כדגרסינן במ' תעניות

L. 1. MS has הרמב"ם.
L. 2ff. Naḥmani, *ib.*, p. 82c; in our ed. of Ṭur, the word ומסתברא is missing. Note variants.
L. 6ff. T.B., *ib.*, 29b, bot.
L. 9ff. Quoted by Naḥmani, *ib.*, *ib.*; cf. Ṭur, *ib.*
L. 11ff. Also quoted by Naḥmani, *ib.*
L. 14ff. Ṭur, *ib.*, *ib.*
L. 17. Mishneh Torah, Hilk. Ta'an., V,9; Ṭur, *ib.*
L. 19ff. T.B., *ib.*, 30a, bot.; see Tosaphot, *ib.*; Ṭur, *ib.*

ירושלמי ר' כיון דהוה אכיל וכל צורכיה, הוה צבע פיסתיה בקיטמא] ואומר, זו היא עקר סעודת ט' באב, לקיים מה שנא' ויגרס בחצץ שיני הכפישני באפר. וגרסי' במגלת סתרים ר' יהודה ב"ר אלעאי היה טובל פתו במלח, ושותה קיתון של מים, והיה אוכל בין תנור וכירים, ודומה כמי שמתו מוטל לפניו.

וכל המרבה במספד ובבכיה בט' באב הרי זה משובח, ולא עוד אלא שרואה בנחמתה של ירושלם, שנא' שמחו את ירושלם וגילו בה כל אוהביה שישו אתה משוש כל המתאבלים עליה. אמ' ר' שמעון בן לקיש, כל מי שנתאבל על ירושלם בחורבנה עתידין לשמות בבנינה. מלאכי השרת נתאבלו עליה, שנא' הן אראלם צעקו חוצה מלאכי שלום מר יבכיון, ועתידין לשמוח עמה, שנא' על חומותיך ירושלם הפקדתי שומרים כל היום וכל הלילה תמיד לא יחשו וגו'. חמה ולבנה נתאבלו עליה, שנאמר חשך השמש בצאתו וירח לא יגיה אורו, ועתידין לשמוח עמה, שנא' והיה אור הלבנה כאור החמה ואור החמה יהיה שבעתים כאור שבעת הימים ביום חבוש ה' את שבר עמו ומחץ מכתו ירפא. שמים וארץ נתאבלו עליה, שנא' אלביש שמים קדרות ושק אשים כסותם, ועתידין לשמוח עמה, שנא' רנו שמים כי עשה ה' הריעו תחתיות ארץ פצחו הרים רנה וגו'. אילנות נתאבלו עליה, שנאמר כי תאנה לא תפרח ואין יבול בגפנים כחש מעשה זית ושדמות לא עשה

L. 1ff. T.Y., *ib.*; the words in brackets omitted in MS.
L. 3. Lam. 3,16.
L. 3f. T.B., *ib.*, 30a, bot. But Meg. Setar. is not mentioned in our ed.; *cf.* T.Y., *ib.*, 69c; Mishneh Torah, *ib.*, *ib.*
L. 6ff. T.B., *ib.*, 30b.
L. 8. Is. 66,10.
L. 9ff. Pesiḳta, ed. B., p. 148b. Note difference in sequence of parts. *Cf.* Tosephta, Ta'an., IV,14 (ed. Z., p. 221); Soṭa, XV,15 (ed. Z., p. 323); T.B., B. Bat., 60b; Ta'an., 30b; Pes. R., ed. Fr., p. 136a, bot.
L. 11. Is. 33,7.
L. 12. *Ib.* 62,6.
L. 13. *Ib.* 13,10.
L. 16. *Ib.* 30,26.
L. 17. *Ib.* 50,3.
L. 18. *Ib.* 44,23.

אכל, ועתידין לשמוח עמה, שנא' ואתם הרי ישראל ענפיכם תתנו ופריכם תשאו לעמי ישראל כי קרבו לבא. הרים וגבעות נתאבלו עליה, שנא' ראיתי את ההרים והנה רועשים וכל הגבעות התקלקלו. ועתידין לשמוח עמה, שנאמר ההרים והגבעות יפצחו לפניכם רנה וכל עצי השדה ימחאו כף. הב"ה כביכול נתאבל עליה, שנאמר ויקרא ה' צבאות ביום ההוא לבכי ולמספד ולקרחה ולחגור שק, ועתיד לשמוח עמה שנא' ומשוש חתן על כלה ישיש עליך אלהיך.

לפי' חייב אדם לעלות על לבו חרבן ירושלם ושממותה, שנא' וזכרו מרחוק את ה' וירושלם תעלה על לבבכם. ואמ' דוד המלך ע"ה אם אשכחך ירושלם תשכח ימיני תדבק לשוני לחכי אם לא אזכרכי אם לא אעלה את ירושלם על ראש שמחתי. ואפי' ביום שמחתו של אדם אל ישמח יותר מדאי, ויהיה כואב ונעצב על חורבן ירושלם ועל ישראל שהם פזורים בין האומות. כדגרסינן במ' ברכות בפרק אין עומדין להתפלל, אמר ר' יוחנן משום ר' שמעון בן יוחאי, אסור לאדם למלא שחוק פיו בעולם הזה, שנא' אז ימלא שחוק פינו ולשוננו רנה, אימתי, בזמן שיאמרו בגוים הגדיל ה' לעשות עם אלה, שנא' הגדיל ה' לעשות עמנו היינו שמחים. וגרסי' במ' סנהדרין בפ' ארבע מיתות נמסרו לבית דין, סד אדם את ביתו בסיד ומשייר בו דבר מועט. כמה. א"ר יוסף אמה. אמ' רב חסדא וכנגד הפתח. עושה אדם כל צרכי סעודה ומשייר בה דבר מועט. מאי היא. אמ' רב כסא דהרסנא, שנאמר אם

L. 1. Hab. 3,17.
L. 2. Ez. 36,8.
L. 3. Jer. 4,24; MT omits את.
L. 5. Is. 55,12.
L. 6. *Ib.* 22,12; MT: אדני ה'.
L. 7. *Ib.* 62,5.
L. 9. Jer. 51,50.
L. 11. Ps. 137, 5–6; MS: על ירושלם.
L. 13ff. T.B. Ber., 31a.
L. 15. Ps. 126,2.
L. 16. *Ib.* L. 17. *Ib.* 3.
L. 17. This is not in our ed. of Sanh., but T.B. B. Bat., 60b.
L. 19. Talm.: אמה על אמה.

אשכחך וכו'. מאי על ראש שמחתי. אמ' ר' יצחק זה אפר מקלה שבראשי חתנים, שנא' לשום לאבילי ציון פאר תחת אפר. ועוד גרסי' בפרק אין עומדין להתפלל. רב אשי עבד הילולא לבריה, חזא רבנן דקא בדחי טובא, איתי כסא דזכוכיתא דשויא ארבע מאות זוזי, תבר קמייהו ואיעציבו. רב המנונא הוה בהילולא דמר בריה דרבינא. אמר ליה, לישני לן מר. אמ' להו, ואי לן דמייתינן, ואי לן דמייתינן. ואל יתענג אדם בעולם הזה יותר מדאי, ואל ישתכר, ואפי' בסעודה של מצוה, כ"ש בסעודה של רשות. ואסור לנגן בסעודה של רשות בכל מיני זמר. כדגרסי' במ' ברכות אודנא דשמעא זמר תעקר. זמרן גברי וענין נשי פריצותא, זמרן נשי וענין גברי כאש בנעורת, דכתי' הוי משכימי בבקר שכר ירדפו מאחרי בנשף יין ידליקם, וכתיב והיה כנור ונבל תוף וחליל ויין משתיהם ואת פועל ה' לא יביטו ואת מעשי ידיו לא ראו. מה כתיב בתריה, לכן הרחיבה שאול נפשה ופערה פיה לבלי חוק וירד הדרה והמונה ושאונה ועלז בה. וכל זה כדי שיהיה אדם מתאבל תמיד על ירושלם וזוכר חורבנה ושממותה.

ואפי' הכי, אל ימנע אדם לאכול בשר ולשתות יין בעתו, כפי הראוי לו לקיים טפו, ואל יאמר אפרוש מן הבשר ומן היין זכר לירושלם. כדגרסי' בבבא בתרא בפ' חזקת הבתים. ת"ר כשחרב בית המקדש באחרונה רבו פרושים שלא לאכול בשר ושלא לשתות יין. נטפל להם ר' יהושע, אמ' להם, מפני מה אין אתם אוכלים בשר ואין אתם שותים יין. אמרו לו, נשתה יין, שממנו היו מנסכין על גבי המזבח ועכשו בטל.

L. 1. Ps. 137,5–6.
L. 1. Talm.: רב פפא.
L. 2. Is. 61,3.
L. 3ff. T.B. Ber., 31a, top.
L. 4. Talmud omits דשויא ארבע מאות זוזי.
L. 6. MS: ווייאי for first ואי.
L. 9ff. T.B. Sot., 48a, bot.; but in our Ber. it is not found. Note variants.
L. 11. Is. 5,11.
L. 13. *Ib.*, 12; MT: ומעשה.
L. 14. *Ib.* 14.
L. 18ff. T.B. B. Bat., 60b. Note variants.

אמ' להם, א"כ לחם לא נאכל, שכבר בטלו מנחות, איפשר בפירות. פירות לא נאכל, שכבר בטלו בכורים. איפשר במים. מים לא נשתה, שכבר בטל ניסוך המים. שתקו. אמ' להם, בני, בואו ואומר לכם שלא להתאבל כל עיקר אי איפשר, שכבר נגזרה גזירה, ולהתאבל [יותר] מדאי אי איפשר, שאין גוזרין גזירה על הצבור, אלא א"כ רוב הצבור יכולין לעמוד בה. אמ' רב אדא בר אהבה, במארה אתם נארים ואותי אתם קובעים הגוי כלו, כולו אין, אי לא לא. אבל האבל והמספד חייבין כל ישראל להתאבל ולנוד בדאגה ובשברון לבב בתשעה באב, שבו חרבה עיר מקדשנו, בית קדשנו ותפארתנו, ונשרף היכל אלהינו, ומקום ששוכן שם שכינתנו, ויום שבו אירעו לאבותינו חמשה דברים. דתנן חמשה דברים אירעו לאבותינו בט' באב, נגזר על אבותינו שלא יכנסו לארץ, וחרב הבית בראשונה ובשנייה, ונלכדה ביתר, ונחרשה העיר. תניא ר' יוסי אומר מגלגלין זכות ליום זכאי וחובה ליום חובה. כשחרב הבית בראשונה, אותו היום יום תשעה באב היה, ומוצאי שבת היה, ומשמרתו על יהוידיב היתה, והכהנים עומדים על דוכנם ואומרים וישב עליהם את אונם וגו', ולא הספיקו עד שנכנסו גויים וכבשום, וכן בשניה, ולא שירה של אותו יום היתה, אלא שנפלה בפיהם. ומיום שחרב בית המקדש, וגלינו לבין האומות, היינו לשמה ולשנינה, נרדפים ונדחפים, ופסקו ממנו חסידים ואנשי מעשה. כדגרסינן במ' שוטה בפ' מגלה ערופה משחרב הבית בטל השמיר ונופת צופים ופסקו

L. 6. Talm. omits: אמ' רב אדא בר אהבה. But see Diḳd. Soph., *ad loc.*

L. 7. Mal. 3,9.

L. 7. Talmud omits כולו אין וכו'; but Rashi has it, *ib.* Also, Diḳd. Soph., *ib.*

L. 10. T.B. Ta'an., 26a–b.

L. 13ff. T.B. Ta'an., 29a, 'Arak, 11b.

L. 15. Note variants for והכהנים.

L. 16. Ps. 94,23.

L. 17. 'Arak., *ib.*; Ta'an., *ib.*, Rashi.

L. 19ff. Mishnah, Soṭ., IX,12.

L. 20. MS: התמיר for השמיר.

אנשי אמונה, שנא' הושיעה ה' כי גמר חסיד כי פסו אמונים מבני אדם. רבן שמעון בן גמליאל אומר משום ר' יהושע, מיום שחרב בית המקדש, אין יום שאין בו קללה, ולא ירד טל לברכה, וניטל טעם הפירות. ר' יוסי או' אף ניטל שומן הפירות. אמ' רבא בכל יום ויום מרובה קללתו משל חבירו, שנא' בבקר תאמר מי יתן ערב ובערב תאמר מי יתן בקר וגו'. אלא על מה נתקיים עלמא, על קידושא דסדרא ויהא שמיה רבא דאגדתא, שנא' ארץ עיפתה כמו אופל צלמות ולא סדרים ותופע כמו אופל, הא יש סדרים ותופע מאופל. ר' אליעזר אומר, מיום שחרב בית המקדש בושו חכמים ובני חורין וחפו ראשם, ונתדלדלו אנשי מעשה במעשיהם, וגברו בעלי זרוע, וגברו בעלי לשון הרע, ואין דורש ואין מבקש, ועל מי לנו לישען על אבינו שבשמים. ר' יהושע אומר, מיום שחרב בית המדשנו, שריין חכימיא למיהוי כספריא, וספריא כתלמידיא, ותלמידיא כעמא, ועמא כעממיא, אולא ומתמולא, ואין דורש ואין מבקש, ועל מי לנו לישען, הלא על אבינו שבשמים. הגליל יאשם, ואנשי הגבול יסובבו מעיר לעיר ולא יחננו, וחכמת סופרים תסרחנה, ויראת חטא נמאסה, והאמת תהי נעדרת, נערים ילבינו פני זקנים, בן מנבל אב, בת קמה באמה, כלה בחמותה, אויב איש אנשי ביתו, פני הדור כפני הכלב, הבן לא יתבייש מאביו, ועל מי לנו לישען, הלא על אבינו שבשמים.

וחייב אדם לנהוג מנהג אבילות בתשעה באב, ואסור ברחיצה

L. 1. Ps. 12,2.
L. 4ff. T.B. Soṭ., 49a.
L. 4. MS omits מרובה.
L. 5. Deut. 28,67.
L. 8. Job, 10,22.
L. 8ff. T.B., *ib.*, 49a, bot.
L. 8. Talm.: ר' פנחס בן יאיר.
L. 9. Talm.: חברים. Note other variants.
L. 13. Talm. has כעמא דארעא and omits ועמא כעממיא.
L. 14. Cf. Talm., *ib.*: בעקבות משיח וכו'.
L. 16. Talm.: חסרה.
L. 20ff. Cf. T.B. Ta'an., 30b; Sid. R. Amram. p. 44a; Ṭur, *ib.*, 554.

וסיכה ונעילת הסנדל ותשמיש המטה, ואסור לקרות בתורה נביאים וכתובים, ולשנות במשנה ובמדרש ובתלמוד ובהלכות ואגדות, אבל קורא הוא באיוב ובדברים רעים בירמיה, מפני שקריאת התורה משמחת את הלב, שנא' פקודי ה' ישרים משמחי לב. ותינוקות של בית רבן בטלים בו. וכל העושה מלאכה בתשעה באב אינו רואה סימן ברכה לעולם. ואין שואלים בשלום תלמידי חכמים בתשעה באב, כדגרסינן בירושלמי אין שואלין בשלום ת"ח בט' באב, אבל משיבין את ההדיוטות בשפה רפה, ומניחין תפלין בתשעה באב, ואין מבטלין מצות תפלין בתשעה באב. מפני שהיא אבלות ישנה ולא עדיף מיום שני דאבל. ואסור באכילה ובשתייה, כמו ביום הכפורים, אלא שיום הכפורים עונשו כרת, וזה מדברי קבלה מכין אותו מכת מרדות. וגרסי' בפרק מקום שנהגו עוברות ומניקות מתענות בו ומשלימות, כדרך שמתענות ומשלימות ביום הכפורים. ובין השמש שלו אסור. וכן חולה שצריך לאכול, מאכילין אותו מיד, דבמקום סכנה לא גזרו רבנן. ורחיצה וסיכה אסורין בו, כמו ביום הכפורים, וטבילה של מצוה מותרת, שכל חייבי טבילות טובלין כרבנן, בין בתשעה באב בין ביום הכפורים. ומותר לרחוץ ידיו לתפלה. וכל היום כשעושה צרכיו יטול ידיו ויברך אשר יצר וכו'. ואפי' שלא לצורך תפלה, אם היו ידיו מלוכלכות בטיט או בצואה, ורוחץ אותן כדי להעביר הטומאה והצואה, ואינו מכוין לתענוג, מותר, שלא אסרו אלא רחיצה וסיכה של תענוג.

בשמונה באב נכנסו גויים להיכל, ואכלו בו ושתו בו וקלקלו בו יום שמיני ויום תשיעי (עשירי) עד שפנה היום. לעת ערב הציתו בו האש ונשרף עד שקיעת החמה. והיינו דאמ' ר' יוחנן, אלמלא הייתי התם

L. 4. Ps. 19,9.
L. 5. Cf. Mishnah, Pes., IV,5.
L. 7f. T.Y., *ib.*, 64d.
L. 12f. T.B. Pes., 54b.
L. 21ff. T.B. Ta'an., 29a; Tur, *ib.*, 558.
L. 21. T.B. has בשבעה for our בשמנה. But cf. T.Y., *ib.*, 69b, bot.
L. 22. MS has עשירי after תשיעי, which seems an error and is out of place. Cf. Dikd. Soph., *ad loc.*, and see T.Y., *ib.*, 69c, top.

בעשירי קבעתיו, שרובו של היכל בו נשרף. וגרסי' בירושלמי ר' אבין צ"ים תשיעי ועשירי. ר' לוי צ"ים תשיעי וליל עשירי, מפני שלא היה בו לצום כל יום עשירי. ואנו בזמן הזה אין בנו כח לצום אלא יום תשיעי בלבד. ואפי' יום הכפורים, שהיה ראוי לעשותו שני ימים מספק, אין אנו עושים אלא יום אחד בלבד. ומ"מ מנהג כשר הוא שלא לאכול בשר ליל עשירי ויום עשירי, אלא יאכל אדם דבר מועט, לתמוך נפשו ויהיה קרוב לעני. והעושה כך הרי זה משבח ותבא עליו ברכה.

אין כופין את המטה בתשעה באב, ואין מתעטפין על שפם. ואע"פ שכל המצות הנוהגות באבל נוהגות בט' באב, ההוא לענין מצות לא תעשה הנוהגות באבל, כגון רחיצה וסיכה ונעילת הסנדל ותשמיש המטה, אבל לענין מצות עשה הנוהגות באבל, כגון כפיית המטה ועטיפת הראש, לא. ואין צריך לומר קריעה, דליתה בכלל מצות הנוהגות באבל. דתניא אבילות לחוד וקריעה לחוד.

סדר התפלה. ערבית ליל ט' באב, חולצין מנעליהן, והולכים לבית הכנסת, ואין מדליקין נרות, ויושבין כאבלים, ומתפללין ערבית כשאר הלילות, ואומרים עננו בשומע תפלה. ואחר שמתפללין אומר ש"צ קדיש עד למעלה, וקורין איכה, ואחר כך אומרים קינות. וכל המרבה באבל ובבכיה ובקינות ובמספד בתשעה באב הרי זה משובח. ואחר שאומרים קינות נהגו לסיים בנחמה, ואומרים עורה נא ימינך הרמה. ואומר סדר קדושה, ויתחיל מן ואתה קדוש, שאין גאולה בלילה, ואומר קדיש דרבנן, והולכים לבתיהם, ואין נותנין שלום זה לזה, אלא כאבלים וחופים. ואם חל להיות במוצאי שבת אין אומרים ויהי נועם. ולאחר קדיש שלאחר תפלת שמונה עשרה, קודם שיאמר איכה, יאמר בא"י אמ"ה בורא מאורי האש, לאור הנר. ובמוצאי ט' באב, אחר תפלת ערבית, מברך על הכוס, בא"י אמ"ה בורא פרי הגפן, בא"י אמ"ה

L. 1. T.Y., *ib.*
L. 8ff. Ṭur, *ib.*, 555.
L. 13. T.B. M. Ḳaṭ., 26b.
L. 14ff. Ṭur, *ib.*, 559.

המבדיל בין קדש לחול ובין אור לחשך ובין ישראל לגויים ובין יום השביעי לששת ימי המעשה בא"י המבדיל בין קדש לחול. ואין מברך על הנר, שכבר בירך עליו ליל ט' באב.

תפלת שחרית פותח מאה ברכות ופרשת הקרבנות ואיזהו מקומן. וכתב הרמב"ן ז"ל נהגו קצת העם שלא לקרות פרשת הקרבנות ומשנת איזהו מקומן ומדרש ר' ישמעאל בבית הכנסת לפי שאסור לקרות בתורה, ואינו נראה, לפי שאין לנו איסור בסדר היום, שהרי קורין ק"ש ומברכין לפניה ולאחריה, וכן קורין בתורה ומפטירין בנביא, ופרשת הקרבנות ואיזהו מקומן כנגד התמיד תקנום, ואומרו כדרכו ואינו חושש. ומשלימין התפלה כמו בשאר ימים. ויחיד או' עננו בשומע תפלה, וש"צ בין גואל לרופא. וחוזר ש"צ התפלה. ונהגו לומר קינות באמצע התפלה כששליח צבור חוזר אותה. ומשלים התפלה, וידלג רצה, ואומר ואשי ישראל, ואין אומ' ברכת כהנים. וכשיגיע לשים שלום, אומר עושה השלום, בא"י עושה השלום. ואין נופלים על פניהם, ואין אומרים תחנונים, ואומרים קינות עד שישלימו הסדר הכתוב בספר הקינות, ומסיים בנחמה, ואומר השיבנו ה' אליך ונשובה חדש ימינו כקדם, עד אנה ה' מספד בציון ובכיה בירושלם, תשוב תרחם ציון תבנה חומות ירושלם. ומוציא ספר תורה, וקורא בפרשת ואתחנן, כי תוליד בנים, כהן ולוי ומפטיר, ומפטירין אסוף אסיפם, ואין קורין

L. 4ff. Cf. Abudarham, p. 94c–d; Shib. Ha-Leḳeṭ, 269 (ed. B., p. 257); Sid. R. Amram, p. 43b.

L. 5ff. Cf. Torat Ha-'Adam, p. 86b, top.

L. 5. MS: רמב"ם. L. 6. MS: משניות.

L. 16. Abudarham has no reference to a Book of Ḳinot, such as our author mentions. He speaks merely of Ḳinot. Kol-Bo, also, does not seem to know a special book of such prayers. It says: אומרין קינות כל אחד כפי הסגתו, וכל הטרבה לקונן ולהתאונן עליו הכתוב אומר, שישו אתה משוש כל המתאבלים עליה ישעיה, סו, י (ed. Const., p. 74b). But perhaps our author refers to the book of Lamentations, called Megillat Ḳinnot.

L. 17. Lam. 5,21.

L. 17. Abudarham: עד אנה בכיה בציון והספד בירושלם. Accepted form: עד אנה בכיה בציון מספד בירושלם. (Cf. Sed. Ḥamesh Ta'aniyot, Livorno, 1866, p. 255).

L. 19. Deut. 4,25ff.; Jer. 8,13ff.

אותה בניגון ההפטרות. ואומ' אשרי, ואין אומרים למנצח מזמור לדוד, ואומר סדר קדושה, ואין אומרים ואני זאת בריתי, שנראה כמקיים ברית על הקינות, ועוד שאסור לקרות בו, ואיך יאמר לא ימושו מפיך וכו'. ומחזירין ספר תורה, ואומר קדיש עד למעלה. וקורין איכה. ואח"כ קורין על נהרות בבל. ואומר קדיש דהוא עתיד לחדתא עלמא וכו' תתכלי חרבא וכו'. ונהגו לקרות ספר איוב.

תפלת המנחה. נהגו לקרות בבית הכנסת אחר חצות קודם תפלת מנחה בנחמות של ישעיה, ומתחילין מנחמו נחמו עמי, וקורין עד עת המנחה. ואומר ש"צ אשרי וקדיש עד למעלה. ואומר אל ארך אפים ורב חסד ואמת וכו'. ומוציא ספר תורה, וקורא בו שלשה, כהן ולוי ומפטיר, בפרשת כי תשא, בויחל משה, כמו בשאר ימי התעניות. ומפטירין שובה ישראל, וקורין אותה בניגון ההפטרות. וחוזר ספר תורה. ואומר קדיש עד למעלה. ומתפללין שמונה עשרה, ויחיד אומר עננו בשומע תפלה, ושליח צבור אומרו בין גואל לרופא. ואומר בברכת תשכון בתוך ירושלם עירך כאשר דברת, ובנה אותה בנין עולם במהרה בימינו.

נחם ה' אלהינו את אבילי ציון ואת אבילי ירושלם, ואת העיר החרבה והבזויה והשוממה, מבלי בניה היא יושבת וראשה חפוי כאשה עקרה שלא ילדה, ויבלעוה לגאיונים, ויירשוה עובדי פסילים, ויטילו

L. 1. Ps. 20.
L. 2. Is. 59,21.
L. 3. *Ib.*; cf. Abudarham, *ib.*
L. 5. Ps. 137.
L. 6. For this version of the Kaddish, cf. Mishneh Torah, Seder Tephillot.
L. 7ff. Abudarham does not mention this custom, nor does Kol Bo, nor Ṭur.
L. 8. Is. 40.
L. 10. Ex. 34,6.
L. 11. Ex. 32,11.
L. 12. Hos. 14,2.
L. 17ff. Cf. Abudarham, p. 95b; Maḥzor Vitry, 269 (p. 229). See T.Y. Ta'an. 65c, Ber. 8a for basis of this prayer.

את עמך ישראל לחרב, ויהרגו בזדון חסידי עליון. על כן ציון במרר תבכה, וירושלם תתן קולה, לבי לבי על חלליהם, מעי מעי על הרוגיהם. כי אתה ה' באש הצתה, ובאש אתה עתיד לבנתה, כאמור ואני אהיה לה נאם ה' חומת אש סביב ולכבוד אהיה בתוכה. בא"י מנחם ציון ובונה ירושלם.

ומשלימין התפלה, וחוזר ש"צ התפלה, ואומר סליחות בברכת סלח לנו אבינו, ויאמר וידוי, כמו בשאר התעניות. ואומר ברכת כהנים בשים שלום. ומשלים התפלה, ונופלים על פניהם, ואומר ש"צ תחנה בקולרם. ואומר ואנחנו לא נדע, וקדיש תתקבל, ואומר סליחות ופזמונים של נחמות, ויעבור עד תפלת ערבית. ואומר קדיש, ומתפללין תפלת ערבית כמו בשאר לילות השבוע, והולכין לבתיהן לשלום.

L. 4. Zech. 2,9.

תקון האשמורות

גרסי׳ בפירקי ר׳ אליעזר. בראש חדש אלול אמ׳ הב״ה למשה עלי אלי ההרה, שאז עלה לקבל לוחות האחרונות, והעבירו שופר בכל המחנה לפרסם הדבר, כלומר משה עלה אל ההר שלא יטעו עוד אחר ע״ז. והב״ה נתעלה באותו שופר, שנא׳ עלה אלהים בתרועה ה׳ בקול שפר. ולפיכך התקינו רז״ל שיהו מתחילין לתקוע בראש חדש אלול לעשות תשובה ולערבב את השטן, שנא׳ אם יתקע שופר בעיר ועם לא יחרדו. ונהגו להרבות בסליחות ובתחנונים בלילה מראש חדש אלול ועד יום הכפורים, וקמים בחצות הלילה להתחנן ולבקש על נפשם מאת הב״ה, שהוא יושב על כסא דין בימים האלו, ושופט כל בריותיו, אי זה לחיים ואי זה למות. ויש להם ראיה מדוד ע״ה, שאמ׳ חצות לילה אקום להודות לך על משפטי צדקך. ועוד כי בחצי הלילה דעתו של אדם מיושבת עליו, מפני ששקט הגוף ונחה האסטומכא מרתוח ותאכל המוח שבה ונזדקק הדם, ואז יכולה הנפש להתיישב מטרדת הגוף. לפיכך יכול אדם לכוין דעתו ולבו בלילה באשמורת אחרונה, שנא׳ קומי רוני בלילה לראש אשמורות שפכי כמים לבך נכח פני ה׳. על כן התקינו חסידים הראשונים לקום בלילה להתפלל ולהתחנן לפני הב״ה עד אור היום, כמו שאמר דוד ע״ה עורה כבודי עורה הנבל וכנור אעירה שחר, אני מעיר השחר ואין השחר

L. 1ff. Pirke R. Eliezer, 46 (ed. Lurya, p. 110a); Tur, *ib.*, 581; cf. Maḥzor Vitry 323, p. 361, bot., and editor's Note. See, also, Seder 'Eliyahu R., p. 96f.

L. 2. Ex. 24,12. L. 5. Ps. 47,6.

L. 7. Am. 3,6.

L. 11. Ps. 119,62; cf. T.B. Ber., 3b.

L. 16. Lam. 2,19.

L. 16ff. Cf. Ha-'Eshkol, ed. Auerb., p. 6b; Tur, *ib.*, 1, and Bet Yoseph *ib.*, with quotation from R. Asher.

L. 18. Ps. 57,9; cf. T.B. Sanh., 16a, bot.; T.Y. Ber., 2d; Midr. Teh., 57,4 (ed. B., p. 298). See B.'s Note.

מעיר אותי. ותפלות שאדם מתפלל ומתחנן לפני הב"ה בלילה, הב"ה שומע אותן ועונהו, מפני שהוא עת רצון. והב"ה נזכר לחורבן בית המקדש ולגלות ישראל בין האומות, ומרחם עליהם וחונן אותם ושומע תפלתם. כדגרסינן בפ"ק דברכות א"ר יצחק בר שמואל בר מרתא משמיה דרב, שלש משמרות הוי הלילה, ועל כל משמר ומשמר הב"ה יושב ושואג כארי, שנא' ה' ממרום ישאג ממעון קדשו יתן קולו שאג ישאג על נוהו הידד כדורכים יענה על כל יושב הארץ, ואומר אוי שחרבתי את ביתי ושרפתי את היכלי והגליתי את בני לבין אומות העולם. נמצא שהמתחנן לפני הב"ה באשמורת הלילה, תחנתו נשמעת ונרצית לפני הב"ה משני ענינים, האחד מפני שהב"ה יושב על כסא רחמים לקבל תחנתן של ישראל, והשני מפני שיכול אדם לכוין את לבו. ולפי' דוד המלך ע"ה אומר אם זכרתיך על יצועי באשמורות אהגה בך.

סדר האשמורות. יאמר ש"צ אשרי וקדיש עד למעלה. ואומר לך ה' הצדקה, עד כי על רחמיך הרבים. ואומר אל מלך יושב, ויעבר רחמנא ויעבר, ואומר אנשי אמונה, אל מלך יושב ויעבר, תמהנו מרעות אל מלך יושב ויעבר, אל תעש עמנו כלה וכו', וידוי אשמנו מכל עם, וידוי לעינינו עשקו עמלינו, וידוי חטאנו, שמע, ברוך, ה' הוא האלהים, ה' מלך, אחד אלהים אלהינו שבשמים, ברוגז רחם תזכור, עננו אבינו עננו, רחום וחנון אל רחום שלך, ה' עשה למען שמך, עשה למען שמך דעני לעניי ענינן. ונהגו לומר באמצע הסליחות פזמונים ופיוטים של תחנונים. ונופלין על פניהם, ואומר ש"צ תחנה מיושב, ויאמר אם עונינו אל תקצוף. אתאנו מרנא דבשמיא. מתרצה ברחמים. שומר ישראל מחי ומסי. חיים שאלנו ממך, רחמים בקשנו ממך. אליך ה' נשאתי עיני.

L. 4ff. T.B. Ber., 3a; Talm. omits בר מרתא; but cf. Diḳd. Soph., *ad loc.*

L. 7. Jer. 25,30; MT: אל כל. L. 13. Ps. 63,7.

L. 14ff. Cf. Sid. R. Amram, II, p. 1ff. Note that the Ṭur does not give any fixed order of service for 'Ashmorot, but commends private devotions with certain selected readings (cf. Ṭur, *ib.*, end).

L. 24. Cf. Ps. 123,1.

אבינו אב הרחמן. אבינו מלכנו. אם הטבנו פועל. ואנחנו לא נדע. קדיש תתקבל. תענו ותעתרו.

ונהגו להתחנן בבית הכנסת באשמורת בשני לילות של ראש השנה ובליל שבת בנתים של ראש השנה ויום הכפורים, ואין אומרים לך ה' הגדולה ואין אומרים וידוי, ואין נופלין על פניהם. ואומר ש'צ פזמונים בלילי ראש השנה, ומזכיר בהם מלכיות זכרונות שופרות, ואומר עננו קודם שיאמר אלהינו שבשמים, וחותם כי אתה ה' עוזרתנו ונחמתנו. ואומר ויעבור, ואומר קדיש תתקבל, ואומר תענו ותעתרו וכו'.

הלכות ראש השנה

כתב הר' יעקב ז"ל בן הרא"ש מ"ב באורח חיים, ומהגין באשכנז שאין נופלין על פניהם בערב ראש השנה כשאר ערבי ימים טובים, אע"פ שנופלין על פניהן בבקר באשמורות ע"כ. וממה שאמר באשכנז, יראה שנופלין על פניהם בשאר המקומות. ומנהג יפה הוא, לפי שהוא זמן דין, והמלך יושב על כסא דין, וטוב לאדם שיתנפל ושיתחנן לפניו, אולי יזכה בדינו.

סדר התפלות. ערבית כשאר לילות של ימים טובים, וחותם ופרוש. ומתפללין שבעה ברכות, שלש ראשונות ושלש אחרונות, וקדושת היום באמצע, אלא שחותמין בשלישית המלך הקדוש. כדגרסי' בפ"ק דברכות, א"ר חנינא סבא משמיה דרב, כל השנה כולה מתפלל האל הקדוש מלך אוהב צדקה ומשפט, חוץ מעשרת ימים שבין ראש השנה ליום הכפורים, שמתפללין המלך הקדוש המלך המשפט. ואם טעה ואמ' האל הקדוש, חוזר לראש, דשלש ראשונות חשובות כאחת. ואמ"ר ואם טעה ואמר בתפלת שמונה עשרה, בברכת השיבה שופטינו, מלך אוהב צדקה ומשפט, אם נזכר קודם שעקר רגליו, חוזר להשיבה שופטנו, ואם לאו חוזר לראש. ותקנו להוסיף בברכת מגן זכרנו לחיים, כי בחיים נופל לשון זכירה, דכתי' זכרו ותחי נפשכם, וכתי' זכירה באברהם, דכתי' כי זכר את דבר קדשו את אברהם, לפיכך תקנו זכירה במגן אברהם.

L. 1. Ṭur, *ib.*, 581, end.

L. 7ff. Ṭur, *ib.*, 582.

L. 10. T.B. Ber., 12b, top; Talmud: אמר רבה בר חיננא. Cf. Diḳd. Soph., *ad loc.*

L. 14ff. Cf. Tosaphot, T.B., *ib.*

L. 17. There is no such verse. Cf. Is. 55,3: שמעו ותחי. Ṭur quotes a combination of Ez. 18,27 and 22, as if it were one verse, and it appears so in Sepher Ha-Musar, which copied our author (ed. Cracow, p. 60b, top).

L. 18. Ps. 105,42.

ונרסי' בויקרא רבה אמ' להם הב"ה לישראל, אם אתם מבקשים לזכות, היו מזכירין זכות אבותיכם, אימתי בחדש השביעי באחד לחדש. ד"א באחד לחדש, אחד זה אברהם אבינו ע"ה, דכתי' אחד היה אברהם, בדורו, זכרון תרועה זה יצחק אבינו ע"ה, דכתי' וירא והנה איל, מקרא קדש זה יעקב אבינו ע"ה, דכתי' שמע אלי עבדי יעקב וישראל מקוראי.

ואומר מי כמוך אב הרחמן בתחיית המתים. ואומר לדור ודור המליכו לאל כי הוא לבדו. ואומר ובכן יתקדש שמך, ובכן תן פחדך, ובכן תן כבוד, ובכן צדיקים, ותמלוך, אתה הוא ה' אלהינו, קדוש אתה ונורא שמך וכו' עד המלך הקדוש. אתה בחרתנו מכל העמים, אלהינו ואלהי אבותינו יעלה, אלהינו ואלהי אבותינו מלוך, והשיאנו, וחותם מלך על כל הארץ מקדש ישראל ויום הזכרון. ואם חל להיות בשבת מזכירו באמצע ובחתימה. ואין חוזר שליח צבור מגן אבות בדברו. ואומר רצה, ומודים, וכתוב לחיים, שים שלום, ובספר חיים. ואם טעה ולא אמר זכרנו מי כמוך וכתוב לחיים ובספר חיים, אין מחזירין אותו, בין יחיד בין ש"צ.

ונהגו לומר קדוש בבית הכנסת, כשאר לילות של ימים טובים, ואומר זמן בלילה הראשונה. ויש אומ' שצריך לאומרו גם בלילה השנית, מפני ששני ימים טובים של ראש השנה הם כשאר מועדים, ולפיכך צריך לאומרו מספק. ויש אומרים שאין צריך לאומרו בלילה הב', מפני ששני ימים טובים של ראש השנה קדושה אחת להם. ולפיכך נהגו ליקח פרי חדש, שלא אכל מאותו המין עדין בשנה ההיא, ויקחנו בידו בשעת קדוש ויברך שהחינו, ויתכוין שתחול הברכה על אותו פרי ועל המועד. ואין יוצא ידי חובתו בברכת הזמן על יין חדש, אלא אם [לא] אכל

L. 1ff. Lev. R., 29,7 (ed. Wilna, p. 84).
L. 3. Lev. 23,24.
L. 4. Ez. 33,24.
L. 5. Gen. 22,13.
L. 6. Is. 48,12.
L. 17ff. Cf. Maḥzor Vitry, 320 (p. 356f.); Kol Bo, p. 76d.

ענבים מתבואת אותה שנה, אבל אם אכל ענבים כבר לא יברך ברכת הזמן על היין. אע"פ שנשתנה לעילויא הואיל ובירך כבר זמן על הענבים.

תפלת שחרית. פותח הברכות והזמירות כשאר ימים טובים, עד גאל ישראל, ומתפללין כתפלת ערבית. וחוזר ש"צ התפלה בנחת ובכוונה מלה במלה, וכל הצבור יכוונו את לבם למה שאומר שליח צבור, ולא ישיחו כלל עד שיסיים התפלה. אין אומרים הלל לא ביום ראש השנה ולא ביום הכפורים, כדגרסי' בערכין בפ' אין נערכין פחות מסלע. א"ר אבהו, אמרו מלאכי השרת לפני הב"ה, רבונו של עולם, מפני מה אין ישראל אומרים לפניך שירה בראש השנה ויום הכפורים. אמר להם, איפשר אני יושב על כסא דין, וספרי חיים וספרי מתים פתוחים לפני, וישראל יאמרו שירה. ומוציאין שני ספרים, וקורין באחד חמשה, בפרשת וירא אליו ה'. מן וה' פקד את שרה עד ויגר אברהם בארץ פלשתים. ואם חל להיות בשבת, קורין אותה פרשה עצמה שבעה. ובספר השני קורא המפטיר בפרשת פנחס, מן ובחדש השביעי באחד לחדש עד לריח ניחח אשה לה'. ומפטירין ויהי איש אחד מן הרמתים.

ואחר כך אומר ש"צ בקול רם תקעו בחדש שופר בכסא ליום חגנו, כי חק לישראל הוא משפט לאלהי יעקב. עלה אלהים בתרועה ה' בקול שופר. בחצוצרות וקול שופר הריעו לפני המלך ה'. ועומד התוקע ומברך בא"י אמ"ה אקב"ו לשמוע קול שופר, בא"י אמ"ה שהחיינו וקיימנו והגיענו לזמן הזה. ותוקע תקיעה שברים תרועה תקיעה, סימן

L. 4ff. Tur, *ib.*, 584.
L. 8.ff. T.B. 'Arak, 10b; note variants; our author follows version of Tur.
L. 13. Gen. 21,1.
L. 14. *Ib.*, 21,34.
L. 16. Num. 29,1–6.
L. 17. 1 Sam. 1,1.
L. 18ff. Cf. Tur, *ib.*, 588,590.
L. 19. Ps. 81,4–5; MS: [illegible]. L. 20. Ps. 47,6.
L. 20. Ps. 98,6.

תשת"ת, ג' פעמים. ותוקע תקיעה שברים תקיעה ג' פעמים, סימן תש"ת. ותוקע תקיעה תרועה תקיעה ג' פעמים, סימן תת"ת. וצריך להתכוין שומע ומשמיע, משמיע כדי להוציא לרבים ידי חובתן, ושומע כדי לצאת ידי חובה. וצריך לתקוע מעומד. ואח"כ אומר ש"צ בקול רם, אשרי העם יודעי תרועה ה' באור פניך יהלכון, בשמך יגילון כל היום ובצדקתך ירומו, כי תפארת עוזמו אתה וברצונך תרום קרנינו. ואומר [אשרי] יושבי ביתך. ואומר ברוך ה' אשר נתן מנוחה לעמו ישראל וכו'. ואומר מזמור לדוד הבו לה' בני אלים וכו', ימלך ה' לעולם וכו', וחוזר הספרים, ואומר קדיש.

תפלת מוסף. והיא תשעה ברכות, אבות וגבורות וקדושת השם, אתה בחרתנו, אלהינו ואלהי אבותינו מפני חטאינו עד ומפי יגיד תהלתך. וגרסי' במדרש למה מתפללין בראש השנה במוסף תשעה ברכות. אמ' רבה בר רב שילה, כנגד תשעה אזכרות שאמרה חנה בתפלתה, מן ותתפלל חנה עד וירם קרן משיחו. ואלו הן. א' עלץ לבי בה'. ב' רמה קרני בה'. ג' אין קדוש כה'. ד' כי אל דעות ה'. ה' ה' ממית ומחיה. ו' ה' מוריש ומעשיר. ז' כי לה' מצוקי ארץ. ח' ה' יחתו מריביו. ט' ה' ידין אפסי ארץ. ואומר מלכיות, והיא עשרה פסוקים, כדגרסינן במ' ראש השנה אין פוחתין מעשרה פסוקים, שמלכות בכל אחד מהם, ומעשרה זכרונות ומעשרה שופרות. אמ' הב"ה לישראל, אמרו לפני בראש השנה מלכיות זכרונות ושופרות, מלכיות, כדי שתמליכוני עליכם, זכרונות, כדי שיעלה זכרונכם לפני לטובה, שופרות,

L. 6. Ps. 89,16–18.
L. 7. Ps. 84,5.
L. 7. 1 Kings 8,56.
L. 8. Ps. 29; Ps. 146,10.
L. 10. Cf. Tur, *ib.*, 591, on the discussion of seven or nine benedictions.
L. 12ff. T.B. Ber. 29a, in the name of ר' יצחק דמן קרטיגין; T.Y. Ta'an., 65c: אמר רבי בא קרתיגנא וכו'; Pes. Rab., ed. Fr., p. 166a–b, and see Fr.'s Note on the Rabbi of Kartigana. But our passage seems to have been derived from another Midrash.
L. 14ff. 1 Sam., 1–10.
L. 18ff. Mishnah, R. Ha-Sh. IV,6; T.B. *ib.*, 16a–b, 34b.

כדי לערבב השטן. ותקנו לומר עשרה פסוקים במלכיות, שלשה מן התורה ושלשה מן הנביאים, ושלשה מן הכתובים, והפסוק העשירי מן התורה, דאמ' ר' יוסי אם השלים בתורה הרי זה משובח. ובסדר הזה בזכרונות ושופרות נמצאו שלשים פסוקים, כנגד שלשים תקיעות. כיצד הם שלשים תקיעות, סימן ראשון, תשת"ת ג' פעמים. הרי שנים עשר, סימן שני, תש"ת ג' פעמים, הרי תשעה. סימן שלישי, תת"ת ג' פעמים, הרי תשעה. הרי כאן שלשים תקיעות. ועשרה פסוקים שבמזמור הללויה הללו אל בקדשו כנגד מי. רב יוסף אמ' כנגד עשרה דברות, ר' יוחנן אומר כנגד עשרה מאמרות שבהן נברא העולם. וגרסי' במ' ראש השנה ירוש' בפרק יום טוב של ראש השנה שחל להיות בשבת. אין פוחתין מעשרה מלכיות, כנגד עשרה קילוסין שאמ' דוד המלך ע"ה במזמור הללויה הללו אל בקדשו. ואלו הן. א' הללו אל בקדשו. ב' הללוהו ברקיע עוזו. ג' הללוהו בגבורותיו. ד' הללוהו כרב גדלו. ה' הללוהו בתקע שופר. ו' הללוהו בנבל וכנור. ז' הללוהו בתוף ומחול. ח' הללוהו במינים ועוגב. ט' הללוהו בצלצלי שמע. י' הללוהו בצלצלי תרועה. ומעשרה זכרונות, כנגד עשרה וידויין שאמ' ישעיהו הנביא ע"ה. ואלו הן. א' רחצו. ב' הזכו. ג' הסירו רוע מעלליכם. ד' חדלו הרע. ה' למדו היטב. ו' דרשו משפט. ז' אשרו חמוץ. ח' שפטו יתום. ט' ריבו אלמנה. י' לכו נא ונוכחה יאמר ה'. מה כתי' תמן, אם יהיו חטאיכם כשנים כשלג ילבינו ואם יאדימו כתולע כצמר יהיו. מעשרה שופרות, כנגד שבעה כבשים ופר ואיל ושעיר שהיו מקריבים על גבי המזבח בראש השנה.

ואחר שמתפללין הצבור בלחש, חוזר ש"צ התפלה, להוציא מי שאינו בקי ידי חובתו, וישלים המלכיות, וחותם בא"י מלך על כל הארץ

L. 1ff. T.B., *ib.*, 32a, bot.
L. 3. Cf. T.Y. *ib.*, 59c: ר' יוסה אומר צריך להשלים בתורה
L. 8. Ps. 150.
L. 9ff. T.Y. *ib.*, 59c; the enumerations are not in the Talmud.
L. 16. Ps. 150,1–5.
L. 19. Is. 1,16–18.
L. 20. Is. *ib.*; MT: אם.

מקדש ישראל ויום הזכרון. ותוקע תשר״ת, ואומר היום הרת עולם וכו׳, ואומר זכרונות וכו׳, וחותם בא״י זוכר הברית. ותוקע סימן תש״ת ואומר שופרות, וחותם בא״י שומע קול תרועת עמו ישראל היום ברחמים, ותוקע תת״ת. ואם חל להיות בשבת אין תוקעין, ובמקום התקיעות שמעומד אומר החזן תקיעה בבית הועד. שאין תוקעין בראש השנה שחל להיות בשבת אלא במקדש או במקום שיש בו בית דין הגדול. א״ר יצחק כל שנה שאין תוקעין בתחלתה מריעין לה בסופה. מאי טעמא, משום דלא מערבב שטן. ומפרש בהלכות גדולות לא דאיקלע בשבתא, אלא דאיתיליד אונסא ולא תקעו. רמז לדבר שופ״ר, אין שטן ואין פגע רע. ראשי תבות שופר, פי׳ כשיש שופר אין פגע רע. ואומר רצה ומודים, וכתוב לחיים, ברכת כהנים, שים שלום, ואתם הדבקים, ובספר חיים, קדיש תתקבל. ושונין משניות ראוהו ב״ד וכל ישראל, ממסכת ראש השנה. ואומר קדיש על ישראל ועל רבנן וכו׳.

תפלת מנחה. אומר שליח צבור אשרי, וסדר קדושה, ואומר קדיש עד למעלה, ומתפללין בתפלת יוצר, וחוזר שליח צבור התפלה. ואם חל להיות בשבת, אומר שליח צבור ואני תפלתי. ומוציא ספר תורה, וקורא בו ג׳ בפרשת השבת הבאה, כמו בשאר מנחות של שבתות. וכתב רב עמרם שאומרים צדקתך כמו בשבת דעלמא, כיון שהוא יום דין. משום צדוק הדין ראוי לאומרו ביום הדין, ומנהג יפה הוא. ואחר כך יאמר קדיש תתקבל וכו׳, ואומר מזמור וקדיש וכו׳.

סדר יום טוב שני כמו ביום טוב ראשון. ואין ביניהם הפרש בתפלות, אלא שאין אומרים זמן בברכת התקיעות. ומוציאין שני ספרים, וקורין באחד חמשה בפרשת וירא אליו, מתחיל מן ויהי אחר הדברים

L. 7ff. T.B. *ib.*, 16b, top.
L. 8f. Cf. Hal. Gedolot, ed. Hild., p. 150, bot.; Tur, *ib.*, 585 end.
L. 13. Mishnah, *ib.*, III.
L. 15ff. Cf. Tur, *ib.*, 598.
L. 19. Cf. Sid. R. Amram, p. 45a.
L. 22ff. Cf. Tur, *ib.*, 601.

האלה והאלהים נסה את אברהם עד סוף הפרשה, וקורא המפטיר בספר השני בפרשה שקרא יום טוב ראשון. ומפטירין כה אמר ה' מצא חן במדבר. ושונין משניות יום טוב של ראש השנה שחל להיות בשבת. ובמוצאי ראש השנה אומר הבדלה בחונן הדעת, ואומר עננו, שהוא צום השביעי, כמו שכתבתי בהלכות תעניות. ומבדילין על הכוס, ואומר המבדיל בין קדש לחול וכו'.

הלכות שופר וטעם התקיעות. גרסי' במכילתא ובחדש השביעי באחד לחדש מקרא קדש יהיה לכם כל מלאכת עבודה לא תעשו יום תרועה יהיה לכם. ותרועה זה שופר, דכתי' והעברת שופר תרועה. בחדש, חדשו מעשיכם, כלומר הניחו מעשיכם הרעים הישנים וחדשו מעשיכם לטובה. שופר, שפרו מעשיכם. אמ' הב"ה לישראל אם שפרתם את מעשיכם לפני, הריני נעשה לכם כשופר, מה השופר הזה מכניס בזה ומוציא בזה, אף אני עומד מכסא דין ויושב על כסא רחמים, ומתמלא עליכם רחמים, והופך לכם מדת הדין למדת רחמים. וגרסי' בויקרא רבה ר' יהודה בר נחמן בשם ר' שמעון בר' יהוצדק אמ', עלה אלהים בתרועה ה' בקול שופר, בזמן שבני ישראל נוטלין שופר ותוקעין, הב"ה עומד מכסא דין ויושב על כסא רחמים, ומתמלא עליהם רחמים ומרחם עליהם, והופך להם מדת הדין למדת הרחמים. אימתי, בחדש השביעי. א"ר אושעיא, כתי' אשרי

L. 1. Gen. 22,1ff.
L. 3. Jer. 31,1ff.
L. 4. Mishnah, *ib.*
L. 5. Cf. above, p. 278.
L. 7ff. Cf. Pesikta, ed. B., p. 154a. In our Mekilta it is not found. As Buber points out, Aboab quoted this saying as from the Mekilta (ed. Mantua, p. 97a). He copied it from our author.
L. 9. Num. 29,1. L. 10. Lev. 25,9.
L. 10. Ps. 81,4.
L. 11. *Ib.*
L. 15. Lev. R., 29,3 (ed. Wilna, p. 83). Note that בשם וכו' is not in our ed. of the Midrash.
L. 16. Ps. 47,6.
L. 19ff. Lev. R., *ib.*, 4 (p. 84).

העם יודעי תרועה. ואומות העולם אינם יודעים להריע, כמה קרנות יש להם, כמה בוקינוס יש להם, כמה סלפירם יש להם, ואת אומר אשרי העם יודעי תרועה. אלא אשרי העם, שיודעין לרצות את בוראם בתרועה, אימתי, בחדש השביעי. כתי' וישא אברהם את עיניו וירא והנה איל אחר נאחז בסבך בקרניו. אמ' הב"ה לאברהם אבינו ע"ה, אברהם, כך עתידים בניך להיות נאחזים בעונות, ונסבכין בצרות, וסופן ליגאל בקרניו של איל לימות המשיח.

ונרסי' במדרש יהי אור על דרך הקבלה. ובחדש השביעי באחד לחדש יהיה לכם שבתון זכרון תרועה מקרא קדש. ר' יצחק פתח, תקעו בחדש שופר בכסא ליום חגנו. אשריהם ישראל שבחר בהם הב"ה מכל האומות וממקום רחוק קרבם לעבודתו, שנא' ויאמר יהושע אל כל העם כה אמר ה' אלהי ישראל בעבר הנהר וגו', וכתי' ואקח את אביכם את אברהם מעבר הנהר וגו'. ומה כל ישראל אינם יודעים שמעבר הנהר לקח הב"ה את אברהם אבינו ע"ה, כ"ש יהושע. אלא כל התורה כלה יש בה נסתר ונגלה, כשם ששמו של הב"ה נסתר ונגלה, נסתר מצד ידיעתו, שאין כח בשום אדם בעולם לדעת אמיתת הב"ה כמו שהוא, ונגלה מצד כח מעשיו וגבורתו ונפלאותיו, כדא' כח מעשיו הגיד לעמו וגו'. ואם ישראל היו יודעין שלקח הב"ה את אברהם אבינו ע"ה מעבר הנהר, למה אמרה יהושע. אלא סוד הדבר הוא, שהב"ה עשה חסד עם אבותינו אברהם יצחק ויעקב, ובחר בהם ועשה אותם מרכבות קדשו. דתנו חבריא, האבות הם הם המרכבה. וסוד מעבר הנהר הוא סוד המרכבה, כדא' כורסייה שביבין די נור גלגילוהי נור דליק נהר

L. 1. Ps. 89,16.
L. 2. Midrash has סלפדוסי; on various forms of this word, cf. Jastrow, Talm. Dict., s.v. סלפינס.
L. 4ff. Lev. R., *ib.*, 10 (p. 84).
L. 5. Gen. 22,13.
L. 8ff. Cf. Zohar, III, 98b.
L. 9. Lev. 23,24; MT: בחדש.
L. 10. Ps. 81,4.
L. 13. Jos. 24,2,3.
L. 18. Ps. 111,6.

דינור נגיד ונפיק מן קדמוהי. וזהו סוד נבואת יחזקאל הנביא, שראה המרכבה על נהר כבר, והנהר ההוא הוא הנהר העליון זיו כל המאורות. ישבו אבותיכם מעולם, מאי מעולם, אלא אותו עולם נהר איקרי, ולאותו נהר נתכוונה חנה ואמרה עד יגמל הנער והביאותיו ונראה את פני ה' וישב שם עד עולם. שכל הזוכה לראות את פני ה' זוכה ליטהר באותו נהר. מצד הנהר הזה יוצאין דינין לעולם, והב"ה יושב על כסא דין ושופט את בריותיו, כדא' נהר דינור עד ונפק מן קדמוהי אלף אלפין ישמשוניה ורבוא רבואן קדמוהי יקומון דינא יתיב וספרין פתיחו. ומדת יצחק אבינו ע"ה היא מדת הדין ונקראת פחד יצחק. ועוד לפי שקבל עליו יצחק ע"ה מדת הדין, ונעקד על גבי המזבח, ופשט צוארו לחרב לעשות רצונו של הב"ה, מסר הב"ה בידו מדת הדין, וכשהב"ה יושב על כסא דין לדון את ישראל ולמסור עליהם את הדין, אז יצחק אבינו ע"ה מרגיש, וכובש מדת הדין שלא תשלוט בישראל. משל למלך שמסר לבנו מדינה אחת, ואמ' לו, בני, הרי מדינה זו מסורה לך, וכל אנשיה יהיו לך לעבדים, והמס שיהיו פורעים לי יהיה שלך, וכל הדינין וכל החקים שלה יהיו מסורים בידך, וכשגובין המס מכל מדינות מלכותי, לא יגבו ממדינה זו שלך, אלא אתה תגבה אותו ושלך יהיה. אמ' לו בנו, אדוני המלך, איפשר שתכעיס עליהם ותעניש אותם ותגבה מהם, מה תועלת יש לי ומה יתרון שמסרת בידי. אמ' לו המלך, בני, הרי חותמי מסור בידך, ובשעה שאכעוס על אנשי מדינתך, ואמסור ספרים להשחיתה ולגבותה, יהיה חותמי בידך, ולא תחתום הספרים, ונמצאת מציל אנשי מדינתך. כך אמ' הב"ה ליצחק אבינו ע"ה, יצחק, כשאכעוס על בניך, אזכור להם עקידתך לפני על גבי המזבח ביום ראש השנה.

L. 1. Dan. 7,9–10; MT: כרסיה.
L. 3. Josh. 24,2.
L. 5. 1 Sam. 1,22; MS has הנהר for הנער.
L. 8. Dan. 7,10.

L. 13ff. The source of this Midrash I have been unable to find. But cf. Midrash about חותם given to Jacob, in פירוש הרא"ש על התורה, where we read: כשעקד יצחק בקש אברהם וכו', ומ"ם אשבע לכם על בנך יעקב ואתן לו חותמי לעשות ולהכיר את בניך את המעשה הזה וכו' (Sepher Hadar Zekenim, Livorno, p. 7b, bot.)

שהוא יום הדין, ומיד אתמלא עליהם רחמים ואנער במדת הדין. אמר לפניו, רבונו של עולם, ואם בשעת כעסך לא תזכור לבני עקידתי לפניך, נמצאת מוסר הדין על בני, מה תועיל הבטחתי. אמ' לו, הרי מדת הדין מסורה לך בידך, ובשעת כעסי אם אמסור מדת הדין על בניך, תהי כובש אותה ולא תשלוט עליהם. ולפיכך כשהקב"ה יושב על כסא דין בראש השנה, תוקעין ישראל בשופר זכר לאילו של יצחק אבינו ע"ה, לרצות הב"ה, כדי שיזכור עקידת יצחק ויתמלא רחמים על בניו.

אשריהם ישראל שיודעים לסלק מדת הדין ולתקן מדת רחמים, ובמה, בשופר. ר' אבא הוה יתיב קמיה דר' שמעון. אמ' לו, ודאי פעמים שאלתי לרבותי על עסקי שופר מה טיבו, ולא הגידו לי אמיתת ענינו. אמ' לו, ודאי ישראל צריכין לתקוע ביום הדין בשופר ולא בקרן, לפי שהקרן מדת הדין, כדא' גדע בחרי אף כל קרן ישראל, והשופר הוא מדת רחמים, כדא' והיה ביום ההוא יתקע בשופר גדול ובאו האובדים בארץ אשור והנדחים בארץ מצרים וכו', וכתי' וה' אלהים בשופר יתקע והלך בסערות תימן, ה' צבאות יגן וכו'. וגרסינן בפירקא קמא דמסכת ראש השנה ירושלמי. רבנן אמרי, כל השופרות נקראו קרן ונקראו שופר, חוץ משל פרה, שנקרא קרן ולא נקרא שופר. לפיכך הוא פסול לתקוע בו בראש השנה, לפי שהוא בא במדת הדין ולא במדת רחמים.

ועתה אגלה לך דברים סתומים וחתומים. בוא וראה, כשהשופר של מעלה מסתלק, שהוא מדת רחמים, כמו שאמרתי, מיד מדת הדין

L. 9ff. The quotation from Midrash Yehi 'Or is resumed here. Cf. Zohar III, p. 99a.

L. 13. Lam. 2,3.

L. 15. Is. 27,13.

L. 16. Zech. 9,14,15.

L. 17f. T.Y. Rosh-Ha-Sh., 58d; this is in the third chapter, and not the first, as our text has it.

L. 21ff. The quotation from Midrash Yehi 'Or continues. Cf. Zohar, *ib.*, p. 99a–b.

נרות בבתי כנסיות, משום דכתי' על כן באורים כבדו ה', ומתרגמינן על כן בפנסיא יקרו ה'. ודרשו חז"ל ולקדוש ה' מכובד זה יום הכפורים, והואיל ואין בו לא אכילה ולא שתיה, כבדהו בכסות נקיה ובכל מיני כיבוד. ומטעם זה נהגו להציע בבית הכנסת ביום הכפורים בגדים נאים.

וצריך להוסיף מחול על הקדש בכניסת יום הכפורים וביציאתו, כדגרסי' במכילתא ועניתם את נפשותיכם בתשעה לחדש, יכול בתשעה, ת"ל בערב, אי בערב יכול משתחשך, ת"ל בתשעה. הא כיצד, מתחיל ומתענה מבעוד יום, מכאן שמוסיפין מחול על הקדש. ואין לי אלא בכניסתו, ביציאתו מנין, ת"ל מערב עד ערב. וזמן התוספת הוא קרוב לבין השמשות. שהוא קרוב לשקיעת החמה. ושיערו חז"ל ואמרו שזמן בין השמשות מהלך חצי מיל ורביע מיל קודם יציאת הכוכבים. הרוצה להוסיף מחול על הקדש, מזמן התוספת שהוא קרוב לבין השמשות, הרשות בידו, ובלבד שיהיה זמן בין השמשות מבואר וידוע, כדי שישבות מעט קודם לבין השמשות. וההפרש שבין זמן התוספת לבין השמשות הוא שבין השמשות ספק יום ספק לילה, אם עשה מלאכה או אכל או שתה, בין בבין השמשות שבכניסת יום הכפורים בין בבין השמשות של יציאתו. בזמן שבית המקדש קיים היה מביא אשם תלוי, ואם עבר ועשה מלאכה או אכל או שתה בשתיהן, הרי זה חייב בכרת. ממה נפשך, אם בין השמשות לילה חייב כרת, מפני שעשה מלאכה או אכל או שתה בליל יום הכפורים, ואם בין השמשות יום חייב כרת, מפני שעשה מלאכה או אכל או שתה ביום הכפורים, עשה

L. 1. Is. 24,15.
L. 2. T.B. Shab., 119a, bot.; Is. 58,13.
L. 6. Cf. Ṭur, *ib.*, 608.
L. 7ff. This is found in our Siphra, 14,5 (ed. Weiss, p. 102a).
L. 7. Lev. 23,32.
L. 9. Siphra: שכן מוסיפים.
L. 10. Lev., *ib.*
L. 11f. T.B. Shab., 34b, bot.
L. 21ff. Cf. Siphra, *ib.*; T.B. Yoma, 81a.

תמורה, מאי שנא תרנגול מבהמה וחיה, הא ודאי קושיא, אלא שיש בה שני טעמים, אחד שתרנגול מצוי בבית מכל בהמה חיה ועוף. ועוד יש מקומות שהעשירין עושים תמורה אילים. ועיקר בעלי קרנים דמות אילו של יצחק אבינו ע"ה, לפיכך לא דבר קבוע הוא. ועוד שמענו מחכמים הראשונים, שאע"פ שדמיהם יקרים יותר מתרנגול, אעפ"כ תרנגול מובחר, לפי ששמו גבר, דאמרי אינשי מאי קרא גברא, אמ' ר' שילא גבר תרנגולא. וכיון ששמו גבר, תמורת גבר בגבר טפי מהני ומעלי.

סדר שחיטתו. אוחז אותו השוחט, ומניח ידו על ראש התרנגול, ונוטלה ומניחה על ראש המתכפר, ואומר זה תחת זה, זה חילופו (של) זה, זה מחולל על זה. ומחזיר אותו עליו פעם אחרת ואומר, יושבי חשך וצלמות אסירי עני וברזל, יוציאם מחשך וצלמות ומוסרותיהם ינתק, אוילים מדרך פשעם ומעונותיהם יתענו, ויזעקו אל ה' בצר להם ממצוקותיהם יושיעם, ישלח דברו וירפאם וימלט משחיתותם, יודו לה' חסדו ונפלאותיו לבני אדם. נפש תחת נפש. ועושה כסדר הזה שבעה פעמים, ואח"כ מניח ידו על ראש התרנגול תבנית סמיכה, וסומך ושוחטו לאלתר, דתניא תכף לסמיכה שחיטה. ורגילין לתתו לעניים כדי שיהיה כפרה על נפשו. ומה שרגילין לזרוק את בני מעיו על הגג, יש ראיה קצת לזה ממסכת חולין רמי בר תמרי איקלע למערבא במעלי יומא טבא דכפורי, חזא דקא שדו כבדא וכוליתא, אול שקלינהו, משום דהאידנא דהיתירא שכחי טפי.

L. 2. The quotation is incomplete.

L. 6f. T.B., Yoma, 20b.

L. 9ff. Ṭur, *ib.*

L. 10. Ṭur has וחילוף. As MS has חילופו, I have added של.

L. 11. Ṭur, also, has מחולל; but some versions have מחל. Cf. Responsum, in Collection of Geonic Responsa, in Horowitz, תורתן של ראשונים, I, p. 50.

L. 15. Ps. 107, 10,14,17,19 (MT: ויצעקו), 20,21.

L. 17. T.Y. Ber., 2d, bot.

L. 19ff. T.B. Ḥul., 95b. Talmud: רב נחמן מנהרדעא איקלע לגבי רב כהנא לפום נהרא. Note other variants. Cf. *ib.*, 110a.

L. 21. Cf. Rashi *ad loc.*

ליעקב לארץ, למקום שמדת גבורה שורה בארץ, שהיא מדת הדין, והיא מדת יצחק, שמדת הדין והגבורה מדה אחת היא. ואוחזין בה אברהם מצד ימין, יעקב מצד שמאל, ולא תעצר כח לפניהם.

סדר שלישי, והיא תקיעה תרועה תקיעה. תקיעה היא העברת קול משום, והוא סימן לעזוב הדבר שהיו עוסקין בו קודם, כמו ויצו משה ויעבירו קול במחנה לאמר איש ואשה אל יעשו עוד מלאכה לתרומת הקדש ויכלא העם מהביא, וכתי' ויתקע יואב בשופר וישב העם מרדוף אחרי אחיהם. כך כשאברהם ויעקב אוחזין במדת הדין והיא בידם נכבשת, תעזוב הקטרוג ולא תזיק להם לישראל, ולא יהיה רשות לשטן להשטין עוד עליהם, ולא זאת בלבד, אלא שמליץ טובה על ישראל. וזהו שאמרו ז"ל מלאך טוב מברך להם לישראל ומלאך רע עונה אמן על כרחו. ומיד קול שני יוצא, והיא תרועה, והוא רמז לשוב מדת הדין למקומה, ונוסעת והולכת לה, שסימן הנסיעה היא התרועה, כדא' תרועה יתקעו למסעיהם. ומיד העולם מתבשם, ושמחה באה לעולם. שהעולם אינו מתקיים אלא על ישראל, כדא' אם לא בריתי יומם ולילה חוקות שמים וארץ לא שמתי וכו', וכשישראל בצער ומדת הדין שרויה על ישראל, כביכול כל העולם כולו בצרה, וכשמדת הדין מסתלקת, מדת רחמים גוברת, והב"ה מרחם על ישראל.

הא למדנו שבתקיעת השופר האבות, שהן המרכבה, מרגישין ומתמוטטין וחשין לבקש רחמים על בניהם. לפיכך צריך התוקע לכוין את לבו באלו התקיעות, כדי שתגבר מדת רחמים על מדת הדין. וצריכים כל השומעים לכוין את לבם לתקיעת השופר בראש השנה ולדעת סודו וכל עניינו ולעשות תשובה. ולזה כוונו רז"ל באומרם

L. 4ff. Cf. Zohar, *ib.*, p. 100a–b.
L. 7. Ex. 36,6.
L. 8. 2 Sam. 18,16; MT: אחרי ישראל
L. 11f. Cf. T.B. Shab., 119b.
L. 14. Num. 10,6.
L. 16. Jer. 33,25.
L. 23f. T.B., Rosh-Ha-Sh., 28b.

כי אין יוצא ידי חובתו עד שיתכוין שמע ומשמיע. אשריהם ישראל שיודעין לרצות להב"ה בשופר בראש השנה. ושלש תקיעות אלו, שהן תקיעות שברים תרועה, הם כנגד שלשה ספרים שהם פתוחים לפני הב"ה בראש השנה, והם של צדיקים גמורים ושל רשעים גמורים ושל בינונים. תקיעה כנגד צדיקים גמורים, כמ"א והיה ביום ההוא יתקע בשופר גדול ובאו האובדים בארץ אשור והנדחים בארץ מצרים והשתחוו לה' בהר הקדש בירושלים. מי הם המשתחוים לה' בהר הקדש, הוי אומ' אלו צדיקים גמורים, כדא' מי יעלה בהר ה' ומי יקום במקום קדשו נקי כפים ובר לבב, שהם הצדיקים הגמורים. תרועה כנגד הרשעים הגמורים, ליפרע מהם, כדא' אוי לי כי קול שופר שמעת נפשי תרועת מלחמה. שברים כנגד בינוניים, אם עושים תשבה ומשברים ומכתתים את יצרם, הב"ה מקבל אותם ונכתבין ונחתמין לחיים, שנא' קרוב ה' לנשברי לב וגו', וכתי' לב נשבר ונדכה אלהים לא תבזה. לפיכך שברים הם כנגד הבינונים, שרומזים להם לשבר יצרם ולעשות תשבה.

כל השופרות כשרין חוץ משל פרה. ומפרש בגמ' שאין קטיגור עושה סניגור. פי' אין האויב נעשה מליץ טוב. כלומר אין תוקעין בשל פרה ביום הדין, כדי שלא יזכר מעשה העגל. ושאר השופרות כשרין, בין של עז ובין של יעל, בין של איל. אבל של איל מן המובחר. כדגרסי' במסכת ראש השנה א"ר אבהו למה תוקעין בשופר של איל, כדי שאזכור לכם עקידתו של יצחק ומעלה אני עליכם כאלו עקדתם עצמכם לפני. וצריך שיהא כפוף, דאמ' ר' לוי, מצות שופר של ראש השנה ויום הכפורים בכפוף, כדי שיכפפו לבם בתפלה. ומה

L. 2ff. Cf. Zohar, *ib.*, 100b, top; T.B., *ib.*, 16b, bot.
L. 7. Is. 27,13.
L. 9. Ps. 24,3–4.
L. 11. Jer. 4,19; MT has not אוי לי; MS repeats מלחמה for נפשי.
L. 13. Ps. 34,19; 51,19.
L. 16f. Mishnah, Rosh Ha-Sh., III,2; T.B. *ib.*, 26a; Rashi, *ib.*
L. 20f. T.B., *ib.*, 16a, bot.
L. 22f. T.B., *ib.*, 26b, bot.; Rashi and Tosaphot; T.Y., *ib.*, 58d.

מה נאמר לפניך, על חטאי', על חטאים, סקילה, אדיר ונאור, קדיש תתקבל, תענו ותעתרו מן השמים. ומתחילין ואומרים אשרי האיש וכו', למה רגשו גויים וכו', מזמור לדוד בברחו מפני אבשלום וכו', למנצח בנגינות, מזמור לדוד בקראי, ואומר קדיש יהא שלמא.

וצריך אדם לפנות מחשבתו בכל יום הכפורים מכל מחשבות רעות ומכל הרהורים רעים, המביאים את האדם לידי חלומות רעים ולידי טומאה, כדי שיהיה גופו קדוש ביום הכפורים וכדי שלא יראה קרי ליטמא בו. דתניא הרואה קרי ביום הכפורים ידאג כל השנה כולה, מפני שמראים לו שלא קבלו תעניתו, כעבד שמוזג כוס לרבו ושופך לו הקיתון על פניו. ואם עלתה לו שנה, מובטח לו שהוא בן עולם הבא, ויראה זרע ויאריך ימים, שודאי יש לו זכיות הרבה.

ביום הכפורים נהגו קצת חסידים לעמוד על רגליהם בבית הכנסת כל היום, משמתחילין אשר יצר עד שמתחילין תפלת ערבית זכר לכהנים בעבודה. שעבודת הכהנים במקדש מצותה מעומד, שנא', לעמוד לשרת בשם ה'. ויש להם סמך מפרקי ר' אליעזר, כדגרסינן התם, ראה סמאל שלא מצא עון לישראל ביום הכפורים, אמר לפני הב"ה, רבונו של עולם, יש לך עם אחד כמלאכי השרת, מה מלאכי השרת יחיפי רגל, אף ישראל יחיפי רגל ביום הכפורים, מה מלאכי השרת אין להם לא אכילה ולא שתייה, כך ישראל אין להם

L. 2. Ps. 1.

L. 3. Ps. 2–3.

L. 4. Ps. 4.

L. 8ff. T.B. Yoma, 88a, end, with Rashi's comment, embodied in our text.

L. 13. MS omits עד and has כשמתחילין; but Sepher-Ha-Musar (p. 62b) has correct reading. Ṭur, *ib.*, 619, end, has: כל הלילה וכל היום, and calls it a German custom, without giving the reason mentioned by our author.

L. 15. Deut. 18,5.

L. 15ff. Pirḳe R. Eliezer, 46 (ed. Lurya, p. 111a). Note variants and additions. This quotation is found also, with some variants, in Sepher Miṣwot Zemaniyot (MS, p. 66a).

L. 16. Lurya has השטן for our סמאל, which is the reading also of Mordecai.

כריך סודרא אכרעיה ונפיק. אמ' רב יצחק בר רב נחמן אני ראיתי את ר' יהושע בן לוי בסנדל של שעם ביום הכפורים. פי' שעם, שעושים ממנו החבלים והקפופות. ובמקום סכנה מותר לנעול את הסנדל, דאמ' שמואל כל שהוא מחמת סכנת עקרב מותר. ושנינו והחיה תנעול את הסנדל, ופירשו בגמ' שמותר לנעול החיה את הסנדל ביום הכפורים אם הוא תוך שלשים יום ללידתה, מפני הסכנה, כדי שלא תזיק אותה הצנה. ואין נועלין הסנדל לתינוקות ביום הכפורים, אבל רחיצה וסיכה מותרת לקטנים שבהן, וצהלו פניהן ופרין ורבין.

תשמיש המטה לא התירו חז"ל ביום הכפורים כלל, בשום פנים בעולם.

כל המלאכות האסורות לעשות בשבת אסור לעשותן ביום הכפורים. ואין הפרש בין שבת ליום הכפורים אלא בענין העונש בלבד. שכל דבר שחייב עליו סקילה בשבת, חייב עליו כרת ביום הכפורים. דתנן אין בין שבת ליום הכפורים אלא שזה זדונו בידי אדם וזה זדונו בידי כרת. ולפיקוח נפש, כל מי שמחללין עליו את השבת מחללין עליו את יום הכפורים, וכל מי שאין מחללין עליו את השבת אין מחללין עליו את יום הכפורים. וגרסי' במ' יומא בפרק יום הכפורים, החושש מטילין לו סם במעה, ומי שנפלה עליו מפולת מפקחין עליו. וגרסי' במ' חולין בפרק ראשון, השוחט בשבת וביום הכפורים, אע"פ שמתחייב בנפשו, שחיטתו כשרה. הרי השוה איסור בשבת כמו ביום הכפורים, ואין ביניהם הפרש אלא בעונש. כמו שכתבתי.

L. 2. For שעם see Jastrow, Dict., and 'Arukh, s.v. Our author seems to think the word meant "cord" rather than "cork".

L. 4. T.B., *ib.*, 78b, bot.; Mishnah, *ib.*, VIII,1.

L. 5ff. T.B., *ib.*, *ib.*

L. 9f. Mishnah, *ib.*, *ib.*

L. 14f. Mishnah, Meg., I.5.

L. 17f. Mishnah, Yoma, VIII,6,7; MS: מתטילין; Mishnah: בפיו for our במעה.

L. 19ff. Mishnah, Ḥul., I,3.

זכרון תרועה, אלו הזכרונות. שופר תרועה, אלו שופרות. מנין שהיא פשוטה לפניה, ת"ל והעברת שופר. ומנין שהיא פשוטה לאחריה, ת"ל תעבירו שופר, שהיא פשוטה בהעברת קול. מנין שהוא שלש של שלש שלש, ת"ל יום תרועה, זכרון תרועה, שופר תרועה. ובכל תרועה למדנו שיש תקיעה לפניה, דכתי' ותקעתם תרועה, הרי תקיעה קודם תרועה. ותקיעה לאחריה, דכתי' תרועה יתקעו למסעיהם. הרי תקיעה אחרי התרועה. הרי שלש פעמים תקיעה תרועה תקיעה. ותקיעה למדנו מהפסוק שהיא העברת קול פשוט, דכתי' ויתקע יואב בשופר וישב העם, ר"ל כמו שתוקעין במלחמה לרמוז לחיילים לשוב מלרדוף אחרי אויביהם. ותקיעה זו העברת קול פשוט בלבד, ככרוז הזה שצווח ומכריז בקול פשוט, אבל תרועה אין אנו יודעים מה היא, אלא שמתרגמינן תרועה יבבא, שהיא קול בכיה ויללה, דכתי' בעד החלון נשקפה ותיבב אם סיסרא. ואין אנו יודעין אם כאדם הגונח מלבו, כמו החולה שמצפצף כיונה והוגה בכאבו בקולות קצרים קול אחר קול ומאריך בהן קצת, והוא הנקרא גנח, או כאדם המייליל ומקונן ומשמיע קולות קצרים סמוכין זה לזה והוא הנקרא יליל, או אם שניהם כאחד. ועל זה אנו תוקעין הכל, מפני הספק, כדגרסי' במ' ראש השנה התקין רב בהו בקצרי תקיעה ושלשה שברים ותרועה ותקיעה, ומפני הספק שמא התרועה הוא גנח שהן השברים ואם כן לא עשינו כלום, לפי שייליל, שהן קולות הקצרים, הפסיקו בין תרועה לתקיעה אחרונה, וצריך שלא יהא ביניהם הפסק. לפיכך צריך לתקוע תקיעה תרועה

L. 1. Lev. 23,24; 25,9.
L. 2. Lev. 25,9.
L. 3. *Ib.*
L. 4. Num. 29,1; Lev. 23,24; 25,9.
L. 5. Num. 10,5.
L. 6. *Ib.*, 6.
L. 9. 2 Sam. 18,16; MS has העם for יואב and העיר for העם.
L. 10ff. Cf. Tur, *ib.*, 590.
L. 12. Num. 29,1.
L. 13. Jud. 5,28.
L. 17ff. T.B., *ib.*, 34a, bot.
L. 18. Talmud: איתקין ר' אבהו בקסרי.

תקיעה, מפני הספק, כדי לצאת ידי חובה, אם בזה ואם לאו בזה. וגרסינן בפרקי ר' אליעזר כשבא אברהם אבינו מהר המוריה, הלך סמאל ואמ' לשרה, אי שרה, אי שמעת מה נעשה בעולם. אמ' לו לאו. אמ' לה, לקח אישך הזקן את הנער יצחק ושחטו והקריבו לעולה, והנער בוכה ומיליל שלא היה יכול להנצל מידו. מיד התחילה בוכה ומיללת, ובכתה שלש בכיות כנגד שלש תקיעות ושלש יללות כנגד שלש יבבות, ופרחה נשמתה ומתה.

ודע שתקיעת השפר בראש השנה שהוא מן התורה, דכתי' זכרון תרועה יהיה לכם, ותפלות של ראש השנה הוא מדרבנן. לפי' אם היו לפניו שני מקומות, באחת תוקעין ובאחת מתפללין, הולך למקום שתוקעין ואינו הולך למקום שמתפללין. כדגרסינן במ' ראש השנה היו לפניו שתי עיירות, באחת תוקע ובאחת מברך, הולכים למקום שתוקעין ואין הולכין למקום שמברכין.

וחייב אדם לכוין את לבו בשמיעת שופר ביום ראש השנה, וידע וישכיל שהוא יום דין והב"ה יושב על כסא דין, וכל יום באי עולם עוברין לפניו כבני מרון. כצאן האלו שעוברין על ידי הרועה, והוא עומד ואומר זו לחיים וזו לשחיטה, כך אדם עובר לפני הב"ה בראש השנה, וכל מעשיו כתובין בספר ונקראין לפני הב"ה, ואין אדם יודע אם נגמר דינו לחיים או למות. על כן צריך אדם לכוין את לבו לשמוע השופר, מפני שהוא מזכיר לאדם לעשות תשובה וישוב אל ה', וירחמהו ויצא זכאי ליום הדין. ועל זה אמר דוד ע"ה אשרי העם יודעי תרועה, ר"ל אשרי העם יודעי אמתת התרועה, שהיא מזכרת אותם לעשות תשובה, וידעו שהם בראש השנה שרויים בדין ועומדין למשפט לפני הב"ה, שנא' למשפטיך עמדו היום כי הכל עבדיך. ואין דינו של אדם נגמר למות או לחיים עד יום הכפורים, אולי ישוב בעשרת ימי תשובה.

L. 2ff. Pirke R. Eliezer, 32 (ed. Lurya, p. 72b).
L. 9. Num. 29,1; MT: יום תרועה; cf. Lev. 23,24.
L. 12f. T.B., *ib.*, 34b; Talmud has באחת תוקעין ובאחת מברכין.
L. 21. Ps. 89,16.
L. 24. Ps. 119,91.

ולפיכך תוקעין בשופר בראש השנה, שהיא התחלת ימי תשובה, כדי להזכיר את האדם לעשות תשובה, כמו הכרוז שצווח ואומר עשו תשובה, ומוכיח ואומר סורו מכל פשעיכם וחיו ולמה תמותו. ומי שאינו עושה תשובה אחר שהוזהר דמו בראשו, שנא' קול השופר שמע ולא נזהר דמו בראשו.

התרועה התקינו פשוטה לפניה ולאחריה, כמו שאמרתי, רמז לשלשה תנאים של תשובה. תקיעה ראשונה, רמז לאדם להתודות על העונות שעשה ולהוכיח את האדם ולהודיעו פשעיו, שנא' קרא בגרון אל תחשוך כשופר הרם קולך והגד לעמי פשעם ולבית יעקב חטאתם. הרי אמר בכאן תקיעת שופר בלשון הרמת קול, שהוא קול פשוט. ומתחילין לתקוע מיום טוב של ראש השנה, שהוא ראשון לעשרת ימי תשובה, כדי שיתן אדם אל לבו ויכוין נפשו בתשובה, כמו שעושין בתחלת המלחמה, שתוקעין פשוטה בהרמת קול, כדי שיהיו הגדודים מוכנים למלחמה. תרועה, שהיא כאדם גונח ומייליל, רמז להכנעת נפשו ולהתנחם על העונות ועל הפשעים ולתהות על החטאים, כדי שישבר יצר הרע, כמו שעושין במלחמה, שמתריעין כדי להבהיל אויביהם ולשברם. ואין אויב לאדם כיצר הרע, והוא שאמר שלמה ע"ה אם רעב שונאך האכילהו לחם, ודרשו חז"ל שונאך זה יצר הרע. ואמ' ר' יהודה הלוי המשורר ז"ל בפזמון שעשה ליום הכפורים, יצרי ראשית צרי התעני כשכור. תקיעה אחרונה, רמז שיעזב אדם דרכו הרעה ושלא ישוב לרוע מעשיו, כמו שתוקעים במלחמה כשמשלימין מלחמתם והולכים להם.

וחייבה תורה בתקיעת השופר בראש השנה, מפני שבראש השנה נברא העולם, ולפי' אנו אומרים בתפלה, זה היום תחלת מעשיך. לפיכך חייבין כל בריותיו להמליך עליהם להב"ה בזה היום שבו נברא

L. 3. Cf. Ez. 18,30,31.
L. 5. Ez. 33,5; MT: דמו בו יהיה.
L. 9. Is. 58,1.
L. 18. Pr. 25,21; T.B., Suk., 52a.
L. 19f. Cf. Davidson, Oṣar, II, p. 422.

העולם, ותוקעים לפניו בשופר, כמו שעושים נדודי המלך וחיילותיו שתוקעין בשופרות ביום שממליכין אותו עליהם. ולפי' אמ' דוד המלך ע"ה בחצוצרות וקול שופר הריעו לפני המלך ה'.

ועוד אנו תוקעין בשופר בראש השנה, כדי להבהיל את הלבבות וכדי להכניע ולהחריד את הבריות מדינו של הב"ה, שנא' אם יתקע בשופר בעיר ועם לא יחרדו. ואולי ישמעו וישובו, ויתן אדם אל לבו לעשות תשובה, קודם שיתחייב בחטאו בראש השנה שהוא יום הדין, שנאמר כי קרוב יום ה' הגדול ומהר מאד, יום שופר ותרועה, ואומר כי גדול יום ה' ומי יכילנו.

ועוד אנו תוקעין בשופר בראש השנה, כדי שנזכר לפני הב"ה לטובה, מפני שראש השנה הוא יום הזכרון, שנא' ובחדש השביעי באחד לחדש יהיה לכם שבתון זכרון תרועה מקרא קדש, וכדי שיזכור לנו עקידת יצחק אבינו ע"ה, וימחול פשעינו ויסלח חטאתינו ויכפר עונתינו ויכתבנו לחיים. כי בתקיעת השופר בראש השנה יעלה זכרוננו לטובה לפני אלהינו שבשמים, שנא' וביום שמחתכם ובמועדיכם ובראשי חדשיכם ותקעתם בחצוצרות וכו'.

L. 3. Ps. 98,6.
L. 6. Amos 3,6.
L. 8. Zeph. 1,14,16; MT: קרוב ומהר; MS: האמר.
L. 9. Joel 2,11.
L. 12. Lev. 23,24; MT: בחדש.
L. 16. Num. 10,10.

הלכות יום הכפורים

יש מקומות שנהגו לשחוט ערב יום הכפורים ת ר נ ג ו ל ל כ פ ר ה. כדאיתא ב ת ש ו ב ת ה ג א ו נ י ם. ושאלתם שאנו נוהגין לשחוט ערב יום הכפורים תרנגול לכפרה, ואין אתם יודעים מנהג זה למה, אי משום

L. 1ff. Ṭur, *ib.*, 605; cf. Bet Yoseph, *ib.*; cf. Maḥzor Vitry, 339 (p. 373); Kol Bo, p. 81a. For the source, see Rashi, Sepher Ha-'Orah ed. Buber, II, p. 109, with B.'s Note.

L. 2. This Responsum is found in the oldest edition of the Responsa of R. Solomon Ibn Adret (before 1480), Nu. 401 (cf. Ginzberg, Genizah Studies, II, p. 122f.). As this ed. is rare, I am giving the passage in full, so that its variants from our text might be seen. It will be observed that in some places our text is more correct. From the words ויתן המכפר ידיו מראש הנער וכו׳, we infer that Ibn Adret was still inclined to regard the Kapparah as a puerile custom, as he does in his Responsum to R. Jacob b. Makir, where he speaks of it as a practice carried on for boys (cf. Responsa, ed. Bologna, 395, p. 68d).

מעשה הכפרה שנהגו לעשות ערב יום הכפורים, נוסח שלה בתשובת הגאונים, וזה לשון התשובה, ו ש ש א ל ת ם מה שאנו רגילים לשחוט ערב יום הכפורי׳ תרנגול, ואין אנו יודעים מנהג זה למה, אי משום תמורה מאי שנא תרנגול מבהמה חיה, ת ש ו ב ה. כך ראינו שיש בזה טעמי׳. אחד מפני שהתרנגול מצוי בביתו של אדם עשיר או עני יותר משאר עופות ומבהמו׳, וגם שבמקומנו עשירים שעושים תמורה מאילים בעלי קרנים דמות אילו של יצחק אבינו, ולפיכך נראה שלא דבר קבוע הוא. ועוד שמענו טעם אחר מהחכמים הראשונים, שאע״פ שיש לעשות תמורה מבהמה שדמיה יקרים יותר מתרנגול, אעפ״כ [תרנגול מובחר, לפי ששמו גבר. כדאמרינן (יומא, כ׳, ע״ב) מאי קריאת הגבר, רב אמר] קרא גברא, ר׳ שילא אמר קרא תרנגלתא. תניא כותיה דר׳ שילא, היוצא קודם קריאת הגבר דמו בראשו. וכיון שמש[ו] גבר מפי מהני ומעלי, ולפרש לכם מה שקורין עליו, כך רגילין, אנשים מביאים תרנגלין והנשים תרנגלות, ואומרי׳ עליו הפסוקים אלו ג׳ פעמים, וזהו הנוסח, יושבי חשך וצלמות, אסירי עני וברזל, יוצאים מחשך וצלמות ומוסרותיהם ינתק, אוילים מדרך פשעם ומעונותיהם יתענו, כל אוכל תתעב נפשם ויגיעו עד שערי מות, ויצעקו אל ה׳ בצר להם וממצוקותיהם ה׳ יושיעם. ישלח דברו וירפא וימלט משחיתותם, יודו לה׳ חסדו ונפלאותיו לבני אדם, ואחר כך יקח השוחט את התרנגול ויקיפהו סביב ראש המתכפר ג׳ פעמים ואומ׳ שני פסוקים אלו, אם יש עליו מלאך מליץ אחד מני אלף להגיד לאדם ישרו. ויחננו ויאמר פדעהו מרדת שחת מצאתי כפר. וסומך המתכפר ידיו על התרנגול, דמ׳ לסמיכה שהי׳ עושין על הקרבן. ויתן המכפר ידי׳ מראש הנער על ראש התרנגול. ואומר שלשה פעמים. זה תחת זה. זה חלוף זה, זה תמורת זה. ראשו של זה כנגד ראשו של זה, גופו של זה כנגד גופו של זה, אברי׳ של זה כנגד אבריו של זה, דמו של זה כנג׳ דמו של זה. נפש תחת נפש, יצא תרנגול זה למיתה ויכנס פלוני זה לחיים ולא למות. ובכל פעם ופעם מהשלשה פעמי׳ יקח התרנגול ויקיפהו סביב ראש המתכפר ויאמר שני פסוקים אלו שהזכרנו, אם יש עליו מלאך וכולי, ויחננו ויאמר. וסיד שוח׳ התרנגול. דמו למה שאמרו תכף לסמיכ׳ שחיטה. ומבר׳ ברוך אשר קדשנו במצותיו וצונו על השחיט׳. ומכסה דמו ומבר׳, ונותן העוף לעניים.

The Responsum is found, also, with variants, in R. Asher (Yoma, ed. Venice, p. 95a), from whom our author probably derived it. Note that R. Asher does not have ראש הנער, but uses המתכפר throughout. For שוחט; he has סליח.

תמורה, מאי שנא תרנגול מבהמה וחיה, הא ודאי קושיא, אלא שיש בה שני טעמים, אחד שתרנגול מצוי בבית מכל בהמה חיה ועוף. ועוד יש מקומות שהעשירין עושים תמורה אילים. ועיקר בעלי קרנים דמות אילו של יצחק אבינו ע"ה, לפיכך לא דבר קבוע הוא. ועוד שמענו מחכמים הראשונים, שאע"פ שדמיהם יקרים יותר מתרנגול, אעפ"כ תרנגול מובחר, לפי ששמו גבר, דאמרי אינשי מאי קרא גברא, אמ' ר' שילא גבר תרנגולא. וכיון ששמו גבר, תמורת גבר בגבר טפי מהני ומעלי.

סדר שחיטתו. אוחז אותו השוחט, ומניח ידו על ראש התרנגול, ונוטלה ומניחה על ראש המתכפר, ואומר זה תחת זה, זה חילופו (של) זה, זה מחולל על זה. ומחזיר אותו עליו פעם אחרת ואומר, יושבי חשך וצלמות אסירי עני וברזל, יוציאם מחשך וצלמות ומוסרותיהם ינתק, אוילים מדרך פשעם ומעונותיהם יתענו, ויזעקו אל ה' בצר להם ממצוקותיהם יושיעם, ישלח דברו וירפאם וימלט משחיתותם, יודו לה' חסדו ונפלאותיו לבני אדם. נפש תחת נפש. ועושה כסדר הזה שבעה פעמים, ואח"כ מניח ידו על ראש התרנגול תבנית סמיכה, וסומך ושוחטו לאלתר, דתניא תכף לסמיכה שחיטה. ורגילין לתתו לעניים כדי שיהיה כפרה על נפשו. ומה שרגילין לזרוק את בני מעיו על הגג, יש ראיה קצת לזה ממסכת חולין רמי בר תמרי איקלע למערבא במעלי יומא טבא דכפורי, חזא דקא שדו כבדא וכוליתא, אזל שקלינהו, משום דהאידנא דהיתירא שכחי טפי.

L. 2. The quotation is incomplete.
L. 6f. T.B., Yoma, 20b.
L. 9ff. Tur, *ib.*
L. 10. Tur has חילוף. As MS has חילופו, I have added של.
L. 11. Tur, also, has מחולל; but some versions have מחול. Cf. Responsum, in Collection of Geonic Responsa, in Horowitz, תורתן של ראשונים, I, p. 50.
L. 15. Ps. 107, 10,14,17,19 (MT: ויצעקו), 20,21.
L. 17. T.Y. Ber., 2d, bot.
L. 19ff. T.B. Ḥul., 95b. Talmud: רב נחמן מנהרדעא איקלע לגבי רב כהנא לפום נהרא. Note other variants. Cf. *ib.*, 110a.
L. 21. Cf. Rashi *ad loc.*

ויש שנהגו לטבול ערב יום הכפורים, ואמר רב עמרם טובל אדם בשעה שביעית ומתפלל מנחה. וכתב הרא"ש ז"ל שאין מברכין על טבילה זו כלל, הואיל ואינה לא תקנת גאונים, בלבד שלא מצינו בתלמוד רמז לטבילה זו, ואינה לא יסוד גאונים ולא מנהג נביאים, ולא עדיפא מערבה דאמ' חביט חביט ולא בריך משום שאינה אלא מנהג נביאים. ואי משום דר' יצחק דאמר חייב אדם לטהר עצמו ברגל, היינו לטהר עצמו מכל טומאות ולהוות עליו שלישי ושביעי, והאידנא אין לנו טהרה, וכיון שאין בעלי קראין טובלין כל השנה, אין חובה לטבילה זו, ואין מברכין עליה. אלא שנהגו העם לטהר עצמן מקרי ביום הכפורים, וסמכו על מדרש פירקי ר' אליעזר שיהיו נקיים כמלאכי השרת ביום הכפורים. והכל הולך אחר המנהג. דתנן מקום שנהגו לעשות מלאכה בערבי פסחים וכו' ע"כ. ומ"מ מנהג יפה הוא לטבול אדם בערב יום הכפורים, כדי להיות נקי ביום הכפורים מבית ומחוץ, מבית שיעשה תשובה ויתודה על חטאיו ופשעיו כדי שיהא מקובל לפני אביו שבשמים, ומחוץ ברחיצה ובטבילה, שנא' רחצו הזכו וגו'.

סדר התפלות. ערב יום הכפורים מתפללין מנחה גדולה, קודם שיאכל הסעודה המפסקת, ומתודין. ואע"פ שמצות וידוי ערב יום הכפורים עם חשכה, דתניא מצות וידוי ערב יום הכפורים עם חשכה, התקינו להתודות קודם אכילה, שמא תטרף דעתו עליו מחמת הסעודה ולא יוכל להתודות, או שמא ארע דבר קלקלה בסעודה וימות בלא וידוי.

L. 1. *Cf.* Sid. R. Amram, p. 46b, bot.
L. 2ff. Tur, *ib.*, 406. Derived from Piske R. Asher.
L. 5. T.B. Suk., 44b.
L. 6. T.B. R. Ha-Sh., 16b.
L. 10. Pirke R. Eliezer, 46 (p. 111a-b).
L. 11f. Mishnah, Pesah., IV,1.
L. 15. Is. 1,16.
L. 19f. Tur, *ib.*, 607.
L. 19ff. T.B. Yoma, 87b.

וצריך אדם לאכול ולשתות ערב יום הכפורים יותר ממה שהיה רגיל לאכול ולשתות בשאר הימים, דתני רב חייא מדכתי' ועניתם את נפשותיכם בט' לחדש. וכי בתשעה מתענין, והלא אין מתענין אלא בעשירי, אלא לומר לך, שכל האוכל ושותה בתשיעי, מעלין עליו כאלו התענה תשיעי ועשירי.

מנחה גדולה. הולכין לבית הכנסת, ואומר שליח צבור אשרי וקדיש עד למעלה, ומתפללין שמונה עשרה עד המברך את עמו ישראל בשלום אמן. וקודם שעוקרין את רגליהם אומ' וידוי, מה נאמר לפניך, על חטא, על חטאים, סקילה שריפה, כי אתה סלחן לישראל. אלהי עד שלא נוצרתי. וחוזר ש"צ התפלה על זה הסדר שאמרתי, וכשיגיע לומבלעדיך אין לנו מלך מוחל וסולח, אומר אדיר ונאור. ואומר קדיש תתקבל. ואומר שיר המעלות ממעמקים קראתיך ה'. ואומר קדיש יהא שלמא.

ונהגו במקצת מקומות שלא להדליק נר בבית כלל בליל יום הכפורים. וכוונתן שמא יראה את אשתו ויתאוה לה, ויום הכפורים אסור בתשמיש המטה. ויש מקומות שנהגו להדליק הנר, כדי שיראה את אשתו, ויכלם לספר עמה, הואיל והוא אסור. ומפרש בגמ' אלו ואלו לא נתכוונו אלא לדבר אחד. ומדליקין הנרות בבתי כנסיות ובבתי מדרשות ובמבואות האפלים, דתנן במ' פסחים בפרק מקום שנהגו, מקום שנהגו להדליק את הנר בליל יום הכפורים מדליקין, מקום שנהגו שלא להדליק אין מדליקין, מדליקין בבתי כנסיות ובבתי מדרשות ובמבואות האפלים ועל גבי החולין. ונוהגין בכל מקום להרבות

L. 2ff. T.B., *ib.*, 81b.
L. 3. Lev. 23,32.
L. 6ff. Cf. Maḥzor Vitry, 343 (p. 374); Shib. Ha-Leḳeṭ, 310 (p. 289).
L. 12. Ps. 130.
L. 17ff. T. B. Pes., 53b.
L. 19ff. Mishnah, Pes., IV,4.
L. 22ff. Cf. Ṭur, *ib.*, 610, and Bet Yoseph, *ib.*; Kol Bo, p. 81c.

נרות בבתי כנסיות, משום דכתי' על כן באורים כבדו ה', ומתרגמינן על כן בפנסיא יקרו ה'. ודרשו חז"ל ולקדוש ה' מכובד זה יום הכפורים, והואיל ואין בו לא אכילה ולא שתיה, כבדהו בכסות נקיה ובכל מיני כיבוד. ומטעם זה נהגו להציע בבית הכנסת ביום הכפורים בגדים נאים.

וצריך להוסיף מחול על הקדש בכניסת יום הכפורים וביציאתו, כדגרסי' במכילתא ועניתם את נפשותיכם בתשעה לחדש, יכול בתשעה, ת"ל בערב, אי בערב יכול משתחשך, ת"ל בתשעה. הא כיצד, מתחיל ומתענה מבעוד יום, מכאן שמוסיפין מחול על הקדש. ואין לי אלא בכניסתו, ביציאתו מנין, ת"ל מערב עד ערב. וזמן התוספת הוא קרוב לבין השמשות. שהוא קרוב לשקיעת החמה. ושיערו חז"ל ואמרו שזמן בין השמשות מהלך חצי מיל ורביע מיל קודם יציאת הכוכבים. הרוצה להוסיף מחול על הקדש, מזמן התוספת שהוא קרוב לבין השמשות, הרשות בידו, ובלבד שיהיה זמן בין השמשות מבואר וידוע, כדי שישבות מעט קודם לבין השמשות. וההפרש שבין זמן התוספת לבין השמשות הוא שבין השמשות ספק יום ספק לילה, אם עשה מלאכה או אכל או שתה, בין בבין השמשות שבכניסת יום הכפורים בין בבין השמשות של יציאתו. בזמן שבית המקדש קיים היה מביא אשם תלוי, ואם עבר ועשה מלאכה או אכל או שתה בשתיהן, הרי זה חייב בכרת. ממה נפשך, אם בין השמשות לילה חייב כרת, מפני שעשה מלאכה או אכל או שתה בליל יום הכפורים, ואם בין השמשות יום חייב כרת, מפני שעשה מלאכה או אכל או שתה ביום הכפורים, עשה

L. 1. Is. 24,15.
L. 2. T.B. Shab., 119a, bot.; Is. 58,13.
L. 6. Cf. Tur, *ib.*, 608.
L. 7ff. This is found in our Siphra, 14,5 (ed. Weiss, p. 102a).
L. 7. Lev. 23,32.
L. 9. Siphra: שכן מוסיפים.
L. 10. Lev., *ib.*
L. 11f. T.B. Shab., 34b, bot.
L. 21ff. Cf. Siphra, *ib.*; T.B. Yoma, 81a.

מלאכה או אכל או שתה בזמן התוספת, הוא עובר על איסור, ואינו חייב כרת, מפני שאמ' הכתוב בעצם היום הזה, ומפרש בעצם שאינו חייב אלא על עצומו של יום.

טעם הענויים. אמ' קרא בחדש השביעי בעשור לחדש תענו את נפשותיכם, וענוי מתפרש לעניינים הרבה. יש עני בעבודה קשה, ויש עני בהליכת דרכים, שנא' ענה בדרך כחי, ויש עני בבית האסורים, שנא' ענו בכבל רגלו, ויש עני לאשה אם יבא עליה איש שלא ברצונה, שנא' נשים בציון ענו. אבל בכאן לא צוה על אחד מאלו שאלו הן עניי הגוף, ולא צונו [אלא] על עניי הנפש, שנא' תענו את נפשותיכם. ועני הנפש ברעב, שנא' ונפש נענה תשביע, הא למדנו שעני הנפש היא ברעב. וגרסי' במס' יומא, משום ר' ישמעאל אמרו, נאמר כאן תענו את נפשותיכם, ונאמר להלן ויענך וירעיבך, מה להלן רעבון, אף עני האמור כאן רעבון. וגרסי' במדרש כי כל הנפש אשר לא תעונה בעצם היום הזה והאבדתי את הנפש ההיא, דברים שיש בהן אבוד נפש, ואיזו זו, זו אכילה ושתיה. ועוד למדנו מתענו את נפשותיכם, אמ' תענו ולא אמר תצומו, מלמד שבא להוסיף עני אחר עם הרעבון. וכלל הכתוב עם עני הרעב ענויים אחרים, והם רחיצה וסיכה ונעילת הסנדל ותשמיש המטה. דתנן יום הכפורים אסור באכילה ובשתיה וברחיצה ובסיכה ובנעילת הסנדל ובתשמיש המטה. ומפרש בגמ'

L. 2. Lev. 23,30.
L. 3. Talmud: עיצומו.
L. 5. Lev. 16,29.
L. 6. Ps. 102,24.
L. 7. Ps. 105,18.
L. 8. Lam. 5,11.
L. 9. Lev. *ib.*
L. 10. Is. 58,10.
L. 11f. T.B. Yoma, 74b; T.Y., *ib.*, 44d.
L. 12. Lev. *ib.*; Deut. 8,3.
L. 13ff. Cf. T.B. Yoma, *ib.*
L. 14. Lev. 23,29.30.
L. 18f. Mishnah, Yoma, VIII,1.
L. 19ff. T.B. *ib.*, 76a.

היינו ענוין כנגד מי, אמ' רב חסדא, כנגד חמשה ענויין שבתורה, והם שנים בפרשת אחרי מות, ושנים בפר' אמור אל הכהנים, ואחד בפרשת פנחס. ומקשי' בגמ' הני חמשה הוו, ואנן שיתא תנן. לא קשיא, שתיה בכלל אכילה היא, שנא' ונתת הכסף בכל אשר תאוה נפשך בבקר ובצאן וביין ובשכר ובכל אשר תשאלך נפשך ואכלת, ויין ושכר אע"פ ששותין אותן, אמרן הכתוב בכלל אכילה.

רחיצה וסיכה דאיקרי ענוי מנא לן. סיכה, דכתי' לחם חמודות לא אכלתי ובשר ויין לא בא אל פי וסוך לא סכתי. ונאמר בדניאל מן היום אשר נתת אל לבך להבין ולהתענות לפני אלהיך וגו'. למדנו רחיצה מסיכה, ורחצת וסכת.

נעילת הסנדל דאיקרי ענוי מנא לן. דכתי' ודוד עולה במעלה הזתים עולה ובוכה וראש לו חפוי והוא הולך יחף. ואמ' שלמה לאביתר, וכי התענית בכל אשר התענה אבי. פי' כשהיה דוד בורח מאבשלום היה עולה הוא וכל נדודיו עולים במעלה הזתים, ומכלל שדוד היה יחף, יראה שכולם היו הולכים יחפים, והיה עם דוד אביתר, ואמ' לו שלמה, וכי התענית בכל אשר התענה אבי, ר"ל שעלית עמו במעלה הזתים יחף. הא למדנו שההולך יחף הוא מתענה.

תשמיש המטה דאיקרי ענוי מנא לן, דכתי' אם תענה את בנתי ואם תקח נשים על בנותי וגו'.

שיעור אכילה שחייבין עליה כרת ביום הכפורים הוא ככותבת הגסה וכגרעינתה. ובלבד שלא יהא בין הכותבת ובין הגרעינה חלל

L. 3. Lev. 16,29,31; 23,27,32; Num. 29,7.
L. 5. Deut. 14,26.
L. 7ff. T.B., *ib.*, 76b.
L. 8. Dan. 10,3.
L. 9. *Ib.*, 12; MT: נתת. L. 10. Ruth 3,3.
L. 11f. T.B. *ib.*, 77a.
L. 12. 2 Sam. 15,30; MT: הזיתים.
L. 13. 1Kings, 2,26.
L. 18f. T.B., *ib.*, 77a, bot.
L. 19. Gen. 31,50.
L. 20f. Mishnah, Yoma, VIII,2; T.B., *ib.*, 79a, Tosaphot.

כלל, אלא שתהיה הכותבת דבוקה לגרעינתה, והוא פחות מכביצה. לא שנא אוכלין המותרין או אוכלין האסורין, כגון פגול או נותר או טמא או נבלה או טרפה. וכל האוכלין מצטרפין לכשעור, ואפי' מלח שעל הבשר וציר שעל הירק מצטרף עמו להשלים השיעור, אבל אין מצטרפין משקין לאוכלין ולא אוכלין למשקין. ואינו חייב כרת על האכילה, אלא אם אכל הכותבת בכדי אכילת פרס. פי' שאכלה בבת אחת, או שיאכל קמצתה ויאכל מיד השאר, ולא נתעכב בין אכילה ראשונה לשנייה, כדי אכילת פרס שהוא ארבעה ביצים. אבל אם אכל מקצתה ושהה כדי אכילת פרס, ואחר כך אכל השאר, אין אכילתו מצטרפת לכותבת, ואינו חייב כרת. אבל אכילה גסה בערב יום הכפורים ובעוד יום, והיה שבע וקץ ברוב האכילה שאכל, וחזר ואכל קודם שיתאכל המזון במעיו, אינו חייב כרת, מפני שאכילה אחרונה שאכל כשהוא שבע עני הוא לו. אכל עלי הקנים ולולבי גפנים שלבלבו קודם ראש השנה [פטור. דעץ בעלמא נינהו, אבל לבלבו אחר ראש השנה] רכים הם עדיין, וחשבי אוכל, וחייב כס פלפלין או זנגבילא יבישתא פטור. דלאו חזו לאכילה, ואם הם רטיבי חייב, דחזו לאכילה.

עוברות ומניקות מתענות ומשלימות עוברה שהריחה מאכל, ואם אין מטעימין אותה מעט אפשר שתסתכן היא או העובר. לוחשין באזנה שהיום יום הכפורים, אם נתיישבה דעתה מוטב, ואם לאו מאכילין אותה. דתניא עוברה שהריחה מאכילין אותה עד שתשוב נפשה. ואם הריחה דבר האסור, בין ביום הכפורים בין בשאר הימים, מאכילין אותה הימנו. דתניא ת"ר עוברה שהריחה בשר קדש או בשר חזיר, תוחבין לה כוש ברוטב, אם נתיישבה דעתה מוטב. ואם לאו מביאין לה שומן עצמו, שאין לך דבר שעומד בפני פקוח נפש אלא ע"ז וגלוי עריות ושפיכות דמים. וכל אדם שהריח מאכל ונשתנו פניו,

L. 1ff. Ṭur, *ib.*, 612.
L. 17ff. Ṭur, *ib.*, 617; T.B. Pesaḥ., 54b.
L. 20. Mishnah, Yoma, VIII, 5.
L. 22ff. T.B. Yoma, 82a.

מסוכן הוא אם לא יתנו לו ממנו, ומותר ליתן לו. וגרסי' בם' יומא ירושלמי בפרק יום הכפורים, שתי עוברות באו לפני ר' טרפון ביום הכפורים. שלח לגבן שני תלמידים. אמ' לון, אמרתן לון צומא רבא הוא. אמרו לקדמאה ושכך, וקרוי עילו מבטן אמו אלי אתה ואמרו לתניינא ולא שכך, וקרוי עילוי זורו רשעים מרחם.

יולדת תוך שלשה ימים לא תתענה כלל. משלשה ועד שבעה, אם אמרה צריכה אני, נותנין לה כמו לחולה, מכאן ואילך היא נשאר(ת) ככל אדם.

חולה שספק מסוכן ספק אינו מסוכן, אם יש שם רופא בקי שאומר אם לא יתנו לו איפשר שיכבד עליו החולי ויסתכן, מאכילין אותו על פי הרופא, כ"ש אם אמר הרופא אם לא יתנו לו ימות. ואם אין שם רופא, מאכילין את החולה על פי עצמו, שהואיל והודיעוהו שהוא יום הכפורים והוא שואל לאכל, אין צריך לדקדק יותר. אמ' החולה שצריך לאכול, אפי' מאה רופאים (אומרים) אינו צריך, מאכילין אותו על פי עצמו, שלב יודע מרת נפשו. ואם הוא רופא אחר עמו אומרים אינו צריך, לא יתנו לו עד שיהו שנים כנגד שנים. הוא ואחד עמו אומרים שצריך, או שנים אומרים צריך, אפי' מאה אומרים שאינו צריך, ואפי' הוא עצמו אומר עמהם שאינו צריך, נותנין לו, שאין הולכין בסכנת נפשות אחר רוב דעות, אלא כיון ששנים אומרים מאכילין אותו. אמ' החולה איני צריך, והרופא מסופק, יתנו לו, אבל אם אמ' הרופא אינו צריך, והחולה מסופק, אין נותנין לו. חולה שאכל ביום הכפורים באחד מאלו התנאים, אם נתיישבה דעתו בענין שיוכל לברך, היה אומר

L. 1ff. T.Y. Yoma, 45a, bot.; cf. T.B., *ib.*, 82b–83a.
L. 4. Talmud: שדך for our שכך.
L. 4. Ps. 22,11.
L. 5. Ps. 58,4.
L. 6ff. Tur, *ib.*, 617, end.
L. 7. MS.: נשאר; Tur: כשאר כל אדם. For sources, cf. Bet Yoseph *ad loc.*
L. 9ff. Tur, *ib.*, 618; Mishnah, *ib.*, VIII,5; T.B., *ib.*, 83a, top.

הרא"ש ז"ל שצריך להזכיר של יום הכפורים בברכת המזון, ואומר יעלה ויבא בבונה ירושלם.

מי שאחזו בולמוס מאכילין אותו דבש וכל מיני מתיקה, מפני שהם מאירים את העינים. ואע"פ שאין ראיה לדבר זכר לדבר, שנאמר ראו עתה כי אורו עיני כי טעמתי דבש מעט הזה. ומאכילין אותו עד שיאורו עיניו. ואפי' דבר איסור מאכילין אותו, אם אין כאן דבר של היתר. ואם יש שני מינין אסורין, אחד חמור ואחד קל, מאכילין אותו הקל תחלה. אם נתיישבה דעתו והאירו עיניו, מוטב, ואם לאו, מאכילין אותו דבר החמור. פי' בולמוס חלישות שימצא את האדם לפעמים, ויחשכו עיניו, וכמעט לא ישאר בו כח, ורפואתו האכילה.

אין מענין את הקטנים. דתנן התינוקות אין מענין אותן ביום הכפורים, אבל מחנכין אותם קודם לשנה וקודם לשנתים, כדי שיהיו רגילין במצות. ומפרש בגמ' אחר משא ומתן הרבה שעשו בדבר, ואמרו מחנכין התינוקות כדי להרגילם במצות ומונעין מהם מאכל שעה אחת או יותר, כיצד, אם רגילין לאכול בשתי שעות מאכילין אותן בשלשה, היו רגילין בשלשה מאכילין אותן בארבעה. ופסקו התוספות ואמרו, תינוק הבריא מחנכין אותו לשעות בשנת עשר ובשנת אחת עשרה, ובשנת שלש עשרה משלים מן התורה. והתינוקת שממהרת ליחשב גדולה שנה אחת קודם, הבריאה מחנכין אותה לעשות בשנת תשעה ועשרה, ומשלמת מדרבנן בשנת אחת עשרה ושנים עשרה, ומשלמת מן התורה בשנת שלש עשרה. וכדרך שמחנכין אותן באכילה, כך מחנכין אותן ברחיצה ובסיכה.

שיעור שתיה שחייבין עליה כרת ביום הכפורים מלא לוגמיו.

L. 1. Ṭur, *ib.*
L. 3ff. Mishnah, *ib.*, VIII, 6; T.B., *ib.*, 83a.
L. 5. 1 Sam. 14,29; MT: נא for עתה.
L. 11ff. Mishnah, *ib.*, VIII,4.
L. 13ff. T.B., *ib.*, 82a; cf. T.Y., *ib.*, 45a.
L. 16. Cf. Tosaphot, T.B., *ib.*; T.B. Ketub., 50a. Cf. also Ṭur, *ib.*, 616, and Bet Yoseph, *ad loc.*

דתנן האוכל ביום הכפורים ככותבת הגסה כמוה וכגרעינה והשותה מלא מלוגמיו חייב. פי׳ מלא מלוגמיו, שיסלקנו לצד אחד בפיו ויראה כמלא לוגמיו, והוא פחות רביעית. וכל המשקין מצטרפין לשיעור זה. כיצד, שתה יין פחות מן השיעור, ואחר כך מיד שתה מים או שאר משקין, מצטרפין לשיעור. וכן כל שאר משקין הראויין לשתייה. ושיעור צירופן בכדי שתייה רביעית. והראב״ד ז״ל אמר שצירוף שתייה הוא כמו שיעור אכילה, שהוא בכדי אכילת פרס. אכל פחות מכבותבת, ושתה פחות ממלא מלוגמיו, אע״פ שאינו חייב כרת, איסור הוא עושה ומכין אותו מכת מרדות. דא״ר יוחנן חצי שיעור איסור מן התורה, דכיון דחזי לאצטרופי איסורא קא אכיל. אם נסתפקו בחולה אם מאכילין ואם משקין אותו או לא, מאכילין אותו פחות מהשיעור, וממתין יותר מן השיעור, ומאכילין אותו ומשקין אותו פעם אחרת פחות מן השיעור, וממתין יותר מן השיעור. וכן הולכין ועושין עד שתתיישב נפשו ואינו בא לידי ספק איסור כרת. שתה משקין שאינן ראויין לשתייה, כגון ציר או מורייס או חומץ חי, פטור אבל אסור, שתה חומץ מזוג, חייב. אדם בריא שלא רצה להתענות ביום הכפורים, בית דין כופין אותו, שנא׳ כי כל הנפש אשר לא תעונה בעצם היום הזה וגו׳. תעונה כתי׳, ולא תתענה. פי׳ שאם לא יתענה מדעתו, שמענין אותו על כרחו. ושאר העניים, שהן רחיצה וסיכה ונעילת הסנדל ותשמיש המטה, אם עשאן או אחת מהן, אינו חייב כרת, אבל מכין אותו מכת מרדות.

רחיצה כיצד. דתניא אסור לרחוץ ביום הכפורים, מקצת גופו כגופו, ואפי׳ להושיט אצבעו במים, בין בחמין בין בצונן. ואם היה מלוכלך בטיט או בצואה, רוחץ כדרכו ואינו חושש, שלא אסרו אלא

L. 1f. Mishnah, *ib.*, VIII,2; Mishnah: לתסר.
L. 2f. T.B., *ib.*, 80a, bot.
L. 6. Tur, *ib.*, 612.
L. 9f. T.B., *ib.*, 74a.
L. 10ff. Cf. Tur, *ib.*, 618, toward end, and Bet Yoseph, *ad loc.*
L. 14. Mishnah, *ib.*, VIII,3; Tur, *ib.*, 612, end.
L. 17. Lev. 23,29.
L. 21ff. T.B. Yoma, 77b; Tur, *ib.*, 613.

רחיצה של תענוג. אם כן בבקר, דסתם ידיו מלוכלכות, מותר לרוחצם. וכן בכל היום, אחר שעשה צרכיו וקינח, או שהטיל מים ושפשף בידו, ובלבד שלא ירחוץ אלא מקום הצריך, כגון ראשי אצבעותיו ולא כל היד. מדיחה האשה ידה האחת במים ונותנת פת לתינוק, במקום שרוח רעה שורה על הפת כשנותנין אותה לתינוק בלא נטילת ידים. וכתב הר' יעקב ז"ל בן הרא"ש ז"ל באורח חיים והאידנא אין אותה רוח רעה מצויה בינינו. יכול אדם לשרות מטפחת במים מערב יום הכפורים ועושין אותן כמין כלים נגבים, פי' שסוחט אותה מן המים בערב יום הכפורים, למחר מעבירה על גבי עיניו. דתניא מטפחת היתה לו לר' יהושע בן לוי, ערב תשעה באב היה שורה אותה במים ולמחר מקנח בה פניו ידיו ורגליו. ערב יום הכפורים שורה אותה במים ועושה אותה כמין כלים נגבין, מפני שאסור לסחוט אותן ביום הכפורים, ולמחר מעבירה על גבי עיניו. וגרסי' בירושלמי ביום הכפורים רוחץ את ידיו ומקנח במפה ומעביר את המפה על פניו.

ומותר לעבור בנהר לדבר מצוה, או להקביל פני רב או פני אביו או מפני שהוא גדול ממנו בחכמה, אם יש ביניהם מים יכול לעבור על צוארו במים בהליכה ובחזרה, ובלבד שיעשה שנוי, כגון שלא יוציא ידו משפת חלוקו, ולא יבא לידי סחיטה. ההולך לשמור פירותיו, מותר לעבור במים בהליכה ואסור בחזרה. המלך והכלה ירחצו את פניהם, דברי ר' אליעזר, וחכמים אוסרין, ונקראת כלה כל שלשים. [ורב יצחק ן' גיאת ז"ל] פסק כחכמים ור' יצחק אלפאסי ז"ל [פסק כרבי אליעזר]. והסכים עמו הרא"ש ז"ל. ומותר להצטנן בטיט,

L. 6f. Cf. Ṭur, *ib.*; see Tosaphot, T.B., *ib.*, for the origin of this statement.

L. 7ff. T.B., *ib.*, 78a.

L. 9. *Ib.*

L. 12. MS: מים for כלים.

L. 13f. T.Y., *ib.*, 44d.

L. 15ff. T.B., *ib.*, 77b.

L. 18. Cf. Rashi, *ib.*, and Bet Yoseph, on Ṭur, *ib.*, 613.

L. 19f. Mishnah, *ib.*, VIII,1.

L. 20f. The bracketed words are omitted in our MS. I have sup-

אע"פ שיש בו קצת לחות, אבל אם יש בו לחות הרבה, שאם יניח ידיו עליו תעלה בה הלחות, ואם ידבקנה בידו האחרת תדבק הלחות בידו האחת לידו השנית, אסור. ומותר להצטנן בכל מיני מימי פירות ובכל מיני כלים, כדגרסינן במ' יומא רב יהודה מצטנן בקרא, פי' דלעת, רבה מצטנן בינוקא, פי' כלי חרש שנבלע בו המים, ויש אוסרין להצטנן בכלי חרש אפי' רקים, לפי שבולעין הרבה מן המים, ושמצטנן בהן פולטן מה שבלעו. וחשיב כמו רחיצה. ואסור להצטנן בכלי מלא מים, ואפי' לא היה הכלי מלא מים אלא שהיו בו מים מקצת, גזירה שמא ישפך מן המים על גופו. וכ"ש שהוא אסור אם הכלי של כסף או של חרס, של כסף שמא ישתפך הכלי, מפני שהוא חלק וישפכו המים על גופו, ושל חרס, שמא ינטפו המים מן הכלי לחוץ על גופו. דתניא מאני דקוניא דכספא משום דמזדבי, מאני דפחרא משום דמשתלי.

סיכה. דתניא אסור לסוך מקצת גופו ככל גופו. ואם הוא חולה של סכנה, הרי זה סך כדרכו, לדברי הכל, שאין לך דבר שעומד לפני פיקוח נפש. יש לו חטטין בראשו סך כדרכו, אבל בירושלמי אוסר כל עיקר. כדגרסי' התם בין סיכה של תענוג בין סיכה שאינה של תענוג, אסור. והמחמיר הרי זה משובח.

נעילת הסנדל. סנדל של עור שאני. ומותר לנעול בתי שוקים של צמר או של פשתן, ומותר לנעול סנדל של עץ, ואם היו בו רצועות של עור חופה אותן בבגד. כדגרסי' במ' יומא, רבה בר רב הונא

plied them from Ṭur. Cf. Al-Fasi, *ad loc.* (ed. Vienna, p. 223); R. Nissim, *ib.*

L. 1ff. Ṭur, *ib.*
L. 4ff. T.B., *ib.*, 78a.
L. 6ff. Cf. Ṭur, *ib.*
L. 11f. T.B., *ib.*, 78a. Note variants. Talmud has דמודריב for our דמזדבי.
L. 13ff. T.B., *ib.*, 77b; Ṭur, *ib.*, 614.
L. 16f. T.Y., *ib.*, 44d.
L. 18ff. Cf. Ṭur, *ib.*,
L. 19. Cf. Naḥmani, Torat Ha-'Adam, p. 57c; Bet Yoseph, *ad loc.*
L. 20ff. T.B., *ib.*, 78b, top.

כריך סודרא אכרעיה ונפיק. אמ' רב יצחק בר רב נחמן אני ראיתי את ר' יהושע בן לוי בסנדל של שעם ביום הכפורים. פי' שעם, שעושים ממנו החבלים והקפופות. ובמקום סכנה מותר לנעול את הסנדל, דאמ' שמואל כל שהוא מחמת סכנת עקרב מותר. ושנינו והחיה תנעול את הסנדל, ופירשו בגמ' שמותר לנעול החיה את הסנדל ביום הכפורים אם הוא תוך שלשים יום ללידתה, מפני הסכנה, כדי שלא תזיק אותה הצנה. ואין נועלין הסנדל לתינוקות ביום הכפורים, אבל רחיצה וסיכה מותרת לקטנים שבהן, וצהלו פניהן ופרין ורבין.

תשמיש המטה לא התירו חז"ל ביום הכפורים כלל, בשום פנים בעולם.

כל המלאכות האסורות לעשות בשבת אסור לעשותן ביום הכפורים. ואין הפרש בין שבת ליום הכפורים אלא בענין העונש בלבד. שכל דבר שחייב עליו סקילה בשבת, חייב עליו כרת ביום הכפורים. דתנן אין בין שבת ליום הכפורים אלא שזה זדונו בידי אדם וזה זדונו בידי כרת. ולפיקוח נפש, כל מי שמחללין עליו את השבת מחללין עליו את יום הכפורים, וכל מי שאין מחללין עליו את השבת אין מחללין עליו את יום הכפורים. וגרסי' במ' יומא בפרק יום הכפורים, החושש מטילין לו סם במעה, ומי שנפלה עליו מפולת מפקחין עליו. וגרסי' במ' חולין בפרק ראשן, השוחט בשבת וביום הכפורים, אע"פ שמתחייב בנפשו, שחיטתו כשרה. הרי השוה איסור בשבת כמו ביום הכפורים, ואין ביניהם הפרש אלא בעונש. כמו שכתבתי.

L. 2. For שעם see Jastrow, Dict., and 'Arukh, s.v. Our author seems to think the word meant "cord" rather than "cork".

L. 4. T.B., *ib.*, 78b, bot.; Mishnah, *ib.*, VIII,1.

L. 5ff. T.B., *ib.*, *ib.*

L. 9f. Mishnah, *ib.*, *ib.*

L. 14f. Mishnah, Meg., I.5.

L. 17f. Mishnah, Yoma, VIII,6,7; MS: מחטילין; Mishnah: בפיו for our במעה.

L. 19ff. Mishnah, Ḥul., I,3.

תפלת ערבית. הולכין לבית הכנסת, ומוציא ש"צ ספר תורה, ועומד בפתח ההיכל, ומברך בא"י אמ"ה שהחיינו וקימנו והגיענו לזמן הזה. והתקינו לאומרו שליח צבור בבית הכנסת ושלא לאומרו יחיד. ואין מברכין על הכוס, מפני שכבר גמר כל אחד בלבבו להתענות, ואם יברך על הכוס אינו רשאי לטעום את היין,ונמצאת ברכה לבטלה. ואומר כל נדרי שלשה פעמים, ואין לו עקר מן התלמוד. אלא הגאונים התקינו לאומרו כמו שהוא כתוב במחזורים, אבל רבינו סעדיה גאון התקין אותו בענין אחר וזה נוסחו. כל נדרי וחרמי ואסרי ושבועי וקונמי שנדרנו ושהחרמנו ושאסרנו ושנשבענו ושקיימנו על נפשותינו מיום הכפורים שעבר עד יום הכפורים שבא עלינו לטובה, בכל חורנו ובאנו לפני אבינו שבשמים. אם נדר נדרנו אין כאן נדר, אם חרם החרמנו אין כאן חרם, אם איסר איסרנו אין כאן איסר, אם שבועה נשבענו אין כאן שבועה, אם קיום קיימנו על נפשותינו אין כאן קיום. בטל הנדר מעיקרו, בטל החרם מעיקרו, בטל האיסור מעיקרו, בטלה השבועה מעיקרה, בטל הקיום מעיקרו, אין כאן לא נדר, ולא חרם, ולא איסר, ולא שבועה,ולא קיום. יש כאן מחילה וסליחה וכפרה, כדכתי' ונסלח לכל עדת בני ישראל ולגר הגר בתוכם כי לכל העם בשגגה. וחוזר ש"צ ספר תורה להיכל.

ונהגו ב"ד שקודם שיתפללו תפלת ערבית שיהו מתירין לכל העבריינין, כדי להתפלל עמהם, ואפי' אם לא יבקשו העבריינין להתיר להם. דאמ' ר' שמעון חסידא, כל תענית צבור שאין בו מפושעי ישראל

L. 1ff. Cf. Sid. R. Amram, I, p. 46b ff., II, p. 37a f.; Ṭur, *ib.*, 619.

L. 6. On attitude of Geonim to Kol Nidre, cf. Abudarham, p. 103d. For R. Natronai's Responsum against Kol Nidre, See Horowitz, תורתן של ראשונים, I, p. 49.

L. 7ff. Cf. Ṭur, *ib.*, and note variants; Sid. R. Amram, I, p. 47a (ed. Frumkin, II, p. 342f.), which is nearer our version than Ṭur. Cf. Ha-Manhig, ed. Berlin, p. 59b.

L. 10. Other versions omit לטובה, that was probably suggested by still another version, which had הבא for our שבא, and referred to the future. Cf. Mordekai, Yoma, 726.

L. 17. Num. 15,26.

L. 21ff. T.B. Kerit., 6b.

לא שמיה תענית. שהרי חלבנה ריחה רע, ומנאה הכתו׳ עם סמני הקטורת שהיה מכפר על בני ישראל. ואומרים בזה הלשון, בישיבה של מעלה ובישיבה של מטה. על דעת המקום ברוך הוא ועל דעת הקהל, אנו מתירין להתפלל עם העבריינין. ואומר ש״צ והוא רחום, וקרית שמע בברכותיה, וחותם ופרוש. ואם חל להיות בשבת, אומר ושמרו בני ישראל את השבת. ואומר קדיש עד למעלה, ומתפללין אבות, וכרנו לחיים. וגבורות, מי כמוך אב הרחמן, וקדושת השם, לדור ודור המליכו לאל, ובכן, ובכן, ובכן, ובכן, ותמלוך, קדוש אתה, וחותם המלך הקדוש. אתה בחרתנו, מחול לעונתינו, יעלה ויבא, מלוך על כל העולם כלו, והשיאנו, וחותם בא״י מוחל וסולח לעונות עמו ישראל מלך על כל הארץ מקדש ישראל ויום הכפורים. ואם חל להיות בשבת מזכיר אותו באמצע ובחתימה. רצה, ומודים, ושים שלום, וכתוב לחיים, שים שלום, ובספר חיים, עד המברך את עמו ישראל בשלום אמן. ואומר וידוי, מה נאמר לפניך, על חטא ועל חטאים סקילה, כי אתה סולחן לישראל, אלהי עד שלא נוצרתי, ואומר קדיש עד למעלה. ואם חל להיות בשבת, אומר ויכלו. וחוזר ש״צ תפלת מנן אבות וכו׳, ומתחיל סליחות דרחמי ופזמונים שתקנו [ל]ליל יום הכפורים. ואומר סליחות על הסדר הזה. מתחיל ואומר פסוקים של כפרה ושל רחמים, ואומר מלפניך מלכנו ריקם אל תשיבנו וכו׳ עד כי לא על צדקותינו אנחנו מפילים תחנונינו לפניך כי על רחמיך הרבים. ואומר אל מלך יושב, ויעבר, רחמנא, ויעבור, אנשי אמונה, אל מלך, תמהנו מרעות, אל מלך, חטאנו צורנו, עננו אבינו עננו, אל רחום שמך, ה׳ עשה למען שמך, אלהינו שבשמים, ויעבר. אלהינו ואלהי אבותינו אל תעש עמנו כלה, וידוי, אשמנו מכל עם, וידוי, לעינינו עשקו עמלינו, וידוי, ואומר

L. 2ff. Cf. Ṭur, *ib.*, 619; Bet Yoseph, *ib.*; but in my copies of Kol Bo I can not find it.

L. 9. Cf. for differences of custom, Ṭur, *ib.*, 619; Abudarham, p. 104b.

L. 14. Cf. Abudarham, p. 105b.

L. 21. Cf. Sid. R. Amram, II, p. 39; Seder Ha-Tephillot, ed. Gaster, III, p. 28ff.

מה נאמר לפניך, על חטאי', על חטאים, סקילה, אדיר ונאור, קדיש תתקבל, תענו ותעתרו מן השמים. ומתחילין ואומרים אשרי האיש וכו', למה רגשו גוים וכו', מזמור לדוד בברחו מפני אבשלום וכו', למנצח בנגינות, מזמור לדוד בקראי, ואומר קדיש יהא שלמא.

וצריך אדם לפנות מחשבתו בכל יום הכפורים מכל מחשבות רעות ומכל הרהורים רעים, המביאים את האדם לידי חלומות רעים ולידי טומאה, כדי שיהיה גופו קדוש ביום הכפורים וכדי שלא יראה קרי ליטמא בו. דתניא הרואה קרי ביום הכפורים ידאג כל השנה כולה, מפני שמראים לו שלא קבלו תעניתו, כעבד שמוזג כוס לרבו ושופך לו הקיתון על פניו. ואם עלתה לו שנה, מובטח לו שהוא בן עולם הבא, ויראה זרע ויאריך ימים, שודאי יש לו זכיות הרבה.

ביום הכפורים נהגו קצת חסידים לעמוד על רגליהם בבית הכנסת כל היום, משמתחילין אשר יצר עד שמתחילין תפלת ערבית וכר לכהנים בעבודה. שעבודת הכהנים במקדש מצותה מעומד, שנא', לעמוד לשרת בשם ה'. ויש להם סמך מפרקי ר' אליעזר, כדגרסינן התם, ראה סמאל שלא מצא עון לישראל ביום הכפורים, אמר לפני הב"ה, רבונו של עולם, יש לך עם אחד כמלאכי השרת, מה מלאכי השרת יחיפי רגל, אף ישראל יחיפי רגל ביום הכפורים, מה מלאכי השרת אין להם לא אכילה ולא שתייה, כך ישראל אין להם

L. 2. Ps. 1.
L. 3. Ps. 2–3.
L. 4. Ps. 4.
L. 8ff. T.B. Yoma, 88a, end, with Rashi's comment, embodied in our text.
L. 13. MS omits עד and has כשמתחילין; but Sepher-Ha-Musar (p. 62b) has correct reading. Tur, *ib.*, 619, end, has: כל הלילה וכל היום, and calls it a German custom, without giving the reason mentioned by our author.
L. 15. Deut. 18,5.
L. 15ff. Pirke R. Eliezer, 46 (ed. Lurya, p. 111a). Note variants and additions. This quotation is found also, with some variants, in Sepher *Miṣwot Zemaniyot* (MS, p. 66a).
L. 16. Lurya has השטן for our סמאל, which is the reading also of Mordecai.

לא אכילה ולא שתייה ביום הכפורים, מה מלאכי השרת אין להם ישיבה (ביום הכפורים), כך ישראל אין להם ישיבה ביום הכפורים, מה מלאכי השרת שלום מתווך ביניהם, כך ישראל שלום מתווך ביניהם ביום הכפורים, מה מלאכי השרת נקיים מכל חטא, כך ישראל נקיים מכל חטא ביום הכפורים. והב"ה שומע עדות הקטיגור על ישראל ורוצה בתפלתם של ישראל ומכפר עונתם, שנא' ברצות ה' דרכי איש גם אויביו ישלים אתו, ומכפר על המזבח ועל המקדש ועל כל עם הקהל למקטון ועד גדול, שנא' וכפר את מקדש הקדש ואת אוהל מועד ואת המזבח יכפר ועל הכהנים ועל כל עם הקהל יכפר, וכתי' כי ביום הזה יכפר עליכם לטהר אתכם מכל חטאתיכם לפני ה' תטהרו. בן בתירא אומר, ארבעים יום עשה משה בהר, דורש בדברי תורה וחוקר באותיותיה, ולאחר ארבעים יום לקח את התורה וירד בעשור לחדש, ביום הכפורים, והנחילה לישראל לחוק עולם, שנא' והיתה זאת לכם לחוקת עולם. (ר') זכריה אומר קראו בתורה ומצאו שכתו' בה ועניתם את נפשתיכם, ובו ביום העבירו שופר בכל המחנה שיצומו כל העם מאיש ועד אשה. ואילולי יום הכפורים לא היה העולם עומד, שיום הכפורים מכפר על העונות החמורות והקלות, שנא' כי ביום הזה יכפר עליכם לטהר אתכם מכל חטאתיכם לפני ה' תטהרו. מחטאתיכם אין כתיב כאן, אלא מכל חטאתיכם, חמורות וקלות.

תפלת שחרית. פותח מאה ברכות וזמירות של שבת עד ואראהו בישעתי. ואומר תפלה לדוד שמעה ה' צדק וכו', לדוד אליך ה' נפשי

L. 4f. Not in Lurya's text.
L. 7. Pr. 16,7; L.'s text omits it.
L. 9. Lev. 16,33.
L. 10. *Ib.*, 30.
L. 11ff. Pirke R. El., *ib.*, p. 110b, bot.
L. 14. Lev. 16,34.
L. 15. *Ib.*, 23,27.
L. 18. *Ib.*, 16,30.
L. 20ff. Cf. Abudarham, p. 106a; Tur, *ib.*, 620.
L. 21. Ps. 17.

אשא, לדוד ברכי נפשי את ה', ברכי נפשי את ה', לדוד משכיל אשרי נשוי פשע, למנצח מזמור לדוד בבוא אליו נתן הנביא כאשר בא אל בת שבע, למנצח מזמור לדוד שיר לך דומיה תהלה, למנצח לבני קרח מזמור רצית ה' ארצך, תפלה לדוד הטה ה' אזנך ענני, שיר למעלות אשא עיני אל ההרים, שיר המעלות לדוד שמחתי באומרים לי, שיר המעלות אליך נשאתי את עיני, שיר המעלות לדוד לולי ה' שהיה לנו, שיר המעלות ממעמקים קראתיך ה', הללויה הללו את שם ה', מזמור שירו לה' שיר חדש, הודו לה' כי טוב כי לעולם חסדו. ואומר ברוך שאמר וזמירות של חול כמו בשבת, ומתפללין תפלת ערבית, וחוזר שליח צבור התפלה. ונהגו לומר ובכן ולך תעלה קדושה כי אתה אלהינו, אלהים אל מי אמשילך אדמך? עד לנערץ בסוד קדושים רבה. ואומר קדושה אתה קדוש וכו' עד לפני ה' תטהרו. ואומר אלהינו ואלהי אבותינו אל תעש עמנו כלה, ווידוי אשמנו, וידוי גדול, לעינינו עשקו, וידוי מה נאמר לפניך יושב מרום עד ומבלעדיך אין לנו מוחל וסולח, אדיר ונאור, עד אשר נשבעת לאבותינו מימי קדם. וחוזר ואומר אלהינו ואלהי אבותינו יעלה ויבא ומשלים התפלה. ואומר קודם ובספר חיים ואתם הדבקים, קדיש תתקבל, תענו ותעתרו. ואומר פזמונים ופיוטים מן המחזור. ואומר סליחות על הסדר שכתבתי בתפלת ערבית. ואומר קדיש תתקבל, אתה הראת לדעת. ומוציא שני ספרים, וקורא באחד בששה בפרשת אחרי מות, מתחלת הפרשה עד ויעש כאשר צוה ה' את משה. ואם חל להיות בשבת, קורין אותה שבעה.

L. 1. Ps. 25; 103; 104.
L. 2. Ps. 32.
L. 3. Ps. 51; 65.
L. 4. Ps. 85; 86.
L. 5. Ps. 121.
L. 6. Ps. 122; 123.
L. 7. Ps. 124; 130.
L. 8. Ps. 135; 98; 136.
L. 11f. MS: אדמך אמשילך. Siddur R. Amram, II, p. 44a. Cf. Gaster, *ib.*, p. 117–120.
L. 21. Lev. 16,1–34.

וקורא המפטיר בספר השני בפרשת פנחס, מן ובעשור לחדש השביעי הזה עד ומנחתם ונסכיהם. ומפטירין ואמר סולו סולו. ואומר אשרי, ברוך ה' אשר נתן מנוחה, ימלוך ה' לעולם, מזמור לדוד הבו לה' וכו'. ומחזיר הספרים ואומר קדיש עד למעלה, ומתפללין מוסף. וצריך שיתפללו מוסף קודם שיחול עת תפלת מנחה, שאם חל עת תפלת מנחה ועדיין לא התפללו מוסף, צריכין להתפלל מנחה קודם, ונמצאו התפלות שלא על הסדר. ועל זה אמרו ז"ל המתפלל תפלת המוספין אחר שבע, עליו הכתוב אומר נוגי ממועד אספתי ממך היו.

תפלת מוסף כמו תפלת שחרית, אלא שאומרין אחר אתה בחרתנו, אלהינו ואלהי אבותינו מפני חטאינו גלינו מארצנו ונתרחקנו מעל אדמתנו ואין אנו יכולין להקריב לפניך קרבן ולא כהן גדול שיכפר בעדנו. מפני שעבודת יום הכפורים אינה אלא בכהן גדול. וכשמגיעין לכמו שכתבת עלינו בתורתך על ידי משה עבדך, אומר עלינו לשבח, עד ה' שפתי תפתח ופי יגיד תהלתך, אלהינו ואלהי אבותינו מחול לעונותינו, ומשלימין כתפלת השחר. וחוזר שליח צבור התפלה עד מחיה המתים, ואומר ובכן נקדישך מלך, במרומי ערץ, ובכן ולך תעלה קדושה כי אתה אלהינו, ארץ התמוטטה עד אל נערץ בסוד קדושים רבה. ואומר כתר, אתה קדוש, עד ופי יגיד תהלתך. ואומר אלהינו ואלהי אבותינו היה עם פיפיות שלוחי עמך ישראל, עד ורחמתי את אשר ארחם. ואמר ארוממך חוקי וחלקי, אערוך מדברי דתי, אתה כוננת, וסדר עבודה, אלהינו ואלהי אבותינו תאיר אורנו עד תשמע ותושיע. ואומר יהי רצון מלפניך ה' אלהינו ואלהי אבותינו שתהא שנה זו וכו', עד ורחמתי את אשר ארחם. ואומר ובכן מה נהדר כהן גדול, אשרי עין, ובכן היה לאין מחמד כל עין, שמם הר ציון, אלהינו ואלהי

L. 2. Num. 29,7–11; MT: ומנחתה.
L. 2. Is. 57, 14ff.
L. 3. Ps. 29.
L. 7f. T.B. Ber. 28a, bot.
L. 8. Zeph. 3,18; MS: אספה.
L. 17f. Cf. Sid. R. Amram, II, p. 49a.
L. 20. Gaster, *ib.*, p. 166; Sid. R. Amram, II, p. 49b.

אבותינו מחול לעונתינו וכו׳, והוידויים, ומשלים התפלה כסדר שחרית. ואומר קדיש תתקבל, תענו ותעתרו. ואומר פזמונים וסליחות עד עת תפלת מנחה, ואומר קדיש תתקבל יהא שלמא.

תפלת מנחה. אומר ש״צ אשרי וסדר קדושה, ואומר קדיש עד למעלה, ואני תפלתי. ומוציא ספר תורה, וקורין בו שלשה גברי, כהן ולוי ומפטיר בפרשת אחרי מות, מן כמעשה ארץ מצרים עד סוף הפרשה. והתקינו רז״ל לקרות בפרשת עריות ביום הכפורים, כדי להודיע לרבים, וכל מי שיש בידו חטא עם אחת מהן, יפרוש ממנה ויתודה ויתכפר לו. וגרסי׳ במדרש אמרו ישראל לפני הב״ה, רבון העולמים, אתה הזהרתנו שלא לגלות ערוה, אף אתה יהי רצון מלפניך שלא תגלה ערותנו, וכסה את בושתנו וכלימתנו, וכפר לנו. ומפטירין ויהי דבר ה׳ אל יונה בן אמתי לאמר. ומחזירין ספר תורה, ומתפללין כתפלת שחרית, וחוזר ש״צ התפלה על סדר שאמר בשחרית, אלא בענין הפזמונים כל אחד לפי מקומו. ואין אומרים ברכת כהנים במנחה, מפני שתפלת נעילה לפניו. ואם חל להיות בשבת אומר צדקתך. ואחר שישלים ש״צ התפלה אומר סליחות ומרבה בתחנונים, שתפלת המנחה חביבה לפני הב״ה, כמו שכתבתי למעלה בתפלת החול. ואומר סליחות ופיוטים עד שיחול זמן נעילה.

תפלת נעילה. זמנה סמוך לשקיעת החמה, כשהיא השמש בראשי האילנות, כדגרסי׳ במ׳ יומא כדהוי שמשי ברישי דקלי, פי׳ כשהשמש קרובה לערב ולא תראה אלא בראש אילן גבוה, כגון דקל וכיוצא בו. וגרסינן בירושלמי מאי נעילה, א״ר יוחנן נעילת

L. 6. Lev. 18,3ff.
L. 7f. T.B. Meg., 31a.
L. 9ff. This Midrash is quoted in Tosaphot, T.B., *ib.*, but its source I cannot trace.
L. 12. Jonah 1,1.
L. 17. Cf. above, p. 170ff.
L. 20. Cf. T.Y. Ber., 7c: כדחיחמי וכו׳; but in our Yoma it is not found.
L. 22. T.Y., *ib.*, *ib.*; Ta'an. 67c.

לעמוד ברוח מצויה של יבשה, כשרה, ואם לאו פסולה, שכל מחיצה שאינה יכולה לעמוד ברוח מצויה של יבשה, אינה מחיצה. העושה סוכתו כמין צריף, והיא שאין לה גג, אלא הדפנות משופעות ומדובקות זו בזו בראש ומפורדות בקרקע. אם יש לה גג של טפח לפחות, כשרה, ואם לאו פסולה, הסומך סוכתו לכותל, כגון שעשה הדופן וסמך אותו לכותל, פסולה. ואם הגביהה מעל הקרקע טפח בזקיפה, כשרה, אפי' הוא אויר שחושבין אותו כאלו הוא סתום בזקיפה. או אם הרחיקה מן הכותל טפח, אותו טפח חשוב כגג, אפי' הוא אויר, וכשירה. או אם שאחר שיש בגבהה עשרה טפחים, אם יש לרבע שבעה טפחים על שבעה טפחים, שהוא הכשר סוכה, או כשרה כלה. עשאה כמבוי מפולש, עושה פס ארבעה טפחים, ומעמידו בפחות משלשה טפחים סמוך לדופן, ונותן קנה מהפס על הדופן האחד, ואם השתים כהלכתן וטפח בשלישית. אפי' יש בשתי המחיצות פתחים הרבה שאין בהן צורת הפתח כשתשוף כל הפרוץ, אם יהיה מרובה על העומד, כשרה, ובלבד שלא יהיה בהם פרצה יתירה על עשר אמות, ואם יש להם צורת פתח, אפי' ביתר מעשרה, כשרה. לשון אורח חיים. יש מדקדקין כשעושין דופן מקנים להעמידן דרך גדילתן, כדאמרינן גבי לולב, ושאין יוצאין בו אלא דרך גדילתו. ואין צריך לדקדק כל כך, כיון שהדפנות כשרים מכל דבר. הסומך סוכתו בכרעי המטה, ר"ל שסמך הסכך על כרעי המטה והכרעים הן הן המחיצות, אם יש גבה עשרה טפחים מן המטה עד הסכך, כשרה, ואם לאו, פסולה.

דופן של קטנים, אם אין בין קנה לחבירו שלשה טפחים, כשרה.

L. 3ff. Mishnah, *ib.*, I,11; T.B., *ib.*, 19b.
L. 4. After בקרקע, MS has כזו, but no drawing.
L. 6. After פסולה, MS has כזו, but no drawing.
L. 6ff. Cf. Mishnah, *ib.*, I,9.
L. 10. After מפולש, MS has כזה, but no drawing.
L. 11ff. T.B., *ib.*, 7a; Ṭur, *ib.*, 630.
L. 13. For כשתשוף of our MS, Ṭur has כשתצרף.
L. 16ff. Ṭur, *ib.*, 630 end.
L. 17f. MS: גדלתו, גדלתן.
L. 19ff. Mishnah, *ib.*, II,2; Ṭur, *ib.* L. 22. T.B., *ib.*, 7a, bot.

ואפי' פרוץ מרובה על העומד. הדפנות כשרות מכל דבר, בין מדבר שגידולו מן הארץ, בין מדבר שאין גידולו מן הארץ, ואפי' עשה הדפנות מבעלי חיים. יכול לקשור בהמה ויעמידנה סמוך לסוכה, ויעשה ממנה דופן. ואפי' אדם יכול לעמוד בשביל דופן ביום טוב, ובלבד שלא ידע אותו אדם שבשביל דופן הוא עומד, אבל בחול מותר, ואפי' הוא יודע שהוא עומד בשביל דופן.

סכך של סוכה צריך להיות מדבר שגידולו מן הארץ ושאינו מקבל טומאה, אבל אם אין גידולו מן הארץ, או שגידולו מן הארץ ומקבל טומאה, פסול. כל מיני אוכלין מקבלין טומאה הן, ואין מסככין בהם. סוכי תאנים ובהם תאנים פרכלין ובהם ענבים, קשים ובהם שבלים, מכבדות ובהן תמרים, אם פסולת מרובה על האוכל, כשרין לסכך בהן, ואם לאו פסולין. וכל דבר שנשתנה, אע"פ שהיה גידולו מן הארץ, פסול לסכך בו, כגון בגד של פשתן או פשתן עצמו אחר שחבטו ונפצו. דתניא סככה באניצי פשתן פסולה, בהוציני פשתן כשרה, דעץ בעלמא הוא. עורות של בהמה שלא נעבדו, אע"פ שאין מקבלין טומאה, הואיל ואין צומחין מן הארץ, אע"פ שגדלין מן הארץ, פסולין לסכך בהן. כל מיני מתכות אין מסככין בהם. כל דבר שמקבל טומאה, כגון שפודין וארוכות המטה וכל הכלים, אין מסככין בהם, ואפי' נשברו ולא נשאר בהן שיעור קבלת טומאה. ואסור לפרוס סדין על גג הסוכה מפני החמה, כגון שהיתה מסוככת כהלכתה, ויירא שייבש הסכך, או שינשרו העלין, ותהיה חמתה מרובה מצלתה או תחתיה מפני הנשר. אבל ליפות הסוכה, או להגין מפני החמה, כשרה, ובלבד שיהא בתוך ארבעה לסכך, ולכתחלה לא יעשה, אלא א"כ יהא ניכר

L. 1f. Mishnah, *ib.*, I,5.
L. 3ff. Cf. T.B., *ib.*, 23a; 'Erub., 44a.
L. 7ff. Mishnah, *ib.*, I,4; Ṭur, *ib.*, 629.
L. 10ff. T.B., *ib.*, 13b.
L. 14f. T.B., *ib.*, 12b.
L. 17ff. Cf. Ṭur, *ib.*, 629.
L. 19ff. Mishnah, *ib.*, I,3.

לכל שכוונתו להנין, או שהוא שרוי במים, שאו ניכר שהוא שם שטות לייבשו.

ומותר ליפות הסוכה בבגדים ומרוקמים ומצויירין תלויין בה, והוא הידור המצוה. תלה בה מיני פירות לייפותה, אסור לאכול מהן עד מוצאי יום טוב האחרון של חג, ואם התנה, הכל לפי תנאו. טיי הסוכה המופלגין מן הסוכה ארבעה טפחים, רב חסדא ורבה בר רב הונא אמרי פסולה, והלכתא כוותייהו. מחצלת של קנים וקש וגמי, אם עשאן לשכיבה, מקבלת טומאה, ואין מסככין בהן, מפני שהן כלי. עשאן לסיכוך, מסככין בהן, והני מילי שאין לה שפה, אבל אם יש לה שפה בענין שראויה לקבל, אפי' אם ניטלה שפתה, אין מסככין בה. סככה בחצים זכרים כשרה, מפני שאין לה בית קבול, ואין מקבלין טומאה, בנקבות פסולה, מפני שיש להם בית קבול ומקבלין טומאה. מסככין בנסרים, דברי ר' יהודה, ור' מאיר אוסר, ומפרש בגמ' אמ' רב פפא דכולי עלמא יש בהן ארבעה טפחים פסולה, בפחות משלשה דברי הכל כשרה, דקנים בעלמא נינהו, והתוספות פסקו יש בהם ארבעה פסולה, פחות מארבעה כשרה.

תקרה שאין עליה מעויבה, ר' יהודה אומר משום בית הלל, או מפקפק או נוטל אחת מבנתים ויתן סכך כשר במקומו, וכולה כשרה. פי' מפקפק שיסיר המסמרים. נפלו הנסרים שעל התקרה באמצע הבית, ונשאר אויר מגלה שיעור שבעה טפחים שהוא משך סוכה קטנה, וסיכך על הפרוץ סיכוך כשר, ונשאר בין הסכך ובין הכותל פחות מארבעה אמות, או אם סיכך על גבי חצר והיו אכסדראות סמוכות לה מסוככות בסכך פסול, ולא היו לו בסוכה אלא שתי דפנות שלימות,

L. 3ff. T.B., *ib.*, 10a–b.
L. 7ff. Mishnah, *ib.*, I,11.
L. 9f. T.B., *ib.*, 20b, top.
L. 11f. *Ib.*, 12b.
L. 12ff. Mishnah, *ib.*, I,6; T.B., *ib.*, 14a.
L. 15. *Cf.* Tosaphot, T.B., *ib.*, 14b.
L. 17ff. Mishnah, *ib.*, I,7.
L. 19ff. Mishnah, *ib.*, I,9–10; T.B., *ib.*, 17a–b; Tur, *ib.*, 632.

והיה הסכך נוגע בפי האכסדרה בצד השלישי, ואין ברוחב האכסדרה ארבע אמות, או אם סיכך סוכה בסכך כשר והיו על הדפנות סביב שסכך פסול בפחות מארבע אמות, כל אחד מהשלשה עניינים שאמרתי סוכתו כשרה. ומצטרפות הדפנות לסוכה כאלו היו דבוקות בה, והיא הנקראת דופן עקומה, ואם היו רחוקות ארבע אמות, פסולה, מפני שסכך פסול באמצע הסוכה, פסול בארבעה טפחים, ומן הצד פסול בארבע אמות. וזו הלכה למשה מסיני.

כל דבר שהוא מחובר לקרקע אסור לסכך בו. דתנן הדלה עליה את הגפן וסיכך על גבה, פסולה, ואם היה הסיכוך הכשר מרובה על האילן, וצלתה מרובה מחמתה בלא אילן, כשרה. או שקיצץ ענפי האילן לשם סוכה וסיכך בהן כשרה. חבילי קש וחבילי עצים וחבילי זרדים אין מסככין בהן, מפני שנראה שלא היתה כוונתו אלא לייבשן, ואח"כ נמלך עליהן לשם סוכה והניחן במקומן, ואמרה תורה תעשה ולא מן העשוי. ולא אסרו לסכך בה אלא חבילה גדולה, שדרך בני אדם לתת אותה על הגג לייבשה, אבל חבילה קטנה, שאין בה חמשה ועשרים קנים, מותר לסכך בה. כדגרסינן בירושלמי אין חבילה פחותה בפחות מחמשה ועשרים זרדין. ואם קנים הרבה עיקרן אחד ומחוברין בראשן, אפי' אם יש בה כ"ה קנים, ואפי' קשרן במקום אחד, הואיל והן מחוברין בראש, מותר, שאגד על ידי שמים לא שמיה אגד. אגד עמהם קנה אחד, אם היו בה כ"ה קנים, הרי חבילה ואסור. מכבדות הדקל מותר לסכך בהן, דאמ' רב האיי גאון ז"ל אפקותא דדקלא מסככין בה, ואע"ג דאגידא דאגד על ידי שמים לא שמיה אגד. סככה בשפודין, שהן מקבלין טומאה ופסולין לסכך, אפי' יש בין כל אחד

L. 8ff. Mishnah, *ib.*, I,4–5; cf. Tur, *ib.*, 629.
L. 12ff. T.B., *ib.*, 12a.
L. 16f. T.Y., *ib.*, 52b; cf. Ratner, אהבת ציון וירושלים, Suk., p. 73, bot.
L. 21. This view is found in T.B. and was attributed to R. Hai Gaon by inadvertence, probably because of the word האי, preceded by רב. Cf. T.B., *ib.*, 13a: אמר רב גידל אמר ר ב, ה א י אפקותא דדיקלא מסככין בהו, וכו'.
L. 23f. Cf. T.B., *ib.*, 15a–b.

ואחד מהן אויר כמותן ומרובה בסכך כשר, פסולה, שאי איפשר לצמצם למלאת כל האויר מסכך כשר, ונמצא הפסול מרובה על הכשר, אבל אם הוסיף הכשר על הפסול, כשרה. סוכה על גבי סוכה, העליונה כשרה והתחתונה פסולה, ובלבד שיהא גג העליונה גבוה עשרה טפחים או יותר עד עשרים אמה, ושיכולה התחתונה להחזיק כרים וכסתות על גבה, שהוא קרקע העליונה, שאז נקראת התחתונה סוכה שתחת סוכה, כיון שראוי לדור בעליונה, אבל אם אין לקבלם או שאין בגג העליונה עשרה טפחים, התחתונה מסוככת כהלכתה. ואם אין התחתונה מסוככת כהלכתה ומיתכשרא על ידי סכך העליונה, או צריך שיהיה סכך העליונה בתוך עשרים אמה לארץ. סוכה בתוך סוכה, החיצונה היא הנקראת סוכה. וצריך שתהיה הסוכה תחת אויר השמים, דכתי' בסכות תשבו שבעת ימים, ומפרש בגמ' בסכות, ולא בסוכה שתחת האילן, ולא בסוכה שתחת הבית. סיכך בדבר הראוי, אם היה ריוח בין קנה לחבירו, והשמים נראים מתוך הקנים, אם הפרוץ מרובה על העומד, הרי חמתה מרובה מצלתה ופסולה, ואם העומד מרובה על הפרוץ, הרי צלתה מרובה מחמתה וכשרה. זה כנגד זה כשרה כרב פפא, דאמ' פרוץ כעומד מותר. ויש שאוסרין סוכה מעובה כמין בית, לכתחלה אל יעשנה, ואם עשאה, בדיעבד כשרה. ור"ת ז"ל כתב שאם עשאה עבה מאד שאין המטר יכול לירד בה, פסולה. אע"ג דבית הלל מכשירין מעובה כמין בית, היינו דוקא כשאין כוכבים נראים בתוכה, אבל כשאין יכול להמטיר בתוכה, פסולה אפי' לבית הלל.

הישן תחת המטה לא יצא ידי חובתו, ומפרש בגמ' אמ' לשמוא

L. 3ff. Mishnah, *ib.*, I,2; T.B., *ib.*, 9b–10a; Ṭur, *ib.*, 628.
L. 11. T.B., *ib.*, 8b, top.
L. 12ff. *Ib.*, 9b.
L. 12. Lev. 23,42.
L. 17. T.B. 'Erub., 15b.
L. 18ff. Cf. Ṭur, *ib.*, 631.
L. 19. Ṭur, *ib.*
L. 20. T.B., *ib.*, 22b, bot.
L. 23ff. Mishnah, II,1; T.B., *ib.*, 20 b.

במטה גבוהה עשרה. תחת כילה, אם היתה גבוהה עשרה טפחים ויש לה גג טפח, חשיבא כאהל ולא יצא, דאמ' רב יהודא אמ' שמואל, מותר ליישן בכילה בסוכה, והוא שאין לה גג טפח, והוא שאינה גבוהה עשרה, ואם יש לה גג טפח אם אינה גבוהה עשרה, שרי. סוכת גנב"ך רקב"ש כשרה, כדגרסינן במ' סוכה בפרק סוכה שהיא גבוהה, ת"ר סוכת גוים סוכת נשים סוכת בהמה סוכת כותים סוכת רועים סוכת קייצין סוכת בורגנין סוכת שומרי פירות כשרה, ובלבד שתהא מסוככת כהלכתה, והיא שעשויה לצלי. סוכה שעשאה קודם החג שלשים יום כשרה, ובלבד שיחדש בה דבר עתה בטפח לשם חג, ואפי' בטפח על טפח, ואם עשאה לשם החג, אפי' מתחלת השנה, כשרה בלא חידוש. סוכה שאולה כשירה. סוכה גזולה יוצא בה ידי חובתו, שאין קרקע נגזלת. גזל עצים ועשה מהן סוכה, אע"פ שיוצא בה ידי חובתו בדיעבד, הרי זה גזלן עד שיתן לחבירו דמי עצים שגזל לו או עד שירצהו, כדגרסי' במסכת סוכה ההיא אתתא דאתת לקמיה דרב נחמן, אמרה ליה, ריש גלותא וכולהו רבנן יתיב בסוכה גזולה, אמ' רב נחמן פעיתא היא, דא אין לה אלא דמי עצים בלבד. פי' פעיתא זעקנית.

מי שלא עשה סוכה קודם החג יכול לעשותה בחג, ר"ל בחולו של מועד. נפלה סוכתו, חוזר ובונה אותה בחולו של מועד. וכן יכול לצאת מסוכתו בחג ולישב בסוכה אחרת, דלא בעינן סוכה לכל שבעה ימי החג.

עצי סוכה אסורין בהנאה כל שבעת ימי החג. אם היא קיימת איסורה מן התורה, נפלה איסורה מדרבנן.

L. 2ff. T.B., *ib.*, 10b.
L. 3. Talmud reads: אע"פ שיש לה גג.
L. 5ff. *Ib.*, 8b.
L. 8ff. Mishnah, *ib.*, I,1; T.B., *ib.*, 9a.
L. 11ff. T.B., *ib.*, 31a.
L. 14. *Ib.*
L. 17ff. *Ib.*, 27b, top.
L. 21f. *Ib.*, 9a; see Tosaphot.
L. 21. MS has עשה for עצי.

נשים ועבדים וקטנים פטורין מן הסוכה, מפני שהיא מצוה שהזמן גרמה. וקטן שאינו צריך לאמו, כבן שש וכבן שבע, מחנכין אותו לישב בסוכה. ועבדים הם שמלו וטבלו לשם עבדות, אבל משוחררין. וגרים חייבין בסוכה כשאר ישראל, שנא' כל האזרח בישראל ישבו בסוכות. האזרח להוציא את הנשים, כל האזרח להוציא את הקטנים בישראל, לרבות גרים ועבדים משוחררין. טומטום ואנדרוגינוס, ספק זכרים ספק נקבות, חייבין בסוכה מן הספק, אבל אין מברכין עליה, שאין מברכין על הספק. חולה, אפי' אין בו סכנה, פטור מן הסוכה, הוא ומשמשיו. המצטער לישב בסוכה מפני הצנה או מפני הרוח או מפני רוח רע, פטור ממנה, ופטרוהו רז"ל מגזירה שוה. כתיב הכא כל האזרח בישראל, וכתי' התם ומתערה כאזרח רענן. פי' האזרח שהוא חייב בסוכה צריך שיהא שלו ושקט ורענן, ואם לא אינו חייב בה, הוא אינו חייב בה, אבל משמשיו חייבין בה. וכתב הר' יעקב ז"ל בארח חיים, ודוקא שבא לו הצער במקרה אחר שעשה שם הסוכה, אבל אין לעשות לכתחלה סוכתו במקום הצער ויאמר מצטער אני. ונראה שאין כל אדם יכול לומר מצטער אני ליפטר, אלא בדרך שבני אדם מצטערין בו ע"כ. אבל חייב בסוכה אע"פ שהוא מצטער על מתו, איפשר שישב דעתו בסוכה, דתניא איבעי ליה ליתובי דעתיה.

חתן והשושבינין, פסק הרא"ש ז"ל ששושבינין לא מקרי עוסקין במצוה, וחייבין בכל המצות חוץ מן התפלה והתפלין, וחתן, אע"פ שפטור מכל המצות, חייב בסוכה, שאיפשר לו לשמוח בסוכה. העוסקים במצוה או הולכי בדרך מצוה, כגון להקביל פני רבו או

L. 1ff. Mishnah, *ib.*, II,8; T.B., *ib.*, 28a–b.
L. 2. Kol Bo: כבן חמש או כבן שש (p. 86c).
L. 4. Lev. 23,42.
L. 8ff. Cf. T.B., *ib.*, 26a.
L. 10ff. The source of this saying I do not know.
L. 11. Ps. 37,35.
L. 14ff. Tur, *ib.*, 640.
L. 18. T.B., *ib.*, 25b: ליתובי דעתיה.
L. 19ff. Tur, *ib.* Cf. T.B., *ib.*
L. 22ff. Tur, *ib.*

ללמוד תורה או לפדיון שבויים וכיוצא בזה, פטורין מן הסוכה בין ביום בין בלילה, כגון שאם היה צריך לחזור אחריה בלילה יתבטל גם ביום ממצותו, אבל אם הולך ביום דרך מצוה ויכול לחזור אחר סוכה בלילה, בענין שלא יתבטל ממצותו, צריך לחזור אחריה.

הולכי דרכים ביום ושומרי העיר ביום פטורין מן הסוכה ביום וחייבין בלילה. הולכי דרכים בלילה ושומרי העיר בלילה פטורין מן הסוכה בלילה וחייבין ביום. שומר גנות ופרדסים פטורין מן הסוכה בין ביום ובין בלילה, שאם היה קובע סעודתו בסוכה היו גונבין לו ממקום אחר. הילכך השומר כרי של תבואה, ויכול לשמור כולו במקום אחד, חייב לעשות סוכה במקום ששומר.

זמן מצות הסוכה. חייב אדם לישב בסוכה כל שבעת ימי החג, ויקבענה לישיבתו, לאכול ולשתות ולישן לילה ויום, דכתי' בסכות תשבו שבעת ימים, וסתם יום הוא יום ולילה שלפניו, דכתי' ויהי ערב ויהי בקר יום אחד. ואסור לאכול אכילת קבע חוץ לסוכה, אבל הזהירין במצות אין אוכלין חוץ לסוכה אפי' אכילת עראי, ואפי' פירות לא היו אוכלין חוץ לסוכה, ואפי' מים לא היו שותין חוץ לסוכה אע"ג דמותר. דתניא מעשה והביאו לו לרבן יוחנן בן זכאי לטעום את התבשיל, ולרבן גמליאל שתי כותבות ודלי של מים, ואמרו העלום לסוכה. ועד כמה אכילת עראי, עד כביצה וביצה בכלל. ואסור ליישן חוץ לסוכה אפי' שנת עראי, דתניא ת"ר אוכלין אכילת עראי חוץ לסוכה ואין ישנים שנת עראי חוץ לסוכה, שאין קבע לשינה.

ירדו גשמים, מאימתי מותר לפנות הסוכה משתסרח המקפה. ומפרש בגמרא מקפה של גריסין. וגרסי' בירושלמי לא סוף

L. 5ff. T.B., *ib.*, 26a.
L. 11ff. *Ib.*, 28b.
L. 13. Lev. 23,42.
L. 14. Gen. 1,5.
L. 17f. Mishnah, *ib.*, II,5.
L. 20f. T.B., *ib.*, 26a.
L. 22. Mishnah, *ib.*, II,9.
L. 23f. T.B., *ib.*, 29a; T.Y., *ib.*, 53b.

מקפה של גריסין, אלא אפי' מקפה של כל דבר. הוה ישן בסוכה וירדו גשמים ויצא, אין צריך לחזור עד שיעלה עמוד השחר, ואע״פ שפסקו הגשמים. היה אוכל בסוכה וירדו גשמים וירד, ואחר כך פסקו הגשמים, אין מטריחין אותו לשוב ולגמור את סעודתו בסוכה.

וחייב אדם לאכול כזית פת לפחות בסוכה בלילה הראשונה של חג, כמו שהוא חייב לאכול כזית מצה בלילה הראשונה של פסח, ופירשוהו רז״ל מגזירה שוה, כתי' הכא בחג הסוכות בחמשה עשר, וכתי' התם בפסח בחמשה עשר.

וצריך אדם לתת שולחנו בסוכה, ומצוה מן המובחר להיות לפחות ראשו ורובו ושלחנו בתוך הסוכה. וזה לשון אורח חיים. ואם היא גדולה, ויושב סמוך לפתחה, ואין ממנו לתוכה אלא ראשו, ורובו ושלחנו חוצה לה, פסק רבי יצחק אלפאסי ז״ל שלא יצא, וכן כת' בעל הלכות גדולות, אבל הר' יצחק ן' גיאת ז״ל והר' זרחיה הלוי ז״ל פסקו שיצא, ולזה הסכים א״א הרא״ש ז״ל ע״כ. וצריך אדם אם חפץ לקרות, שתהא קריאתו בסוכה, ובלבד קריאה שאין צריכה עיון ודקדוק, דתניא הני מילי למיגרס, אבל לעיוני בר ממטלתא.

העושה סוכה לעצמו אין צריך לברך, אע״ג דגרסי' בירושלמי העושה סוכה לעצמו מברך אקב״ו לעשות סוכה, עשאה לחבירו מברך על עשיית סוכה. סמכינן גמרה דידן דקאמ' אין צריך לברך על עשייתה, אבל שהחיינו היה ראוי לברך. דתניא העושה סוכה לעצמו מברך שהחיינו, נכנס לישב בסוכה אקב״ו לישב בסוכה. אלא דמסדירין ליה אכסא, וזמן שעל הכוס פוטר גם של סוכה.

כיצד מברכין. כך נהגו בטליטלה. בשתי לילות של שני ימים

L. 2ff. T.B., *ib.*, 29a, top.
L. 7f. T.B., *ib.*, 27a.
L. 7. Lev. 23,34. L. 8. *Ib.*,6.
L. 10ff. Ṭur, *ib.*, 634. For an ethical interpretation of this rule, see Azulai, Simḥat Ha-Regel, II, p. 43a–b.
L. 14ff. T.B., *ib.*, 28b, bot.
L. 17f. T.Y., *ib.*, 52b.
L. 19ff. T.B., *ib.*, 46a, bot.; Ṭur, *ib.*, 641.

טובים הראשונים מסדרן על הכוס על זה הסדר. מברך ראשונה בורא פרי הגפן,ואחר כך אשר בחר בנו מכל עם וכו',ואחר כך לישב בסוכה, ואח"כ שהחיינו. סימן יקנ"ז, יין קדוש סוכה זמן. דאמ' רב אשי, חזינא ליה לרב כהנא דמסדר להו כולהו אכסא דקידושא.וזה לשון אורח חיים. הר' מאיר מרוטנבורק ז"ל היה מברך על הסוכה קודם ברכת המוציא אף בחול, משום דתניא נכנס לישב בה מברך, הילכך ראוי שתקדום ברכה זו לברכת המוציא מיד אחר הישיבה. וא"אדוני הרא"ש ז"ל כתב, והעולם לא נהגו כן, כי רגילין כל העם שאין מברכין על הסוכה אם נכנס לטיול ולשינה, אלא בשעת אכילה, הילכך ראוי לברך תחלה ברכת המוציא [קודם] שהתחיל [ה]סעודה, ואחר כך מברך על הסוכה. ע"כ. נראה שדעת הר' מאיר מרוטנבורק ז"ל היתה כסברא הראשונה, ולא היתה דעת הרא"ש ז"ל כך. ובשני ימים טובים הראשונים שחייב לקדש קדושה רבה על היין קודם אכילה, מברך בורא פרי הגפן, שהיא קדושה רבא, ואחר כך לישב בסוכה קודם שישתה. ואין בכך הפסקה בין הברכה ובין השתיה, לפי שכל דבר שיש בו מצוה אינו הפסקה. ועוד שברכת לישב בסוכה היא לצורך הסעודה, מפני שאינו רשאי לאכול חוץ לסוכה, וכל מה שהוא לצורך הסעודה אינו הפסקה, כגון הבא מלח, הבא לפתן, כמו שאפרש לקמן בע"ה. ובשאר ימי החג מברך לישב בסוכה כל פעם ופעם שישב לאכול בלבד. וליל יום טוב ראשון של שמיני חג עצרת ויומו יושב בסוכה מפני הספק, ואין מברכין עליה, שאין מברכין על הספק. וצריך לפנות הסוכה מן המנחה ולמעלה, וישים בה קדרות וקערות שאכל בהן, כדי שיראה שעבר זמנה. דתנן סוכה שבעה, כיצד, גמר מלאכול לא יתיר את סוכתו, אבל מוריד את הכלים מן המנחה ולמעלה ויכין מקום לשבתו בבית.

L. 3f. T.B., *ib.*, 46a, bottom. Note variants.
L. 5ff. Ṭur, *ib.*, 643.
L. 6. T.B., *ib.*, *ib.*
L. 10. MS omits what I give in brackets.
L. 20f. Cf. T.B., *ib.*, 47a.
L. 23f. Mishnah, *ib.*, IV,8.
L. 25. For final words, cf. Rashi, *ad loc.*, T.B., *ib.*, 48a.

הלכות אתרוג והדס וערבה. ולקחתם לכם ביום הראשון פרי עץ הדר כפות תמרים וענף עץ עבות וערבי נחל ושמחתם לפני ה' אלהיכם שבעת ימים. גרסי' בפסיקתא, פרי עץ הדר, זה הב"ה, דכתי' אלהי גדלת מאד הוד והדר לבשת, כפות תמרים, זה הב"ה, דכתי' צדיק כתמר יפרח, וענף עץ עבות, זה הב"ה, דכתי' והוא עומד בין ההדסים אשר במצולה, וערבי נחל, זה הב"ה, דכתי' סולו לרוכב בערבות ביה שמו ועלזו לפניו. ד"א פרי עץ הדר, זה אבינו אברהם שהדרו הב"ה בשיבה טובה, דכתי' ואברהם זקן בא בימים, כפות תמרים, זה אבינו יצחק, שהיה כפות ועקוד על גבי המזבח, וענף עץ עבות, זה אבינו יעקב ע"ה. מה הדס זה רחוש וחזוק בעלים, כך יעקב אבינו ע"ה רחוש וחזוק בבנים. וערבי נחל, זה יוסף. מה ערבה זו כמושה (ו)יבשה בפני שלשת המינין, כך מת יוסף לפני אחיו. ד"א פרי עץ הדר, זו אמנו שרה, שהדרה הב"ה בשיבה טובה, שנא' ואברהם ושרה זקנים. כפות תמרים, זו אמנו רבקה. מה תמרה זו יש בה אוכל ויש בה קוצים, כך העמידה רבקה צדיק ורשע. וענף עץ עבות, זו אמנו לאה. מה הדס זה רחוש בעלים, כך היתה לאה רחושה בבנים. וערבי נחל, זו אמנו רחל. מה ערבה זו כמושה לפני שלשת המינין, כך מתה רחל לפני אחותה. ד"א פרי עץ הדר, זו סנהדרי גדולה של ישראל, שהידרה הב"ה בשיבה טובה, שנא' מפני שיבה תקום והדרת פני זקן. כפות תמרים, אלו תלמידי חכמים, שהן כופין את עצמן ללמוד תורה אלו

L. 3. Lev. 23,40.
L. 3ff. Pesikta, ed. Buber, p. 184a, ff.
L. 4. Ps. 104,1.
L. 5. Ps. 92,13.
L. 6. Zech. 1,8.
L. 7. Ps. 68,5.
L. 8. Gen. 24,1.
L. 10. Pes. omits וחזוק. Aboab, p. 54c, has רחוש והדוק, and probably copied from our author, the words חזוק and הדוק being confused by a copyist. Cf. Buber's Note 110, *ib.* See, also, Jastrow, Dict., s.v. חזק.
L. 13. Gen. 18,11 .
L. 19. Lev. 19,32.

מאלו. וענף עץ עבות, אלו שלש שורות של תלמידי חכמים שיושבים לפני סנהדרין. וערבי נחל, אלו שני סופרי דינין שיושבין לפני סנהדרין, אחד מימין ואחד משמאל. ד"א פרי עץ הדר, אלו ישראל. מה אתרוג זה יש בו ריח ויש בו אוכל, כך הם ישראל, יש בהם בני אדם בעלי תורה ומעשים טובים. כפות תמרים, אלו ישראל. מה תמרה זו יש בה אוכל ואין בה ריח, כך הם ישראל, יש בהם בני אדם בעלי תורה ואין בהם מעשים טובים. וענף עץ עבות, אלו ישראל. מה הדס זה יש בו ריח ואין בו אוכל, כך הם ישראל, יש בהם בני אדם שיש בהם מעשים טובים ואין בהם תורה. וערבי נחל, אלו ישראל. מה הערבה הזו אין בה טעם ולא ריח, כך הם ישראל, יש בהן בני אדם שאין בהם לא תורה ולא מעשים טובים. אמ' הב"ה, לאבדן אי איפשר, אלא יעשו כולם אגודה אחת והן מכפרין אלו על אלו.

וגרסי' במ' מנחות בפרק הקומץ רבה, ארבעה מינין שבלולב, יש מהן שעושין פירות, כגון האתרוג והתמר, והם כנגד החכמים והצדיקים ואנשי מעשה. ויש מהן שאינם עושים פירות, כמו ההדס והערבה, והם כנגד העשירים ובעלי בתים המתעסקין בישובו של עולם. ובכולם העולם מתקיים וכולן צריכין זה לזה, כי החכמים ואנשי מעשה הם צריכים לבעלי בתים שיספיקום מנכסיהם ושיעסקו ביישובו של עולם, בחריעה ובקצירה וכיוצא בהם, כדי שיהיו הם פנויים לעבודת השם. וגרסי' במ' חולין בפרק גיד הנשה, אומה זו לגפן נמשלה, זמורות שבה אלו בעלי בתים, אשכלות שבה אלו תלמידי חכמים, עלין שבה

L. 2f. Pes. omits אלו שני סופרי דינין וכו'. Cf. B.'s Note 116, *ib.*

L. 4. Pes. has טעם for our אוכל. Aboab (p. 54d) copies our version.

L. 10. MS has בהם for בה. Note that here our text has טעם instead of אוכל; and so Aboab.

L. 13ff. T.B. Menaḥ., 27a, bot. Expanded by our author. Note Aboab's use of our text (*ib.*).

L. 18. MS repeats the words: ובכולם העולם מתקיים ושיעסקו ביישובו של עולם. On the other hand, it probably omitted a sentence on how בעלי בתים צריכים לחכמים.

L. 20f. T.B. Ḥul., 92a.

אלו עמי הארץ, [קמקעות שבה אלו ריקנים שבישראל] ולפיכך צונו הב"ה ליטול ארבעה המינין הללו, ולברך לה' על כלם, כדי שתחול ברכתו על כלם להסיר המחלוקת. ויתן ביניהם אהבה ואחוה שלום וריעות. לפי' שביעי של ערבה, שהוא אחרון למצות לולב, נהגין כל ישראל לקחת אגודות של ערבה, ומוסיפין בהושענות, ומתחננין ומבקשים רחמים מהב"ה, כלומר אנו אין אנו כאתרוג שיש בו אוכל וריח, ולא כהדס שיש בו ריח ואין בו אוכל, אלא כערבה שאין בה לא אוכל ולא ריח, כך אנו אין בנו לא מעשים טובים ולא תורה, ואתה למען שמך רחם עלינו ועשה למענך אם לא למעננו. ואין מברכין על הערבה ביום השביעי, כלומר עמי הארץ אנו ואין אנו יודעין לברך. דתניא ערבה כל שבעה חביט ולא בריך.

ד"א ולקחתם לכם וגו'. ר' מני פתח כל עצמותי תאמרנה ה' מי כמוך. פסוק זה נאמר בשביל הלולב. השדרה של הלולב דומה לשדרה של אדם, וההדס דומה לעין, והערבה דומה לשפתים, והאתרוג דומה ללב. אמ' דוד ע"ה, אין לך בכל האיברים גדולים מאלו, שהן שקולין כנגד כל הגוף, ואנחנו מפארין בהן להב"ה, הוי כל עצמותי תאמרנה וגו'. וגרסינן בויקרא רבה ולקחתם לכם וגו'. א"ר אבא בר כהנא, משכר לקיחה במצרים אתה למד שכר לולב. שכר לקיחה דמצרים, ולקחתם לכם אגדת אזוב. בכמה הוה טימיה, בארבעה מיני. היא שעמדה להם בבזת מצרים, בבזת הים, בבזת סיחון ועוג, בבזת שלשים ואחד מלכים. לולב שהוא בכמה טימי, וכמה מצות יש בו, על אחת כמה וכמה. לפיכך משה מוהיר את ישראל ולקחתם לכם וגו'. ועוד

L. 1. MS omits our words in brackets.
L. 11. T.B. Suk., 44b.
L. 12ff. Lev. R., 30,14 (ed. Wilna, p. 88b).
L. 13. Ps. 35,10.
L. 15. MS: שקלין.
L. 16. Midrash omits ואנחנו מפארין בהן להב"ה.
L. 17ff. Lev. R., 30,1 (ed. W., p. 86a). Note variants.
L. 17. Lev. 23,40.
L. 19. Ex. 12,22. MT omits לכם.

גרסי' בויקרא רבה תודיעני אורח חיים שובע שמחות את פניך נעימות [וגו']. אלו שבע מצות שבחג, ארבעה מינים שבלולב, וסוכה, וחגיגה, ושמחה. מה היא נעימות בימינך נצח. אמ' ר' אבין זה לולב שהוא נוצח, לפי שישראל ואומות העולם מקטרגין לפני הב"ה בראש השנה, ולית אנן ידעין מי נוצח, אלא ממה שישראל יוצאין מלפני הב"ה ולולביהם ואתרוגיהם בידם, אנו יודעין שישראל נוצחין. הוא שדוד ע"ה אומר לישראל, קיימתם מצות לולב שנקרא נעים, שנא' נעימות בימינך נצח, הרי את מבושר שנצחת לאומות העולם. ד"א ולקחתם לכם וגו', יום חמשה עשר הוא ואת אומר ביום הראשון, ר' מני דשאב ור' יהושע דסכנין בשם ר' לוי משל למדינה שהיתה חייבת ממון למלך, והלך המלך לגבותה. בתוך עשרה מילין יצאו כל בני המדינה לקלסו, והתיר להם המלך שליש. וכיון שבא קרוב למדינה, יצאו כל בני המדינה לקלסו, והתיר להם המלך שליש. וכיון שנכנס למדינה, באו לו גדולים וקטנים לקלסו. אמ' להם מלכא, מאן דאזל אזל, מכאן ואילך חושבנא. כך באין ישראל בראש השנה ועושין תשובה, והב"ה מתיר להם שליש עונותיהם. באין עשרת ימי תשובה ומתודין, ומתיר להם שליש. וכיון שבא יום הכפורים ומתענין, הב"ה סולח להם על כל עונותיהם. א"ר אחא, כתי' כי עמך הסליחה, שהיא מופקדת אצלך מראש השנה, כל כך למה, למען תורא, בשביל ליתן אימתך על כל בריותיך. מיום הכפורים עד החג כל ישראל עסוקין במצות, וזה עוסק בסוכתו, וזה עוסק בלולבו, וביום טוב ראשון של חג הרי הם נוטלין את לולביהן ואתרוגיהם בידם ומקלסין להב"ה, והוא ית' שמו אומר להם, כבר מחלתי לכם על מה שעבר, מכאן חשבו

L. 1ff. Lev. R., 30,2 (ed. W., *ib.*) Note variants.

L. 2. Ps. 16,11.

L. 9ff. Lev. R., 30,7 (ed. W., p. 87b); Pesikta, ed., B., p. 182b; Tanḥuma, אמור (ed. Horeb, p. 465); ed. B., p. 101. See Buber's Notes on parallels and note numerous variants. Cf. also, R. Asher in Hadar Zeḳenim, p. 51 b–c.

L. 18. Ps. 130,4.

L. 19. *Ib.*

עונותיכם, לפיכך נאמר ביום הראשון, ראשון לחשבון עונות. א"ר ברכיה בשם ר' אבא בר כהנא, בזכות ולקחתם לכם ביום הראשון, אני נגלה לכם ראשון, דכתי' אני ה' ראשון ואת אחרונים אני הוא, ופורע לכם מן הראשון, זה עשו הרשע, דכתי' ויצא הראשון אדמוני, ובונה לכם את הראשון, זה בית המקדש, דכתי' כסא כבוד מרום מראשון מקום מקדשנו, ומביא לכם את הראשון, זה משיח שיגלה במהרה בימינו, דכתי' ראשון לציון הנה הנם ולירושלים מבשר אתן. ולקחתם לכם ביום הראשון פרי עץ הדר, זה הדר באילנו משנה לשנה, באין קטנים ועדין קיימים גדולים, באיזה, אתרוג. ד"א פרי עץ הדר, זה אתרוג, שטעם עצו ופריו שוה.

שנינו במסכת סוכה אתרוג הגזול והיבש פסול. והוא הדין בלולב והדס וערבה. ושיעור יבשות האתרוג כדי שיתפסל בו, הוא כשתכלה ממנו הלחות, שכל זמן שאינו מוציא לחה מסחיטתו או מדוחק הסכין אם חותכין אותו, פסול. ובדיקה זו קשה, לפי שאי איפשר לסוחטו או להותכו וישאר בכשרותו, אבל אם נקב ולא חסר כלום, יכול להעביר בו מחט או חוט, ואם יש בו לחה תראה בחוט. ניקב וחסר כל שהוא, אע"פ שאין הנקב מפולש, פסול. כיצד, כל נקב, אע"פ שאינו מפולש ואע"פ שאינו כאיסר, פסול. נסדק כולו מראשו ועד סופו, אע"פ שלא חסר כלום, פסול, ואם נשאר שיור למעלה ולמטה, אפי' כל שהוא, כשר. היתה לו פטמת, והוא הפרח שבראשו, אם ניטלה, פסול,

L. 1ff. Lev. R., 30,16 (ed. W., p. 89a). Note variants.
L 2. Midrash: בשם ר' לוי.
L. 3. Is. 41,4.
L. 4. Gen. 25,25.
L. 6. Jer. 17,12.
L. 7. Is. 41,27.
L. 8ff. T.B. Suk., 35a.
L. 8. MS has הדר זה.
L. 11. Mishnah, *ib.*, III,5.
L. 12f. Ṭur, *ib.*, 648.
L. 17ff. Mishnah, *ib.*
L. 17. MS: כל נקב מפולש.

אבל אם לא היתה לו פטמת מעולם, אינו נפסל בכך. ניטל עוקצו, והוא העץ שנתלה ממנו דרך גדולו, אם לא נשאר ממנו כלום באתרוג, פסול, ואם נשאר ממנו אפי' כל שהוא, כשר. עלתה חזזית על רובו, והם כמו אבעבועות ומקומן ניכר במישוש, שהוא בולט מן האתרוג, פסול. ואם היתה החזזית על מיעוטו, והיא במקום אחד, כשר. ואם נתפורה החזזית על רובו, ואע"פ שאלו היינו מחברין אותה במקום אחד לא יהיה בה רוב האתרג, פסול. שיעור אתרוג הקטן, כביצה לא פחות, ואם הוא כביצה, אפי' שהוא בוסר עדין ולא נגמר בישולו, כשר. והגדול אין לו שיעור, אפי' צריך לאוחזו בשתי ידיו, כשר. אתרוג נפוח או סרוח או שחור או לבן או מנומר פסול. פי' מנומר שהוא נקוד, כדמתרגמי' עקודים נקודים, רגולין נמורין. אתרוג העגל ככדור פסול. גדלו בדפוס, ועשאו מצורה אחרת שאינו מצורת האתרוג, פסול, אבל אם עשאו מצורת האתרוג, יכול לעשותו מצורת האתרוג כפי מה שירצה.

לולב הגזול והיבש, פסול. יבש כיצד, זה שנפרך בצפורן, וסמכו בירושלמי לא המתים יהללו יה, שהיבש דומה למת, והלחי לפרי כמו הדם לבשר החי. יבשה שדרתו או רוב עליו, פסול. וזה לשון אורח חיים, ושיעור היבשות, פירשו התוספות שהוא נפרך בצפורן, והראב"ד כתב משיכלה ירקות שבו וילבינו פניו, וכן עיקר.

עלין שבלולב נבראו זוגות זוגות, מצד אחד נפרדין ומצד אחד דבוקין, והדבוקים נקראים תיומת. אם גדלו עליו נפרדין בלא תיומת, פסול, נשארה התיומת ונפרדו עליו, קושרן וכשר. דתנן נפרדו עליו כשר. ומפ' בגמ' תניא ר' יהודה אומר משום ר' טרפון, כפות תמרים,

L. 7ff. Mishnah, *ib.*, III,7.
L. 11. Gen. 31,12.
L. 12. Cf. T.B., *ib.*, 36b, top.
L. 15. Mishnah, *ib.*, III,1; Tosaphot, T.B., *ib.*, 29b.
L. 16. T.Y., *ib.*, 53c; Ps. 115,17.
L. 18f. Ṭur, *ib.*, 645.
L. 20ff. Mishnah, *ib.*, III,1; T.B., *ib.*, 32a; cf. Me'ah She'arim, p. 102.
L. 23f. T.B. *ib.*
L. 23. Lev. 23,40.

כפות, ואם היה נפרד יכפתנו. ואם שהה באילן עד שנפתח הרבה ונתקשה ונעשה כעין, פסול. נחתך ראשו פסול. נסדק בתיומא האמצעית, שהן שני עלין עליונים, שהוא השדרה כולה, ונחלקה התיומת עד שנראין כשנים, פסול. נסדק כשר. ומפ' בגמ' ואיעביר כהמניק פסול. פי' המניק, מחוגה. נעקם לפניו או לצדדיו פסול, אבל אם נעקם לאחורו כשר, שכך היא ברייתו. כדגרסי' בפרק לולב הגזול עקום דומה למגל פסול. אמ' רבה לא שאנו אלא לפניו, אבל לאחוריו ברייתו הוא. אמ' רב פפא ולפניו כצדיהו דמי. נפרצו עליו פסול. אמ' רב פפא נפרצו דעבד כי תופיא. פי' תופיא המכבדת שמכבדין בה את הבית. היה ראשו כפוף פסול, ובלבד שתהא שדרתו כפופה, אבל אם העלין כפופין בראשו ואין שדרתו כפופה, כשר. שיעור לולב לא פחות מארבעה טפחים, דאמ' רב יהודה אמ' שמואל, שיעור הדס וערבה שלשה, לולב ארבעה, כדי שיהא לולב יוצא מהן טפח, ואמ' ר' יוחנן שדרו של לולב צריך שיצא מן ההדס טפח. ואין לו שיעור למעלה, וכל מה שהוא יותר גדול הוא הידור למצוה.

וענף עץ עבות. דרשו רז"ל אלו שענפיו מכסין את עציו. כדגרסי' בפירקי לולב הגזול, ת"ר וענף עץ עבות, עץ שענפיו חופין את עציו הוי אומר זה הדס, עבות, תאנא עבות כשר, ושאינו עבות פסול. היכי דמי עבות, אמ' רבי יהודה כגון דקיימי תלתא תלתא בקינה. פי' שיהיו שלשה עליו סמוכין זה לזה בעיטל אחד, שאין אחד נמוך מחבירו. ואם יצאו הרבה בהן, אחר ונשרו מהן עד שלא נשארו אלא שלשה בהן, כשר, אפי' נשרו רובן, כגון שהיו שבעה ונשרו מהן ארבע ונשארו שלשה. שיעור הדס שלשה טפחים ומחצה. ומצוה מן המובחר שיהיה כולו עבות, ולפחות שיהא רובו עבות, ואפי' שאין העבות בראשו, אלא שיש טפחים מעבות למטה, כשר. יבשו עליו פסול,

L. 4ff. T.B., *ib.*, 31b–32a. L. 6. *Ib.*
L. 8. Talmud: ר' נחמן for our ר' פפא.
L. 9. Cf. Rashi, T.B., *ib.*, 32a.
L. 12. T.B., *ib.*, 32b.
L. 17ff. T.B., *ib.*, 32b, bot.; בפירקי: so in MS; Ṭur, *ib.*, 666.
L. 24. Cf. Me'ah She'arim, p. 104.

אבל אם כמשו כשר. מיעוט היבשות לר' יצחק ז"ל עד שיהא נפרך בצפורן, אם עדין ירוקים הם כשר, שאם ישרו אותם במים יחזרו לכמו שהיו במישושן ובמראיהם, ואינן נקראים יבשים, אלא כשילבינו פניו, שאו אפי' ישרו אותן במים לא יחזרו לכמו שהיו. נקטם ראשו כשר, ואפי' לא עלתה בו תמרה. לפי' אם יבש בראשו כשר. היו ענביו מרובין מעליו, אם הם ירוקות כשר, שהם ממראיו, ואם הם אדומות או שחורות פסול. ואין ממעטין אותם ביום טוב, ואם מיעטן כשר. פי' ענביו, הגרעין הצומחין כעין ענבים.

וערבי נחל. דרשו חז"ל שעלה שלו משוך כנחל, וזה סימנה, קנה שלה אדום, ועלה שלה משוך ופיה חלק לגמרי. וצפצפה פסולה. וזה סימנה, קנה שלה [לבן] ועלה שלה עגל ופיה אינו חלק, ודוקא שפגימותיה הולכות נכחן ויש להם שני עוקצין כמסמר, אבל אם יש מין ערבה שקנה שלה אדום ועלה שלה משוך ופיה אינו חלק לגמרי, אלא דומה למגל שפגימותיה עקומות לצד אחד, והיא כשרה. יבשו או נשרו רוב עליה, או שנקטם ראשה, פסולה, אבל אם כמשה או נשרו מיעוט עליה, כשרה. ערבה הגדלה על ההרים, פי' שלא על המים, כשרה. ורוב המפרשים פירשו שלכתחלה צריך לחזור אחר הגדלה על המים, ושבדיעבד יצא בגדלה על ההרים, אבל הרא"ש ז"ל כתב שלכתחלה יוצא בשל הרים, וכן נראה מדברי הרמב"ם ז"ל, שכתב ערבי נחל האמורים בתורה, אין כל דבר הגדל על הנחל כשר, אלא מין ידוע הנקרא ערבי נחל, ורוב מין זה גדל על הנחל, ואפי' גדל

L. 1. Quoted Ṭur, *ib.*, 646; cf. Bet Yoseph, *ad loc.*
L. 4. T.B., *ib.*, 33a.
L. 5f. T.B., *ib.*, 33b.
L. 5ff. Ṭur, *ib.*, 646, end.
L. 9ff. Ṭur, *ib.*, 647.
L. 9. T.B., *ib.*, 33b, bot.
L. 10f. *Ib.*, 34a.
L. 12. MS: כמסור.
L. 15. Mishnah, *ib.*, III,3.
L. 17ff. Ṭur, *ib.*, *ib.*
L. 19ff. Mishneh Torah, Hilk. Suk., VII,3.

במדבר או בהרים כשר. וכל ארבעת המינין הללו, אם היו של אשרה או של עיר הנדחת, בין כולם בין אחת מהן, פסולין, מפני שארבעת מינין שבלולב מעכבין זה את זה בזמן שיש לו כל ארבעת המינין כולם, כמו שאפרש לקמן בעזרת האל בדין נטילת לולב וארבעת המינין.

ארבעת מינין שבלולב כולם ביחד נכללים בשם לולב לענין הברכה. ונתנו טעם רז"ל, הואיל ומינו גבוה מכולם. ומצוה על כל אחד ואחד מישראל ליטול לולב אחד ושתי ערבות ושלשה הדסים. ועיקר מצות הלולב הוא הנטילה, מפני שהוא מן התורה והנענוע הוא מדרבנן, לפיכך מברכין על נטילת לולב, ומברכין ביום הראשון שהחיינו. וצריך שיהא הלולב והערבה באגד אחד והאתרוג לבד, והטעם לפי שאמ' הפסוק פרי עץ הדר כפות תמרים, ולא אמר וכפות תמרים, אבל השלשה מינין חברן כאחד ואמר כפות תמרים וענף עץ עבות וערבי נחל, דתניא ר' אלעזר אומר יכול יהא אתרוג עמו באגדה אחת, אמרת וכי וכפות כתי', כפות כתי'. ארבעת מינין הללו מעכבין זה את זה, בד"א בזמן שאין לו הארבעה מינין כולן, אבל אם יש לו ארבעת המינין לפניו, יכול ליטול כל אחד ואחד מהן בפני עצמו, ואין מעכבין זה את זה. דתנן במ' מנחות ארבעת מינין שבלולב מעכבין זה את זה, ומפ' בגמ' אמ' רב חנן בר רבא לא שאנו אלא אם אין לו כולם, אבל יש לו אין מעכבין, והלכה כמאן דאמר לולב אין צריך אגד. אבל לכתחלה צריך לאגד לולב והדס וערבה באגד אחד להידור המצוה, כדגרסי' בפ' לולב וערבה, אמ' ר' אבא אמ' ר' אלעזר, כל המקיים לולב באגדו והדס בעבותו, מעלה עליו הכתוב כאלו בנה מזבח והקריב עליו קרבן, שנא' אסרו חג בעבותים עד

L. 1ff. Cf. Mishnah, *ib.*, III,3.
L. 5ff. Mishneh Torah, *ib.*, VII,5.
L. 6. T.B., *ib.*, 37b.
L. 11. Lev. 23,40.
L. 13f. T.B. *ib.*, 34b.
L. 17ff. Mishnah, Menah., III,6.
L. 18. T.B., *ib.*, 27a; cf. Tosaphot, *ib.*
L. 21ff. T.B. Suk., 45a, bot.; note variants.

קרנות המזבח. צריך לאוגדו מערב יום טוב, כדגרסי' לא יאגדו ביום טוב. ואם שכח מלאגדו מערב יום טוב, יאגדנו ביום טוב, אבל לא יקשור הקשרים אלא גודלן. וצריך ליקח הלולב בידו ולא על ידי דבר אחר, אם לא שיהיה דרך כבוד, כגון דפוס של זהב או של כסף או בטליתו. כללו של דבר, כל דבר שיראה שהוא דרך כבוד יכול ליטלנו בו, שלקיחה על ידי דבר אחר שמה לקיחה. אם כן אם עשה לו בית יד לנוי, מותר ליטול הלולב בו. ונוטל הלולב בימין ואתרוג בשמאל. מאי טעמא, האי תלתא מצות והאי חדא מצוה. ועוד טעם אחר, שהאתרוג דומה ללב, על כן נוטלו בשמאל, שהוא כנגד הלב. ואם הוא אטר יד ימינו, יטול הלולב בשמאל, שהוא ימין כל אדם. ויטול האדום שבלולב, שהוא פניו כשנוטלו, כנגד פניו, והשדרה לחוץ כשאומר ההלל, אבל כשמברך ומעיין בו יהיו פניו כנגד השדרה, מפני שהלולב הוא רמז להב"ה שהוא עליון על הכל, כך הלולב גבוה על שלשת המינין ורמז וראית את אחורי ופני לא יראו. וכשישראל הוא לבם אחד לאביהם שבשמים, כמו הלולב שאין לו אלא לב אחד. הם עולים למעלה גדולה כלולב שהוא מינו גבוה מכל האילנות. לפי' נוטלו בימין, שהנוטלו עומד לימינו של הב"ה. ונוטל הלולב והעבות והערבה באגד אחד דרך גדלתן ראשן למעלה, ואם הפכן בשעת הנטילה ונתן ראשן למטה, לא יצא ידי חובתו, דתניא אין אדם יוצא חובתו אלא דרך גדילתן, שנא' עצי שטים עומדים.

יוצא אדם חובתו בלולבו של חבירו אם נתנו לו במתנה

L. 1. Ps. 118,27.

L. 1. לא יאגדו ביו"ט: this I cannot trace. Cf. T.B., *ib.*, 33b: ת"ר הותר אגדו ביו"ט אתנדו כאגודה של ירק; similarly, Ṭur, *ib.*, 651.

L. 3ff. T.B., *ib.*, 37a; Ṭur, *ib.*, 651.

L. 8. *Ib.*, 37b.

L. 9. Cf. Tanḥuma, אמור, 19 (ed. Ḥoreb, p. 464); ed. B., p. 100.

L. 14. Ex. 33,23.

L. 19f. T.B., *ib.*, 45b, top.

L. 20. Ex. 26,15.

L. 21ff. T.B., *ib.*, 41b.

גמורה, שנא' ולקחתם לכם, משלכם. ואם נתנו לו במתנה על מנת להחזיר, שמה מתנה, דתניא מעשה ברבן גמליאל ור' יהושע ור' אלעזר בן עזריה ור' עקיבא שהיו באין בספינה ולא היה להם לולב אלא לרבן גמליאל שלקחו באלף זוז. נטלו רבן גמליאל ויצא בו ידי חובתו, ונתנו במתנה גמורה לר' יהושע ויצא בו ידי חובתו, ונתנו לר' אלעזר ויצא בו, ונתנו לר' עקיבא ויצא בו, והחזירהו לרבן גמליאל. אם כן למדנו שמתנה על מנת להחזיר שמה מתנה, כדאמ' רבא, טול אתרוג זה במתנה, על מנת שתחזירהו לי, נטלו והחזירו יצא, לא החזירו לא יצא. פי' כשכופל התנאי קודם מעשה, כתנאי בני ראובן ובני גד, דכתי' אם יעברו אתכם ונתתם, ואם לא יעברו ונאחזו בתוככם. גרסי' בירושלמי רבי יעקב בר נחמן הוה יהיב אתרוגה לבריה, אמ' ליה כשתזכה בו ובמצותו החזירהו לי. ובזמן הזה שנהגו לצאת ידי חובתן בלולב חבריהם אפי' בלא תנאי על מנת להחזיר, יוצאין, לפי שהדבר ידוע לכולן שאין אדם נותנו לחבירו אלא על מנת להחזירו, כי הנותן מתכוין שיצאו בו אחרים ידי חובתן ויחזירוהו לו מיד, וגם הנוטלין כוונתן לצאת בו ידי חובתן ויחזירוהו אותו לבעליו, ועל כן יוצאין ידי חובתן בלולבי חבריהם אפי' בלא תנאי.

דין נטילת לולב. כשישלים ש"צ לחזור תפלת שחרית, נוטל לולב בימינו ואתרוג בשמאלו, ומברך על נטילת לולב, ושהחיינו ביום הראשון, ומנענעו, ומנענין כלן. כיצד מנענעו, מוליך ומביא מעלה

L. 1. Lev. 23,40.

L. 9. Cf. Tur, *ib.*, 658.

L. 10. Num. 32,29,30.

L. 11. T.Y., *ib.*, 54a.

L. 12ff. Cf. Tur, *ib.*, 658, end. Cf. R. Solomon Ibn Adret, Responsa, ed. Bologna, 62 (p. 14a).

L. 20ff. T.B., *ib.*, 37b, bot. At the beginning of the seventeenth century there was a stormy controversy in Italy on the proper way to shake the Lulab, from left to right, or the reverse. Some eminent rabbis wrote opinions and pamphlets on the subject, such as ליעים ח' רוממה, by R. Obadyah Sephorno, and פירוש דרך ישר, by R. Joseph Samiga (Venice, 1606). The latter contains an earnest discussion of the whole subject, and the printer added Opinions by several prominent rabbis.

ומוריד, כתנופת שתי הלחם כשני כבשי עצרת, כדאמ' ר' יוסי בר חנינא מוליך ומביא כדי לעצור רוחות רעות, מעלה ומוריד כדי לעצור טללים רעים. אמ' (רבא) וכן בלולב. ועוד צוו רז"ל לנענעם כמי שמחבט את השטן שלא ישלוט בהם כלל. ומעשה בחכם אחד שהיה מנענעו ואומר גירא בעיניה דשטנא. ואח"כ מברך ש"צ לגמור את ההלל. וכשמגיעין להודו לה' כי טוב, שבאמצע ההלל, מנענעין, ובאנא ה' הושיעה נא, ובהודו לה' שבסוף ההלל. דתנן במ' סוכה בפרק לולב הגזול, היכן מנענעין, בהודו לה' כי טוב תחלה וסוף ובאנא ה' הושיעה נא. ואם אין לו לולב בשעת קריאת ההלל, ומברך עליו באיזו שעה שיזדמן לו ביום, שכל היום כשר ללולב, וכשמתפללין תפלת מוסף, אוחזין לולביהם בידם ומתפללים. ואחר שחוזר ש"צ תפלת מוסף אומר קדיש עד למעלה, ואומרים הושענות.

ונהגו לסבוב את התיבה פעם אחת בכל יום, ומעלין ס"ת לתיבה כשמקיפין אותה, וביום השביעי, שהוא יום הושענא רבה, מקיפין שבעה פעמים, זכר למקדש. דתנן בכל יום היו מקיפין את המזבח פעם אחת, ואומרים אנא ה' הושיעה נא, אנא ה' הצליחה נא, ר' יהודה אומר אני והו הושיעה נא, ויום שביעי של ערבה מקיפין את המזבח שבעה פעמים. אני והו שם של שבעים ושתים, ואומרים אני והו על שם עמו אנכי בצרה, ר"ל שהקב"ה משתף שכינתו בינינו בעת צרותינו. וגם אני והו בגימטריא עולה לשבעים וח', כמנין אנא ה'. ועוד יש סמך לאלה

L. 3f. T.B., *ib.*, 38a, top; see Rashi.
L. 7f. Mishnah, *ib.*, III,9.
L. 9. MS has או כאיזו.
L. 11ff. Cf. Ṭur, *ib.*, 660.
L. 12ff. Cf. Ṭur, *ib.*, 660, 664; Abudarham, p. 109d, 110d; Ha-Manhig, Hilk. Sukkah, 38 (p. 69b), 44 (p. 70a); Kol Bo, p. 88d.
L. 15ff. Mishnah, *ib.*, IV,5.
L. 16. Ps. 118,25.
L. 16. MS repeats הושיעה for הצליחה.
L. 17. MS has התיבה for המזבח.
L. 18. Cf. Rashi, T.B., *ib.*, 45a.
L. 19. Ps. 91,15.
L. 20. Cf. Rashi, *ib.* Cf. Abudarham, p. 109d.

ההקפות מן הפסוקים שאמר דוד ע"ה, ארחץ בנקיון כפי ואסובבה את מזבחך ה', לשמיע בקול תודה ולספר כל נפלאותיך. ארחץ בנקיון כפי, רמז ללולב שנוטל ביד, ואסובבה את מזבחך ה', רמז להקפות, לשמוע בקול תודה, רמז להודו לה' כי טוב כי לעולם חסדו, ולספר כל נפלאותיך, רמז לתחנונים בהקפות בענין הנסים והנפלאות שעתיד הב"ה לעשות עמנו בענין הישועה, שנא' מזמור שירו לה' שיר חדש כי נפלאות עשה הושיעה לו ימינו וזרוע קדשו, וכתי' הודיע ה' ישועתו לעיני הגוים גלה צדקתו, וכתי' זכר חסדו ואמונתו לבית ישראל ראו כל אפסי ארץ את ישועת אלהינו.

וכשיצא מבית הכנסת, יכנס לסוכתו ולולבו בידו, וכשישב בסתר עליון, שהיא הסוכה, יהיה מעוטר במצות ומעוטף בציצית, ויהיה מובטח שינצל מן היסורין, שנא' יושב בסתר עליון בצל שדי יתלונן, אומר לה' מחסי ומצודתי אלהי אבטח בו, כי הוא יצילך מפח יקוש מדבר הוות. אין נוטלין לולב בשבת, בין חל להיות יום ראשון בשבת או שני או שלישי, גזרה שמא יעבירנו ארבע אמות ברשות הרבים. וילך אצל בקי ללמוד ממנו, כדין השופר.

תפלות של חג הסכות. ערבית ושחרית ומוסף ומנחה כתפלת ימים טובים של פסח. ואין ביניהם הפרש, אלא שאומרים במקום את יום חג המצות הזה את יום טוב מקרא קדש הזה. זמן חירותנו את יום חג הסוכות הזה, את יום טוב מקרא קדש הזה זמן שמחתנו, דכתי' ושמחת בחגך. ואם חל להיות בשבת מזכירו באמצע ובחתימה.

L. 2. Ps. 26,6–7.
L. 4. Ps. 118,29.
L. 7. Ps. 98,1.
L. 8. *Ib.*, 2.
L. 9. *Ib.*, 3.
L. 14. Ps. 91,1–3.
L. 14ff. T.B., *ib.*, 42b, bot.; Tanḥuma, אמור, 21 (ed. Ḥoreb, p. 465; ed. Buber, p. 101); Ṭur, *ib.*, 658.
L. 17ff. Abudarham, p. 108b, bot.; Siddur R. Amram, p. 50ff. (ed. Fr., II, p. 376ff); Maḥzor Vitry, 375, p. 436ff.
L. 21. Deut. 16,14.

וגומרין ההלל כל שבעת ימי החג, וגם בשמיני חג עצרת, ואין גומרין אותו בפסח אלא יום טוב ראשון בלבד, והשני מפני הספק, מפני שקרבנות של חג המצות כולן שוין ושל חג הסוכות קרבנו כל יום משונה מחבירו. כדגרסי' במסכת ערכין מאי שנא בפסח דלא גמרי הלל כל יומא ובחג גמרי כל יומא, חג חלוק בקרבנות, פסח אינו חלוק בקרבנות. ואחר שגומרין ההלל, מוציאין שני ספרים, וקורין באחד חמשה בפרשת אמור אל הכהנים, משור או כשב או עז עד וידבר משה את מועדי ה' אל בני ישראל. ואם חל להיות בשבת קורין אותה שבעה. וקורא המפטיר בספר השני בפרשת פנחס ובחמשה עשר יום לחדש השביעי הזה. ואלו הפרשיות עצמן קורין ביום טוב שני. ומפטירין ביום טוב ראשון הנה יום בא לה', וביום טוב שני ויקהלו אל המלך שלמה, כדגרסי' במסכת מגלה בשני ימים טובים הראשונים קורין בפרשת מועדות שבתורת כהנים ומפטיר ביום הראשון הנה יום בא לה' וביום שני ויקהלו. וחוזרין הספרים, ומתפללים תפלת מוסף, וחוזר ש"צ התפלה, ואומר קדיש תתקבל, וקורין משניות, פרק סוכה שהיא גבוהה מעשרים אמה וכו', וביום טוב שני משניות, פרק הישן תחת המטה.

שבת בחולו של מועד, בשבת בחולו של מועד של פסח בתפלות ובפרשה. ובשאר ימות חולו של מועד, שהוא שלישי לחג, קורא כהן וביום השני, ולוי וביום השלישי, ושלישי חוזר וקורא וביום השלישי, ורביעי חוזר וקורא וביום השני וביום השלישי, משום ספק היום. וביום השני של חולו של מועד, שהוא רביעי לחג, קורא כהן וביום

L. 4f. T.B. 'Arak., 10a–b. Note difference of version, which may be due to indirect quotation.
L. 8. Lev. 22,27–23,44.
L. 10. Num. 29,12.
L. 11. Zech. 14,1.
L. 11. 1 Kings 8,2. L. 12. T.B. Meg., 31a.
L. 13. MS: שבתורה.
L. 15. Mishnah, Suk., I.
L. 16. *Ib.*, II.
L. 17ff. Cf. Ṭur, *ib.*, 663.
L. 19. Num. 29,17; 20.

השלישי, ולוי וביום השלישי, ותוזר וקורא שלישי וביום הג׳, וחוזר וקורא רביעי וביום השלישי וביום הרביעי. ועל הסדר הזה קורין עד יום השביעי. וביום השביעי, שהוא יום הושענא רבה, קורא כהן וביום הששי, ולוי וביום השביעי, ותוזר וקורא שלישי וביום הששי, ורביעי קורא וביום הששי וביום השביעי, משום ספק היום.

תפלות של שני ימים טובים של שמיני חג עצרת. ערבית שחרית ומוסף ומנחה כתפלת שני ימים טובים של חג הסוכות, אלא שאומרים במקום את חג הסכות הזה את יום שמיני חג עצרת הזה, את יום טוב מקרא קדש הזה זמן שמחתנו. ואומר שהחיינו בליל יום טוב ראשון, מפני שהוא חג בפני עצמו, כדגרסי׳ בפסיקתא רבנן אמרי יום השמיני רגל בפני עצמו, פרק בפני עצמו, קרבן בפני עצמו, טעון ברכה לעצמו. ומה הוא טעון ברכה לעצמו, א״ר אילא להזכיר בה זמן. תדע לך שמועד בפני עצמו, אמ׳ ר׳ אבין הלוי בשם ר׳ אחא, בכל ימות החג כתי׳ וביום וביום, ובזה כתי׳ ביום השמיני עצרת תהיה לכם, להודיעך שמועד בפני עצמו. וגרסי׳ בפרק לולב וערבה, שמיני חלוק משלפניו. פז״ר קש״ב. פירוש פי פייס בפני עצמו, ז׳ זמן בפני עצמו, ר׳ רגל בפני עצמו, קרבן בפני עצמו, שיר בפני עצמו, ברכה בפני עצמה. פי׳ פייס, שהיו הכהנים מפילין גורלות על הקרבנות כל רגל ורגל בפני עצמו.

ומוציאין ביום טוב ראשון שני ספרים, קורין באחד בפרשת כל הבכור חמשה. ואם חל להיות בשבת מתחילין מן עשר תעשר וקורין

L. 2. *Ib.*, 23.
L. 4. *Ib.*, 29; 32.
L. 6ff. Cf. Abudarham, p. 111a; Maḥzor Vitry, 385 (p. 446).
L. 10ff. Pesikta, ed. Buber, p. 192b; version differs from ours; cf. Pes. R., ed. Fr., p. 202a.
L. 14. Num. 29,17,20,23,26,29,32,35.
L. 15. T.B. Suk., 48a, top; cf. Rashi and Tosaphot.
L. 16ff. Cf. Abudarham, *ib.*, Ha-Manhig, *ib.*, 51 (p. 71a).
L. 18f. Cf. Mishnah, Yoma, II,2ff.
L. 20ff. Cf. Ha-Manhig, *ib.*, 52–53 (p. 71a).
L. 21. Deut. 15,19. L. 21. *Ib.*, 14,22.

אותה שבעה. ובספר השני קורא המפטיר בפרשת פנחס ביום השמיני עצרת תהיה לכם. ומפטירין ויהי ככלות שלמה. ושונים פרשת ביצה שנולדה ביום טוב.

ומזכירין גבורת גשמים. והתקינו רז"ל להזכיר הטל ביום טוב ראשון של פסח והגשם ביום טוב ראשון של שמיני חג עצרת, מפני שהטל לעולם סימן ברכה, כדי שיעברו כל המועדים בטל, שהוא סימן ברכה. שכן מצינו ביצחק אבינו ע"ה שבירך ליעקב אבינו ע"ה בטל, ואמ' לו ויתן לך האלהים מטל השמים ומשמני הארץ ורוב דגן ותירוש. ומשה רבינו ע"ה בירך ליוסף בטל, ואמר וליוסף אמר מבורכת ה' ארצו מטל השמים מעל ומתהום רובצת תחת. והגשמים אינן סימן ברכה בחג, וע"כ אין מזכירין אותן עד שיעבור החג. דתנן במ' תעניות הגשמים בחג למה הן דומין, לעבד שבא למזג לרבו ושפך לו הקיתון על פניו. פי' הב"ה צונו לישב בסוכה שבעת ימי החג, ואם אינו מניח אותנו לישב בה מפני הגשמים, יראה שלא רצה במצותיו וגרסי' בפסיקתא אמ' ר' חנינא בר אבא, בפסח כתי' עצרת לה' אלהיך, בפסח אני נועל מפניכם את הרוחות ואת הגשמים, בשביל שתוקקו למלאכה, ר"ל לקצור ולבצור ולאסוף פירות, אבל עכשו בחג אתם נועלין עצמיכם מלפני ואני פותח לכם אוצרות הרוחות ואוצרות הגשמים, הוי עצרת תהיה לכם. א"ר חנינא בריה דרב אדא,

L. 2. Num. 29,35.
L. 2. 1 Kings 8,54.
L. 2–3. Mishnah, Beşah, I.
L. 4f. Mishnah, Ta'an., I,1.
L. 9. Gen. 27,28.
L. 10. Deut. 33,13; MT has ממגד for our מטל; מטל for our מעל, but cf. Gen. 49,25.
L. 12f. Mishnah, Suk., II,9; not in Ta'an.
L. 15ff. Pesiķta, ed. B., p. 195a. Note variants.
L. 16. Deut. 16,8.
L. 16. MS: נוטל.
L. 17. MS: שיתוקקו.
L. 19. Num. 29,35.

מה יפו פעמים בנעלים, בנעל אין כתי' כאן, אלא בנעלים, בשתי נעילות נעילה בפסח ונעילה בחג. בפסח כתי' עצרת היא, ובחג כתיב עצרת תהיה לכם. אמ' הב"ה לישראל כמן אתם מעלין לפני בפסח, ואני מעל לפניכם בחג, ואני משיב הרוחות ומעלה ענים ומוריד גשמים, ומפריח טללים ומדשן פירות ומגדל עשבים, ואתם מעלין לפני בפסח, ואתם קוצרים ומוציאין את הארץ מלאה פירות. א"ר יהושע בן לוי, ראויה היתה עצרת של חג להיות רחוקה ממנו חמשים יום. משל למה הדבר דומה, למלך, שהיו לו בנות נשואות במקום קרוב ובנות נשואות במקום רחוק. אלו שהיו נשואות במקום קרוב, אית ביומא דייזלון וייתון, ואלו שהן נשואות במקום רחוק דלית ביומא דייזלון וייתון. אמ' המלך אני ואתם נשמח יום אחד. כך בפסח, על ידי שישראל יוצאין מימות הגשמים לימות החמה, היא רחוקה ממנו עצרת חמשים יום, דאית ביומא דייזלון וייתון, אבל בחג, על ידי שישראל נכנסין מן הקיץ לחורף, ובאין ימות הגשמים, טרחות הדרך קשה, לפיכך אינה רחוקה ממנו חמשים יום, דלית ביומא דייזלון וייתון, אמ' הב"ה אני ואתם נשמח יום אחד, הכא אמר עצרת תהיה לכם, ולהלן אמר עצרת לה' אלהיך, הכל ביחד.

וגרסינן במדרש השכם אמ' ר' אלכסנדריא, משל למלך שבאה לו שמחה. כל ימי המשתה מטרונה אומרת לבני פלטרין, עד שהמלך בשמחתו שאלו ממנו צרכיכם. כיון שראתה שתמו ימי המשתה והם לא שאלו, משכה להם עוד יום אחד כדי שישאלו בו. כך כל ישראל, שבעת ימי החג התורה רומזת לישראל ואומרת, שאלו מה' מטר, ורמז

L. 1ff. Pesikta, ed. B., p. 195a. Note variants.

L. 1. Cant. 7,2.

L. 2. Cf. Deut. 16,8. L. 3. Nu. 29,35.

L. 6ff. Pesikta, ed. B., p. 193a; note variants. Our version contains parts missing in Pesikta, though it is partly abridged. Abuab (p. 55 a–b) copied our version.

L. 17ff. Cf. my essay on Midrash Haskkem Quotations, The Hebrew Union College Annual, IV, p. 322.

L. 19ff. Cf. Pesikta, ed. B., p. 193b; Pes. Rab., ed. Fr., p. 202b; Siphre, Pinḥas, 150 (ed. Fr., p. 55a); T.B. Ta'an., 2b. Note variants.

L. 21. Zech. 10,1.

לדבר בפרשיות אומר וביום השני פרים וגו' ונסכהם, מ"ם יתירה, בששי ונסכיה יו"ד יתירה, בשביעי כמשפטם, מ"ם יתירה, סימן מים. מכאן לניסוך המים מן התורה בחג. וכיון שלא שאלו בשבעת ימי החג, כבשה להם התורה עוד יום אחד. לכך נאמר ביום השמיני עצרת תהיה לכם. לכם בגימטריא תשעים, כמנין מים, ובו שואלין את הגשמים.

אמר המחבר. וראוי היה לשאול את הגשמים ביום טוב ראשון של חג, ותקנו שלא לשאול אותן בשביל הסוכה, כמו שאמרתי. ואע"פ שאין שואלין הגשמים בחג בשביל מצות סוכה, אפי' הכי ישראל רומזין לפני הב"ה שיתן להם גשמים, מפני שהוא עונת גשמים ועת הזריעה, ומרצין לפני הב"ה בלולב ואתרוג והדס וערבה, מפני שארבעת מינין הללו גדלין על המים, ומתחננין בהן לפני הב"ה כל שבעת ימי החג, ומבקשין מלפניו לרחם על הארץ ולתת גשמים בעתם. משל למלך שהיה רגיל ליתן לעבדו משולחנו לחם בכל יום ויום לפרנסתו ופרנסת בניו ואנשי ביתו. פקיד המלך עשה חופה לבנו, וזימן למלך לאכול כל שבעת ימי המשתה. אמ' המלך לעבדו שהיה רגיל לתת לו הלחם, הפקיד שלי ומנני לאכול בחופת בנו כל שבעת ימי המשתה, ואיני אוכל על שולחני, אכול משלך עד שיעברו ימי המשתה, ואחר כך אתן לך משולחני כמשפטי. מה עשה העבד, לקח בנו ובנותיו הקטנים, וכל אנשי ביתו, והיה מתראה לפני המלך כל שבעת ימי המשתה, כלומר, אדוני המלך אע"פ שאיני מבקש ממך פרנסתי, לאחר שיעברו ימי המשתה ותאכל על שולחנך, זכרני מיד וזכור לאלו שאין להם מרחם זולתך. כך ישראל, כל שבעת ימי החג, מתראין לפני הב"ה, ומתחננין לפניו בלולב ואתרוג והדס וערבה, כלומר, רבונו של עולם, אע"פ שאין

L. 1f. The word יתירה omitted in parallel passages.
L. 1. Num. 29,17–18. L. 2. *Ib.* 31.
L. 2. *Ib.*, 33.
L. 4. *Ib.* 29,35.
L. 5f. The final sentence does not occur in other versions and may be our author's own.
L. 7f. Cf. above, p. 434.

השמים סימן ברכה בחג, כדי לקיים מצות סוכה, מ"מ עונת הגשמים הם, רחם על ארבעת מינין האלו, שהם נדלין על המים, ואילולי המים היו יבשים, ותן לנו גשמי רצון מיד אחר החג ע"כ.

ד"א ביום השמיני עצרת תהיה לכם. אמר ר' אלכסנדראי, משל למלך שבאת לו שמחה. כל שבעת ימי המשתה. היה בנו של מלך טרוח עם האורחים. כיון שיצאו שבעת ימי המשתה, אמ' המלך לבנו, בני, יודע אני שהיית טרוח עם האורחים, ועתה אני ואתה נשמח יום אחד, ואיני מטריח עליך הרבה, אלא תרנגל אחד וליטרא אחת בשר. כך כל שבעת ימי החג ישראל עסוקין בקרבנותיהם של אומות העולם, ואמ' ר' פנחס, כל אותן שבעים פרים שהיו ישראל מקריבים בחג, כנגד שבעים אומות הם, כדי שלא ישטינו עליהם, מפני שאומות העולם מתקנאין בתפלותיהן של ישראל ובאהבת הב"ה לישראל, שנא' תחת אהבתי ישטנוני ואני תפלה. וכיון שיצאו שבעת ימי החג, אמ' הב"ה לישראל, אני יודע שכל שבעת ימי החג הייתם עסוקים בקרבנותיהם של אומות העולם, ועכשיו אני ואתם נשמח יום אחד, ואיני מטריח עליכם בקרבנות, אלא פר אחד ואיל אחד, וכיון ששמעו ישראל, התחילו מקלסין להב"ה ואומרים, זה היום עשה ה' נגילה ונשמחה בו. אמ' ר' אבין, אין אנו יודעין במה לשמוח, אם ביום אם בהב"ה, אלא ממה שאמ' הביאני המלך חדריו נגילה ונשמחה בך, בך בהב"ה, בך בתורתך, בך בישועתך. אמ' יצחק, נגילה ונשמחה בעשרים ושתים אותיות שכתבת עלינו בתורתך כמנין בך, והם כ"ב אותיות שבאלפא ביתא.

L. 4ff. Cf. Midrash Hashkem Quotations, *ib.*, p. 323; Pesikta *ib.*,; Pes. Rab., *ib.*; see Buber's Note 72 in Pes. on parallel passages; Midr. Tadshe, ed. Epstein, p. XXIX.

L. 4. Num. 29,35.

L. 13. Ps. 109,4.

L. 16. Num. 29,36.

L. 17. Ps. 118,24.

L. 19. Cant. 1,4.

יום טוב שני והוא יום שמחת תורה. מוציאין שלשה ספרים, וקורין באחד חמשה בפרשת וזאת הברכה, הד' מהם עד ומשפטיו עם ישראל, וחוזר וקורא החמישי, והוא המסיים, מן וזאת הברכה עד לעיני כל ישראל, וקורא הששי, והוא המתחיל בספר השני, מן בראשית עד אשר ברא אלהים לעשות. ונהגו להתיר להתחיל מיד בבראשית אחר שמסיימין את התורה, כדי שלא יראה כמי שמשליך מעליו את המשוי, אלא רצוא ושוב בקריאת התורה, מיד שגומרין מתחילין. וקורא המפטיר בספר הג' בפרשת פנחס, ביום השמיני עצרת תהיה לכם, ומפטירין ויהי אחרי מות משה עבד ה'. ושונין משניות, פרק הכל חייבין בראייה, ממסכת חגיגה.

נדולה תפלה, שבזכותה עושה הב"ה שלום בארץ, ומקריב את הרחוקים, ומביא רפואה לעולם, שנא' בורא ניב שפתים שלום שלום לרחוק ולקרוב אמר ה' ורפאתיו.

כלו תפלות שבח ולאל ותהלות

סליק פרקא

L. 1ff. Cf. Abudarham, p. 111b–c; Ṭur, *ib.*, 669. Here, also, there is resemblance between our text and Miṣwot Zemaniyot (MS p., 78b, bot.): ועל כן נקרא יום שמחת תורה מפני שהוא סיום התורה, ויתחיל וכו'. וזה להראות חריצות והשתדלות רצוא ושוב בקריאת התורה, ושלא עזב אותה בסיימו אותה ושלא נדמה שהיתה עלינו כמשוי שמשליכהו מעלינו להקל מעלינו.

L. 3. Deut. 33,1–21.
L. 4. Deut. 33,1–34,12.
L. 5. Gen. 1,1–2,3.
L. 6. Cf. Ha-Manhig, *ib.*, 55 (p. 71b); Abudarham, p. 111c.
L. 8. Num. 29,35.
L. 9 Josh. 1,1.
L. 9 10. Mishnah, Ḥag., 1.
L. 14. Is. 57,19.

הוספות

א

בקשה

‏– – – ⏑ – – – ⏑ – – – ⏑

אשחר אל וקומתי כפופה ועיני אל שמי עוזו וקופה
נפותי ונדכיתי בפשעי וחיתי בחטאתי נגופה
יקוד לבי ילהט בין צלעי ודמעתי כמו מטר ערופה
יהלמני עון כחשי בראשי ונפשי תוך נחל איתן ערופה
שחורה היא במראה גם במעשים ולא נאוה ומחטאה שזופה
רצונה עשתה תמיד בעודה בענבתה וזמתה שטופה
אפפוה נהרות הפשעים וממימי זדוניה שטופה
לבבי ישקה תמיד בכירה אשר אינה קטומה גם גרופה
במי פשעי יפוצץ כל עימת וחיתי במי אשמה גרופה
רחוצה אך במי חטאת טבולה במי נדה ולא עלתה שטיפה
במעי משרפות ואש ונפרית ונפשי תוך מדורתם שרופה
ילחך לב אבל לא הדמעות ולא דמעה תכבה השריפה
יהי חסדך עלי עבדך וחן נא לנפש נכאבה דלה ורפה
ויבוא לי שאון חסדך ואחיה ותנפש בך נפש עייפה

L. 1ff. This poem I am editing from a MS in the Bodleian Library, Oxford (Cod. Bodl. 613; Neubauer, Cat., nu. 1162, col. 360). Note the acrostic: אני ישראל ברבי יוסף נוחו עדן בן אלנקאוה טלישלי חזק שנה ותנוח.

L. 1. For וקומתי כפופה cf. Gen. Rab., XII, 10 (ed. Theodor, p. 109)

L. 2 Ps. 38,9.

L. 4. Deut. 21,4.

L. 8. Cf. Ps. 78,21: ואש נשקה ביעקב. Cf. Tosephta, Shab., III,3 (ed. Z., p. 112). Cf. Immanuel Frances: לבי במכאובי כאש תנור אשר לא קטמו אותו ולא גרפו; quoted by Ben Jehudah, *Millon*, II, p. 849.

L. 12. Cf. 1 Kings 18,38.

סמוך נפלי ולעוזר תהיה לי   ולא תהיה משוכתי חשופה
פדה נפשי וכסה על פשעי   זרוע קדשך תמיד חשופה
נשוי פשע כסוי חטאת אהי נא   לפניך ביום אף ואנפה
והט אזן לאמרי פי ואל נא   אטומה תהיה כי אם שקופה
וחסדיך גדולים מפשעי   וצדקתך עלי ועמך עדיפה
ולא תמוד גמול מדה במדה   ולא תשיב שכר איפה באיפה
ערוב עבדך לטוב צורי קדושי   ביום חרב נקמות היא שלופה
דלה נפשי אשר טבעה בתוך בור   יגוניה ומצרות אפופה
נכאה תחבוש מלכי ותדרוש   ותרגיע מבהלה דחופה
בצדקתך תרימנה תרומה   ויום טובך תניפנה תנופה
נבוכה תוך תהומות המצוקות   ובין גלי כאב שטה וצפה
אניה טובעה העמד אשר היא   ברוח חטא ואשמתה נשופה
לעת זקנה היה מסעד לנפשי   אשר מתוך ומעוני דלופה
נעורי חלפו רובם ועברו   ימי נער וקרבה התקופה
קווצותי צחורות לא שחורות   יבשרון בבוא יום החליפה
אני הולך בדרך הרחוקה   בלי צידה בידי יום אסיפה
ומה אעשה בבוא פחדי כשואה   ומה אומר בבוא אידי כסופה
הלא שערי כיונה באת בערב   ועף עורב ועת שחר ועיפה
טלואים שערותי גם נקודים   ומחלפתי ללבן היא עטופה
לך נפשי צמאה גם כמהה   ואל טובך ברעב היא עטופה
ימי חיי צנומות הם ודקות   וחיתי במו קדים שדופה
טהור עין ראה מחצי ולחצי   ומחלתי והעלה לי תרופה
לרחמיך אצפה ואיחל   ולך עיני כעין שפחה חרופה
יחידתי לעבדך מאיצה   כרקחת וטבחת ואופה

L. 1. For משוכתי, cf. Is. 5,5.
L. 13. Cf. Ps. 72,14; 119,28.
L. 18. Cf. Gen. 8,7,11; Amos 4,13.
L. 19. Cf. Gen. 30,32.
L. 20. Cf. Ps. 63,2; Lam. 2,19.
L. 21. Cf. Gen. 41,23.
L. 23. For שפחה חרופה cf. T.B. Yeb. 55a, bot.

חמול עלי ולא אגוע בפתע ולא אמות במיתה ההדופה
זדוני אומרה אודה פשעי בטרם תהיה נפשי חטופה
קדושי יה השיבני ואשוב ונפשי לך תהי ברה ויפה
שמור נפשי ולך תשוב טהורה וזכה מבלי פשע וְחָפָּה
נחני אך בדרך טוב ומישר ולא אצנף לבור שאון צנפה
תמלט מרדה שחת יחידה ולא אהיה לפי פחת טרפה
חפוש נא מאסר נפש כלואה בתוך קרב ובשר היא רצופה
נתונה תוך כלוא חשך ותמיד למלאת תאות הגוף נדופה
יציר עפר ואפר גוף היצדק והוא שואף לרוח חטא שאיפה
נבלות יאהב יבחל נכוחות ותשמתו בחטאתו ועופה
הדימוני ותמיד על שניהם אשחר אל וקומתי כפופה.

ב

תוכחה

יום מועד לדין גבוהים. בקום למשפט אלהים. זכרתי ונבהלתי. אם און פעלתי.

שערת בשרי תסמר. ליום פקדת יציר חומר. וצור עין לא יעלם. פועל אדם ישלם.

רם אין לפניו שכחה. אבל הפינקס פתוחה והיד כותבת לו. והשיב לאדם כפעלו.

L. 3. Cf. Lam. 5,21.

L. 4. I am indebted to Rabbi Joseph Marcus for help in restoring this line, which is partly effaced in MS. For חָפָּה, cf. Job 33,9; fem. of חף.

L. 5. Cf. Is. 22,18; Ps. 40,3.

L. 8. For נדופה cf. Ps. 1,4.

L. 11. For הדימוני cf. Jer. 8,14.

L. 12ff. This poem I am editing from the same MS as the first poem (cf. Neubauer, ib.). Note the acrostic: ישראל ברבי יוסף חזק.

L. 13. Job 4,15; Is. 10,3.

L. 16. Abot, III, 25 (ed. Taylor, p. 20).

אם ינשה בר לבב. ויאריך לחוטא שובב. במשפט לא מעל. הן כל אלה יפעל.

לאשר צעדי יספר. היועילני לכפר. ואומר אפס ואון. לא פעלתי און.

ביד כל אדם יחתם. עקש והולך בתם. לכן יכיר כל מעבד. פעולתו אשר עבד.

רשע לא כסיתי. מי יאמר זכיתי. לבי וכסה עוניו. ופעולתו לפניו.

במה אקדם ואכף. פניך יום על כף. מאוני משפט אעל. חטאתי מה אפעל.

יכסוני כלמותי. הה לי על אשמותי. כי חקוקה בגבוהי. פעולתי את אלהי.

יגעתי לריק בתבל. וכלה כחי להבל. אחר התולים לבקר. עושה פעלת שקר.

ומה יזכה ילוד אשה. אשר בפח יצרו יקושה. נפשו בדמה אבקש. בפועל כפיו נוקש.

סליחתך יה הפק. לעם דלתיך דופק. יקולך לכפר מעלו. כשכיר יקוה פעלו.

פדה שב מיד פשעו. ומחה עונו בדמעו. וכתוב בספר נקיים. פעלת צדיק לחיים.

L. 3. Cf. Is. 41,29; Pr. 30,20.
L. 6. Pr. 20,9.
L. 7. במה אקדם: Mic. 6,6.
L. 9f. Cf. Is. 49,4.
L. 11. התולים: Job 17,2.
L. 13. Job 25,4; Ps. 91,3.
L. 13. נפשו בדמה. Perhaps: כדומה; cf. Ps. 94,17.
L. 15. Note יקולך; from קול, to be light: "May it be easy for Thee to forgive his trespass!"
L. 16. Job 7,2.

חשים לביתך כנשר. לעבדך לבכם הכשר. בסרם נתן לכם. שכר לפעלתכם.

זכה לב שובבים. ושים רחוקים כקרובים. אשר לא שבו לכסלה. אף לא פעלו עולה.

קיים דבר נביאיך בם. את תורתי בקרבם. ועל לבם אכתבנה. אפעל ומי ישיבנה.

L. 3f. Ps. 85,9; 119,3.
L. 5. Jer. 31,32
L. 6. Is. 43,13.

ג

מַרְתִּיָּה

עלי קשטיליא וארגוני[1]

עדת ישורון כלכם ראשיכם שבטיכם זקניכם ושטריכם
כל איש ישראל

חוקה אחת לכם לספוד ולבכות כל ימיכם
על אשר ארע לכם ולאבותיכם ויבכו כל בית ישראל

אהה על גלות ספרד משמים רע ירד
וימטר ה' עליהם ברד ויחר אף ה' בישראל

בשנת מות נסיכנו דון ג'ואן מלכנו
כשלו ברכנו ויקם ה' שטן לישראל

איש צר ואויב כהמן בכל עת ובכל זמן
פחת לרגלינו טמן עכן עוכר ישראל

היא שנת אַן מלך כי אם צעיר מולך
השמיד עשיר והלך אנשי עם ישראל

[1] This anonymous elegy was first edited by Adolph Neubauer in *Israelit. Letterbode*, vol. VI (1880f.), p. 33ff., with Notes by David Kaufmann, *ib.*, p. 80ff. Cf. also Kaufmann, in Rev. Et. Juiv., vol. 38 (1899), p. 251ff. For the term מרתיה, from Arabic מרת'יה, cf. Ben Jehuda, Millon, s.v.

L. 1f. Deut. 29,9. L. 3. Num. 15,15. L. 4. Num. 20,29. L. 6. Num. 25,3.

L. 7. Don Juan I, king of Castile, who treated the Jews with relative fairness, died October 9, 1390. Cf. Graetz, Gesch. d. Juden, vol. VIII, p. 55. L. 8. Cf. 1 K. 11,14. L. 9. Cf. Est. 7,6.

L. 9ff. The reference, no doubt, is to Ferrand Martinez. Cf. Graetz, *ib.*, p. 53ff; Kayserling, Rev. Et. Jui., vol. 38 (1899), p. 257ff.

L. 10. Cf. 1 Chr. 2,7.

L. 11f. Enrique III was eleven years old when he was made king.

L. 12. Ezra 2,2.

ובראש חדש תמוז נגורתי בחפוי
ויאבד כל עליוי ומת עם רב מישראל

באיבת לב ובצדיה בחנית מסע ושריה
הכו קהל אישבילְיָא אצילי בני ישראל

אמנע נפשי מטובה ואיליל ברחובה
על קהל קורטובה אנשי חיל מכל ישראל

על שואת קהל טָלְיְטָלָה טלטלם ה' טלטלה
תפארת הגולה עיר ואם בישראל

בששה עשר לחדש ועם צור ברית קדש
והשבית שבת והעביר החדש אשר יקדישו בני ישראל

נפלו בידי ערלים וצרים כמה חסידים וכשרים
וצדיקים גמורים ונשיאי ישראל

לשממות עדת יהודה עדת אל מתנודדה
ויחרד יצחק חרדה ויצעקו בני ישראל

ושמואל הקטן עמהם התחתן
ולא שמע לקול השטן ההולך לפני מחנה ישראל

L. 1. Kaufmann has pointed out that this agrees with the statement in the Letter of R. Ḥasdai Crescas that the massacre at Seville began on the first of Tammuz (June 4th). (Cf. Graetz, *ib.*, p. 57).
L. 2. Cf. Num. 21,6.
L. 3. Job, 41,18.
L. 4. Ex. 24,11.
L. 6. Ex. 18,25.
L. 8. 2 Sam. 20,19.
L. 10. Ex. 28,38. L. 12. Num. 1,44.
L. 14. Gen. 27,33; Ex. 14,10.
L. 15. Who was Samuel Ha-Ḳaṭan? L. 16. Ex. 14,19.

ונשים צדקניות   שמרי מצות רחמניות
אשר היו ראויות   לכפר על בני ישראל

למיתת הרב ר' יצחק   שמו נודע ממרחק
נאמן ועד בשחק   כאחד שבטי ישראל

ורב יהודה תחלה   אשר היה איש תהלה
הקריב אשתו לעלה   ובניו בקרב ישראל

שלשתם יחד נהרגנו   וזה עם זה השתרגנו
ויאחזמו רעד נמוגו   ראשי המטות לבני ישראל

בטרם נעשה כבברה   וישליכו אותו הבורה
והכניסוהו לקבורה   עם עדת ישראל

ורב ישראל המשורר   עליו קנים אעורר
הכהו הצר הצורר   לפני כל בני ישראל

וציר נאמן של קהלה   שחט עצמו תחלה
לזאת אועק בלילה   אל שאול ואל בית ישראל

L. 2. Num. 8,19.

L. 3. Kaufmann has identified him as R. Isaac b. Shoshan, who, according to Zacuto, was slain at Toledo with R. Judah b. Asher. (Cf. Yuḥasin, ed. London, p. 225a). L. 4. Gen. 49,16.

L. 5f. R. Judah b. Asher, great-grandson of R. Asher b. Yeḥiel. Cf. Yuḥasin, *ib.*, a and b.

L. 6. Deut. 17,20.

L. 8. Ex. 15,15; Nu. 30,2.

L. 11ff. As Kaufmann pointed out, this undoubtedly refers to R. Israel Al-Nakawa, who was not burnt at the stake, as Gavison states in 'Omer Ha-Shikḥa (p. 83 b, p. 137 d), but was attacked by the mob and either was killed or killed himself. It depends upon how one construes the lines that follow. They seem to refer to R. Israel, though Kaufmann denied it.

L. 12. Cf. 1 Sam. 7,3.

במותו כלו התפלות   ונסעו ממקהלות
ויתנו בחילות   ומירות ישראל

לעלה תמימה הקריב נפשו   לפני האל קדושו
וכרתו את ראשו   על קדושת ישראל

ושלמה אחיהו   העת אשר ראהו
מתעלל בדם ויעש גם הוא   כאשר עשה ישראל

והאיש אֲשֶׁר   הקדיש עצמו כשר
ראה את כל אשר   עשה אלהים לישראל

אבדתם ואוי על האבדה   אחוזם כדגים במצודה
והקדימו לדרכם צידה   וימסרו מאלפי ישראל

קדש השם ודתו   ולא שקר בבריתו
והחזיק בבריתו   ונקרא שמו בישראל

אביו ואמו זקנים   בכו במר כיענים
ויזעקו בקול קינים   וישבו ויבכו גם בני ישראל

אוי על בתי כנסיות   כי שבו כלם שאיות
וקננו שם איות ודיות   ויסעו בני ישראל

L. 1. Num. 33,26.
L. 2. בחילות: probably, plural of חילה (Job 6,10). Cf. רעדה אחזתם שם חיל כו' (Ps. 48,7). In Nu. one of the stations is חרדה (*ib.*, 25).
L. 2. 2 Sam. 23,1.
L. 6. Deut. 2,12.
L. 7. Probably a grandson of R. Asher b. Yeḥiel.
L. 8. Ex. 18,9.
L. 9. Eccl. 9,12.
L. 10. Nu. 31,5.
L. 12. Deut. 25,10. L. 14. Num. 11,4.
L. 16. Cf. Deut. 14,13. L. 16. Ex. 12,37.

בית הכנסת הגדולה   על רעה חולה
תרים קול בילה   כנסת ישראל

שעריה שוממים   ובאו בה בני עמים
ישמעאלים ואדומים   אשר כרתו משם בני ישראל

וההיכל הקדמון   היה כטל חרמון
כי בו היתה אמון   אשר שם משה לפני בני ישראל

בית הכנסת החדשה   בדד כאשה גרושה
תאמר מה זאת עשה   ה' למשה וישראל

איה כל קהליך   גדוליך ואציליך
קום וראה אהליך   משכנותיך ישראל

בית הכנסת שר שמואל   הלוי נשיא ישראל
תזעק הוי אריאל אריאל   קדוש יושב תהלות ישראל

L. 1. The Great Synagogue was set on fire in 1250, but it was rebuilt and in 1492 it was turned over to the knights of Calatrava who were to use it as a church (Kaufmann). Cf. Kayserling, *L'ordre de Calatrava et les juifs*, R. E. J., vol. 38 (1899), p. 313.

L. 4. Num. 13,24.

L. 6. Deut. 4,44.

L. 7. The New Synagogue, as Kaufmann points out, was built by R. Joseph Ibn Shoshan (cf. Abne Zikkaron, p. 69f). The date of his death, in the epitaph, is not clear. In 1204-5 he was dead, as is stated by Ha-Manhig (p. 27a), which praises the beauty of the synagogue. Cf. on the Ibn Shoshan family, Brody, in Ṣiyyunim in Memory of Simḥoni, p. 45ff.

L. 8. Ex. 18,1.

L. 10. Num. 24,5.

L. 11. The synagogue built by Samuel Abulafia in 1357 (cf. Graetz, *ib.*, vol. VII, p. 359f.)

L. 12. Ps. 22,4.

ומדרש רב יעקב   אויבים עקבוהו עקוב
דבר שלח ה' ביעקב   ונפל בישראל
ובית הכנסת אלקורטובי   אין לו מוציא ומביא
מיום נסע הכרובי   אבי אבי רכב ישראל
ובית הכנסת ן' זיזא   אשר היתה עליזה
אוי כי משם זזא   כבוד מישראל
אהה אל מדרש אלנקוה   עליו אועק אויה
כי נשאר בשאיה   ממקדשיך ישראל
אוי על כנסת אבודרהם   לבי כים ינהם
ואל זרע אברהם   יצחק וישראל
אהה על מדרש ן' וקר   אשר היה פאר ויקר
ממקומו נעקר   ויט מעליו ישראל
ומדרש רב ישראל   אהה כי אין לו גואל
כי ביד אלופי רעואל   העבד ישראל

L. 1. Perhaps named after R. Jacob b. Asher (Kaufmann).

L. 2. Is. 9,7

L. 3. Perhaps named after R. Abraham Al-Kurtubi, known as author of piyyuṭim. (Cf. Zunz, Literaturgesch., p. 500; Steinschn., Arab. Liter. p. 269). L. 4. 2 Kings 2,12.

L. 5. On Ibn Ziza, cf. Zunz, Zur Geschichte, p. 437. L. 6. 1 Sam. 4,21.

L. 7. R. Abraham Al-Nakawa, who built this synagogue, was murdered in 1341 (cf. Abne Zikkaron, p. 33f). The synagogue became a famous seat of learning. (Cf. Abraham b. Solomon, Sepher Ha-Ḳaballah, in Neubauer's Med. Jew. Chronicles, I, p. 105; Brody, *loc. cit.*, p. 47).

L. 8. Ps. 68,36.

L. 9. Named after David Abudarham, the author of the Commentary on the Prayers, or perhaps one of his ancestors.

L. 11. The Ibn Wakkar family was prominent in Toledo. On R. Judah Ibn Wakkar, a correspondent of R. Asher, *cf.* Graetz, *loc. cit.*, p. 251. On the physician, Don Samuel, *ib.*, p. 288, Steinsch., Arab. Liter., p. 165. On the kabbalistic writer, Joseph, see Graetz, *ib.* On the physicians Don Joseph and his son, Jacob, cf. Baer, Die Juden im christl. Spanien, I, p. 1001f. L. 12. Num. 20,21.

L. 13. Whether this school was named after R. Israel Al-Nakawa, or another R. Israel, we do not know. Kaufmann suggest R. Israel b. Joseph (cf. Introduction, p. 23f.). L. 14. Jer. 2,14.

ומדרש רב מנחם   נפקד מנו מרחם
ויהי ללוחץ ולוחם   אשר רבו בני ישראל

הרבה כפרים ועיירות   נגזר עליהם גזרות
ויסעו מחצרות   ויניאו את לב בני ישראל

אבכה לזאת הרעה   אשר פתאם נגעה
כי היו רק זועה   יהודה וישראל

וגמרה וגם מקרא   ופרושים וגם ספְרָא
והמנורה והעטרה   הנם ככל המון ישראל

ארי ודוב דלק אחרי   והחריב ספי ושערי
רבת צררוני מנעורי   יאמר נא ישראל

בית הכנסת של סְלוּקְיָא   מר תצרח באניה
יען כי הוא היה   לעבוד עבודת בני ישראל

והחבורות נפזרות   אחר היותם חבורות
בעת יובלו לקברות   איש איש מפני ישראל

היו עושים מצוה בצהלה   תורה חופה ומילה
והיו גומלים בחמלה   חסד עם בני ישראל

L. 1. Perhaps named after R. Menaḥem b. Zeraḥ, author of Ṣedah La-Derek (cf. Graetz, *loc cit.*, p. 285f). Kaufmann: נפקד for Neubauer's נעקר.
L. 2. Num. 20,13.
L. 4. Num. 33,18; 32,9.
L. 6. Cf. Is. 28,19.
L. 8. 2 Kings 7,13.
L. 10. Ps. 129,1. L. 11. The name סלוקיא is obscure.
L. 12. Num. 8,19.
L. 14. Lev. 20,2. Maybe we should read מפני.
L. 16. 1 Sam. 15,6.

ונבאי הצדקה   נפשם שוקקה
ובמתניהם מועקה   ואין עוזר לישראל

ואשא קינה במגנה   וכל גרן ארונה
על קהל ברצילונה   שלומי אמוני ישראל

ועל אלה אני בוכיה   בתאניה ואניה
על קהל בְּלֶנְסִיא   עטרת תפארת ישראל

ואקונן בבכי ואנקה   ונושאות קול בחזקה
על קהל מיורקא   גמלי חסד עם בני ישראל

היו עמי כצאן אובדות   וגרו עליהם שמדות
והנם עובדים עבודות   ולא יזכר שם ישראל

קול ששון וקול שמחה   הומר ביגון ואנחה
מועד ויום מנוחה   אל תשמח ישראל

ועושי מצות עשה ולא תעשה   לחרפה לעין כל שוסה
אהה כי אומר ועושה   נתן למשסה יעקב וישראל

ואהימה על חרבן   הבתים ובטול הקרבן
על תינוקות של בית רבן   נערי בני ישראל

L. 2. 2 Kings 14,26.
L. 3. Lam. 3,65; 2 Sam. 24,16.
L. 4. 2 Sam. 20,19.
L. 6. Cf. Is. 62,3.
L. 8. On the Jews of Majorca, cf. Kayserling, in Jew. Enc., II, p. 471f.
L. 10. Ps. 83,5.
L. 12. Hos. 9,1.
L. 14. Is. 42,24.   L. 16. Ex. 24,5.

תורה תועק מרה תפארתה הוסרה
ולא יקרא לה גבירה שופטה ישראל

זרים גלו את סתריה וחדלו את שוחריה
וחשכו את מאוריה גלה כבוד מישראל

וכל כתבי הקדש אויב קדש והדש
וזעם על ברית קדש ולכה זועמה ישראל

זכור ה׳ מה היה לנו הן גוענו אבדנו כלנו
לולי ה׳ שהיה לנו יאמר נא ישראל

אהה צור שכחת עמך אשר אהבת
וכימי חסד עשית אתה עם כל בני ישראל

קנא ונוקם דמם תדרוש מיד צר על גבי יחרוש
מסך לענה ורוש וישק את בני ישראל

אני האיש המקונן עם הרע אתאונן
ועל זמן אתלונן את תלונות בני ישראל

אנא צור בוראנו אשר טרף וירפאנו
ישועה ממרה יראנו ויושע ה׳ ביום ההוא את ישראל

L. 2. Jud. 4,4.
L. 4. 1 Sam. 4,21.
L. 6. Num. 23,7.
L. 7. Lam. 5,1; Num. 17,27. L. 8. Ps. 124,1.
L. 10. 1 Sam. 15,6.
L. 12. Ex. 32,20. L. 14. Ex. 16,12. L. 15. Hos. 6,1.
L. 16. Ex. 14,30.

אל נקמות ה' השב גמול לשכני
כי ירחם ה' את יעקב ובחר עוד בישראל

לפלטה הנשארה תשמיעני ישועה מהרה
ואתה אל תירא עבדי יעקב ואל תחת ישראל.

L. 1. Ps. 94,1; 79,12.
L. 2. Is. 14,1.
L. 4. Jer. 30,10.

מפתח
(חלק א)

א

אבות, 39, 60
אבות דר' נתן, 52
אבן העזר, 18
אגדתא, 18
אורח חיים, 12, 18
אושעיא, 12
אמוראים, 12

ב

בראשית רבה, 18, 25, 27, 39, 40, 51, 65
ברייתות, 12
בר קפרא, 12

ג

גאונים, 12
גירונדי, ר' יונה, 69
גמרא, 8

ד

דברים רבה, 49, 52, 59, 64

ה

הושעיה, 12
היכלות, 18
הלכות גדולות, 18

ו

ויקרא רבה, 31, 33, 46

ז

זהר, ראה מדרש יהי אור.

ח

חופת אליהו זוטא, 18
חופת אליהו רבה, 18, 34
חושן משפט, 18
חייא, 12

ט

טור, ראה חושן משפט; יורה דעה; יעקב בן הרא"ש

י

יוחנן, 12
יונה גירונדי, ראה גירונדי
יורה דעה, 18, 69
ילמדנו רבינו, 18
יעקב בן הרא"ש, 12, 68
ירושלמי, ראה תלמוד ירושלמי
ישמעאל, 12

כ

כלה, 37.

מ

מדרש, 23, 32, 44, 47, 58, 60, 62, 79
מדרש בראשית רבה, ראה בראשית רבה
מדרש דברים רבה, ראה דברים רבה
מדרש השכם, 18, 37, 67
מדרש ויקרא רבה, ראה ויקרא רבה
מדרש חזית, 18
מדרש יהי אור, 25, 29, 36, 39
מדרש ילמדנו רבינו, ראה ילמדנו רבינו
מדרש ר' נחוניא בן הקנה, 18
מדרש שמות רבה, ראה שמות רבה
מדרש תלים, 46, 83
מדרש תנחומא, 18, 54
מכילתא, 12, 18
מנורת המאור, 8, 16

מעשה באדם אחד וכו', 86
מעשה באחד וכו', 64
מעשה באנשי גליל וכו', 78
מעשה בחסיד אחד וכו', 32, 59, 65, 67
מעשה בר' אליעזר ור"ע וכו', 86
מעשה בר' יהושע בן חנניה וכו', 73
מעשה ברבי יוחנן בן זכאי וכו', 58
מעשה שמואל ואבלט וכו', 28
מקרא, 5, 16
מרגניתא דר' מאיר, 18
משה בן מיימון, ראה רמב"ם
משה בן נחמן, ראה רמב"ן
משנה, 5, 11, 16
משנה: פאה, 65, 88
משנה תורה, ראה רמב"ם

ס

סעדיה, 12
ספרא, 12, 18
ספר היכלות, ראה היכלות
ספרי 12, 18, 30, 78, 80
עמרם, 12
עקיבא, 12

פ

פסיקתא, 18, 50, 51, 55, 84
פרקי ר' אליעזר 18, 23

ר

ראש, 65
ראשי הישיבות, 12
רב, 12
רב אשי, 12
רבינא, 12
רבינו הקדוש 11, 12
רבנים 12
רבנן סבוראי, 12
רמב"ם, 66, 69, 72, 76, 77, 84
רמב"ן, 18
רש"י, 72
ר"ת, 69

ש

שמות רבה, 26, 31, 56, 61, 65

ת

תלמוד, 5
תלמוד בבלי, 12, 18
תלמוד בבלי:
ברכות, 43, 40
שבת, 26, 32, 42, 53, 59, 61, 83
סוכה, 59
ראש השנה, 27
תעניות, 46, 50, 62, 64
כתובות, 33, 45, 66, 67, 69, 71, 72, 77, 78, 83
נדרים, 18
סוטה, 68, 69
גיטין, 35, 73
בבא קמא, 23
בבא מציעא, 41, 70, 71
בבא בתרא, 26, 28, 30, 57, 73, 75, 76, 77, 81, 89, 90
סנהדרין, 44
שבועות, 42
הוריות 72
תלמוד ירושלמי 12 18
תלמוד ירושלמי:
ברכות 49
פאה 78
תוספתא 12 18
תנאים 11
תנחומא ראה ילמדנו רבינו; מדרש תנחומא
תשובות גאונים 18

(חלק ב)

א

אבות, 6, 49, 104
אבות דר' נתן, 96, 100
אבי העזרי, 206, 220, 221, 345
אברהם הירחי, ראה ירחי
ארחות חיים, 54, 232, 247, 360, 374, 391, 401, 409, 417, 418
איכה רבתי, 324, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 337, 339, 342
אליהו רבה, ראה סדר אליהו רבה
אליעזר הגדול, 227
אליעזר ממיץ, 236
אלפאסי, 171, 177, 220, 236, 239, 246, 266, 279, 391, 417
אשר, ראה רא"ש.

ב

במדבר רבה, 77
בעלי הקבלה, 182
בראשית רבה, 9, 20, 22, 24, 31, 136, 263, 283, 290, 291, 293, 294, 296, 303, 323.
ברייתא דר' ישמעאל, 79
ברצלוני, ראה יהודה ברצלוני

ג

גאונים, 62, 77, 121, 177, 198, 229, 266, 268, 310, 380, 394
גבירול, ראה שלמה ן' גבירול.
גיאת, ראה יהודה ן' גיאת; יצחק ן' גיאת
גירונדי, ר' יונה, ראה יונה גירונדי
גרשום, ראה רבינו גרשום

ד

דברים רבה, 25, 41, 94, 96, 145

ה

האיי גאון, 138, 139, 240, 263, 346, 412
היכלות, 80, 149
הלכות גדולות, 212, 220, 239, 365, 417
המחבר, 31, 34, 77, 105, 128, 168, 231, 283, 285, 436

ו

ויקרא רבה, 146, 272, 361, 368, 421, 422, 417

ז

זהר, ראה מדרש יהי אור

ט

טור, ראה ארחות חיים; יעקב בן הרא"ש

י

יהודה בן הרא"ש, 202
יהודה ברצלוני, 236
יהודה הלוי, 378
יהודה ן' גיאת, 138, 166, 184
יונה גירונדי, 171, 231, 240, 268
יוסי הכהן בן קרספין, 68
יחיאל בן הרא"ש, 70, 208
יחיאל מפריש, 246
יעקב בן הרא"ש, 54, 63, 75, 207, 221, 231, 236, 239, 247, 360, 374, 391, 401, 416
יצחק, ר', 75, 425
יצחק אלפאסי, ראה אלפאסי
יצחק ן' גיאת 198, 220, 236, 239, 240, 346, 391, 417
ירושלמי, ראה תלמוד ירושלמי
ירחי, אברהם, 79

מ

מאור, 230

מאיר מרוטנבורק, 205, 209, 216, 217, 418
מגילת סתרים, 347
מדרש, 43, 48, 49, 57, 58, 61, 66, 81, 90, 91, 96, 111, 116, 117, 121, 126, 130, 146, 147, 157, 158, 180, 189, 190, 191, 192, 206, 303, 385, 400, 403
מדרש איכה רבתי, ראה איכה רבתי
מדרש בראשית רבה, ראה בראשית רבה
מדרש דברים רבה, ראה דברים רבה
מדרש הגדול, 289, 290
מדרש השכם, 26, 435, 437
מדרש ויקרא רבה, ראה ויקרא רבה
מדרש יהי אור, 18, 38, 46, 48, 52, 82, 84, 91, 130, 151, 152, 159, 160, 233, 273, 367, 369
מדרש ילמדנו רבינו, 134
מדרש ר' ישמעאל, 354
מדרש של ר' נחוניא בן הקנה, 68
מדרש שמות רבה, ראה שמות רבה
מדרש תלים, 11, 14, 30, 32, 85, 99, 118, 176
מדרש תנחומא, 32, 55, 93
מהר"ם מרוטנבורק, ראה מאיר מרוטנבורק
מחבר, ראה המחבר
מכילתא, 21, 165, 189, 297, 366, 394
מנהיג, 79
מעשה באדם אחד וכו', 68
מעשה באחד וכו', 28
מעשה באשה אחת וכו', 336
מעשה בבנו ובבתו של ר' ישמעאל וכו', 336
מעשה בדואג בן יוסף וכו', 332
מעשה בחכם אחד וכו', 430
מעשה בחנה בת חנחום וכו', 337
מעשה בחסיד אחד וכו', 28, 123
מעשה בימי הורדוס וכו', 286
מעשה בימי ר' שמעון בן שטח וכו', 288
מעשה במרים בת בייתוס וכו', 335
מעשה במרים בתו של נקדימון בן גוריון וכו', 334
מעשה בר' אליעזר שמר וכו', 308
מעשה בר' אלעזר וכו', 32, 82
מעשה בר' חנינא בן דוסא וכו', 29
מעשה בר' יוסי בן קיסמא וכו', 27
מעשה בר' עקיבא וכו', 82
מעשה בשכונתו של רבן גמליאל וכו', 339
מעשה בשני בני צדוק וכו', 337
מעשה בתינוק אחד וכו', 18
מעשה היה בציון וכו', 294
מקרא, 79
משה בן מיימון, ראה רמב"ם
משה בן נחמן, ראה רמב"ן
משה ן' עזרא, 309
משלים, 237
משנה, 79
ביכורים, 276
עדיות, 82
משנה תורה, ראה רמב"ם

נ

נחשון גאון, 89
נטרונאי גאון, 76, 184, 198

ס

סדר אליהו רבה, 28
סופרים, 204, 206, 261
סעדיה גאון, 394
ספר היכלות, ראה היכלות
ספר המצות, 64, 69, 207
ספר הקינות, 354
ספרא, 286
ספרי, 5, 55, 57, 61, 66, 70, 94, 145, 323

ע

עמר, 62, 247
עמרם גאון, 198, 366, 382, 401
ערוך, 220

פ

פסיקתא, 7, 28, 40, 41, 46, 47, 208, 210, 309, 319, 322, 324, 330, 347, 419, 433, 434

פרקי ר' אליעזר, 38, 97, 110, 196, 201, 287, 357, 377, 382, 396

ק

קרשפין, ראה יוסי הכהן בן קרשפין

ר

ראב"ד, 279, 380, 424

רא"ש, 62, 63, 64, 70, 72, 74, 86, 90, 104, 105, 144, 189, 208, 212, 214, 217, 219, 220, 221, 223, 225, 228, 230, 231, 235, 236, 237, 239, 240, 241, 246, 248, 249, 251, 256, 257, 268, 271, 279, 374, 382, 389, 391, 402, 415, 417, 418, 425.

רבינו אשר, ראה רא"ש

רבינו גרשום, 165

רבני צרפת, 291

רי"ף, ראה אלפאסי

ריצב"א 64

רמב"ם, 63, 64, 115, 165, 220, 225, 236, 240, 265, 309, 346, 425

רמב"ן, 346, 364

רש"י, 63, 75, 138, 165, 212, 220, 226, 232, 239, 240, 251, 260, 282, 407.

רבינו תם, 171, 199, 213, 220, 232, 249, 413

ש

שלחן של ארבע, 197

שלמה ן' גבירול, 277

שמואל בן חפני, 243

שמות רבה, 23, 25, 32, 45, 100.

ת

תוספות, 43, 161, 189 198. 207, 369, 424

תוספתא, 6, 8, 142

תלמוד, 79, 382

תלמוד בבלי:

ברכות, 15, 30, 34, 36, 37, 42, 44, 48, 51, 53, 59, 65, 67, 68, 69, 78, 80, 81, 88, 94, 102, 104, 109, 110, 113, 114, 115, 116, 120, 121, 122, 124, 134, 135, 138, 139, 141, 146, 163, 168, 170, 174, 175, 176, 177, 179, 185, 189, 194, 319, 348, 349, 358, 380, 399,

שבת, 40, 51, 61, 69, 81, 90, 101, 109, 116, 145, 171, 181, 183, 186, 199, 205, 206, 207, 208, 209, 372, 394

עירובין, 82, 194, 195, 235, 246

פסחים, 61, 70, 102, 175, 183, 196, 197, 219, 220, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 251, 252, 261, 262, 263, 267, 270, 274, 362, 382, 383

שקלים, 93

יומא, 137, 240, 261, 362, 363, 365, 366, 367, 369, 389, 390, 391, 392, 393, 400, 402

סוכה, 376, 382, 406, 407, 408, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 421, 423, 424, 426, 426, 427, 428, 429, 430, 432, 433

ביצה, 242, 243, 244, 245, 247, 248, 249, 250, 261, 276

ראש השנה, 29, 120, 144, 178, 206, 272, 363, 365, 366, 370, 373, 374, 375, 376, 377, 382

תעניות, 6, 7, 8, 32, 64, 161, 202, 205, 278, 281, 282, 288, 289, 292, 293, 294, 301, 302, 304, 305, 306, 308, 309, 345, 347, 350, 352, 434

מגילה, 39, 42, 85, 128, 154, 165, 166, 181, 200, 210, 212, 213, 214, 215, 243, 285, 393, 400, 432

מועד קטן, 168, 242, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 275, 323

חגיגה, 101, 143, 252, 271, 276, 287, 436

יבמות, 24

נדרים, 167
סוטה, 41, 101, 154, 158, 162, 304, 350
גיטין, 334, 335, 336
קדושין, 80
בבא קמא, 139
בבא בתרא, 186, 349
סנהדרין, 9, 43, 203, 339, 348
שבועות, 196, 201, 226
עבודה זרה, 222
זבחים, 19, 79, 354
מנחות, 55, 56, 61, 78, 101, 420, 427
חולין, 82, 94, 149, 381, 393, 420
בכורות, 249
ערכין, 12, 212, 382, 432,
כריתות, 394
תלמוד ירושלמי: 101, 105, 106, 107, 111, 144,
157, 177, 189, 201, 263, 400

תלמוד ירושלמי:

ברכות, 17, 39, 114, 117, 160, 176, 195
פסחים, 195, 224, 227, 231
יומא, 385, 391, 392
סוכה, 412, 416, 417, 424, 429
ביצה, 242
ראש השנה, 364, 369, 376
תעניות, 157, 261, 268, 291, 295, 301, 304,
307, 347, 352, 353
מגילה, 215, 336
נדרים, 315
סוטה, 233
גיטין, 335
תנחומא, ראה מדרש ילמדנו רבינו; מדרש
תנחומא
תרגום אונקלוס, 131, 151, 405
תשובת הגאונים, 390

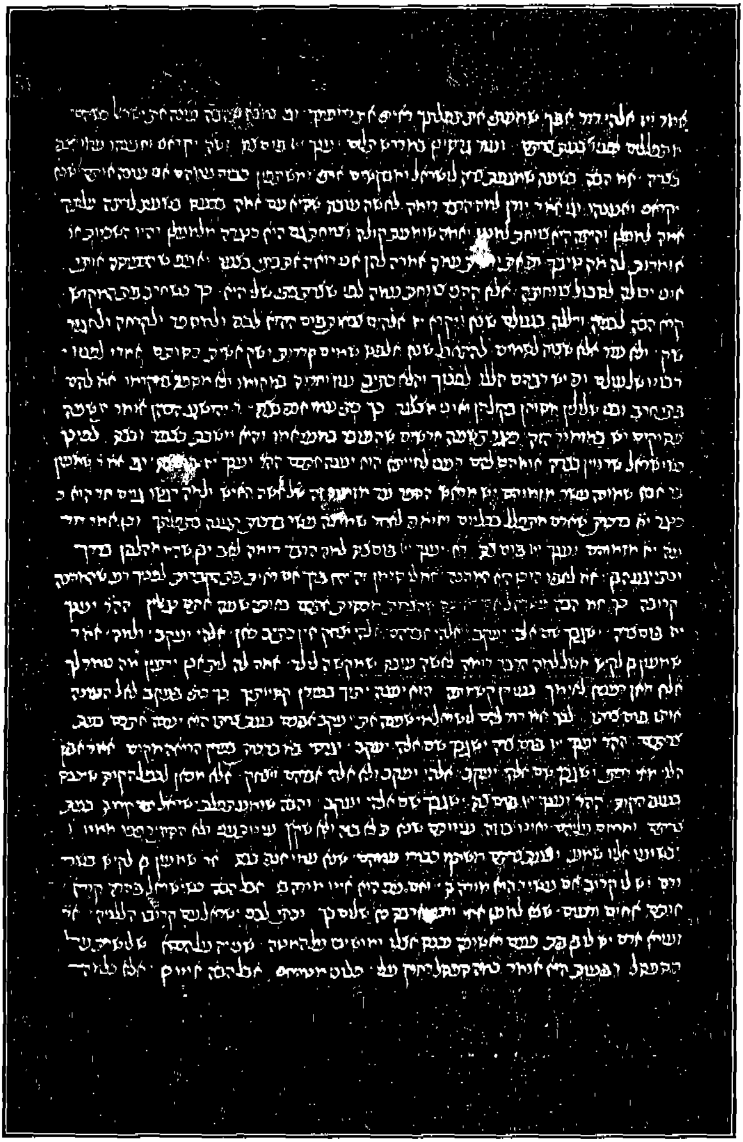

A Page from the MS of Al-Nakawa's Menorat Ha-Maor

how often such an end had become the lot of his people. Alas, it is just such a death he was destined to suffer in 1391, when he must have been quite an old man, having lived longer than he had expected. For, assuming he was fifty years old in 1363, he was seventy-eight in 1391. But perhaps it was long before the age of fifty that in those days one began to feel old and to be haunted by the furtive footsteps of Death.

At any rate, whether we read his Chapter on Prayer, or his own poetic products, we cannot but feel with Dr. Schechter that in R. Israel Al-Nakawa we have before us a man who was so built as to be able to die the death of a saint.

Moreover, there are at least two other Poetic Prayers by R. Israel Al-Nakawa that have come down to us. First described by Dr. Leopold Zunz,[1] they have been resting in a manuscript of the Bodleian Library, and I am editing them in this volume because of the light they throw on our author, both his spirit and his life.

One of these poems, it will be noted, is called *Baḳasha* (Request), while the other is called *Tokeḥa* (Reproof). Thus, they represent two species of the Piyyut. Both are acrostic, the initials of the first poem forming the name of the poet, of his departed father, of his family, and adding "the Toledan", as well as the year; while the second, being shorter, is marked simply with the name of the poet and his father, plus the usual finale: "Courage!"—*Ḥazaḳ*. The second was written specially for the Day of the New Year—a contrite confession of human frailty and imperfection, and prayer for Divine forbearance. The "Request", however, has some points of personal interest, besides. First, it is dated: the acrostic of its final lines forms the year 123, which means 1363 C.E. Then, the poet refers to himself in the course of the poem. Even at that time he felt old, and had forebodings of death. His youth was flown; his hair, formerly raven-black, had turned white. He knew that but few years were left to him—withered and thin years—and he prays that he might be spared a sudden and violent death,—mindful, no doubt, of

ritual; it appeared as *Ḥuḳḳat Ha-Pesaḥ*, Jerusalem, 1843. (Cf. Steinschneider, Arab. Liter., nu. 219). Abraham b. Mordecai Ankawa is the author of *Zekor Le-Abraham*, (Livorno, 1838), containing a collection of the laws of Terephot, in rhyme, and some songs for New Year's Day (cf. Benjacob, 'Oṣar, p. 155, nu. 93). Abraham Ankawa, also, wrote a work called Kol Bo, printed in 1848 (cf. Bliaḥ, Introduction to *Sha'ar Kebod Adonay*, p. 5).

[1] *Liter. d. Syn. Poesie*, p. 512.

reason, no doubt, that he is called in the poem the "Saul" of Israel. "When he died", says the poet, alluding to a Biblical verse (Numbers 33, 26), "prayers ended, and the songs of Israel moved from joyous choirs to places of anguish."

That R. Israel was not the first member of his family to have written poetry, we have learnt recently. In the Diwan of R. Todros b. Joseph Abulafia, which has just come to light, we find the name of R. Samuel b. R. Joseph Al-Nakawa. This, no doubt, was the grandfather of R. Israel, whose father's name was R. Joseph b. R. Samuel. R. Samuel b. R. Joseph is praised by R. Todros Abulafia for his loyal friendship and for a moving poem he had received from him when, as a result of some catatsrophe, in the year 1281, he had been suddenly thrown into prison. Abulafia requites him with a poem of his own.[1] Nor was R. Israel the last Al-Nakawa among the authors of Piyyutim. His son R. Ephraim of Tlemcen, combined a talent for such composition with his other gifts.[2] In the eighteenth century R. Moses Al-Nakawa published some poetic prayers for the Days of Awe,[3] while a hundred years later we find R. Abraham Al-Nakawa as author of religious songs for various occasions.[4]

[1] Cf. *Gan Ha-Meshalim We-Ha-Ḥidot*, copied by Saul Joseph and ed. by Moses Gaster (London, 1926), p. 186. For this reference I am indebted to Dr. S. Bernstein, New York. Abulafia addresses two other poems to R. Samuel Al-Nakawa; cf. *ib.*, p. 131 and p. 166.

[2] Cf. Introduction to Part I of this edition, p. 15. One of R. Ephraim's poems, I am told by Dr. Israel Davidson, is quoted by R. Simeon b. Ṣemaḥ Duran, in his Yabin Shemu'ah, p. 22b.

[3] Cf. Wiener, *Ḳohelet Moshe*, p. 48, nu. 388.

[4] Cf. Binah La-'Ittim, Amsterdam, 1841, published by Jacob Belinfante and Aaron Ḥay Israel. Most of the poems are by Abraham Nakawa. Abraham Ankawa, of Tlemcen, wrote an Arabic work on the Passover

X

R. Israel Al-Nakawa not only wrote about Prayer, but also composed poetic prayers of his own. Apart from the poetic preface to his *Menorat Ha-Maor*, which was printed in the first volume of this edition,[1] and the short poems heading the several chapters of this work, he, no doubt, composed many another Piyyut. Indeed, he was known in his own community as R. Israel the Poet, as appears from the elegy which an unknown poet of Toledo wrote on the tragedy of the Jewries of Spain in the year 1391,[2] in the course of which Al-Nakawa lost his life. In this elegy, we hear of the twelve synagogues and Jewish seats of learning which were destroyed at Toledo,[3] among them one bearing the name of the Al-Nakawas—no doubt, the one built by R. Abraham b. Samuel Al-Nakawa, who was murdered on the 10th of Tishri, 1341, and whose epitaph has survived.[4] R. Israel the Poet, mentioned in the elegy, has been identified as R. Israel Al-Nakawa, who seems to have been attacked by the mob and then to have killed himself. A brother, named Solomon, followed his example. Another brother, R. Samuel, had died in 1385.[5] The elegist devotes a particular lament to R. Israel, of whom he speaks as a poet and as a faithful deputy of the people, meaning, probably, that R. Israel had acted as Public Reader. It is for this

[1] Cf. Hebrew part of Vol. I, p. 5ff. On p. 6, l. 19, read מנאית for מתנית, a correction I owe to Dr. Israel Davidson and Dr. Jacob Mann.

[2] Edited by Neubauer, *Israel. Letterbode*, VI (1880), p. 33ff. Cf. Notes by David Kaufmann, *ib.*, p. 80ff. I am reediting it in this volume, Hebrew part, p. 444ff.

[3] Cf. Kaufmann, *Les Synagogues de Tolède*, *Rev. Et. J.*, vol. 38 (1899), p. 251ff.

[4] Cf. *Abne Zikkaron*, p. 33ff.

[5] Cf. *ib.*, p. 36, Nu. 31.

been read by our author's contemporaries, who themselves had gone through unspeakable calamities, and what comfort they must have drawn from the visions of redemption and joy with which these stories were crowned. God himself is represented as mourning for the misfortunes of Israel and as destined to join with them in the joyous celebration of their future release and triumph.

(19) A short section deals with the Midnight Prayers, which devout men were in the habit of practicing from the beginning of the month of Elul until the Day of Atonement and which were regarded by mystics as possessing singular value. Then follows a discussion of the New Year and another of the Day of Atonement, with their diverse observances, customs, and prayers.

(20) Finally, we are given a section on the feast of Tabernacles. Here we have a discussion, first, of the nature of the festival; then, of the booth, its purpose and preparation; then, of the four plants employed in the celebration of the festival, and, lastly, of the order of prayers for the several days. The chapter closes with a description of the Eighth Day, which is treated as a separate festival, and of the feast of Simḥat Torah (The Rejoicing of the Law). Great is prayer, our author concludes, for by its merit the Holy One blessed be He makes peace on earth, joins together those far from one another, and brings healing to the world; as it is written (Isaiah 57, 19): "He createth the fruit of the lips; peace, peace to him afar, and to him that is near, saith the Lord, and I will heal him."

what a prominent place the days of sorrow and self-abnegation occupied in the life of the Jewish people, and what importance was attached to them as a means of repentance and redemption. There is also a lengthy treatment of days of fasting and supplication for rain—a custom descended from the Talmudic period, but probably kept alive by the climatic condition of Spain, where to this day ecclesiastic processions and prayers on behalf of rain are held.

During the winter of the year 1313, we learn from the Responsa of R. Asher b. Yehiel (IV, 10), there was hardly any rain, which led to the fixing of a communal fast-day and prompted R. Asher, after a conversation with his friends on the first night of Passover, to direct the beadle of the synagogue to announce the Prayer for Rain on the morrow; this was contrary to custom and caused quite a protest.

In medieval Germany, also, prayers for rain were frequent, and R. Judah the pious tells of one instance where the drought was so serious that the Christians, both priests and people, proposed that the Jews join with them in prayers for rain; but this early invitation to a union service was declined on the ground of Biblical precedent.[1]

In the course of his treatment of the fast-days, our author gives not only the rules for their observance, but also a large collection of stories about the sufferings and the heroic martyrdom of Israel at the time of the destruction of the Temple of Jerusalem. Profound pathos pervades some of these stories. One can easily imagine with what zest they must have

[1] Cf. Sepher Ḥasidim, ed. Wistinetzki, p. 121.

First of the Month, in the course of which, among others, R. Judah b. Asher is quoted.

Hannukah and Purim occupy the next two sections.

(17) Then follows a discussion of the feast of Passover, which the author divides into eight parts, as follows:

i. On the cleansing of vessels for use during Passover.

ii. On the search of unleavened matter.

iii. Concerning the fourteenth day of Nisan.

iv. On things disallowed during Passover on account of leaven.

v. On the baking of unleavened bread.

vi. On the kinds of work forbidden or allowed during Passover.

vii. On the kinds of work permitted on the Intermediate Days of festivals.

viii. On the prayers for the eight days of the festival and the order of service for the night of Passover.

All these phases of the subject our author discusses in detail, deriving his material from older authorities, and especially from the work of R. Jacob b. Asher, whom repeatedly he quotes directly. Occasionally, we get an unusual quotation, as, for instance, the opinion of R. Samuel b. Ḥophni on the different kinds of work forbidden on the Sabbath and allowed on Holy Days. This, as I stated above, our author is likely to have derived from the work of Ibn Israel, whose Chapter on Passover is similarly divided, except that it has ten sections, instead of our eight, and their contents vary from ours.

(18) The longest section of our Chapter is devoted to the fast-days, including the Ninth of Ab. It shows

former, it is from a certain point of view the best of all services, and it would seem that it was the one favored by ancient prophets and pietists. One reason for its distinction lies in the very element of time: the morning prayer has its fixed time, for one says it before one has set forth upon the business of the day; the evening-prayer, also, is certain: one says it after having gotten home from work; but the afternoon prayer comes when one is in the midst of one's tasks and anxieties; therefore, one must make an effort to turn one's mind away from one's affairs, in order to say it properly. But so much the greater the reward for doing it. An older teacher had likened the afternoon services to the incense of the Temple, and this leads our author to quote some of the old teachings about the merit of the incense. We then have an outline of the evening service, followed by a similar outline of the bedtime prayers.

(16) Having given an idea of our author's purpose and method, I shall now sum up briefly the contents of the other sections of our Chapter.

The next part is devoted to the prayers for the Sabbath, with special reference to some customs that obtained in Toledo. For instance, in Toledo they were in the habit of saying Ḳiddush (Sanctification of the Wine) at the synagogue on the eve of Sabbaths and Holy Days, though R. Judah Ibn Gayyat regarded it as an erroneous custom, on the ground that Ḳiddush was meant to be said only where there was a meal. There are separate descriptions of the Morning Prayer, the Additional Prayer, the Afternoon Prayer, and of the final night services, including the Prayer of Separation (Habdalah).

The next section is devoted to the prayers for the

join in the Amen after every blessing, and to say it carefully and whole-heartedly, and also to join in the Sanctification—the Ḳedushah, which is one of the most important parts of the service. Indeed, it is customary, says our author, to raise one's eyes and to lift one's body, while reciting the Ḳedushah, and this is based on certain mystical traditions, which he relates. No less important, however, is the Blessing of the Priests, which comes toward the end of the Eighteen Benedictions, and which our author treats in a separate section, explaining both its manner and meaning. Thereafter follows the silent prayer, with recital of the Twenty-fifth Psalm, while bowing one's face; another important part of the service, demanding devout concentration, and filled with mystical significance.

(14) A separate section of our Chapter is devoted to the public reading from the Torah, describing its rules and customs. Even in those days there was still a difference of opinion as to whether the individual member called up to the Torah was obliged to read his own portion, or whether the Public Reader might do it for him or with him. R. Judah Ibn Gayyat, for instance, is quoted as having ruled against the Reader going along with the individual member. The traditional teaching is, he held, that one person does the reading and another translates. Nevertheless, says our author, the actual custom is that the person called up to the Torah reads softly and the Public Reader reads with him aloud. This custom, he adds, has been seen by many great rabbis and influential men, and they raised no objection.

(15) We next have a section on the Afternoon Service, and another on the Evening Service. As for the

own ingenious interpretations. His quotations are derived from a large number of authors, including R. Judah Ibn Gayyat, who, though praised by Al-Ḥarizi as a poet and known as a friend of R. Judah Ha-Levi and as translator into Hebrew of an Arabic Responsum of Al-Fasi, has been unknown hitherto as an independent authority. Our author seems particularly to delight in discovering numerical equations in the various blessings, and in showing the spiritual implications of those numbers—a method enjoyed by other writers of that period, too.[1] We are also informed about the parts of the prayers where it is proper to bow, and we are warned against excesses in this practice as well as against prolonging our prayers unduly when engaged in worship with others. When one prays by oneself, one may make one's prayers as long as one pleases, even all day long, says our author; but at public worship, let one follow the example of R. Akiba, of whom it is related that on such occasions he finished his praying in the shortest time, though he was famous for fervor and manifold flexions when praying privately. If unavoidably prevented from reciting the entire Eighteen Benedictions, one must be content with their recital in an abridged form, which our author states, and in the event of one finding oneself on the road, there is the beautiful traveler's prayer, come down from the Talmudic age and quoted in our text. After the members of the congregation have recited the Eighteen Benedictions, the Public Reader repeats them aloud, for the benefit of those who are unable to read them intelligently, and then it is everybody's turn to

[1] Cf., e.g., R. Jacob b. Asher's Commentary on the Torah (Const., 1500).

sights or smells, nor disturbed by displays of female nudity. Then, as to the time, one should try to say these prayers as early in the morning as possible, before engaging in any other business or conversation. Most important, however, is the spirit in which one enters upon these prayers; it must be a spirit of earnestness, and not one of levity or fun. Nor should one bring to it a spirit of worry, even about unsettled questions of the Torah. The pious men of old, we are reminded, were in the habit of meditating for an entire hour before starting their prayers, so that their hearts might get into a devotional mood, and they were wont to linger for another hour after prayer, in order to show that it was not a burdensome performance. In the synagogue, it is fitting that a man should be clad properly, and also that he should have his own place, so that he might feel at home and not keep on moving about from one spot to another. All, this, however, is to lead up to the most important point of all, namely, Devotion, *Kawwana*, the right mental attitude. While praying, one must grasp the meaning of the words one utters, and arouse the *Kawwana* (the Inner Intention). One must put aside all thoughts that are on one's mind, so that one's mind might become free and one's intention pure. For the *Kawwana*, says our author, is the foundation of religion; and he adduces illustrations from other Jewish writers confirming this view.[1]

After this general introduction, our author gives a study of the meaning and purpose of each of the Eighteen Benedictions, based on traditional explanations of both an historical and an homiletic nature and on his

[1] Cf. my essay on "Kawana: the Struggle for Inwardness in Judaism", in Studies in Jewish Literature in Honor of Dr. Kohler, p. 82ff.

that follows it, we come to the Sh'ma, which is treated at length, in view of its importance in both Jewish life and liturgy. The Jew should realize that it is his supreme privilege to be allowed to proclaim the Divine Unity twice a day—a privilege even the angels were said not to enjoy on the same terms as Israel. One should recite the Sh'ma with awe and reverence and sincere devotion—with *Kawwana*, that is, proper regard for both the pronunciation and the inner meaning of every letter, and without indulging in unseemly or excessive gestures with one's eyes or lips or fingers. If properly understood, one will find that the Sh'ma embraces all the Ten Commandments, and, as the Talmudists taught, it is as valuable as all the sacrifices. Many old teachings and stories illustrate the value Jewish teachers attached to the declaration of God's Unity, and our author quotes some of them from various sources, both known and unknown.

(13) We now come to the Eighteen Benedictions, which is regarded as the core of the service, and which, also, is described fully. It is the Men of the Great Synagogue that, according to an old tradition, arranged this series of prayers for recital thrice daily, and our author, unaware of our modern critics, repeats this tradition, naming Ezra, Zerubbabel, and Joshua the high-priest, and their comrades.[1] Because of the importance of this part of the service, one should be especially careful with it. First, one must make sure that the place is clean. Cleanliness is part of godliness, and one's devotions should not be marred by offensive

[1] For a critical study, cf. Kohler, The Origins of the Synagogue and the Church, p. 65ff.

must be punctual at the time of prayer, and should not arrive too early one day and too late the next, or the reverse. In praying, he should not raise his voice too much, except in some parts where he is called upon to cry for Divine help in behalf of Israel. He should not rush in his praying, nor be too slow. Such a Reader will arouse the devotion of the people and make their prayers acceptable.

It is also essential that the Reader be a man of education, and that his diction be pure, his speech pleasant. He must be sure to pronounce his words distinctly, in order that the public might understand his praying. Also, he should be decently garbed during the services, nor should he be engaged in an unworthy occupation. He should refrain from unclean speech, for his profession is prayer, which means to beseech the Holy One with fair words and clean lips. The eyes of Israel are turned toward him, while his eyes are turned toward God. Unfortunately, there are some Readers, our author laments, who do not know the first principles of the prayers, neither their proper order, nor the proper pauses, nor the correct pronunciation either of words or of syllables. A hard consonant they pronounce soft, and the soft hard; a long vowel they snatch at in a hurry, and the reverse. They rush ahead of the congregation, not allowing them to join in the service or to say Amen at the proper time. Such Readers do not want to learn and they will not ask anyone who knows. Such Readers spoil the service and destroy the very object for which people come to congregational worship.

(12) After a brief discussion of Ḳaddish, which is characterized as a messianic prayer, and of the prayer

to the Talmud, a man is required to recite daily. The origin of this institution is ascribed to Moses, and David is said to have renewed it when it fell into disuse. At any rate, various verses of the Bible were supposed to refer to it, and our author finds it indicated in some verses of his own discovery. These hundred benedictions, we are told, every man is expected to recite daily, and those who are too ignorant to do so themselves, should hear them recited in the synagogue by others and say Amen after them. We are given the order of the hundred benedictions, as arranged by the Geonim.

We then have a discussion of the introductory prayers of the morning service, including the Songs of Praise. Always, as one of the Talmudic teachers has it, a man should first address his praise to the Lord, and then pray. That is why the old teachers recommended the recital of certain Psalms of praise before the beginning of the morning service.

(11) This leads to a discussion of the Public Reader of the Services, or the Messenger of the Community. It is necessary, we are told, that the Reader should be a righteous, devout, upright, trustworthy, and sincere man. For, it is the sincere and righteous men that form the glory of religion and the pride of the community. It is necessary that the Reader possess all the good qualities and that he have no other interests save those of the religious precepts and prayer. He must be a man of good habits. He must not be a gourmand nor a drunkard; he must be neither ill-tempered nor frivolous; he must indulge neither in hilarity nor in gossip, nor in too many banquets, unless they are intended for religious purposes. The Reader

should say, shows his resolve to live the religious life. That is why the rabbis of the Talmud attached great importance to the phylacteries, and some were known never to have moved about without them. If a man is clad with the phylacteries, both on his arm as a sign and between his eyes as a reminder, he is likely to refrain from sin and to devote himself to the divine precepts. For this reason the phylacteries are called an ornament; as the whole world was created in order that Israel might take upon himself the yoke of the Kingdom of Heaven, and the Lord is glorified when Israel fulfills His precepts. One should, therefore, purify oneself mentally and physically before putting on the phylacteries, and observe the rules of humility and earnestness while wearing them. Incidentally, our author records a mnemonic remark about the days on which the phylacteries are to be put on, said to have been made by R. Jose Ha-Kohen Ibn Krispin. Of this rabbi, as far as I am aware, no other teaching is known; but in the Responsa of R. Asher b. Yeḥiel (LV, 10) we find him associated with R. Asher in the trial of a case of inheritance, and I assume he is identical with the R. Joseph Ibn Krispin who, together with R. Jacob b. Asher and two other rabbis, signed a certain opinion contained in the volume of Responsa by R. Judah b. Asher.[1]

(10) In the next section, our author takes up the subject of the one hundred blessings which, according

[1] Cf. *Zikron Yehudah*, ed. Rosenberg, Berlin, 1846, p. 55. The other signatories are Joseph b. Joseph Ibn Naḥmias, the eminent commentator, and Moses b. Abraham Ibn Naḥmias, whom Joseph Ibn Naḥmias quotes in his work on the Book of Proverbs (cf. ed. Bamberger, p. 67). Ibn Krispin's name heads the list.

given back to us, serving as a symbol of how the soul is destined to be restored to the dead. Gladly should we raise a song of love and praise to the Lord, who has had our souls in His custody during the night and returned them to us in the morning pure and unsoiled, and take delight in dedicating ourselves anew to the Burden of the Kingdom of Heaven.

(7) The next section of our Chapter is devoted to the Washing of the Hands. Here we are told, first of all, that on arising from one's bed, one should cleanse oneself and wash, so that one might be clean within and without. For, in time of prayer, all our members should be clean. The various traditional rules of ablution then are given, with explanations from both the Talmud and mystical sources.

(8) Thereupon follows a discussion of the Fringes. First, we are reminded of their value as spiritual and ethical factors. If a man wraps himself in a garment provided with fringes, taught the older rabbis, his sanctity is increased; it is there to assist him in the remembrance of his duties and to protect him from temptation, as has happened on certain memorable occasions, which our author relates. Then, we have a presentation of the rules governing the making and the meaning of the fringes, in all their details, with quotations from the Talmud and later literature.

(9) The next section deals with the subject of the Phylacteries, and here again we have, first, an indication of their general religious value, and then a detailed description of their preparation and use. Whoever fulfills this duty, we are told, is likely eventually to fulfill the whole Torah, for through it he takes upon himself the yoke of the Kingdom of Heaven, or, as we

if he discards reverence and comes to the synagogue in order to indulge in idle talk, he not only wastes his walk, but hurts himself, and it were far better had he remained at home. Even outside the period of prayer, one should treat the synagogue with reverence, for the Divine Presence is there, and it is called the Little Sanctuary. One should not use the synagogue as a mere thoroughfare, nor as a place of traffic or gossip, and if one has entered it for some other purpose than the regular prayers, one should at least say a short devotional passage or a Biblical verse. That is why the synagogue should be built higher than the houses around it, and even an abandoned synagogue must be treated with respect. As for those who come together in a synagogue for worship, there should be among them a spirit of fellowship and love, free from all hate and envy and rivalry, which ought to mark them nowhere, and least of all in the synagogue, where the Shekhina dwells. It is when they offer their prayers in an atmosphere of peace, that they shall be heard. One should try to come early to the synagogue, and if possible be among the ten first arrivals. Nevertheless, if a man is prevented from going to the synagogue, for instance, by travel or illness, or because there is no synagogue in his town, then he should try to say his prayers at the time of the public prayers. If even that is impossible, let him pray as best he can, though it be only a silent meditation.

(6) Even before the regular morning prayer, immediately on arising, one should say a prayer of praise and thanksgiving for the Divine care one has enjoyed during the hours of sleep, when one was as one dead. It should fill us with awe and wonder that the soul is

attention, and will obtain it, as happened in the case of the three patriarchs, who, indeed, according to an old tradition, are said to have inaugurated the three daily services of prayer. Each of them prayed and was heard, and helped. And may the redemption brought about by their prayers, adds the author (thinking, no doubt, of the miseries of his own time), act as a sign and promise to us. As the Holy One saved Jacob our father from the hand of iniquitous Esau, and as he turned his mourning for Joseph to joy, and as he answered him in all his troubles, and gave him relief, even so do we look to the Holy One for help and redemption from the great misfortune and the heavy oppression under which we are in this dispersion, which is like Night; and as in the night one sits in darkness and gloom and waits for the light of the morning, so do we wait and hope for God's help and redemption from the heavy night of this exile.

Amid such troubles, prayer is a precious help; for prayer is greater than good deeds, greater than the old sacrifices; it is something that leads one to life, now and hereafter.

(5) From the value of prayer to the community, we are led to the value of the community to prayer. One should always try to make one's prayers in the synagogue or in the school, for to pray with the public is more effective than to pray by oneself. This is an old Jewish teaching, our author recalls, supported by many instances from Talmudic and Midrashic literature. Moreover, when a man enters the synagogue for prayer, whether morning or afternoon or evening, he should take his place in a spirit of awe and reverence and should not debase prayer by frivolous conduct. For,

(4) Prayer, we are then told, is precious because of its value to the community, as well as to the individual. When the people of Israel engages in prayer, the Lord hears and has comapssion. It renews the bond of union between God and Israel. Nor does the Lord ever weary of the prayers of Israel, unlike human beings who get tired of repeated requests from their friends, and sometimes are moved to ignore them; on the contrary, no matter how often Israel comes with prayers and petitions in times of trouble, the Lord listens and has compassion. That is why, according to our author, all the patriarchs and prophets of the Jewish people engaged in prayer when they found themselves in difficulty, and their prayers were answered. Illustrations are offered from Abraham the patriarch to King Hezekiah, and confirmed by precepts and incidents from the Talmud and later literature. The experience of the Pioneers might well serve as an example. No matter how often, or where, Israel may pray, God will hear; because, unlike material deities, He is always near though He may seem far away.

According to the Talmudic tradition, we are reminded, the daily prayers were instituted to correspond to the sacrifices of the Temple. Therefore, if one prays regularly three times a day, it is as if one offered the sacrifices and one's sins are forgiven, as the sins of our ancestors were forgiven when they made their offerings on the altar. Yet, it is essential that one shall enter upon prayer with clean hands, in order that it might be heard.[1] For, prayer is abhorrent if it comes from a man engaged in an unreligious life, especially from one guilty of robbery and oppression. It is the prayer of him who bewares of cruelty to others that deserves

[1] Cf. my essay on Raphael Norzi, in Hebrew Union College Jubilee Volume (1925), p. 357f.

Torah, godly conduct, and prayer. That this has always been Jewish teaching is proved by passages from several parts of the Bible. Prayer, we are shown, was regarded by the various authors of the Bible as the true service of the heart. Even at the Temple of Jerusalem, there was provision for prayers to accompany the sacrifices, and it was those who did the praying that were of chief importance, according to a certain passage from the Talmud quoted by our author.

(3) Though all prayer and penitence possess great religious value, we are reminded that it is especially commendable to pray when one is not in trouble. Such an example was set by the early prophets. They prayed before trouble came. This is how we are to understand a certain verse in the Book of Job (36,19): "He will accept thy supplication made when thou art not in trouble, and endow thee with all manner of strength." As the teachers of the Talmud put it, let a man pray here below, and he will have no foes above. If, however, one sits about dumb while all is well and only takes to praying when adversity has come, one prays only for one's personal advantage, rather than from devotion to God. It is to such that the saying applies, "They have turned their back unto Me, and not their face; but in the time of their trouble they will say, Arise and save us" (Jer. 2, 27). A man should train himself to pray both in time of trouble and in periods of peace, says our author, so as to become habituated and educated to prayer, and then, if misfortune does come, his prayer is likely to be like that of a familiar member of the Divine household and to be crowned with blessing.

lation for emending the text of the Zohar.[1] One cannot be certain whether Lurya had a complete translation of the Zohar by Al-Nakawa, or whether he saw only the passages quoted in the *Menorat Ha-Maor*. That the latter work was well-known among the mystics of Sefad in the sixteenth century, I pointed out in my Introduction to the first part of this edition.[2]

Finally, Al-Nakawa in quoting from the Zohar chose only those parts of his passages which had ethical or spiritual worth, and eliminated the Zohar's complex metaphysical ramifications.

IX

(1) Al-Nakawa's Chapter on Prayer is preceded by an acrostic poem of five lines, the initials forming our author's name, Israel. Friends of God are urged to lift up offerings of praise and thanksgiving to the Creator, whose works are wondrous, to raise eye and heart to the throne of His might, to pray to Him with beauty of tongue and phrase, to seek His favor daily, so as to have their prayers accepted as were the sacrifices of the altar. O ye faithful, the poet concludes, praise the name of the Lord, who is higher and more exalted than all other gods; may He hasten to bring together the dispersed among you, and cause Redemption to follow Prayer.

(2) The Chapter itself begins with a Biblical verse (Deut. 10,20), from which is drawn the precept that the complete worship of God consists in study of the

[1] Cf. Abraham Azulay, *'Or Ha-Ḥammah*, Introduction.

[2] R. Abraham Azulay, who died at Hebron in 1644, also saw a copy of the *Menorat Ha-Maor*, and it is the only work he knew of, apart from Yuḥasin, where the Zohar is cited as *Yehi 'Or* (cf. op. cit., *ib.*).

Nakawa's version differs in two important respects from that of the Zohar: first, it is, with slight exceptions, in pure Hebrew, even where the Zohar has an Aramaic text; and, secondly, Al-Nakawa gives only the ethical or spiritual substance of the various passages, while the Zohar often develops them in its own metaphysical manner.

Several questions arise. First, how does it happen that Al-Nakawa calls the Zohar by the name of *Yehi 'Or*, assuming that he actually took his quotations from the Zohar? Secondly, how shall we account for the Hebrew? And, thirdly, to what is due the difference of contents? These questions I shall hope to discuss in detail on some other occasion, with a juxtaposition of Al-Nakawa's quotations and the corresponding passages from the Zohar—a comparison which, I think, would prove interesting in more than one way. But here I venture to give my conclusions briefly.

First, Al-Nakawa must have had a text of the Zohar which began with the words: *Yehi 'Or* ("Let there be light"—Genesis 1,4): just as is the case in our editions of *Zohar Ḥadash*, the New Zohar. In fact, I am informed by Dr. Gerhard Scholem, who has specialized in the subject, that he actually knows a manuscript of the Zohar which begins with those very words. Secondly, Al-Nakawa translated into Hebrew the Zohar passages he wanted to quote, as in the course of his work we find him translating passages from the Talmud and the Midrash. Indeed, there is a tradition that Al-Nakawa translated the entire Zohar into Hebrew, and Rabbi Isaac Lurya is reported to have used that trans-

treated by Aboab in his chapter on Prayer, such as the Benedictions, correspond to parts treated by Al-Nakawa in another chapter of his work, just as in his chapter on Charity, Aboab includes some material contained in Al-Nakawa's separate chapter on Acts of Lovingkindness.

VIII

One work which is quoted several times in the course of his discussion of Prayer, as well as elsewhere in Al-Nakawa's book, is the Midrash *Yehi 'Or*. From Abraham Zacuto's *Yuḥasin* ("Genealogies"), we are aware that in Zacuto's time, namely, the sixteenth century, *Yehi 'Or* was known as another name for the Zohar, though he himself calls it by the latter name.[1] But I for one have been unable to find any reference to the Zohar as Midrash *Yehi 'Or* except in Al-Nakawa's work. In the fourteenth century it is called the Great Zohar, or the Wonderful Zohar,[2] or the Midrash of R. Simeon b. Yohai,[3] or simply the Book of the Zohar (as it is styled in R. Menaḥem Recanati's Commentary on the Torah); but Al-Nakawa seems to be the only one who knows a Midrash *Yehi 'Or*. It is true that Zacuto says that *Yehi 'Or* was another name for the Zohar. But Zacuto was acquainted with Al-Nakawa's work, and perhaps it is from this work that he got the other designation for the Zohar.

In point of fact, Al-Nakawa's quotations from Midrash *Yehi 'Or* can be found in the Zohar. But Al-

[1] Cf. *Yuḥasin*, ed. Filipowski, p. 45a, p. 88d.

[2] Cf. Recanati, *Ta'ame Ḥa-Miṣwot*, passim.

[3] Cf. *Sepher Libnat Ha-Sappir*, written in 1335, ed. Jerusalem, 1913; also, the Sermons of R. Joshua Ibn Shu'aib, of the same period (Const., 1523).

I refer particularly to a Midrashic parable about the paramountcy of the Sh'ma, which Al-Nakawa attributes to the Siphre, and which occurs in Ibn Israel, without a specific source; and, again, to a certain quotation from R. Samuel b. Ḥophni, the last Gaon of Sura, which also we find in Ibn Israel, though in not quite the same wording as in our author. The occurrence of two such rare passages in both works, cannot be a sheer coincidence.

VII

Nor can it be due to mere chance that one of these passages occurs, also, in the *Menorat Ha-Maor*, attributed to Aboab, and that there also it is ascribed to Siphre, as in Al-Nakawa's work. To my mind, it is one of the numerous instances which prove the dependence of Aboab's work upon that of Al-Nakawa. A comparison of the two texts will show that much of Aboab's material in his own chapter on Prayer is taken from Al-Nakawa, especially the Midrashic quotations. It will, also, be noticed that Aboab omits Al-Nakawa's Halakik sections; for the reason, I think, that he planned to include them in his special Halakik compilations, *Shulḥan Ha-Panim* ("The Divine Table") and *'Aron Ha-'Edut* ("The Ark of Testimony"), which he hoped to prepare, or perhaps had prepared already, as he often states.[1] On the other hand, Aboab, especially in the presentation of the Holy Days, introduces some sermons—as he puts it himself—not found in Al-Nakawa. It will, also, be noticed that some parts of the subject

[1] Cf. *Menorat Ha-Maor*, Mantua edition, 1563, p. 41c, 42d, 43a, 44a. See, also, p. 46b, 47a, 51b, 53c, d, 55a, d.

the middle of that century translated into Hebrew, by R. Shemtob Ibn Ardotial[1] (or, perhaps, Adrotiel), and seems to have become quite popular, being brief and simple. It deals with the subject of Prayers and Benedictions. The late Dr. Solomon Schechter called attention to the indebtedness of Al-Nakawa to this book, holding that Al-Nakawa had followed Ibn Israel's example in the arrangement of his material.[2] However, we must not overlook the fact that the sequence of subjects, as we find it in both these authors, is not peculiar to them; it represents the traditional pattern, followed more or less closely by all writers. More definite proof of Al-Nakawa's use of Ibn Israel's work we find, first, in several passages that seem to be direct quotations from Ibn Israel, and, second, in some quotations from other sources which they both have in common and the origin of which cannot be traced.

wan, 1320. He is probably the same Israel b. R. Joseph who endorsed R. Asher b. Yeḥiel's action on prayers for rain during the drought of 1313 (cf. R. Asher's Responsa, IV, 10; ed. Wilna, p. 8a). Also, he is probably the R. Israel who was well-versed in classical Arabic and with whom R. Asher had a difference of opinion in regard to the construction of a deed of inheritance, written in Arabic (cf. Responsa LV, 9; p. 55b). Perhaps he was also the author of some piyyutim (cf. Zunz, Liter. d. syn. Poesie, p. 502). Isaac b. Joseph who, at the request of R. Asher, in 1310, wrote the astronomic work *Yesod 'Olam* (Foundation of the World), was probably his brother (cf. *Yuḥasin*, p. 223b, p. 224a).

[1] Cf. Steinschneider, *D. Arab. Liter.*, p. 164f.; *Hebr. Uebers.*, p. 912; Bodl. Cat., col. 2518f; Neubauer, Catal., col. 193; Zunz, *op. cit.*, p. 503.
The correct spelling of the translator's name is doubtful. Among those who contributed to the discussion of a Decision on Divorce Procedure by R. Moses Provenzale, is R. Judah Adrotiel (אדרוטיאל) of Ancona. (The book was issued at Mantua, in 1566). Dr. A. Marx informs me that in the Library of the Jewish Theological Seminary of New York, there is a MS of a kabbalistic work by an author whose father's name was Solomon Ibn Ardotiel, and whose own name may have been Leon Ḥayyim. Jacobs lists Ardutiel as a town in Spain for טורטיאל, the home of the chronicler Abraham b. Solomon, called by Neubauer Torrutiel (cf. Sources of Span.-Jew. History, p. 172; Med. Jew. Chron., I, p. XIV).

[2] Cf. *Monatsschrift*, vol. 34 (1885) p. 114ff.

sought to provide. He tried to present prayer as a mystical exercise, and not merely as a matter of conformity with fixed custom.

VI

Most of the sources of his material, Al-Nakawa mentions in his own Introduction, which appeared in the first part of this edition. In his treatment of Prayer there is ample evidence of his wide reading and of his indebtedness to his predecessors. One wishes it were possible to find the sources of all his quotations; but, unfortunately, some of them are obscure or lost, at least as far as I was able to ascertain. It seems clear, however, that among the sources quoted by our author, we have to distinguish two classes: first, those he quoted personally, and, second, those whose names occur in passages he himself derived from others. Among the former, there are his numerous quotations from Midrashic works, some of which it is now difficult to trace back to their origin and many of which have since passed through Al-Nakawa's work into general Jewish literature. To the second type, I think, belong especially the passages he derived from R. Jacob b. Asher's work, *'Oraḥ Ḥayyim* (The Way of Life), which he used a good deal, particularly in the treatment of the Holy Days, sometimes quoting him literally and more often by adopting his material.

In similar manner, I think, Al-Nakawa quoted another work, namely, R. Israel b. Joseph Ibn Israel's *Sepher Miṣwot Zemaniyot* (Book of Periodic Duties).[1] This work, written at Toledo in the beginning of the fourteenth century, in the Arabic language, was about

[1] Perhaps it is his epitaph we have in Almanzi-Luzzatto, *Abne Zikkaron*, p. 49–50, and to this work it alludes. If so, he died on the 27th of Marḥesh-

something he had prepared for them specially, with an eye to their particular distresses and desires, with an understanding for their needs and capacities. That is the purpose to which his *Menorat Ha-Maor* ("The Lamp of Illumination") was dedicated, and, no doubt, what guided him in the arrangement of his topics. First came Charity, *Ṣedaḳa*, Acts of Love toward one another; for this was the first need of his troublous times. And then came Prayer, the source of strength, the fountain of confidence and hope, of which his contemporaries were sorely in need in order to survive.

No doubt, it is this awareness of the needs of the people that made Al-Nakawa give to Prayer one of the first places in his comprehensive work. But it also prompted him in the selection of his material and its presentation. On the one hand, he was eager to put before his readers all the authoritative rules for the ordering of services of prayer on all occasions and their proper management. This he was eager to do, and did do, in clear and concise manner. But he was equally eager to do another thing: to bring out the spiritual worth of prayer, its place in the intimate personal life of human beings, its value to the joy and beauty of life. That is why Al-Nakawa made large use of Midrashic literature in the discussion of Prayer, in addition to assembling the authoritative rules and regulations. For, as R. Isaac b. Phineas has said in *Abot d'R. Nathan*, one who has Midrash without Halakah lacks knowledge, but one who has Halakah without Midrash has not gotten the taste of true religion. The Midrash with the Halakah, he adds, makes an armed hero. This is the kind of equipment Al-Nakawa

the standard code, known as *Ha-Ṭurim* (The Rows). It was during that period, also, that R. Zedekiah b. Abraham Anaw (dei Mansi) of Rome, produced his *Shibbole Ha-Leḳet* (The Ears of Gleaning), that the *Kol Bo* ("All Is In It"), a sort of popular encyclopedia of religious customs, was written, and that R. David Abudarham wrote his well-known commentary on the Prayer-book. Last but not least, it was then that the Zohar (The Book of Brightness) was issued by R. Moses de Leon (1250–1305), and entered into the life and the literature of the Jewish people.

V

When R. Israel Al-Nakawa wrote, conditions in Spain were at their worst. Old Jewish communities had been overthrown. Thousands of Jewish people had been killed, hosts of them had been forced into Christian churches, and the glory of Jewish spiritual activity would have vanished altogether but for the heroic devotion of its martyrs. Already the prelude had commenced to the tragedy of the year 1391, in which Al-Nakawa himself was killed. "At present", writes R. Isaac de Lattes in the year 1372, "the seats of study have been abolished in all Spain, because of the many wars and persecutions."[1] What need there was just then for the encouragement and the enlightenment of the people, it is not hard to realize. Nor could one hope to send them to old tomes, many of which had been burnt by the foe, while others may well have seemed too hard and remote—too academic. What Al-Nakawa wanted to give to his contemporaries was

[1] *Cf. Sha'are Ṣion*, ed. Buber, p. 48.

Meantime, unfortunately, the new communities had begun to suffer from the disruptive effects of persecution. But the more subversive the conditions, the more eager were the people and their leaders to maintain the continuity and the unity of their worship. No doubt, this is one reason why the thirteenth and the fourteenth centuries, one of the darkest periods in Jewish history, saw the production of so many works meant for the guidance and enlightenment of the people, and in all of them Prayer has a conspicuous place. One need but think of *Sepher Ha-Roḳeah* (The Book of the Compounder) by R. Eleazar b. Judah of Worms, whose own wife and daughters in 1196 had been killed by a crusader and whose troubles did not thwart his vast and varied literary activity; of *Ha-Manhig* (The Guide), by R. Abraham b. Nathan of Lunel, written at Toledo in 1204 or 1205; of R. Isaac b. Moses of Vienna (1180–1250) and his work *'Or Zarua* ("Light is Sown"); of R. Moses of Coucy, the author of *Sepher Miṣwot Gadol* (The Great Book of Precepts), and R. Isaac b. Joseph of Corbeil and his *Sepher Miṣwot Kaṭon* (Small Book of Precepts), both of whom composed their works soon after the burning of twenty-four wagonloads of Hebrew books in Paris (1242); of R. Aaron of Lunel (or, of Narbonne, according to the author of *Gallia Judaica*), and his work *Orḥot Ḥayyim* (The Ways of Life); of R. Solomon b. Abraham Ibn Adret (1235–1310) and his numerous valuable Responsa and other works; R. Asher b. Yeḥiel, the famous exponent of the Talmud and authority on religious law, who died in Toledo in the year 1328, after having brought to it the learning and traditions of his German home; and of his son, R. Jacob, the author of

Besides, copies of the Talmud were scarce. Hence, the new masters sought to systematize and elucidate Talmudic teachings on Prayer as well as on other subjects: R. Isaac Al-Fasi, the great compiler of the essential parts of the Talmud, in the eleventh century, a younger contemporary of the Gaon R. Hai; R. Solomon b. Isaac, or Rashi (1040–1105), the illustrious French commentator, and the School of Tosaphists (or Supplementers), both learned and profound, who sprang up about him and after him, under the leadership of his grandson, R. Jacob b. Meir (Rabbenu Tam); R. Moses Maimonides (1135–1204), whose Digest of Talmudic laws was so complete that it was meant to replace the Talmud for practical purposes; R. Moses b. Naḥman (1194–1270), eminent as scholar and commentator, and as mystic—these, and many others, both in their general writings and in special works, busied themselves with the explanation and arrangement of the prayers. R. Gershom of Mayence, the founder of Talmudic learning in France and Germany, and known as the Light of the Exile (c. 960–1040), devoted some of his famous Ordinances—*Takanot*—to the decorum of public services and, inspired by the sad experiences of his day, composed a number of Piyyutim. From Rashi and his school came the Siddur, or Prayer-book, of Rashi, his *Pardes* (Park),[1] his *Sepher Ha-'Orah* (Book of Light), in all of which the subject of prayer is given much space, and then the *Ma zor Vitry*, by his disciple, R. Simḥa b. Samuel of Vitry, containing an account of the liturgy of the entire year.

[1] On the multiple composition of the *Pardes*, cf. Epstein, in Monatsschrift, vol. 52 (1908), p. 711ff.

gogal service, with the approval of some eminent Babylonian Geonim, in spite of the old Talmudic rule against extraneous additions to the liturgy. R. Yannai, a poet of the seventh century, seems to have composed an entire cycle of such poems for Sabbaths and festivals; some of them were recently discovered and edited by Dr. Israel Davidson,[1] and some by Dr. Paul Kahle[2] and Mr. Max Kober.[3] R. Eleazar Kalir, regarded as a pupil of R. Yannai's, became the most prolific and most typical composer of Piyyutim, and even some Geonim, including R. Saadya, engaged in their composition. When the Piyyut migrated to Europe, it enrolled among its votaries all the famous Hebrew poets, as well as an uncounted host of less prominent singers. Many of them are either named or alluded to in R. Moses Ibn Ezra's work on the Poetry of Israel, of which a Hebrew translation recently was issued by Dr. Benzion Halper, and Zunz devoted to them his masterly work on the Synagogal Poetry of the Jews.

IV

After the Eastern scholars, came the era of those teaching the new communities in Northern Africa and in Europe, and all of them, of course, bestowed a good deal of attention upon Prayer. It was the one subject the whole community had at heart, and the average person could not go to the Talmud itself for direction. Indeed, the Talmud was too large and its themes too scattered even for a scholar to reach a decision easily.

[1] Cf. Davidson, *Mahzor Yannai*, New York, 1919; Genizah Studies, III, p. 1ff.

[2] Cf. *Massoreten des Westens*, Stuttgart, 1927.

[3] Cf. Jahrbuch der jüd.-Liter. Gesellschaft, Frankfurt, XX (1929), p. 21ff.

is believed to have lived in Palestine in the sixth century. From a poet of that early school came a poem which for nobility of expression and grandeur of vision, I believe, has not been surpassed. It still forms part of the Jewish ritual on New Year's Day and was translated by Mr. Israel Zangwill into superb English, with the opening line: "All the world shall come to serve Thee!"[1]

Various theories of late have been advanced on the remarkable efflorescence of the Piyyut at that particular time: some hold it was due to the people's love for the Agada, for homilies about their faith and future, and their weariness of the old methods; others think it was due to an edict issued by Emperor Justinian I, in the year 553, against the teaching of the Oral Law, which led to the adoption of the Piyyut as a cloak for Halakic instruction as well as a vehicle of the Agada; still others believe that the Piyyut was employed as a means of counteracting the growing influence of the Karaite teachers, and that its poetic form was stimulated by the poetry of the Arabs.[2] What the real cause was, we can only guess. Probably several causes worked together. The fact remains that this species of religious poetry came into being about the time the Talmud began to close, that its output increased during the period of the Geonim, that from Palestine it soon migrated to other countries, and that its popularity secured for it admission into the regular order of syna-

[1] Cf. Service of the Synagogue, edited by Davis and Adler, London, 1906, I, p. 151f.

[2] Cf. Isaac Hirsch Weiss, op. cit., IV, p. 118, 226; Graetz, *Geschichte der Juden*, V, 4th ed., p. 161, and Eppenstein's Note; Davidson, *Maḥzor Yannai*, p. XIVff. Cf., also, Eppenstein, in Monatsschrift, vol. 52 (1908), p. 462ff.

lively relations with the Jewries of Egypt. But, strange to say, nothing of spiritual import seems to have descended from them. Their correspondence with the outside world is taken up almost entirely with the tale of their internal dissensions, their conflicts with the Karaite sect, and their political troubles. They are constantly in need of financial help and diplomatic intercession. They never discuss problems of the religious life, nor do their Egyptian correspondents seem to have sought their advice.

Nevertheless, it is in Palestine that was started one of the most important Jewish literary activities of the period following the conclusion of the Talmud, namely, the development of the new type of religious poetry,—the Poetic Prayer, or Piyyut. Poetic prayers were nothing new in Israel. The Psalms were the prayers of Jewish poets. They had become the spiritual treasures of the people, and they are still regarded as the greatest religious poems ever written. Imitations of the Psalms were produced by some later writers both in Hebrew and other languages. One need but think of the prayers found in the Jewish Apocrypha, on the one hand, and, on the other, of the so-called Odes and Psalms of Solomon.[1] In the Talmud, also, there are some prayers marked by poetic feeling and style. Yet, just about the time the Talmud is closing, we find in the Holy Land a renascence of religious poetry, bringing forth some of the most beautiful songs of faith and spiritual exultation, and inaugurating an era of poetic energy destined to last for several centuries. Jose ben Jose, the author of some of the finest of these poems,

[1] Cf. Harris, The Odes and Psalms of Solomon, Cambridge, 1909.

most eminent Geonim of Sura (853–856), received frequent inquiries on the subject of prayer and many of his replies have survived. He seems to have been the first to have presented an actual list of the one hundred daily benedictions recommended by the Mishnaic master, R. Meir.[1] His successor at the Academy of Sura, R. Amram (856–874), prepared the first actual prayer-book that has come down to us.[2] Another prayer-book was arranged by the Gaon R. Saadya, the celebrated Biblical commentator and philosopher, who became head of the Sura Academy in 928.[3] R. Sherira, the Gaon of Pumbedita (968–998), famous for his Epistle to Kairawan, containing an account of the development of the Talmud, also made important communications on subjects connected with the liturgy,[4] while his son and successor, R. Hai (998–1038), the last of the Geonim, left behind numerous answers to questions bearing on the meaning and the method of prayer, and is believed even to have composed a prayer-book of his own.[5]

III

In Palestine, also, during those centuries there was a succession of Geonim, as Dr. Jacob Mann has shown out of old Genizah documents.[6] They maintained

[1] Cf. Ginzberg, Geonica, II, p. 115ff.

[2] Cf. Marx, *Untersuchungen zum Siddur des Gaon R. Amram*, in *Jahrbuch d. jüd.-liter. Ges.*, V, p. 341ff.

[3] Cf. Bondi, *Der Siddur des Rabbi Saadia Gaon*, Frankfurt, 1904.

[4] Cf. Lewin, R. Sherira Gaon, (Hebrew), p. 12ff.

[5] Cf. Steinschneider, *Die Arabische Literatur der Juden*, p. 100; Ginzberg, Geonica, I, p. 175.

[6] Cf. Mann, The Jews in Egypt and Palestine under the Fatimid Caliphs, vol. I–II, and Second Supplement, Hebrew Union College Annual, III, p. 257ff.

in various parts—in Northern Africa, in Asia, and all over Europe—made Prayer, both public and private, the corner-stone of their structure, and they were eager to establish their services on the basis of traditional teaching. For guidance they turned to the heads of the old Talmudic academies in the East, as long as they lasted, and later on to eminent teachers nearer home.

Thus, the subject of prayer engaged the attention of the foremost Jewish teachers who acted as exponents and commentators of the Talmud. Some of the leading Geonim, or Heads, of the Babylonian schools tried to explain the proper order of prayer and to supply the best versions. Again and again they were asked for instruction on various points of conduct in connection with prayer, as well as on the meaning of certain old customs and the legitimacy of new ones. The Geonim were both conservers of the traditional prayers and reformers of the order of service, in accord with the demands of the new conditions of life.[1] In the *She'eltot* (Discourses) of R. Aḥai, put forth about the middle of the eighth century as one of the earliest literary products of the Geonim, questions of prayer are often discussed, while in that other classic of that age, the *Halakot Gedolot* (The Great Laws), the first chapter after the Introduction is devoted to them. Similarly, many teachings on prayer are found in Midrashic works of the Geonic period, such as Tanḥuma Yelammedenu and Deuteronomy Rabba.[2] R. Natronai, one of the

[1] Cf. Isaac Hirsch Weiss, *Dor Dor We-Doreshaw*, IV, p. 205ff.; Ginzberg, Geonica, I, p. 203.

[2] On the problem of the age and composition of these Midrashim, cf. Ginzberg, Genizah Studies, I, p. 449ff. Note that our author, among his sources cites both the *Yelammedenu* and *Tanḥuma* (cf. part I of this ed., p. 18, Hebrew) and so quotes them in the course of his work.

say a hundred blessings a day—a saying destined to be taken literally later on and to occupy a conspicuous place in the everyday piety of Jewish men. Indeed, to realize what importance the teachers of the Talmud attached to prayer as an element of the religious life, one need but recall that the first treatise of the Talmud is assigned to this subject, and that in other parts of the Talmud there is enough discussion and doctrine concerning it to form more than one other volume.

II

It was the gradual expansion of the Jewish community, no doubt, that had a good deal to do with the closing of the Talmud. In Palestine, the Talmud was completed about the beginning of the fifth century, while the Babylonian Talmud kept its pages open for another hundred years. The more numerous the communities grew, however, and the farther they spread from the old seats of learning and authority, the more obvious became the need for keeping their religious life both intact and informed. To this twofold task, we may say, Jewish teachers devoted themselves after the close of the Talmud, and especially those who were active at the academies of Babylon, Sura and Pumbedita: they tried to familiarize the people with the contents of the Talmud, and they sought to help the far-off communities to live in accord with its teachings and to maintain, in spite of dispersion, their spiritual unity (and even uniformity). As prayer formed the central element of the religious life, it was inevitable that to its problems a good deal of the effort of the new teachers should be directed. The communities that sprang up

henceforth as a substitute for the old sacrifices.[1] R. Yoḥanan b. Zakkai, we are told in *Abot d'R. Nathan*, pointed to Acts of Love as the new means of atonement. Yet, the mere absence of a specific utterance cannot blind us to the fact that with the fall of the Temple the habit of prayer as a regular part of the religious life was intensified among the Jewish people, despite occasional arguments as to whether Study of the Torah or Prayer was more important, or as to which was entitled to precedence. The teaching of Simeon the Righteous, one of the earliest Mishnah masters, that the world stands upon *'Abodah*, Worship, as well as upon the Torah and Acts of Love, was soon interpreted to connote the kind of worship that has its seat in the human heart—*'Abodah she-ba-leb*—namely, Prayer.

Henceforth, the activity of some of the leading rabbis of the Talmud was directed toward developing the prayer-life of the people, toward stimulating the habit, and supplying the material, of prayer. R. Eliezer b. Hyrkanos, disciple of R. Yoḥanan b. Zakkai, named sincerity and earnestness of prayer as one of his central teachings, and himself became known as author of a beautiful short prayer. R. Yoḥanan's successor, Gamliel II, is reported to have devoted particular attention to the order of services and to have induced one of his disciples, Samuel the Young, to contribute an important prayer, while another member of his school, Simeon the Cotton-Worker, effected the final arrangement of the Eighteen Benedictions. R. Meir, one of the founders of the Mishnah, affirmed that every man ought to

[1] Cf. Elbogen, *Der jüdische Gottesdienst*, p. 251.

INTRODUCTION

I

Prayer, in its various aspects, has always formed an important part of Jewish religious life. Essentially spiritual, the Jewish religion naturally brought forth and encouraged such an exercise of the spirit. Whether as supplication or thanksgiving, whether as yearning or adoration, we find numerous examples of prayer in the Bible, the oldest and sublimest literary product of Israel. Not for naught has Ernest Renan called the Hebrew language the native tongue of prayer.

That prayer at first should have been personal and spontaneous, also, is natural. Yet, in course of time, as the Jewish community grew and life became more complex, there arose a need for prayers which individual worshippers might use as a pattern or the community say together. In the Psalms we have not only the finest and most fervid personal prayers ever composed, but also prayers designed for community worship, as Leopold Zunz pointed out seventy-five years ago[1] and as modern students realize more and more.

Both to the individual and the community, prayer became more important than ever, as an act of religious service, when the Temple of Jerusalem was destroyed. Whatever function prayer had exercised from of old, it now was augmented by the cessation of the Temple sacrifices with their sacerdotal rites. It may be true that none of the contemporary teachers is actually recorded to have taught that prayer was to be regarded

[1] Die synagogale Poesie des Mittelalters, Berlin, 1855, p. 3.

INTRODUCTION

Neubauer. I am editing it anew, with annotations, hoping it may be found helpful by the reader of Al-Nakawa's work and the student of his times.

I wish to express my obligation to all who have been interested and assisted me in this work. I must thank Professor Alexander Marx for generous admittance to the treasures of the Library of the Jewish Theological Seminary of America, and for a phototype of Ibn Israel's work, which I have used in preparing this volume. Similarly, I am indebted to Professor Louis Ginzberg for some valuable references. Dr. Michael Higger has put me under obligation in various ways: he assisted in tracing the references and reading proofs, and he, also, was so kind as to prepare the Index for the present Part, as well as for Part I. To Mr. Moses Alperovich I am indebted for help in seeing the book through the press. I hope that the present instalment of Al-Nakawa's work may find a reception as favorable as that extended to its predecessor.

H. G. E.

PREFACE

When the first part of this work was issued last year, it was received very kindly by reviewers in various countries. They all seemed to regard it as a valuable product of medieval Judaism, and expressed the hope that the publication would proceed. Several scholars were so kind as to send me private messages and annotations, and to all of them I am grateful for their encouragement and help.

In the present volume I am editing Al-Nakawa's Chapter on Prayer. It is the longest chapter in the book, covering one hundred and ninety-two pages of the Manuscript (22a—118b), and, I think, also one of the most interesting. In the Introduction I have tried to give a summary of its contents. At that, it must be borne in mind that Al-Nakawa returns to some phases of the subject in another part of his work, namely, in the discussion of the Benedictions.

By way of supplement, I am including two religious poems by Al-Nakawa. These poems, as far as I know, have never been published, though Zunz called attention to their existence. I am indebted to Professor A. Freimann, of Frankfurt a.M., for locating them and sending me photographs. I am, also, thankful to Dr. A. E. Cowley, of the Bodleian Library, for his gracious assistance.

Besides, I am including in this volume the Elegy on the catastrophe of the Jews of Castile and Aragon in the year 1391, by an anonymous poet. This Maratia —as it was called—was first published by Dr. Adolph

MENORAT HA-MAOR